

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

CLASS _____

CALL No. Sa4v Dik-Ray

D.G.A. 79.

Sabda - Sri

Vol I, pt II

Sat V

Ravi / Ray

5/8

OPINIONS

The Head Pundit of Birbhum Zilla School rites—

“.....আপনার ব্যাখ্যাপুস্তক সৰ্বাংশে সৰ্ববিষয়ে উৎকৃষ্ট.....। পালীকমে নতুন ধরণে বিস্তৃতভাবে লিখিত ....প্রতিপাত্ত বিষয়গুলি পে বুঝাইয়া দিয়াছেন, যে তাহা পাঠ করিয়া আপনাকে অন্তরের ত ধজবাদ না দিয়া থাকিতে পারিলাম না। “মিতভাষিনী” কেবল খ্যা পুস্তক হয় নাই, উহা একটি .....অভিজ্ঞ শিক্ষকরূপে অবতীর্ণ হাছে বলিলে অত্যুক্তি হইবে না। পাঠ্যপুস্তকের যে অংশটা ভটিল ছাত্রগণকে অবজ্ঞাই বিশদভাবে বুঝাইতে হইবে ...আপনি তাহা পি না করিয়া বুঝাইবার চেষ্টা করিয়াছেন ও তাহাতে কৃতকার্য হাছেন.....বুদ্ধিমান ছাত্রগণও শিক্ষকের সাহায্য ব্যতিরেকে কেবল বতভাষিনী” পাঠ করিয়াই পরীক্ষোত্তীর্ণ হইতে পারিবে.....প্রচলিত খ্যা পুস্তক সকলের সহিত “মিতভাষিনী”র স্থানে স্থানে বিরোধ হাছে দেখিলাম, কিন্তু সেই সেই স্থলাই আপনার পাণ্ডিত্য ও প্যাতার পরিচয় প্রকাশিত হইয়াছে।... বাঙ্গালা ভাষার সংক্ষেপে ার করিয়া আরও ভাল করিয়াছেন.....”

The Head Pundit of Sivasundari Academy rites—

“.....মিতভাষিনীতে যাহা আশা করি তাহাই পাইয়াছি। যথুৎপ ত্তির ব্যাখ্যা দেখিয়া মনে করিতাম আপনি Matriculationএব স্কৃত পুস্তকে হস্তক্ষেপ করিলে বিভার্খগণের প্রকৃত অভাব বিদূরিত বে। আজ সেই শুভ দিন উপস্থিত। ...ব্যাখ্যাকারগণ প্রায়ই হই স্থলে ‘প্রগমম’ করিয়া থাকেন অথবা কিছু লেখেন না। আপনার কি হয় নাই।.....বিশেষণ গুলির যে ভাবে প্রকৃতার্থ উদ্ঘাটন রিয়াছেন এরূপ না হইলে বিভার্খগণ কিছুই বুঝিতে পারে না.....য বে মন্তব্য প্রকাশ করিয়াছেন, তাহা আরও প্রকৃতার্থ প্রকাশিত হইয়া ঞ্খার্খগণকে বিমুগ্ধ করিয়াছে।”

1115

PREFACE

The publication of this book has been unusually delayed owing to my illness, and I am really sorry for this.

This part along with our part on Sandhi completes the first volume of Siddhanta-Kaumudi.

The Ganas of this part are given in their respective places under the Mitabhashani Tika. The Index on the Sutras will be given when the book is completed.

The manuscript of the portion on Taddhita is being prepared by me and this volume completing the ~~General~~^{Part} of Siddhanta-Kaumudi will be out in July, 1934.

Sometimes in easy passages explanation of Dikshita is given along with his Vritti in brackets and mostly in small types.

Errors and inconsistencies, it is impossible to avoid in such a work. So the author will be

obliged if any of his esteemed readers will kindly point these out to him to be rectified in the next edition.

Calcutta }
April, 1933.

Kumudranjan Ray.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY NEW DELHI

Acc. No. 445.

Date 13/10/53.

Class No. Sa 4 V. / Dik / Ray.

Vol I, Pt. II.

(अथ शब्दप्रकरणम्)

अथ अजन्तपुलिङ्गप्रकरणम्

१७८ । अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ॥ ६।२।४५ ॥

दी— । धातुं प्रत्ययं प्रत्ययान्तञ्च वर्जयित्वा अर्थवत् शब्दस्वरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं स्यात् ।

A प्रातिपदिक is a significant form of word which is not a verbal root, or an affix, or what ends with an affix.

मित— । अर्थशब्दः अभिधेयवचनः । 'अर्थवत्' अभिधेययुक्तं 'शब्दस्वरूपं' ध्वनिविशेषः 'प्रातिपदिकसंज्ञं' स्यात् प्रातिपदिकमित्युच्यते । इह वद्वः किल शब्दा अर्थवन्तो दृश्यन्ते । तद्वयथा—जलादीनि नामानि अर्थवन्ति । भूपर-
तयो धातवः अर्थवन्तः । अर्थवन्तश्च घञादयः प्रत्ययाः । प्रत्ययान्ताश्च पातादयः
अर्थवन्तः । तथा प्रत्ययान्तानां समुदायोपि—राज्ञः पुरुषः—जलं पिव—इति प्रमादि
अर्थवान् । तत्र किमविशेषण सर्वेषामेवैषामर्थवतामियं संज्ञा ? न, इत्याह 'अधातुः
अप्रत्ययः' धातुं प्रत्ययञ्च वर्जयित्वा । प्रत्यय इति तदन्तविधिना प्रत्ययान्तोऽपि गृह्यते ।
एतेन नामानि प्रत्ययान्तसमुदायश्च संज्ञित्वेन शिष्यन्ते । तेष्वपि विशेषमुत्तरसूत्रे वक्ष्यति ।

१७९ । कृत्तद्धितसमासाश्च ॥ १।२।४६ ॥

दी— । कृत्तद्धितान्तौ समासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञाः स्युः । पूर्वसूत्रेण
सिद्धे समासग्रहणं नियमार्थम् । यत्र सञ्जाते पूर्वो भागः पदम्, तस्य
चेद्भवति तर्हि समासस्यैव । तेन वाक्यस्य न । गामानय ।

Words ending in क्त or तद्धित and समास as well are designated as प्रातिपदिक । A समास being अर्धवत् the preceding rule gives it the designation, hence its specific mention here implies a restriction, viz, if in a group of प्रत्ययान्त words the pen-ultimate is a पद and if the संज्ञा is desired of such a group, then Samasas alone will get the संज्ञा । Thus a वाक्य does not receive the संज्ञा । Witness गामानय where the pen-ultimate is a पद, but the whole is not a समास consequently गामानय is not a प्रातिपदिक, so गाम् does not elide its विभक्ति ।

मित— । क्त इति कृदन्तः, तद्धितस्तद्धितान्तः । पूर्वसूत्रे प्रत्ययान्तपर्युदासात् एतयोः प्राप्ता संज्ञा इह विधीयते । तिङ् तु न क्त तेन तिङन्तानां न संज्ञा । सुपः प्रायेण स्त्रीप्रत्ययाश्च न तद्धिताः तेन सुबन्तानां स्त्रीप्रत्ययान्तानाश्च न संज्ञा ॥ समासस्तु प्रत्ययान्तानाम् अर्धवान् संघातविशेषः इति पूर्वेणैव सिद्धा संज्ञा । तर्हि 'नियमार्थम् इह समासग्रहणम्' । कौटुम्भी नियम इत्याह 'यत् संघाते पूर्वं भागः' उपान्य अंशः 'पदम्' अन्यो भागः पदं भवतु वा न वा 'तस्य चेद्भवति' तादृशस्य संघातस्य यदि संज्ञा प्रार्थयते 'तर्हि समासस्यैव' तस्य समास-संज्ञायां सत्यामेव प्रातिपदिकसंज्ञा अपि भवति, नान्यथा । 'गामानय' इत्यत्र समाससंज्ञा नास्ति तेनास्य संघातस्य प्रातिपदिकसंज्ञा अपि न भवति ॥

१८० । प्रत्ययः ॥ ३।१।६ ॥

दी— । आ पञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारोऽयम् ।

From here to the end of the fifth chapter (in Panini's arrangement) the general name "प्रत्यय" attaches to whatever is enjoined. This is pervasive (अधिकार) ।

मित— । 'प्रत्ययः' इति सामान्येन नाम । 'पञ्चम' इति अष्टाध्याय्याः

पञ्चमोऽध्यायः । तृतीयादारभ्य पञ्चमपरिसमाप्तिपर्यन्तं यत् यत् विहितं तत् तत् प्रत्ययसंज्ञं भवति इत्यर्थः । यस्य यस्य विहितं स स प्रकृतिसंज्ञकः इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

१८१ । परश्च ॥ ३।१।२ ॥

दी— । अयमपि तथा ।

And it is attached behind that of which it is enjoined. This too is pervasive.

मित— । योऽयं प्रत्ययो विहितस्तस्य स्थानमनेन नियम्यते । यः प्रत्ययो यस्याः प्रकृतेर्विहितः स तस्याः परं प्रयोक्तव्यः इत्यर्थः ।

१८२ । ज्याप्प्रातिपदिकात् ॥ ४।१।१ ॥

दी— । ज्यन्तादावन्तात् प्रातिपदिकाच्च इति आ पञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारः । “प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्” इत्येव सिद्धे ज्याब्ग्रहणं ज्यावन्तात् तद्धितोत्पत्तिर्यथा स्यात्, ज्याब्भ्यां प्राक् मा भूदित्येवमर्थम् ।

This pervades all up to the end of the fifth chapter. Every प्रत्यय enjoined within this range is to be attached to a प्रातिपदिक or to what ends in जी or आप् (i. e., ends in a स्त्रीप्रत्यय) । Well, there is the maxim “when operating upon a प्रातिपदिक we may take it in all genders”; hence प्रातिपदिकात् includes ज्यन्त and आवन्त प्रातिपदिक also. Why not then shorten the rule into “प्रातिपदिकात्” only, why specifically mention आप् in it ? The answer is—Panini wants to emphasise आप् in the case of a तद्धित । A तद्धित has to come after आप्, never before. N. B.—ज्याप् in the rule stands for a स्त्रीप्रत्यय in general.

मित—। डी इति डीप्, डीष्, डीनां सामान्येन ग्रहणम्। आप्, इति टाव्, डाप्, चापाम्। डी च आप् च प्रातिपदिकञ्च व्याप्, प्रातिपदिकम्। समाहारश्चन्द्रः। तस्मात्। “व्यावृहणं स्त्रीप्रत्ययनावस्योपलक्षणम्” इति नागेशः। व्याप्, व्याप्, प्रत्ययान्ताः स्त्रीप्रत्ययान्ता इत्यर्थः। तदयमर्थः—अतः परं वल्लभाणाः प्रत्ययाः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रीप्रत्ययान्ताभ्यश्च प्रकृतिभ्यो भवन्ति। एष चतुर्थपञ्चमस्थानां प्रत्ययानां प्रकृतिनिर्णयः॥ ननु “प्रातिपदिकग्रहणे—” इत्यनया परिभाषया यत् किञ्चित् अवशिष्टेषु प्रातिपदिकस्य उक्तं तत् स्त्रियां वर्तमानस्यापि तस्य भवति, तत् व्यर्थमिह ‘ङ्गावृहणं’ सूत्रे, “प्रातिपदिकात्” इत्येतावदेव सूत्रं भवतु। इत्याशङ्क्याह ‘ङ्गावृहणं’ ङ्गावन्तात् इत्यादि। ‘ङ्गाप्,’ इति विशिष्यवचनात् “ङ्गावृभ्यां तद्धिताः” इत्यर्थो लभ्यते, तस्य च ‘ङ्गावृभ्यां प्राक्’ तद्धितो ‘मा भूत्’ इत्यर्थः सम्पद्यते। यदा खलु कस्याश्चित् प्रकृतेस्तद्धितश्च स्त्रीप्रत्ययश्च युगपत् प्राप्नुतः तदा प्रथमं तद्धितः क्रियतां स्त्रीप्रत्ययो वा इति सन्देहे इयं व्यवस्था—प्रथमं स्त्रीप्रत्ययो भवति ततस्तद्धितः इति। तथा च प्रकर्षेण कालवर्णपुक्ता स्त्री इति वक्तव्ये कालशब्दात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वमाश्रित्य स्त्रीप्रत्ययः प्राप्तः प्रकर्षमाश्रित्य च आतिशायनिकस्तद्धितः। प्रथमं तद्धिते कृते पश्चात् स्त्रीप्रत्यये कालतरा इति रूपं भवति। प्राक् स्त्रीप्रत्यये तु कालितरा इति। कालितरा इत्येव प्रार्थयते, तच्च अन्तरेण प्रागुक्तां व्यवस्थां न सम्भवति। तत् युक्ता एव ‘ङ्गाप्’ इति विशेषीकृतिः॥ इतश्च युक्ता यत् ‘ङ्गाप्,’ इत्यनुक्ते “प्रातिपदिकात्” इत्येतन्मात्रेण स्त्रीप्रत्ययान्तात् सुबुत्पत्तिर्न भवति, प्रत्ययान्तपर्युदासात् न हि स्त्रीप्रत्ययान्ताः प्रातिपदिकानि॥

१८३। स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप् ॥ ४।१।२ ॥

दी—। इत्यन्तादावन्तात् प्रातिपदिकाच्च परे स्वादयः प्रत्ययाः स्युः। सुङस्योरुकारेकारौ जश्चट्ठपाश्च इतः।

The affixes headed by सु above come after a प्रातिपदिक and also after what ends in डी or आप्. (all feminine affixes). The affixes are सु, औ, जस्, अस्, औट्, शस् टा, भ्याम्, भिस्, ऊ, भ्याम्, अस्, ऊस्, भ्याम्, अस्, ऊस्, ओस्, आम्, डि, ओस्, सुप् in order. Of these the उ in सु, इ in ऊस्, ज, श, ट, ऊ and प are इत् ।

मित— । उग्रादावन्तादित्यस्य स्त्रीप्रत्ययान्तादित्यर्थः । “प्रत्ययः” इत्यधिकारः, तेन स्वादयः प्रत्ययाः उग्राप्प्रातिपदिकाः प्रकृतयः । किञ्च “न हि केवला प्रकृतिः प्रयुज्यते न वा केवलः प्रत्ययः” इति हि मुनीनामुपदेशः । तेन लौकिकोक्तिषु उग्राप्प्रातिपदिकानां प्रयोगे परतः स्वादयो योजयितव्या इति स्वार्थः ।

१८४ । विभक्तिश्च ॥ १।४।१०४ ॥

दी— । छसिडौ विभक्तिसंज्ञौ स्तः । तत्र “छ” “औ” “जस्” इत्यादीनां सप्तानां त्रिकाणां प्रथमादयः सप्तम्यन्ताः प्राचां संज्ञा । ताभि-
रिहापि व्यवहारः ।

The set of Pratyayas known as सुप् and तिङ् are also called विभक्ति । Here सुप् is a प्रत्याहार including all the Vibhaktis from सु to प् in rule 183. Similarly तिङ् stands for all from ति to ऊ in the rule “तिप्त्तस्—” (2154 ; 3. 4. 78). If the group सुप् is re-grouped taking three at a time from the beginning in order, we get seven triads सु औ जस् &c. The older grammarians have called them प्रथमा, द्वितीया, तृतीया, चतुर्थी पञ्चमी, षष्ठी, सप्तमी in order. These names are adopted in the system of Panini also.

मित— । ‘सुप्’ इति स्वादीनामेकविंशतेः प्रत्याहारः, ‘तिङ्’ इति तिवादीनाम् (२१६५, ३।४।७८) अष्टादशानाम् । विभक्तिविभागः । यदा स्वादयो विभज्यन्ते तदा विभागानां विभक्तिसंज्ञा । विभक्तिसंज्ञया प्रत्ययसंज्ञा न हीयते ।

विभक्तिसंज्ञकाः प्रत्यया एते इति समावेशः । स्वादय एकविंशतिक एकः सङ्गः विभज्य तु सप्तसु विकेषु सङ्गेषु स्थाप्यन्ते । तत्र सु-औ-जम् इति त्रिकः प्रथमो विभागः प्रथमा विभक्तिः अम् औट् शम् इति द्वितीया इत्यादि । प्राचामीताः संज्ञा पाणिनिनाप्यङ्गीकृताः ।

१८५ । सुपः ॥ १।४।१०३ ॥

दी— । सुपस्त्रीणित्रोणि वचनानि एकश एकवचनद्विवचनबहुवचन-संज्ञानि स्युः ।

“Of ‘sup’ let the three expressions in each successive set of three be severally termed ‘the expression for one’ (singular), ‘the expression for two’ (dual), and ‘the expression for many (plural).’—Ballantyne.

मित— । “तान्मेकवचनद्विवचनबहुवचनान्मेकशः” इति पूर्वसूत्रमनुवर्तते । अन्वयस्तु—सुपः तानि एकशः एकवचनद्विवचनबहुवचनानि—इति । सुप् इति स्वादीनां प्रत्याहारः । तस्य । शेषे षष्ठी ; ‘सुपः तानि’ इति सम्बन्धः । तत्र ‘तानि’ इति सर्वनाम्ना “तिङ्स्त्रीणित्रीनि प्रथममध्यमोत्तमाः” इति सूत्रस्य ‘व्रीणि व्रीणि’ इति परामुद्ध्यते । तदाह—‘सुपस्त्रीणिव्रीणि’ इत्यादि । “वचनानि” विभक्तयः । प्रत्ययसंज्ञा विभक्तिसंज्ञा च लक्ता । परं ‘व्रीणि’ इति क्लीवनिर्देशानुरोधान् लभे अपि ते हित्वा क्लीवे एव ‘वचनानि’ इति विशेष्यमाह । ‘व्रीणि व्रीणि’ इति व्रीष्मायां द्विरुक्तिः । प्रथमादयः सप्तम्बन्ता ये त्रिकाः प्रदर्शिताः तेषां प्रतित्विकमित्यर्थः । किं त्विकस्यैव संज्ञा ? न इत्याह ‘एकशः’ इति । त्विकस्यैव अवयवतयस्य यथाक्रमम् एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञा । इह एकमेकमवयवा गण्यन्ते, तत् एकत्वस्य व्रीष्मा अस्ति इति व्रीष्मायां शस् ॥ स्वादीनां सप्तसु विकेषु प्रतित्विकं यातिस्त्री विभक्तयस्तासां यथाक्रमम् आद्यस्य एकवचनं मध्यस्य द्विवचनम् अन्तस्य बहुवचनमिति संज्ञा इति सरलार्थः ॥ एतावता प्रथमायां सु इत्येकवचनम् औ

इति द्विवचनं जस् इति बहुवचनम् । द्वितीयायाम् अस् इत्येकवचनम् औद् इति द्विवचनम् शस् इति बहुवचनम् । एवमुत्तरतापि ॥

१८६ । द्वये कयोर्द्विवचनैकवचने ॥ १।४।२२ ॥

दी— । द्वित्वैकत्वयोरेतौ स्तः ।

If duality is intended we shall have द्विवचन and एकवचन in case of singularity.

मित— । द्विशब्द इह द्वित्वे एकशब्दश्च एकत्वे प्रयुक्तः । तदाह द्वित्वैकत्वयो-
रित्यादि । येषु अर्थेषु विभक्तयो विहितास्तेषामेकत्वे विवक्षिते एकवचनं द्वित्वे
द्विवचनम् इति वचनव्यवस्था । एकः उच्यते अनेन इत्यादि करणे ल्युट् ।

१८७ । बहुषु बहुवचनम् ॥ १।४।२१ ॥

दी— । बहुत्वे एतत् स्थात् । स्त्वविसर्गौ । रामः ।

In case of plurality there will be बहुवचन । Rama in the example means a portrait of Rama, the affix कन् having disappeared. In the प्रथमा, if one portrait is meant, we attach एकवचन, i. e., सु । The उ elides (इत्) leaving रामस् । Next we have र् (i. e., र् after the elision of उ) for म् by “ससञ्जो र्” (162,—४. 2. 66). This gives रामर् and by “खरवसानयो-
र्विसर्जनीयः” (76,—४. 3. 15) र् changes into विसर्ग yielding रामः—
a single Rama.

मित— । बहुषु बहुत्वे इत्यर्थः । सौतं बहुवचनम् ॥ राम इति अर्थार्थं भगवतः
प्रतिष्ठाति । राम इव रामः । “इवे प्रतिष्ठातौ लोपः” इति कनो लोपः
एकैव प्रतिष्ठातिः इत्यर्थः ; प्रथमाया एकवचने सु इति उकारस्य इत्वे रामस् इति
स्थितम् । ततः सकारस्य हत्वे रामर् इति । रकारस्य च विसर्गे रामः इति

रूपम् ॥ अथ इ प्रतिकृती, कथमभिधानं तयोः ? उच्यते—“प्रतार्य” शब्दनिवेशः” इति भाष्योक्तोः एकेन प्रातिपदिकेन रामशब्देन एकस्य अर्थस्य प्रतिकृतिरूपस्य अभिधानं ततो द्वितीयेन रामशब्देन द्वितीयस्य अर्थस्य । एतेन “रामराम” इति प्रातिपदिकद्वयं प्राप्तम्, अर्थस्य प्रतिकृतिद्वयम् । अर्थवचनया “रामराम” इति सङ्गातोऽपि प्रातिपदिकमेव । तेन “ङ्गाप्रातिपदिकान्” इति सुबुत्पत्तिः । अर्थस्य द्वित्वात् द्विवचने औ इति विभक्तिः । ततः रामराम औ इति प्राप्ते—

१८८ । सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ॥ १।२।६४ ॥

दी— । एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येव दृष्टानि तेषामेक एव शिष्यते । “प्रथमयोः पूर्वसवर्णः” (१६३,—६।१।१०२) “नादिचि” (१६५,—६।१।१०४) । “वृद्धिरेचि” (७२,—६।१।८८) । रामौ ।

Of those that have always the same form whenever the same Vibhaktis is attached, only one is retained if several come together. Thus रामराम औ becomes राम औ retaining only one राम । वृद्धि is now expected from “वृद्धिरेचि”, but “प्रथमयोः पूर्वसवर्णः” interferes and directs च for अ and औ jointly. The rule “प्रथमयोः—” however is narrowed down by “नादिचि” which bars it when इच, follows अवर्ण । The bar to वृद्धि being thus removed we get रामौ by वृद्धि ।

मित— । रूपमिति लिखितेषु चक्षुर्याहम् उच्चारितेषु श्रोत्रयाहम् । समानं रूपमेषां ‘सरूपाः’ । तेषाम् । तुल्यसूतीनामित्यर्थः । इह रूपे यद्वा न अर्थे भिन्नेऽपि अर्थे भवति । तथा च पादा इति किरणोऽपि चरणोऽपि युगपदेव । ‘एकशेषः’ इत्यत्र एकशब्दः असहायवाची । अनेकष्वपिसम्प्राप्तेषु एकः शिष्यते इत्यर्थः ; ‘एकविभक्तौ’ इत्यत्र तु तुल्यवाची ; एतेन रामराम औ इत्यत्र राम औ इति शेषः । ततो वृद्धौ रामौ इति रूपम् । “प्रथमयोः—” इति बाधस्तु “नादिचि” इति अनेन बाध्यते ।

सुक्ते वाचि इद्धिः प्रवर्तते ॥ बहुषु अर्थेषु राम राम राम जस् इत्यादिषु प्राप्तेषु राम जस् इति शेषः । ततः—

१८६ । चुटू ॥ १।३।७।

दी— । प्रत्ययाद्यौ चुटू इतौ स्तः इति जस्य इत् संज्ञायाम् ।

चवर्ग and टवर्ग leading in a प्रत्यय are इत् । Hence ज is an इत् । This gives राम जस् । Now स् being final is expected to be इत्, but—

मित— । “उपदेशजननामिक इत्” इत्यतः ‘इत्’ इति, “आदिर्जिटुडवः” इत्यतः ‘आदिः’ इति ‘यः प्रत्ययस्य’ इत्यतः ‘प्रत्ययस्य’ इति च अनुवर्तते । ‘चु’ इति चवर्गः, ‘टु’ इति टवर्गः । ‘चुटू’ इति द्वन्द्वः । द्विवचनानुरोधात् अनुवृत्तानामपि द्विवचनम् । तदाह “प्रत्ययाद्यौ—” इत्यादि । “जस्य इत्संज्ञायाम्” इत्यतः परं “लौपः” इति ग्रन्थः खलितः प्रतिभाति । जकारि लुप्ते राम जस् इति जातम् । तव अन्तत्वात् सकारस्यापि इत्वे प्राप्ते—

१८७ । न विभक्तौ तुस्माः ॥ १।३।८ ॥

दी— । विभक्तिस्थास्तवर्गसकारमकाराः इतो न स्युः इति सकारस्य न हत्वम् ।

तवर्ग, स and म in a विभक्ति are not इत् । Hence स is not इत् । Now राम जस् seems to call for “अकः सवर्णे दीर्घः”, but—

मित— । ‘सकारस्य न इत्वं’ तेन जस् इत्येव विभक्तिः । राम जस् इत्यतः “अकः सवर्णे—” इति प्राप्ते—

१८८ । अतो गुणे ॥ ६।१।६१ ॥

दी— । अपदान्तादेकारात् गुणो परतः पररूपमेकादेशः स्यात् इति प्राप्ते, परत्वात् पूर्वसवर्णादीर्घः । “अतो गुणो” इति हि “पुरस्तादपवादा

अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्” इति न्यायेन “अकः सवर्णे दीर्घः” (४६, — ६।१।१०१) इत्यस्यैव अपवादः, न तु “प्रथमयोः—” (१६४, — ६।१।१०२) इत्यस्यापि । रामाः ।

The form of the latter is the single substitute for short अ, not final in a पद, and a गुण letter following it. This seems to give us राम् (अ अ) स् = राम् (अ) स् = रामः । But “प्रथमयोः—” comes later and overrules “अतो गुणे” । Thus with पूर्वसवर्णदीर्घ we have राम अस् = रामाः । How can this be ? “अतो गुणे” is an अपवादसूत्र of “प्रथमयोः—”, being of lesser scope than the latter ; It is also an अपवाद of “अकः सवर्णे दीर्घः” । But one same sutra can not be a bar of two sutras simultaneously. So by the maxim “the अपवादसूत्र put prior bars the immediately following one, and not subsequent ones as well”, ‘अतो गुणे’ bars “अकः सवर्णे” only and not “प्रथमयोः पूर्वसवर्णः” also. So “प्रथमयोः” operating here in राम अस् we get रामाः ।

मित— । “उत्सपदान्तात्” (पा ६।१।६६) इत्यतः ‘अपदान्तात्’, “एङिपररूपम्” इत्यतः ‘पररूपम्’ इति च अनुवर्तते । ततः ‘अपदान्तात् अतः’ अकारात् इत्यर्थः ‘गुणे’ परतः पूर्वपरयोः स्थाने ‘पररूपम्’ एकादेशः स्यात् इति सूत्रार्थः स्यात् । वस्तुतस्तु “प्रथमयोः पूर्वसवर्णः” इति हि सूत्रम् परम्, “अतो गुणे” इत्यतः परत्वात् अतः परैर्नैव पूर्वसवर्णदीर्घः स्यात् । अतः इत्थी आह “परत्वात् पूर्वसवर्णदीर्घः” ॥ “अतो गुणे” इति सूत्रं यद्यपि “अकः सवर्णे दीर्घः” तथा “प्रथमयोः पूर्वसवर्णः” इति द्वयस्यापि बाधकम् प्रतीयते ताभ्यां विषयात्पत्त्यात्, तथापि “पुरस्तात् अपवादाः अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्” इति न्यायेन “अतो गुणे” इति सूत्रं “अकः सवर्णदीर्घः” (६।१।१०१) इत्याख्यैव बाधकं स्यात् न तु व्यवहितस्य “प्रथमयोः” (६।१।१०२) इत्यास्यापि, अतः आह—“अतो गुणे इति हि” इत्यादि । एवं राम

अस् इताव “प्रथमयोः पूर्वसवर्णः” इतास्यैव सावकाशत्वात् पूर्वसवर्णदीर्घेण ‘रामाः’ इति स्यात् ॥

१६२ । एकवचनं सम्बुद्धिः ॥ २।३।४६ ॥

दी— । सम्बोधने प्रथमाया एकवचनं सम्बुद्धिसंज्ञं स्यात् ।

In the matter of address, the singular form of the 1st case is designated as संबुद्धिः ।

मित— । अत्र “प्रातिपदिकार्थलिङ्ग परिमाणवचन” (२।३।४६) इत्यतः ‘प्रथमा’ अनुवर्तते । सा च विपरिणामेन षष्ठीविभक्तिं लभते ; ततः आह—सम्बोधनविषये प्रथमायोः एकवचनं संबुद्धिसंज्ञं भवति । अत्र ‘प्रथमायाः’ इत्यनुवर्तनात् “सुः संबुद्धिः” इति तत्त्वबोधिन्त्यामुक्तं न समीचीनं प्रातिभाति । हे राम इताव प्रथमैकवचनविभक्तौ सत्यां हे राम सु इति स्थिते आह—

१६३ । एङ्हस्वात् सम्बुद्धेः ॥ ६।१।६६ ॥

दी— । एङन्तात् ह्रस्वान्तात् च अङ्गात् हल् लुप्यते सम्बुद्धेश्चेत् । सम्बुद्ध्या आक्षिप्तस्य अङ्गस्य एङ्हस्वाभ्यां विशेषणात् नेह—हे कतरत् कुलेति । हे राम । हे रामौ । हे रामाः । एङ्ग्रह्यां किम् ? हे हरे । हे विष्णो । अत्र हि परत्वात् नित्यत्वाच्च सम्बुद्धिगुणो कृते ह्रस्वात् परत्वं नास्ति ।

A हल् (i. e., a consonant) elides coming after an एङन्त (i. e., ending in ए and ओ) अङ्ग (i. e., base) or a ङ्रस्वान्त base, if that हल् be a part of संबुद्धि only. The अङ्ग which is characterised by the word संबुद्धि (i. e., should be in संबुद्धि) is further qualified with the qualifications “ending in एङ् or in ङ्रस्व vowels” ; so कतरत् in हे कतरत् कुल which does not end in ङ्रस्व (अ), but takes अदह् in सम्बुद्धि by the rule

मित । अतः “अचि” इत्यनुवर्तते । “अकः सवर्णे दीर्घः” इत्यास्मात् अकः” इत्यनुवर्तते । ततः फलितमाह—अकः अय्यचि परे पूर्वरूपम् एकादेशः स्यात् ॥ ‘अम्’ इत्यस्य योऽच् तस्यादेशः न तु समुदायस्य अम्रूपस्य इत्याह— “अय्यचि” । “तस्मादित्युत्तरस्य” (१।१।६७) “आदिः परस्य” (१।१।६४) इत्यादिना तदेव लभाते । एवं सति अमी मकारसहितस्य पूर्वरूपं मा भूत् इति अजनुवर्तिर्जापयति ॥ राम शस् इति स्थिते—

१६५ । लशक्वतद्धिते । १।३।८ ॥

दी— । तद्धितवर्जप्रत्ययाद्या लशकवर्गाः इतः स्युः इति शसः शस्य इत् संज्ञा ।

ल, श and कर्ग words elide if these be the first words of affixes other than Taddhita. And by this rule “श” of शस् elides. [N. B.—thus we get राम अस्] ।

मित— । ल, श कु इति समाहारद्वन्द्वः । ‘अतद्धिते’ इति षष्ठार्थे सप्तमी । ‘लपदेशे अजनुगानिकइत्’ इत्यतः “इत्” अनुवर्तते । “आदिर्जिटुलवः” (१।३।६) इत्यतः “आदिः” अनुवर्तते । “घः प्रत्ययस्य” (१।३।६) इत्यतः ‘प्रत्ययस्य’, इत्यनुवर्तते । एवं तद्धितभिन्नस्य प्रत्ययस्य आदि लशकवर्गम् इत्संज्ञं भवति इति पूर्णं सूत्राङ्गम् । अतः इत्तौ—तद्धितवर्जप्रत्ययाद्या लशकवर्गाः इत्यादि । अनेन शसो शकारस्य इत् संज्ञायाम् राम अस् इति स्थिते “प्रथमयोः पूर्वसवर्णः” इति ‘पूर्वसवर्णदीर्घेण रामास्’ इति जाते—

१६६ । तस्माच्छसो नः पुंसि । ६।१।१०३ ॥

दी— । कृतपूर्वसवर्णादीर्घात् परो यः शसः सकारः तस्य नः स्यात् पुंसि ।

The सकार of शस् becomes न in the masculine, when पूर्वसवर्ण-

दीर्घ by the rule “प्रथमयोः पूर्वं सवर्णः” is already done to the base । Thus we get रामान् । Now if cerebral in रामान् is apprehended we look forward.

नित— । ‘तस्मात्’ इत्यानेन पूर्वं सवर्णः (“प्रथमयोः पूर्वं सवर्णः” इति) पूर्वं सवर्णं दीर्घः परास्मयति । अध्याहार्यपरशब्दयोगे पञ्चमी । “शसो” इति अवयव यही । एतेन सकार एव गृह्यते । अतः आह—कृतपूर्वं सवर्णं दीर्घात् परो यः शसः-सकारः तस्य इत्यादि । पुंसि किम् ? मतीः । वधूः ॥ एवं रामासु इत्यास्य सकारस्य नकारे सति रामान् स्यात् । अतः पुनः शल्लभाशङ्क्य आह—

१६७ । अट् कुप्वाड्नुम् व्यवयेपि । ८।४।२ ॥

दी— । अट् कवर्गं पवर्गं आड्नुम् च ऐतैः व्यस्तैर्यथासम्भवं मिलितैश्च व्यवधानेपि रषाभ्यां परस्य नस्य याः स्यात् समानपदे । “पद-व्यवायेपि” (८।४।२—१०५७ सूत्रम्) इति निषेधं वाधितुमाहग्रहणम् । नुम् ग्रहणमनुस्वारोपलक्षणाथम् । तच्चाकर्तुं शक्यम्—अयोगवाहानाम् अट्स उपदेशस्य उक्तत्वात् । इति (रामान् इत्यत्र) शास्त्रे प्राप्ते ।

मित— । “रषाभ्यां नीलः समानपदे” इति सम्पूर्णं सूत्रमनुवर्तते । एतदनुसारिणी च इति । अट् इति प्रत्याहारः स्वरवर्णं ह्रस्वराणां च शाहकः, कु इति कवर्गः, पु इति पवर्गः । अट् च कुश्च पुश्च आड् च नुम् च इति इन्द्रः ; तैः व्यवयै व्यवधाने व्यस्यमिलिते च सति अपि रषाभ्यां परस्य नस्य शल्लं स्यात् इति मलितार्थः ॥ “पदव्यवायेपि” इति पदव्यवधाने शल्लस्य निषेधात् आडाव्यवाये शल्लं न प्राप्नोति । अतो ‘अट्’ इति उक्तापि आड् इति पृथक् वचनम् । एवं पर्याण्डम् इति सिध्यति ॥ अनुस्वारस्य अडादौ अनन्तभावात् अट् इति उक्ता ‘नुम्’ इति पृथक्वचनम् । ङ्रहणम्, ङ्रहणम् इत्यादौ नुम् व्यवधानेपि यथा स्यात् । वक्त तस्तु नुम्यग्रहणम् व्यर्थमित्याह— ‘अयोगवाहानाम्’ अनुस्वारविसर्गादीनाम् ह्रस्वरट् सूत्रमर्थं ‘अट्स उपदेशस्य’ पाठस्य भाष्यकारीणैव उक्तत्वात् ॥ अविद्यमानः योगः वण समावाये इत्यार्थः येषां ते

अयोगाः अनुपदिष्टाः इत्यर्थः । बाह्यनि इति बाह्याः प्रयोगनिर्वाहकाः । अयोगाय ते बाह्या इति अयोगबाह्याः अनुस्मारादयः इत्यर्थः ॥

१६८ । पदान्तस्य । ८।४।३१ ॥

दी— । पदान्तस्य नस्य यात्वं न स्यात् । रामान् ।

न final in a पद does not become cerebral.

मित— । सुगमा ॥ तृतीयाया एकवचने राम टा-इति स्थिते—

१६९ । यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । २।४।१३ ॥

दी— । यः प्रत्ययः यस्मात् कियते तदादि शब्दस्वरूपं तस्मिन् प्रत्यये परे अङ्गसंज्ञां स्यात् । 'भवामि' 'भविष्यामि' इत्यादौ विकरणविशिष्टस्य अङ्गसंज्ञार्थं तदादि ग्रहणम् । 'विधि' इति किम् ? स्त्री इयती । प्रत्यये किम् ? प्रत्ययविशिष्टस्य ततोऽप्यधिकस्य वा मा भूत् ।

The word after which प्रत्यय is affixed, (or-is to be affixed) is called an अङ्ग (i. e., base) if taken along with the प्रत्यय as well, provided the प्रत्यय follows after it. The use of the word 'तदादि' in the sutra is for making अङ्गसंज्ञा of भव (and not of भू only) taken along with the विकरण शप् । Why do we note विधि in प्रत्ययविधि in the sutra ? Witness स्त्री इयती । If we do not use विधि in the sutra then इयती which is nothing but the remnant of वतुप् प्रत्यय— (original इदम् being elided so to say) will yield इयङ् after the word स्त्री । Thus विधि being used we have no scope for इयङ् at all by the sutra "स्त्रियाः" which see below. Why again do we say 'प्रत्यय' in the sutra ? For then अङ्गत्व is not to be of प्रत्ययविशिष्ट word having no प्रत्यय after it or of other words more than a

मित । सुगम् ॥ अधुना राम+भ्याम् इत्यत्र “न विभक्तौ तुस्माः” इति संकारस्य न इत्वम् । ततः अत्र विशेषमाह—

२०२ । सुपिच । ७।३।१०२॥

दी । यजादौ सुपि परे अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्यात् । रामाभ्याम् ।

An अदन्त अङ्ग becomes lengthened when a सुप् (i. e. विभक्तिप्रत्यय) beginning with यञ् प्रत्याहार follows. Thus we have रामाभ्याम् with दीर्घ in रामा, for भ्याम् is a यजादि सुप् ।

मित । “अतोदीर्घो यञि” (७।३।१०१) इति पूर्वसूत्रस्यात्र अनुवृत्तिः । “यञि” इति च ‘सुपि’ इत्यास्य विशेषणम् । अतः आह वृत्तौ—‘यजादौ सुपि परे’ इत्यादिः । अतः किम् । हरिभ्याम् । अकारान्तत्वाभावात् नात्र दीर्घः । यञि किम् ? रामस्य । ‘स्त्र’ तु न यञ् सुप्, अतो न दीर्घः ॥ राम+भिस् इत्यत्र विशेषमाह—

२०३ । अतो भिस् ऐस् । ७।१।६।

दी । अकारान्तात् अङ्गात् भिस् ऐस् स्यात् । अनेकाल्त्वात् सर्वादेशः । रामैः ।

भिस् coming after an अकारान्त प्रातिपदिक is replaced by ऐस् । As the substitute ऐस् consists of more than one letter so ऐस् completely replaces भिस् by the rule “अनेकाल्गित्सर्वस्य” (पा १। १।५५) ; so we need not fear operation of the rule “अलोन्वस्य” (१।१।५२) here—making ऐस् an आदेश for the final letter of भिस् । Thus राम+ऐस्=रामैः ।

मित— । “अनेकाल्गित्सर्वस्य” (१।१।५५) इत्यत्र ऐस् इत्यास्य अनेका-
क्षरत्वात् सर्वस्यैव भिस् आदेशः । न तु “अलोन्वस्य” इति अन्यादेशः कल्प्यः ।

तदाह वृत्ती—‘अनेकाल्पत्वात् सर्वादेशः’ ॥ अत्र “वहुवचने भवत्येत्” (७।१।१०९) इति परेण एतेन विप्रतिषेधेऽपि ऐस् । अनवकाशत्वात् ऐस्भावस्य । एलस्य तु रामिभ्यः रामिषु इत्यादिस्यवकाशः । एतेन ऐस् नित्यः । अतः परमपि एलं बाधित्वा ऐस्भावः भवत्येव ॥ राम+ए इति स्थिति—

२०४ । उर्थः । ७१।१३॥

दी ।—अतोऽङ्गात् परस्य ‘ङे’ इत्यस्य यादेशः स्यात् । रामाय । इह स्थानिवद्भावेन यादेशस्य सुप्तत्वात् “सुपिच” (२०२) इति दीर्घः ॥ “सम्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य” इति परिभाषा तु नेह प्रवर्तते । “कष्टाय क्रमणे” (२६७० सुप्तम्) इत्यादिनिर्देशेन तस्याः अनित्यत्वज्ञापनात् ॥ रामाभ्याम् ।

य is the substitute for ‘ङे’ (4th case singular विभक्ति) coming after an अकारान्त अङ्ग (base). Thus राम+य=रामाय । Here यादेश is like that for which it is substituted i.e. it is like ङे—by the rule ‘स्थानिवत् यादेशोऽनल्विधौ’ (१।१।४६), then by the application of the rule “सुपिच” we get दीर्घ in रामाय ।

[N. B.—Here य is the substitute for ङे which is a सुप् ; so य also is treated as सुप् and as it begins with य so we get दीर्घ here by the rule “सुपिच” ।]

Now there is the dictum that— an operation coming through connection with another does not destroy the connection-cause, i. e. an operation does not destroy the root-cause of the operation (i. e. a son does not kill his father, the root-cause)—which if applied here may do away with दीर्घ here in रामाय । For, य in place of ङे coming through connection with अङ्गत्व of राम here, should

not destroy the अदन्तत्व of राम here and yield रामाय with दीर्घम् । But on this the answer is—that this dictum (परिभाषा) has no application here ; for Panini himself by using 'कठाय' in the Sutra "कठाय क्रमणे" indicates so. Now we have रामाभ्याम् for the dual as in 8rd case dual which see under "सुपिच" before.

मित । "ङेः" इत्यकारान्तस्य षष्ठीकवचनम् । एवं च द्वौ व्याख्यानं वर्तते । "अतो भिस् ऐस्" (७।१।२) इत्यातः 'अतः' इति पञ्चम्यन्तम् अनुवर्तते, ततः द्वौ आह—'अतोऽज्ञात् परस्य ङे इत्यास्य' इति ॥ "स्थानिवदादेशः अनल्विधौ" (२।१।५६) इति 'ङे' इति अलम् आश्रित्या यादेशः अपि ङे-वत् । तत अस्य सुपि अन्तर्भावात् 'सुप्लात्' अत्र "सुपिच" इति सूत्रप्रवृत्तिरस्ति । एवं रामाय ॥ ननु रामाय इत्याव ङेस्थाने य-आदेशः रामशब्दस्य अदन्तत्वमाश्रित्या प्रवर्तते । तत् कथं स (पुत्रस्थानीयः) य—आदेशः 'राम' इत्यास्य (पितृस्थानीयस्य) अदन्तत्वं व्याहृत्य 'रामाय' इति "सुपिच" इत्यानेन दीर्घम् जनयेत् ? तथा चात्र परिभाषा —"सन्निपातलक्षणः" सन्निपातनिमित्तः "विधिः अनिमित्तं तद्विघातस्य" तं सन्निपातं विद्वन्तीति तद्विघातः (कर्मण्यङ् इति अण्), तस्य सन्निपातविघातस्य न निमित्तं भवति इति ; अर्थात् उपजीवकम् उपजीव्यस्य विघातकं न भवति, अपिच पुत्रः पितुः घातकौ न भवति,—मानमेव स्वात् इति चेत् ? समाधानमाह—एषा परिभाषा तु अत्र न प्रवर्तते, यतः आचार्यः पाणिनिरेव 'कठाय क्रमणे' इति सूत्रे कठाय इति उदाहरणम् । इति आचार्य एव कठाय इति अत्र "सुपिच" इत्यास्य प्रवर्तनेन दीर्घत्वम् विधाय अत्र परिभाषाप्रवृत्तेरनितात्वं ज्ञापयतीति ॥ राम+भ्यस् इति स्थितिः—

२०५ । बहुवचने भ्रूयेत् । ७।३।१०३॥

दी । भ्रूयादौ बहुवचने छपि परे अतोऽङ्गस्य एकारः स्यात् । रामेभ्यः । बहुवचने किम् ? रामः । रामस्य । भ्रूलि किम् ? रामायाम् । छपिकम् ? पचन्वम् ॥ जस्त्वम् ॥

एकार comes after an अकारान्त अङ्ग if a सुप् विभक्ति beginning with भल् (प्रत्याहार) follows and it if be in the बहुवचन as well. Thus राम+भास् becomes रामेभ्यः with एत्वं in the बहुवचन। Why do we say 'बहुवचने' in the Sutra? Otherwise in रामः (1st case singular) where विसर्ग (an अयोगवाह) coming after अकार and in place of a श्रृ letter i. e. सकार here, becoming भल् by स्थानिवत्, एत्वं will come in. The significance of taking बहुवचन is further illustrated by the example रामस्व; here स्व by स्थानिवद्भाव being a सुप् will give एत्वं, for स्व begins with a भल् letter, if we do not use बहुवचन in the sutra. Why say भलि in the sutra? Otherwise in रामाणाम् which ends in a बहुवचन सुप्, we will get एत्वं। Why use सुपि in the sutra? Thus we do not get एत्वं in पचध्वम्, for the बहुवचन affix ध्वम् here is not a सुप्। Now in fifth case singular राम+ङ्सि becoming राम+भात् by the rule no. 201, has scope for जश्त्वं at the end in रामाद्, by the rule—भलां जशोने (८२।३६)। And now we look forward—

मित। 'अतो दीर्घो यजि' इत्यतः 'अतः' 'इत्यानुवर्तते 'सुपि च' इत्यानुवर्तन-
चष्यन्ति ततः द्विती आह—बहुवचने भलादौ सुपि परे अकारान्तस्य अङ्गस्य एकारादेशः
स्यात्। ततः रामेभ्यः इति चतुर्थी-पञ्चमीबहुवचने सिद्धम्। सूत्रे 'बहुवचने' यद्वहणम्
किमर्थम्? अन्यथा रामः इत्यात् अकारोपरि विसर्गस्य श्रृस्थानत्वात् स्थानिवत्त्वेन
भल्त्वात् सप्तत्वात् एत्वं स्यात्। बहुवचनयद्वहणस्य प्रयोजनानन्तरमाह—'रामस्व'
इत्यात् 'स्व' इत्यास्य भल्त्वात् अस्मिन् परे एत्वे प्राप्ते बहुवचनयद्वहणत्वात् न भवेत्।
सूत्रे भलि यद्वहणम् किमर्थम्? इत्याह—रामाणाम् इत्यात्तनुट्सङ्घितस्य आसः
अभल्त्वात् बहुवचनेपि न एत्वं। भल्यद्वहणादत्र सन्निपातपरिभाषापि न प्रवर्तते ॥ पुनः
सूत्रे सुपियद्वहणम् कथम् स्यात्? पचध्वम् इत्यात् बहुवचने ध्वमि सत्वापि तस्य

अमुप्लात् एत्वं यथा न स्यात् ॥ राम+ङसि इत्यात् “टाङसि—” इत्यनेन राम+
आत् इत्यत्र रामाद् इति जश्त्वम् स्यात् । ततश्च विकल्पमाह :—

२०६ । वावसाने । ८।५।५६॥

दी । अवसाने भलां चरो वा ह्युः । रामाद्—रामात् । द्वित्वेरूप-
चतुष्टयम् ॥ रामाभ्याम् । रामेभ्यः । रामस्य । सस्य द्वित्वपक्षे “खरि च”
(१२१ सूत्रम्) इति चत्वे अपि आन्तरतम्यात् स एव, न तु तकारः ; अल्प-
प्राणतया प्रयत्नभेदात् । अतएव “सः सि—” (सूत्रम् ३३४२) इति तादेशः
आरभ्यते ॥

भल letters at the end of a पद become optionally चर् letters.
i. e. generally in place of 2nd, 3rd and 4th letter of a वर्ग the first
letter optionally comes in. Thus we get both रामात् by चर्त्वं and
रामाद् by जश्त्वं । Then both ‘त्’ and ‘द्’ becoming optionally ह्रित्
(reduplicated) by the rule “अनचिच” (८।४।४७) we altogether get
four forms (e. g. रामात्, रामात्, रामाद्, रामाद्ः). For रामाभ्याम् ‘and
रामेभ्यः in fifth case, see ante rules 204 and 205. In षष्ठ्येकवचन
we get रामस्य—ङस् being replaced by स्य by rule no. 201. Now in
रामस्य, सकार being doubled by the rule ‘अनचिच’, will not be
replaced by the चर् letter तकार here by the rule ‘खरि च’ (sutra
121) ; for of सकार आन्तरतम्यता (similarity) is with सकार only. तकार
being अल्पप्राण and सकार being मङ्गप्राण, they differ in उच्चारणस्थानप्रयत्न—
the former having वाह्यप्रयत्न and the letter आन्तरप्रयत्न (see स्थानप्रयत्न-
विवेक ante). So one i. e. सकार can not be replaced by another
i. e. तकार । This is why तकार has specially to be ordained in
place of सकार in the rule “सः सि आर्थान्तुके” (sutra 2342 infra)

under the declension of the form वत्स्यति । If तकार in natural course is to come in place of सकार, then तकारविधान for सकार of the root वस would have been useless.

मित । “भक्षां जशोने” इत्यतः “भक्षाम्” इत्यस्य “अभ्यासिचर्च” (८४१५४) इत्यतः “चर्” इत्यस्य अनुवर्तनमस्ति, ततः वृत्तिः—“अवसाने भक्षाम्” इत्यादि ॥ “रामात्—रामाद्” इत्यतः “अनचिच” (८४१४७) इति तकारस्य, दकारस्य च पाक्षिके द्विलेसति रूपचतुष्टयम् स्यात् ॥ “रामाम्याम्” इत्यादिरूपसिद्धिश्च पूर्व-सुक्तम् ॥ राम+ङस् इत्यत्र “टाङ्सि—” इत्यनेन राम+स्य=रामस्य इति जातम् ॥ रामस्य इत्यत्रापि “अनचिच” इत्यस्ति सकारस्य द्विलेस्य अवकाशः । ततश्च सकारद्विलेसति पूर्वसकारस्य खरि परे “खरिच” इति चर्त्वेन सत्यपि प्रयवान्तरतम्यात् स एव सकारः स्यात्, न तु दन्तासकारस्थाने चर्त्वेन दन्तास्थानी तकारो भवेत् । यतः तकारः अल्पप्राणः सकारः महाप्राणः । एवं तयोः प्रयत्नभेदः अस्ति ; तकारः बाह्यप्रयवभाक् सकारश्च आन्तरिकः ॥ अतः सकारस्थाने चर्त्वेन कुत्रापि तकारः न स्यात् इति स्पष्टम् । अतएव वस+स्यति=वत्स्यति इत्यत्र सकारस्थाने तकारं विधातुं “सः सि आधं धातुके” (सूत्रम्—२३४२) इति तकारविधायकं सूत्रमेवावश्यते । यदि स्वतः एव चर्त्वेन सकारस्थाने तकारः स्यात्, तदा तकारविधानम् व्यर्थं स्यात् । एवं अल्पप्राणतया प्रयत्नभेदात् स-स्थाने तकारः न स्यादेव ॥ राम+ओस् इति स्थिते—

२०७ । ओसि च । ७।३।१०४॥

दी । ओसि परे अतोऽङ्गस्य णकारः स्यात् । रामयोः ।

An अकारान्त base (अङ्ग) takes णकार when ओस् follows. Thus राम+ओस्=रामे+ओस्=रामयोः (by sandhi).

मित । सुगमा ॥ रामे+आम् इति अत्र सर्वणदीर्घे प्राप्ते विशिष्यमाह—

२०८ । ह्रस्वनद्यापो नुट् । ७।१।५४ ॥

दी । ह्रस्वान्तात् नदान्तात् आबन्तात् चाङ्गात् परस्य आमो नुदागमः स्यात् ।

नुट् is the augment of आम् (षष्ठी विभक्ति—बहुवचन ; if it comes after bases ending in short vowel, after bases technically known as नदी (see the rule “यूस्त्र्याख्यौ नदी”—१।४।३) and if after आवन्त bases as well. Thus we get राम+नाम् and we look forward—

मित । अस्त्रय नदीच आप् च इति समाहारश्चन्द्रः । अध्याहार्य—परशब्दयोगे पञ्चमी । ‘अङ्गस्य’ इत्यधिकारो सर्वेव अस्त्रोऽव । “आमि सर्वनाम्नः सुट्” (७।१।५२) इत्यतः ‘आमि’ इत्यनुवर्तते, तच्च षष्ठान्तं भवति । अतश्च वृत्तिः—अस्त्रान्तात् नदान्तात् आवन्तात् चाङ्गात् परस्य आमः नुडागमः स्यात् इति । “नदी” इत्यनेन “यूस्त्र्याख्यौ नदी” इति (१।४।३) सूत्रीकृता नदीसंज्ञकाः शब्दाः गृह्यन्ते । आमत षष्ठीबहुवचनमेव गृह्यते, भाष्ये तथा उक्तत्वात् । नुटो टित्त्वात् “अद्यान्तौ टकितौ” इति अद्यावयवत्वम् अस्थेव इति राम+न्+आम्=राम+नाम् इति स्थिते आह—

२०६ । नामि । ६।४।३॥

दी । नामि परे अजन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात् । रामोणाम् ।

An अजन्त base takes दीर्घ when नाम् (षष्ठी बहुवचन विभक्ति) i. e. prefixed with the augment नुट्, follows. Kasika also says—“नामि इत्येतत् षष्ठीबहुवचनम् आगतनुटकं गृह्यते” Thus राम+नाम्=रामोणाम् । Here the cerebral ण is by the rules “रघाभ्यां नोणः समानपदै” and “अट्कुप्वाङ्नुम् व्यधावपि” ।

मित । “ट्रुक्लोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः” इत्यतः दीर्घानुवृत्तिरस्ति । ‘अङ्गस्य’ इत्यधिकारोपि अस्थेव । नामि इति षष्ठीबहुवचनम् गृह्यते । सर्वमीतत् वृत्तौ स्पष्टम् ॥ दीर्घोऽङ्गते रामोणाम् । “रघाभ्याम्” इति “अट्कुप्वाङ्” इत्यनेन अतश्चत्वम् ।

दी । “सुपिच” (७।३।१०२) इति दीर्घः यद्यपि परस्यतथापीह न प्रवर्तते, सञ्ज्ञिपातपरिभाषाविरोधात् । ‘नामि’ इत्यनेन त्वारम्भसामर्थ्यात् परिभाषावाच्यते ॥

Now the question arises that the rule “सुपिच” (अ३।१०२) being later in order of Panini than the present rule i. e., “नामि” (६।१।३), the former should supercede the latter and be applied here. Then why do you make दीर्घ in रामाणाम् by “नामि” ? The answer to this is : —that नृट् here comes in connection with ङस् in राम and by the maxim “सन्निपातकचणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्व” (ante), this ङस् must not be destroyed ; so “सुपिच” can not apply (doing away with ङस् here), being in evident contradiction to this present सन्निपात maxim. If it again be argued that दीर्घ by the rule “नामि” will also then militate against this सन्निपात परिभाषा—ङस्त्व the cause of नृट् being evidently destroyed by दीर्घविधि, then we are to say that the very beginning of the sutra “नामि” suggests that in the case of “नामि”, सन्निपातपरिभाषा has no application at all—it being already barred by “नामि” ।

मित । ननु “सुपिच” (अ३।१०२) इति सूत्रं “नामि” (६।१।३) इत्यस्मात् परं सत् अपवादभूतम् एव । ततः “सुपिच” इत्यनेनैव “रामाणाम्” इत्यत्र कथं न दीर्घः स्यात् ? इत्याकाङ्क्षायां आह—“सुपिच” इति सूत्रं यद्यपि परं तथादीह न प्रवर्तते । किमर्थम् न प्रवर्तते ? तदा सन्निपातपरिभाषाविरोधः स्यात् । एवम्—“रामाणाम्” इत्यत्र ‘राम’ इति ङस्त्वान्तं सन्निपातम् आश्रित्य प्रवृत्तस्य नृट् विधिः “सुपिच” इति ङस्त्वविघातकः दीर्घः न सम्भवेत् । अतः परोपि “सुपिच” इति नात्र प्रवर्तते ॥ ननु “नामि” इति दीर्घं सति अपि सन्निपातपरिभाषाविरोधः स्यात् इत्यपि अत्र प्रवृत्तिर्मास्तु इति चेत् । न । तदा “नामि” इति सूतारम्भः एव व्यर्थः निरवकाशश्च स्यात् । ततश्च “निरवकाशो विधिरपवादः” इति न्यायेन “नामि” इति सूत्रं हि सन्निपातपरिभाषां बाधेत । अतः आह “नामि इत्यारम्भसामर्थ्यात् परिभाषा बाध्यते” इति । नामि परं रामाणाम् इत्यादौ दीर्घप्रवृत्तये सन्निपातपरिभाषां बाधितं

“नामि” इति दीर्घारम्भः—इति फलितार्थः ॥ राम + छि = राम + इ (छकारस्य इत्वात्)
इति स्थिते “आदगुणः” इति रामे इति जातम् ततः आह—

दी । रामे । रामयोः । छपि (i. e. सप्तमी बहुवचने) एत्येकृतेः
[“बहुवचने भलि एत्” इति छपि एत्वम्]

[रा + सु इति स्थिते पत्वं समर्थयितुमाह—]

२१० । अपदान्तस्य मुद्धर्ण्यः । ८।३।५५।

दी । आपादसमाप्तेः अधिकारोयम् ।

This is an अधिकार सूत्र । It goes up to the end of the 3rd pada in the last अध्याय of Panini.

२११ । इण्कोः । ८।३।५६॥

दी । इत्यधिकृत्य ।

That is read the following rule in conjunction with the rule
“इण्कोः”

मित । इन् च कुंश्च इति समाहारद्वयः । एकवचनमार्थम् ‘इण्’ इति पर-
वकारिण प्रत्याहारः । कुः इति कवर्गः गृह्यते ॥ “इण्कोः” इति सूत्रस्य परत्र
असुवृत्तेः आह—

२१२ । आदेशप्रत्यययोः । ८।३।५६॥

दी । “सहेः साढः सः” (सूत्रम् ३३५) इति सूत्रात् ‘सः’ इति षष्ठान्तं
प्रदमनुवर्तते । इण् कवर्गाभ्यां परस्य अपदान्तस्य आदेशः प्रत्ययावयवश्च
यः सकारस्तस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् । विवृताघोषस्य सस्य तादृश एव षः ।
रामेषु— । इण्कोः किम् ? रामस्य । आदेशप्रत्यययोः किम् ? छपि—
छपिसौ—छपिसः । अपदान्तस्य किम् ? हरिस्तत्र ॥ एवं कृष्ण-
सुकुन्दादयः ॥

अजन्तपुलिङ्गप्रकरणम्

Here the वृहन्त word 'सः' comes down from the sutra "सङ्घः सः" (for which see sutra 335). Now the सकार in an आदेश or a प्रत्यय but not final in a पद, becomes cerebral (i. e. ष) if coming after vowels except अ and आ or after कवर्ग or र । Of the several cerebrals (i. e. क, टवर्ग, घ) घ only comes for सकार, for both have similarity of उच्चारण प्रयत्न, i. e. both have विवृतत्व an आभ्यन्तर-प्रयत्न and अघोषत्व a वाह्यप्रयत्न । Thus we get रामेषु with cerebral. Why do we say यङ्कोः in the sutra ? Witness रामस्य where स coming after अकार does not become cerebral. Why do we say आदेशप्रत्यययोः in the sutra ? Witness सुपीः सुपिन्नी (1st singular and dual of the base सुपिन् derived from सु + पिन् गतौ + क्तिप्) where स being धातुसकार not being of आदेश (of augment ?) or of प्रत्यय (of affixes), does not become cerebral. Why again do we say 'अपदान्तस्य' in the sutra ? Witness the example हरिस्तत्र where स being at the end of the word (पद) हरि, does not become cerebral though after इकार here. The bases कृष्ण, सुकुन्द etc, are also similarly declined as the base राम ।

मित— । एकापि षष्ठी विषयभेदात् मित्येति प्रत्ययविषये सा अवयवार्थिका एव । तथा च षष्ठी—'प्रत्ययावयवश्च यः सकारः' इति । सर्वमितत् मनोरमायां स्पष्टम् ॥ ऋट्ठुराणां सूङ्गणानां मध्ये विवृतस्य आभ्यन्तरयवयवतः, अघोषस्य वाह्य-यवयवतश्च सकारस्य तादृश एव षकारः स्यात् । आन्तरतम्यात् ॥ एवं रामेषु इति सिद्धम् ॥ सूत्रे यङ्कोः यङ्गानां 'रामस्य' इत्यत्र अकारात् परस्य सस्य न षकारः ॥ सुष्टु पिसयति पिसतिवा इति सु + पिन् + क्तिप् = सुपिन् । अतः सकारः धातुगत एव न आदेशप्रत्ययस्यः । अतः सुपिन्नी इत्यादौ सकारस्य आदेशप्रत्ययस्यत्वाभावात् न सूङ्गण्यः । अतश्च सूत्रे "आदेशप्रत्यययोः" इति उक्तम् ॥ एवम् 'अपदान्तस्य' यङ्गानां

‘हरिस्तव’ इत्यत्र सकारस्य पदान्तत्वात् न षकारः एव ॥ कृष्ण-सुकुन्दादिशब्दानां पुंसि रामशब्दवत् रूपं स्यात् ॥

२१३ । सर्वादीनि सर्वनामानि । १।१।२७ ॥

दी—। सर्वादीनि शब्दस्वरूपाणि सर्वनामसंज्ञानि स्युः । तदन्तस्यापि इयं संज्ञा ; “द्वन्द्वेच” (सूत्र २२४) इति (निषेधात्) ज्ञापकात् । तेन ‘परम-सर्वत्र’ इति तूह ! ‘परमभवकान्’ इत्यत्राकच्च सिध्यति ।

Some particular words (to be enumerated below) beginning with the word सर्व are technically known as सर्वनाम । This सर्वनाम संज्ञा is also of words ending in words of the सर्वादि class. This is clearly suggested in the sutra “द्वन्द्वेच” (sutra २२४) where by denying सर्वनामसंज्ञा in द्वन्द्वान्त सर्वनाम words, it is proved that सर्वनाम words at the end of द्वन्द्व compounds also take सर्वनाम संज्ञा—thus implying तदन्तविधि here. Hence in परमसर्वत्र we get अकच् by तदन्त-विधि । Similarly we get अकच् in परमभवकान् by तदन्तविधि ॥ For परमभवत् ends in सर्वनाम word भवत्—the rule for अकच् being “अव्ययसर्वनायाम् अकच् प्राक्टेः” ।

[N. B.—Declension of सर्वादि words is like राम, only differences will be enumerated here.]

मित—। ‘सर्वः’ सर्व शब्दः ‘आदिः’ प्रथमः येषां तानि सर्वादीनि सर्वादिशब्द-स्वरूपाणि इत्यर्थः—तथा चावगतिः ‘सर्वादीनि शब्दस्वरूपाणि’ । “स्वं रूपं शब्दस्य अशब्दसंज्ञा” (१।१।६८) इत्यनेनापि शब्दस्य स्वं रूपमेव गृह्यते । तेन सर्वस्यैव सर्वनामता, न तु तदर्थकस्य सकलादीनाम् अपि इत्यलं विस्तरण ॥ “न बहुव्रीहौ” (सूत्र २२९) “द्वन्द्वेच” (सूत्र २२४) इत्यादौ, सर्वनामसंज्ञानिषेधात् ज्ञायते यत् द्वन्द्वान्तानाम् सर्वादिशब्दानामपि सर्वनामता अस्तीत्येव । एतच्चात्र तदन्तविधिः

प्राप्यते ॥ तेन सप्रत्ययान्तं सर्वनाम्नो विधीयमानः तल् सर्वनामान्तस्यापि भवेत्, एवं 'परमसर्व' इति तल् स्यादेव । तथा "अव्ययसर्वनाश्रमकच् प्राक्टः" इति विधीयमानः अकच् सर्वादिशब्दान्तस्यापि भवेत् । अतश्चीकम् 'परमभवकान्' इति । एवं तसिद्धादिष्वपि तदन्तविधिना सर्वनामान्तानां विधिरस्ति ॥ सर्वशब्दरूपं रामवत् । किन्तु यव विशदो वर्तते तर्देव लक्ष्मीकृत्य सूत्रयति—

२१४ । जशः शी । ७।१।१७॥

दी— । अदन्तात् सर्वनाम्नः परस्य जशः शी स्यात् । अनेकालत्वात् सर्वादेशः ।

जश् (1st case plural) is replaced by शी after अकारान्त सर्वनाम words. As शी consists of more than one letter, so it is ordered in place of all the letters of जम् । Thus सर्व + जश् = सर्व + शी = सर्व + ई (शकारस्य इत्तात्) ।

मित— । "अतो भिस् ऐस्" इत्यतः 'अतः' इत्यनुवर्त्तते. "सर्वनामः स्मै" (सूत्र २१५) इत्यतश्च 'सर्वनामः' इत्यनुवर्त्तनात् हत्तौ आह— "अदन्तात् सर्वनामः परस्य" इत्यादि । 'शी' इत्यस्य अनेकालत्वात् 'जश्' इत्यस्य सर्वस्यैवादेशः स्यात् ॥

दी— । न च "अवयवस्तु अस्यावनलः" (सूत्र ३३४) इत्यादाविव "नानुबन्धकृतमनेकालत्वम्" इति वाच्यम् । सर्वादेशत्वात् प्राक् इत्संज्ञाया एव अभावात् । सर्वे ॥

There is the maxim "नानुबन्धकृतमनेकालत्वम्" i. e., अनेकालत्व (;? "many letteredness") is not to be counted along with the eliding letter (अनुबन्ध) ; then in शी there is no अनेकालत्व the इत् letter श being excluded from counting. Thus there being no अनेकालत्व in शी, how can there be सर्वादेश here by the rule "अनेकालशित्सर्वस्य" (१।१।५५) ? just as, in the rule "अवयवस्तु—" (sutra 334),

अकार being इत् in ङ, there is no अनेकाल्त्व and so no सर्वादेश, but अन्यादेश only by the rule “अलोन्नास” (१।१।५२). To this the answer is that—the question of इत् here by the rule “लशक्तवृत्ति” (१।३।८—sutra 195) does not arise at all in connection with सर्वादेश by the rule “अनेकाल्गित्—” (१।१।५४), the former rule here being later in the order of अष्टाध्यायी of Panini than the latter one. Thus we have first सर्वादेश and then इत् । So the परिभाषा—“नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम्” has no application here and we have first सर्वादेश । Thus सर्व+ङ्=सर्वे by “आद्गुणः” ।

मित—। ननु अत्र ‘शी’ इत्यस्य जसःस्थाने सर्वादेशविषये “नानुबन्धकृतम् अनेकाल्त्वम्” इति परिभाषा परिपक्विनी एव । “अनुबन्धः इत्, तत्प्रयुक्तमनेकाल्त्वम् सर्वादेशनिमित्तं न भवति “इति हि तदर्थः । एवं ‘शी’ इत्यत्र “लशक्तवृत्ति” (१।३।८) इति शकारस्य इत्संज्ञकत्वात् तत्प्रयुक्तमनेकाल्त्वम् नास्त्येव । तत् सर्वादेशः अपि न स्यात् । अतएव च “अर्वणः ङ—” (सूत्र ३३४) इत्यत्र ‘ङ’ इत्यस्य अकारमितमादाय अनेकाल्त्वं न, ततः एकाल्त्वात् “अलोन्नास” (१।१।५२) इति ‘ङ’ इत्यस्य अन्यादेश एव । अत्रापि तादृशी एव व्यवस्था कथं न स्यात् इत्यवोचरमाह—अष्टाध्याय्यां सर्वादेशसूत्रम् (१।१।५५ द्रष्टव्यम्) पूर्वं “लशक्तवृत्ति” (१।३।८) इति इत्विधायकं सूत्रं च परमेव । ततः सर्वादेशः प्राक् भवति, ततश्च इत् । एवं सर्वादेशकाले इत्संज्ञायामसत्याम् “नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम्” इति परिभाषायाः प्रवर्तिनं स्यात् ॥ सर्व+जस्=सर्व+शी (सर्वादेशत्वात्) =सर्व+ङ् (शकारस्य इत्वात्)=सर्वे (“आद्गुणः” इत्यनेन) ॥ सर्वं शब्दस्य चतुर्थ्यकवचने “छेयः” इति यकारि प्राप्ते आह—

२१५ । सर्वनाम्नः स्मै । ७।१।१४॥

टी—। अतः सर्वनाम्नः ‘ङे’ इत्यस्य ‘स्मै’ स्यात् । सर्वस्मै ।

सै comes in place of ‘ङे’ after अकारान्त सर्वनाम words.

मित— । सुगमा— ॥ सर्वनाम्न इति पञ्चमी । अनुवृत्तिरत्र पूर्वसूत्रवत् ॥
सर्वशब्दात् पञ्चम्येकवचने “टाङ्सिनसाम्—” इति ‘आत्’ इति प्राप्ते—

२१५ । ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ । ७।१।१५॥

आत् and स्मिन् respectively come for ङसि and ङि after अकारान्त सर्वनाम bases. Thus सर्व+ङसि=सर्व+आत्=सर्वआत् ।

मित— । पञ्चमीसप्तम्येकवचने यथाक्रमे ‘आत्’ ‘स्मिन्’ च भवतः ॥ सर्व—
आम् इत्यत्र “ङस्वनद्यापोनुद्” इति तुटिप्राप्ते आह—

२१७ । आसि सर्वनाम्नः सुट् । ७।१।५२॥

दी । अवर्णान्तात् परस्य सर्वनाम्नः विहितस्य आसः सुडागमः
स्यात् । एत्वषत्वे । सर्वेषाम् । सर्वस्मिन् । शेषं रामरत् । एवं विश्वा-
द्योऽप्यदन्ताः ॥

सुट् is the augment of आम् (i. e. 6th case plural) that is
enjoined after a सर्वनाम word ending in अवर्ण । Thus सर्व+आस=
सर्वसाम्=सर्वेषाम् । Here in सर्वेषाम्, एत् comes by the rule “वह-
वचने भक्ष्येत्” (ante), and then we have षत् here by the rule
“आदेशप्रत्यययोः” (ante), स of सुट् being of an आदेश (augment)
here. In seventh singular we get सर्व+ङि=सर्व+स्मिन् (see
rule 215 above)=सर्वस्मिन् । Other forms of सर्व are like those of
राम । Similarly other अदन्त सर्वनाम words like विश्व etc, are
declined like सर्व ।

मित— । “आत्जसिरसुक्” (७।१।५०) इत्यतः ‘आत्’ इति अनुवर्तते ।
ततश्च ‘अवर्णात् सर्वनाम्नः विहितस्य आसः सुडागमोभवति’ इत्यर्थः सम्पद्यते ॥
‘सर्वेषाम्’ इत्यत्र “वहवचने भक्ष्येत्” इति सूत्रेण एत्वम् । “आदेशप्रत्यययोः” इति

सूत्रेण चाव यत्नम् ॥ सर्व+ङि इति शिनादिशे सति सर्वङिन् ॥ अधुना सर्वानामशब्दानां परिसंख्यानं क्रियते—

दी—। सर्वादयश्च पञ्चत्रिंशत् । सर्वं विश्व उभ उभय इतर इतम अन्य अन्यतर इतर त्वत् त्व नेम सम सिम । “पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायां अस्त्रं ज्ञायाम्” (सूत्र २१८), “स्वमञ्जातिधनाख्यायाम्” (सूत्र २१९), “अन्तरं वहिर्योगोपसंव्यानयोः” (सूत्र २२०) । एतद् तद् यद् एतद् इदम् अदम् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवतु किम् इति ॥ तत्र उभयशब्दो द्वित्वविशिष्टस्य वाचकः ; अतएव नित्यं द्विवचनान्तः ; तस्येह पाठस्तु “उभयौ” इत्येकज्यः ; न च कप्रत्ययेन इष्टासिद्धिः ; द्विवचनपरत्वाभावेन ‘उभयतः’ ‘उभयत्र’ इत्यादीविंशत्ययच् प्राप्तं ; तदुक्तम् (वाल्तिककृता) “उभयोऽन्यत्र” (वाल्तिक २३२)—‘अन्यत्र’ इति द्विवचनपरत्वाभावे । उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्ति इति कैयटः, अस्ति इति हरदत्तः । तस्मात् (? उभयशब्दात्) जसि अयजादेशस्य स्थानिवद्भावेन तयप्-प्रत्ययान्ततया “प्रथमचरम—” (सूत्र २२६) इति विकल्पेप्राप्ते विभक्ति निरपेक्षत्वेन अन्तरङ्गत्वात् नित्यैव संज्ञा भवति, उभये इतर उतमौ प्रत्ययौ, ‘प्रत्ययग्रहणे तदन्ताग्रहणः’ (? इति) । यद्यपि “संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति”, “सुपुतिङन्तम्” इति ज्ञापकात् ; तथा गीहतदन्तग्रहणम् ; केवलयोः संज्ञायाः प्रयोजनाभावात् । अन्यतरान्यतमशब्दौ अचुत्पन्नौ स्वभावात् द्विवहुविषये निर्धारणे वर्तते ; तत्र अन्यतमशब्दस्य गणो पाठाभावात् न संज्ञा । ‘त्व त्व’ इति द्वावप्यदन्तौ अन्यपर्यायौ ; ‘एकः उदात्तः अपरोऽनुदात्तः’ इत्येके ; ‘एकस्तान्तः’ इत्यपरे । ‘नेम’ इत्यर्थे । समः सर्वपर्यायः ; तुल्य पर्यायस्तु नेह गृह्यते, “यथासंख्यमनुदेशः समानाम्” (सूत्र १२८), इति ज्ञापकात् । “अन्तरं वहिर्योग—” इति गणसूत्रे ‘अपुरि’ इति वक्तव्यम् ; अन्तरायाम् पुरि ।

मित—। अन्तरान्तमशब्दी अव्युत्पन्नौ स्वभावात् द्विवचनविषये वसति इति दीक्षितः कैयटोपपत्तयः । “व्युत्पन्नौ” इति शाकटायनः । आये, अपहृणात् इतर-
 सिन् नियमात् अनन्तरमशब्दव्यावृत्तिः ॥ “पूर्वापरावर” इत्यादि अष्टाध्यायीपठित-
 मपि गणपरिसंख्यामार्थं पठ्यते । व्याख्यानं तु २१८—२० सूत्रादौ द्रष्टव्यम् ॥
 ‘भवतु’ इत्यनेन उपपदयकाः भवच्छब्दश्च गृह्यते ; शतानिवारणार्थं भवतु इति सानुवन्धः
 पाठः । भवदीयः भवादृशः इति सिद्धार्थम् पाठफलम् ॥ “तस्यैव पाठस्तु” इत्यादि ।
 उभयशब्दस्य सर्वादिगणे पाठः—“अव्ययसर्वनायामकच् प्राक् टिः” इति—अकजर्थः ;
 ‘उभयौ’ यथा स्यात् । ननु उभयशब्दात् स्वार्थिके कप्रत्ययेपि ‘उभयौ’ इति इष्टसिद्धिः
 स्यात्, इत्याशङ्क्य आह—द्विवचनपरत्वाभावे तु उभयशब्दात् नित्यम् अयच् उक्तं,
 तथा च सूत्रम् “उमादुदात्तो नित्यम्” (६।२।४४) इति । एवं च कप्रत्यये सति
 अयचि “उभययौ” स्यात्, “उभयतः उभयतः” इत्यादौ अयचि यथा । ततश्च
 कप्रत्ययेन न इष्टसिद्धिः स्यात् । अतः अकजर्थः सर्वादिगणे उभयशब्दस्य पाठः कार्यः ;
 तथा च वालमनोरमा “अकचि सति ‘तन्माध्यापतितः तद्व्यहृणेन गृह्यते’ इति
 न्यायेन उभयशब्देन उभयशब्दोपि गृह्यते । तस्य च उभयौ भौ इत्यस्यां दशायां
 द्विवचनपरत्वात् अयच् प्रत्ययो न भवति” । इष्टसिद्धिश्च ‘उभयौ’ इति स्यात् ।
 वार्तिककृतापि उक्तम् “उभयोन्यात्” । तस्यायमर्थः—द्विवचने सति अयच् प्रत्ययो
 न स्यात् । एतदभिप्रेत्य आह—“अन्यात् इति द्विवचनपरत्वाभावे” ॥ तस्मादिति ।
 ‘तस्मात्’ उभयशब्दात् जसि सति “प्रथमचरम—” (सूत्र २२६) इत्यनेन सर्वनाम-
 संज्ञायाः विकल्पोपपत्तेः, “सर्वादीनि सर्वनामानि” इत्यनेन च सर्वनामसंज्ञायाः
 नित्यत्वे सति समाधानमाह—‘विभक्तिनिरपेक्षत्वात् अनन्तरङ्गत्वाच्च नित्या संज्ञा’ ।
 “प्रथमचरम—” इति तु जसपेक्षः विधिः, ‘सर्वादीनि सर्वनामानि’ इत्यत्र च
 तन्निरपेक्षः विधिः । अतश्च सर्वनामसंज्ञा अनिरपेक्षा सती अनन्तरङ्गमेव । अस्या-
 पेक्षत्वादपि अनन्तरङ्गम् । ततः “वहिरङ्गात् अनन्तरङ्गी वलीयान्” इति न्यायेन
 “सर्वादीनि सर्वनामानि” इत्यनेनैव अनन्तरङ्गत्वात् सर्वनामसंज्ञा नित्या स्यात् ।
 ततश्च उभये इत्येव रूपसिद्धिः । ‘अयजादेशस्य स्थानिवद्भावेन, तयप् प्रत्ययान्ततया’

इति इत्तौ कथमुक्तम् ? इत्याह—“प्रथमचरम्—” इति सूत्रे ‘तय’ शब्देन ‘तयप्’-
प्रत्ययान्तो गृह्यते । उभयशब्दस्य तु “उभादुदात्तौ नित्यम्” इति अयच् विहितः ।
तत् कथमस्य “प्रथमचरम्” इति सूत्रेण जसि विकल्पा सर्वनामसंज्ञा प्राप्ता ? इत्याह—
“संख्याया अवयवे तयप्” इति उक्ता “उभादुदात्तौ नित्यम्” इति अयच् उक्तः ।
स च अयच् स्थानिकत्वेन तयप् एव (इति अयचो स्थानिवत्त्वनाविवृत्य तयप् तुल्यतया
अयजन्तउभयशब्दः अपि तयप् प्रत्ययान्ततया ‘तय’ इत्यनेन गृह्यते) । अतः अस्य
“प्रथमचरम्—” इति सूत्रेण विकल्पः प्राप्तः । एवं सर्वनामसंज्ञायाः विकल्पे सति
नित्यत्वम् समाहितम् “विभक्ति निरपेक्षत्वात् ‘इत्याद्येन ॥ सर्वमनात् सुगमम् ॥
‘अपुरि’ इत्यनेन ‘पुरि’ विषये अन्तरशब्दस्य सर्वनामता निश्चिता । तेन अन्तरायां
पुरि न तु अन्तरस्याम् पुरि इति ॥ अधुना सर्वादिगणानां परिसंख्यानं कृत्वा तेषां
केवाचित् विशिष्यं समर्थयितुम् उपन्यास्यति सूत्रम्—

२१८ । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् ।

१।१।३४ ॥

दी— । एतेषां व्यवस्थायाम् असंज्ञायां सर्वनामसंज्ञा गणपाठात्
सर्वत्र या प्राप्ता सा जसि वा स्यात् । पूर्वे—पूर्वाः । स्वाभिधेयापेक्षा-
वधिनित्यमो व्यवस्था । व्यवस्थायाम् किम् ? दक्षिणाः गाथकाः—कुशला
इत्यर्थः । असंज्ञायाम् किम् ? उत्तराः कुरवः ।

The seven words beginning with पूर्व etc, become सर्वनाम owing
to their inclusion in the सर्वादिगण in the sense of some ‘limitation’
and not signifying designation ; but this सर्वनामसंज्ञा of these
seven words is optional in the case of जस् i. e., first plural.
Thus we get पूर्व when treated as सर्वनाम in जस्, and पूर्वाः when
not treated as सर्वनाम in जस् (see ante under सर्वे and रामाः) ।
‘व्यवस्था’ means “certainty of limitation denoted by the meaning

of the word “पूर्व etc.” Why do we say ‘व्यवस्थायाम्’ ? Witness the example दक्षिणाः गायकाः (expert weavers of garland) when दक्षिण meaning कुशल does not denote limitation, so can not take सर्वनामता in जम् । Why again do we say “असंज्ञायाम्” ? Witness उत्तराः कुरवः (meaning उत्तरकुरु race—) where उत्तर signifying a संज्ञा is not a सर्वनाम in जम् ।

मित—। “विभाषाजसि” (१।१।३२) इति सर्वमनुवर्तते । “सर्वादीनि सर्वनामानि” (१।१।३३) इत्याद्यात् ‘सर्वनामानि’ इति च वर्तते ; तथा च इति—
“एतेषां पूर्वादिप्रशब्दानाम् ‘व्यवस्थायाम्’ दिव्यवचनार्थे” इति फलितम् ‘असंज्ञायाम् सर्वनामसंज्ञा—जसि वा स्यात्’ ॥ स्वाभिधेयापेक्षेति । ‘स्वस्य’ पूर्वादिशब्दस्य ‘अभिधेयं’ वाच्यं तेन ‘अपेक्षः’ अपेक्ष्यमाणः ‘अवधिर्नियमः’ व्यवस्थाशब्देन विवक्षितः । ततश्च नियमेन अवधिसापेक्षे वर्तमानता द्योत्यते । एवं व्यवस्थायाम् दिशि वर्तमानायाम् इति च फलितम् ॥ स्वाभिधेयापेक्षोपधिनियमो व्यवस्था इति पाठेति—स्वस्य पूर्वादिशब्दस्य अभिधेयमपेक्षते इति स्वाभिधेयापेक्षः इति शः । पूर्वादिशब्दस्य अभिधेयेन अपेक्ष्यमाणस्य अवधिर्नियमः इत्यर्थः ॥ ‘दक्षिणा गायकाः’ इत्यत्र दक्षिणशब्दस्य कुशलार्थत्वे अव्यवस्थायत्वात् न सर्वनामता । एवं ‘उत्तराः कुरवः’ इत्यत्र च उत्तरशब्दस्य संज्ञापरत्वात् न सर्वनामता । कथं “दिशः संप्रतीभव दक्षिणस्याः” ? सुखे ‘असंज्ञायाम्’ इत्युक्त्वात् । आधुनिकसङ्केतः अत्र संज्ञात्वेन गृह्यते । दिक्षु तु चिरन्तनः सङ्केतः । अतो न प्रतिषेधः । उत्तराः कुरवः इत्याधुनिकः सङ्केतः, तेन संज्ञात्वात् प्रतिषेधः ॥

२१६ । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । १।१।३५ ॥

द्दी—। ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जसि वा स्यात् । स्वे—स्वाः । आत्मीया इत्यर्थः । आत्मानः इति वा । ज्ञातिधनवाचिनस्तु स्वाः ; ज्ञातयोऽर्थो वा ।

The word स्व denoting something other than ज्ञाति (kindred) and धन (wealth) becomes सर्वनाम, being so mentioned in the सर्वोदिगण; and it is optionally so (i. e., सर्वनाम) in जस् (i. e., first case plural). Thus स्वे and स्वाः meaning "own" or "self". But while meaning ज्ञाति वा धन, its form in जस् is स्वाः only.

मित—। “विभाषा जसि” इति “सर्वनामानि” इति च अनुवृत्तम् इति पूर्वसूत्रं द्रष्टव्यम्। स्वशब्दस्य अर्थाय अनरे यथा—“स्वोज्ञाती आत्मनि, स्वतिष्वत्मीये स्त्रोऽसियाम् धने”। तत्र ज्ञाति इति अर्थे धनार्थे च विद्यमानस्य स्वशब्दस्य सर्वनामता नास्त्येव इति फलितार्थः। अन्यत्र अस्य सर्वनामता स्यादेव। तच्च जसि विकल्पिता इति ॥ सूत्रे आख्यायक्यम् किम्? “स्वमज्ञातिधने” इत्युक्ते ज्ञातिधनयोरपि आत्मीयत्वं पुरस्कृत्य प्रवृत्ता सर्वनामता प्रसज्यते, तत्तु नेष्यते। आख्यायक्येन आत्मीयस्यापि ज्ञाति-त्वेन धनत्वेन वा विचक्षायां सर्वनामता न भवति।

२२० । अन्तरं वहिर्योगोपसंव्यानयोः । १।१।३६ ॥

दी—। बाह्ये परिधानीये चार्थे अन्तरशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जसि वा स्यात्। अन्तरे—अन्तराः वा गृहाः; बाह्या इत्यर्थः। अन्तरे अन्तरा वा शाटकाः; परिधानीया इत्यर्थः।

The सर्वनामता of the word अन्तर while denoting ‘बाह्य’ (outward) or परिधानीय (wearing,) becomes optional in जस् &c. Thus अन्तरा or अनरे गृहाः=बाह्याः गृहाः।

मित—। वह्निः अनाहतस्थानम्। तेन योगः सम्बन्धः यस्य स वह्नियोगः, बाह्य इत्यर्थः। उपसम्बध्यते परिधीयते इति उपसंव्यानम् वस्तुमित्यर्थः। वह्नियोगश्च उपसंव्यानश्च। चन्दः । सद्यः । एतदर्थयोः विद्यमानयोः अन्तरशब्दस्य सर्वनामता जसि वा स्यात् इति फलितम्।

२२१ । पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा । ७।१।१६ ॥

दी— । एभ्यो नवभ्यो ङसिङ्योः स्मात्स्मिनी वा सः । पूर्वस्मात्—
पूर्वात् । पूर्वस्मिन्—पूर्वे । एवं परादीनामपि । शेषं सर्ववत् ॥ एकशब्दः
संख्यायां नित्यैकवचनान्तः ।

स्मात् and स्मिन् are optionally ordered in place of ङसि and ङि respectively of the seven words पूर्व etc. (see sutra 218), of स्त्र and of अन्तर (see sutras 219—20), altogether of these nine words. Thus the words पर अपर are similarly declined. The rest विभक्तis are as in the case of सर्व । The word एक is always singular while it is a numeral meaning 'one' ।

मित— । “ङसिङ्योः स्मात्स्मिनी” (७।१।१५) इति अवानुवर्तते । तथा च हतिः—“एभ्यो नवभ्यो ङसिङ्योः स्मात् स्मिनी वा सः” ॥ अगत् सुगमम् । एक-
शब्दस्य संख्यापरत्वे एकवचनत्वं नित्यम् । अन्यार्थैविकवचने भवतः एव । तथा—
एकैवदन्ति, किंचिदन्ति इत्यर्थः ॥

२२२ । न बहुव्रीहौ । १।१।२६ ॥

दी— । बहुव्रीहौ चिकीर्षिते सर्वनामसंज्ञा न स्यात् । त्वकं पिता
यस्य सः त्वत्कपितृकः । अहकं पिता यस्य सः मत्कपितृकः । इह
समासात् प्रागेव प्रक्रियावाक्ये सर्वनामसंज्ञा निषिध्यते । अन्यथा
लौकिकविग्रहवाक्ये इव तत्राप्यकञ्च प्रवर्तते ; स च समासेपि श्रूयेत ।
'अतिक्रान्तो भवन्तम्, अतिभवकान्' इतिवत् ॥ भाष्यकारस्तु 'त्वत्कपितृकः'
'मत्कपितृकः' इति रूपे इष्टापत्तिं कृत्वा एतत् सूत्रं प्रज्ञाचक्षुर्यौ ।
यथोत्तरं मुनीनाम् प्रामाण्यम् ॥

Words like सर्व etc, of the सर्वादि list, do not become सर्वनाम
when we have a mind to make a बहुव्रीहि of सर्वादि words. Thus

सर्वनामता of सर्वादि words is prohibited in the अलौकिकविग्रहवाक्य only of a बहुव्रीहि समास as—युष्मद् स् पितृस्; अस्मद् स् पितृस् ।

This अलौकिकविग्रहवाक्य is not generally eligible for use. But still सर्वनामसंज्ञा of सर्वनाम words in बहुव्रीहि s barred only in this अलौकिकविग्रहवाक्य, and not in लौकिकविग्रहवाक्य as त्वक् पिता यस्य सः तत्कपितृकः । In त्वक् पिता यस्य we have अकच् in त्वम् by the rule “अव्यय सर्वनामानकच् प्राक् टे:”, but in the final बहुव्रीहि we have तत्कपितृक; with क after युष्मद् (त्वत् and मत् being ordered in place of युष्मद् and अस्मद् by the rule “प्रत्ययौत्तरपदयोश्च”), for this sutra prohibits सर्वनामता in the बहुव्रीहिसमास and so अकच् can not come in. Similarly interpret the instance मत्कपितृकः here. That the prohibition here in this sutra is in अलौकिकविग्रहवाक्य, i. e., when the process of बहुव्रीहि is being made, i. e., when even there is no समास—making, is known thus. For otherwise अकच् would have come in, in the final बहुव्रीहि, as it is heard in the लौकिकविग्रहवाक्य in the words त्वकम् and अहकम् in the above instances. In अहक् पिता यस्य etc, अकच् is heard in लौकिकविग्रहवाक्य, but not in the final बहुव्रीहि समास, where we see “क” only. This suggests that prohibition is in the case of प्रक्रियावाक्य i. e., in अलौकिकविग्रहवाक्य । Neither can it be said that prohibition in अलौकिकवाक्य is superfluous for it is प्रयोगानर्ह; for the maxim is—that अकच् in the अलौकिकवाक्य should be heard in समास also, as in the case of “अतिक्रान्तो भवकान्तम्, अभिभवकान्—” where अकच् heard in प्रक्रियावाक्य is also seen in तत्पुरुष समास । भाष्यकार however supports the usages त्वकपितृकः मत्कपितृकः with अकच् both in प्रक्रियावाक्य

& in final समास । Thus he discards the sutra “न बहुव्रीहौ” । If the question arises—whose authority are we to respect here ? Then the solution is that of the three sages connected with पाणिनि-व्याकरण e. g. सूत्रकार, वार्त्तिककार and भाष्यकार—superiority will go according to posteriority in time e. g., वार्त्तिककार is more respected than सूत्रकार and भाष्यकार is more respected than both his prior sages. So follow भाष्यकार here and reject the sutra “न बहुव्रीहौ” । For reasons of भाष्यकार herewe look forward—

मित— । सर्वनामसंज्ञायां तदन्तविधेरभ्युपगमात् बहुव्रीहिरपि सर्वा-
दान्तस्य संज्ञा स्यात् इति तत्प्रतिषेधः आरभ्यते—बहुव्रीहौ समासे सर्वादीनि
सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । ततः ‘त्वत्कपिठक मत्कपिठक’ इत्यत्र बहुव्रीहौ
सर्वनामसंज्ञानिषेधात् तदाश्रितः अकञपि न स्यात् । “विभाषा दिक् समासे
बहुव्रीहौ” (१।१।२८) इत्यतः ‘बहुव्रीहौ’ इति वर्तमानेपि पुनर्बहुव्रीहिरुच्यते,
प्रक्रियावाक्ये एव निषेधो यथा स्यात् इति ज्ञायते । इति सर्वमत एव
व्याख्यायते ॥ “त्वत्कपिठकः, मत्कपिठकः” इत्यादि बहुव्रीहिरस्ति । तद्विविधं
तावत् विग्रहवाक्यम्—लौकिकम्, अलौकिकञ्च । लौकिकं च प्रयोगार्हम् यथा—
“त्वत्कं पिता यस्य” “अहत्कं पिता यस्य” इति । अलौकिकं पुनः प्रयोगानर्हम्,
यथा—युष्मद् सः पिठस्, अस्मद् सः पिठस् । युष्मद्-अस्मदोः सर्वनामत्वप्रसङ्गेन विग्रह-
वाक्ये श्रुतः अकञ् समासेपि श्रूयते । ततश्च विग्रहे अकञ् (“त्वत्कं पिता यस्य”
इत्यत्र यथा) समासेपि स्यात् । इति तदेव अकञ् समासे वारयितुम् सूत्रम् आह—
“न बहुव्रीहौ” ; सर्वनामसंज्ञानिषेधात् अकञ् न भवेत् । अत्र सूत्रे “सर्वादीनि
सर्वनामानि” इत्यनुवर्तते । ततश्च अर्थः सम्भवति—बहुव्रीहौ सर्वादीनि सर्वनामानि
न स्युः । अलौकिकविग्रहवाक्ये एव सर्वनामत्वं निषेधयितुमाह—“बहुव्रीहौ चिकी-
षिते” इति । अत्र विषयसत्तम्याश्रयाणादेव अयमर्थो लभ्यते । बहुव्रीहिरप्रक्रियादशायाम्
अलौकिकविग्रहवाक्ये सर्वनामतानिषेधात् लौकिकविग्रहवाक्ये लकम् अहकम्

इत्यत्र अकच् अस्ति, किन्तु निषेधादेव समासि अकच् न स्यात्, किन्तु “क” प्रत्यय एव भवति । ततश्च “प्रत्ययोत्तरपदयोश्च” इति सूत्रेण युगपद—अस्मदोः स्थाने ल्वत् सत् इति स्थान् एवञ्च कप्रत्ययेन ल्वत्कपिटकः सत्कपिटकः इति स्यात् ॥ इह सूत्रे प्रक्रियाकाले एव सर्वनामतानिषेधः, तदेव वर्णयति “इह समासात् प्रागेव प्रक्रियावाक्ये सर्वनामसंज्ञा निषिध्यते” लौकिकवाक्येपि सर्वनामता निषेधिसति ‘ल्वकम्’ ‘अहकम्’ इत्यादिप्रयोगेन सङ्गच्छते । अलौकिकवाक्ये निषेधफलात् समासि “ल्वत्कपिटकः” इत्यादौ अकच् न श्रूयते । यदि निषेधः न स्यात् तदा अलौकिकस्य प्रयोगानर्हत्वेपि लौकिकवाक्ये इव समासिपि अकच् श्रूयते । “अतिक्रान्तो भवकान्तम् अभिभवकान्” इत्यत्र यथा । अत्र लौकिकवाक्ये श्रुतः अकच्, तत्पुरुषे सर्वनामतानिषेधाभावात्, समासिपि श्रूयते ॥ भाष्यकारस्तु ल्वत्कपिटकः सत्कपिटकः इत्यादि अकच्चा इष्टापत्तिं कृत्वा “न वदुर्नीहौ” इति सूत्रं प्रत्याख्यातवान् । स च भाष्यकारः अधिकप्रयोगदर्शो, अपि तस्य वचनम् प्रमाणतरम् किम् ? इत्यत्र आह—“यथोत्तरम् सुनीनाम् प्रामाण्यम्” । ततश्च भाष्यकारस्य सूत्रकारवार्त्तिककाराभ्यां उत्तरत्वात् सप्तधिकम् प्रामाण्यम्, इति । तत्र कारणमपि उपन्यस्यति—

दी—। “संज्ञोपशर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः” । महासंज्ञाकरणेन, तदनुगुणानामेव गणो संनिवेशात् । अतः संज्ञाकार्यम् अन्तर्गणकार्यं च तेषां न भवति । सर्वानाम कश्चित् तस्मै सर्वाय देहि । अतिक्रान्तः सर्वम् अतिसर्वः तस्मै अतिसर्वाय देहि । अतिक्रान्तम् कुलम् । अतितत् ॥

सर्वादि words do not become सर्वनाम when they denote some designation, or when they being subordinate refer to something else, as adjectives. This is owing to the significant great name “सर्वनाम” used here, and not a name in one word as टि (i.e., for final vowel) etc, and also because the list includes such words as are applicable to all. So सर्वादि words signifying names of some one or qualifying some one else, do not admit of सर्वादि

गणकार्य्य as शीभाव etc, or अन्तर्गणकार्य्य as अद्द् of डतरादि words &c. Thus we get सर्वाय in सर्वाय देहि when it is a name of some one ; and also we have अतिसर्वाय when सर्वे qualifies something else and is उपसर्जनीभूत (subordinate). Similarly for this very reason we get अतिकतरम् कुलम् without अद्द् in अतिकतर, and अतितत् without तदाद्यत् &c here, for here कतर and तद् are उपसर्जनीभूत ।

[N. B.—For this reason, सर्वनाम words being उपसर्जनीभूत in “बहुव्रीहि समास”, further सर्वनामनिषेध by the rule “न बहुव्रीहि” becomes superfluous according to भाष्यकार ।]

मित—। “सर्वेषां नामानि इति, सर्वनामानि” इति टि-धु-भादिवत् एकाकारसंज्ञा परित्यज्य अन्वयमहासंज्ञाकारणात् “सर्वेषां नामयोग्यानि शब्दानि” सर्वनामसंज्ञानि स्युः इति लभ्यते । सर्वादिगणप्रविष्टाः शब्दा अपि तादृशाः एव । ते हि सर्वे एव प्रयोज्यगक्यन्ते । अतः आह—“संज्ञोपसर्जनीभूताः सर्वादयः सर्वनामानि न स्युः” इति । अतएव बहुव्रीहि सर्वादयः सर्वनामसंज्ञां लब्धुं नार्हन्ति । ततः “न बहुव्रीहि” इति सूत्रेण तन्निषेधः व्यर्थः स्यात् । एवं सुष्ठु भाष्यकारः एतत् सूत्रं प्रत्याख्यातवान् आकरे । अत एव च ‘सर्वाय देहि’ इत्यत्र सर्वशब्दस्य संज्ञापरत्वात् न सर्वनामतामिति । ततः न गणकार्य्यम् भवति । एवं अतिसर्वाय इत्यत्र सर्वशब्दस्य उपसर्जनीभूत्वे च न सर्वनामता ॥ ‘अतिकतरं कुलम्’ इत्यत्र कतरशब्दस्य उपसर्जनत्वात् “अद्द् डतरादित्यः” इति अन्तर्गणकार्य्यं न स्यात् । एवं अतितत् इत्यत्र तद्शब्दस्य उपसर्जनत्वात् सर्वनामताभावे “तदादीनामः” “तदोः सः सौ अनन्तयोः” इत्यादयः अन्तर्गणसूत्रादयः नात्र प्रवर्तन्ते इत्यासां तावत् ॥ सर्वनामशब्दानां उपसर्जनत्वेन सर्वेषाम् नामविषये अप्रवृत्त्या अकृतव्यूहपरिभाषया एव सर्वनामशब्दानां बहुव्रीहि सर्वनामता न स्यात् । अतोपि “न बहुव्रीहि” इति सूत्रं व्यर्थं स्यात् । केचित्तु “न बहुव्रीहि” इति विषये एव अकृतव्यूह—परिभाषायाः अप्रवृत्तिं सिद्धवत्कृत्वा इतरसमासे च अस्याः परिभाषायाः प्रवृत्तेः सार्थकमिदं सूत्रमिव्याह ।

२२३ । तृतीयासमासे । १।१३० ॥

दी—। अत्र सर्वनामता न स्यात् । मासपूर्वाय । तृतीया समासाथ-
वाक्येपि न—मासेन पूर्वाय ।

सर्वनामता of सर्वादि words is barred in the case of तृतीया तत्पुरुष Samāsa. Thus we get मासपूर्वाय and not मासपूर्वञ्चै, as in the case of सर्वनाम words, for मासपूर्वाय is a case of तृतीयासमास । In this rule there is अनुवर्तन of समास from the rule “विभाषा दिक् समासि बहुव्रीहौ” (१।१।२८), still further repetition of the word समास in the rule suggests that this prohibition will go even in case of words forming विग्रहवाक्य of तृतीया समास as in the case of मासेन पूर्वाय—where मासेनपूर्वाय being तृतीयासमासविधायकवाक्य will not take चै in the 4th case singular as is usual with सर्वनाम words.

मित—। “न बहुव्रीहौ” इति पूर्वस्वात् “न” इत्यनुवर्तते । “सर्वादीनि सर्वनामानि” इत्यतः सर्वनामग्रहणमप्यस्ति । ततः फलितमाह—“अत्र सर्वनामता न भवेत्” । इह सूत्रे “विभाषा दिक् समासि बहुव्रीहौ” (१।१।२८) इत्यतः ‘समासि’ इति वर्तमानेपि पुनः समासग्रहणं तृतीयासमासार्थवाक्येपि प्रतिषेधो यथा स्यात् इत्येतदर्थम् “अतः मासेनपूर्वाय, न तु मासेन पूर्वस्मै” ॥ “पूर्वसदृशसमोनार्थ—” इति तृतीयासमासविधायकं सुबं समासि वक्ष्यते, तस्मैवात्र ग्रहणं न तु यस्य कस्यापि तृतीयासमासस्य ॥

२२४ । द्वन्द्वे च । १।१३१ ॥

दी—। द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा न । वर्णाश्रमेतराणाम् । समुदायस्यायं निषेधः, न तु अवयवानाम् । नचर्व तदन्तविधिना सृष्टप्रसङ्गः । सर्वनाम्नो विहितस्यामः सृडिति व्याख्यातत्वात् ॥

सर्वनामता is also barred in the case of द्वन्द्वसमास । Thus we get वर्णाश्रमेतराणाम् and not वर्णाश्रमेतरेषाम् as in the case of सर्वादि words. Here वर्णाश्रमेतर is a case of द्वन्द्वसमास (e. g. वर्णांश्च आश्रमांश्च इतरे च) and this sutra applies. The prohibition here is of the whole द्वन्द्व compound and not of their independent components ; though the निषेध is of the whole compound still we do not by तदन्तविधि get सुट् here in the component इतर by the rule “आमि सर्वनाम्नः सुट्” ; for there the explanation is—सुट् will come of आमि if it is attached to सर्वनाम्न words. Here thus the whole द्वन्द्व compound being prohibited as a सर्वनाम्न, सुट् can not come to आमि (after इतर), for this आमि is not of सर्वनाम्न word here. Thus तदन्तविधि also can not give सुट् in वर्णाश्रमेतराणाम् ।

मित— । वर्णांश्च आश्रमांश्च इतरे च इति वर्णाश्रमेतरे । तेषाम् इति वर्णाश्रमेतराणाम् । अत्र सर्वनामत्वाभावात् “आमि सर्वनाम्नः सुट्” इति सुट् न स्यात् ॥ “इत्थे च” इति निषेधः समुदायस्य, न तु अवयवानाम्, ततश्च अवयवे ‘इतरे’ इति अत्र सर्वनामता अस्तीति किम् ? ननु अत्र अवयवे निषेधाभावात् द्वन्द्वसमासे ‘इतर’ शब्दस्य सर्वनामत्वमादाय तदन्तविधिना षष्ठीबहुवचने आमः सुट् कथं न स्यात् ? इत्यत्र— “आमि सर्वनाम्नः” इति सूत्रे ‘अवर्णान्तात् परस्य सर्वनाम्नी विहितस्य आमः’ इति व्याख्यानात्, अत्र च समुदाये निषेधात्, ‘आमः’ सर्वनामपरत्वाभावात् सुट् न स्यादिव ॥ अनेन नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते जसि विभाषा आरभ्यते—

२२५ । विभाषा जसि । १।१।३२ ॥

दी— । जसाधारं यत् कोप्यं शीभावाख्यं तत्र कर्त्ताव्ये द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा वा स्यात् । वर्णाश्रमेतरे—वर्णाश्रमेतराः । ‘शीभावं प्रत्येव विभाषा’ इत्युक्तम् अतो नाकच् ; किन्तु क-प्रत्यय एव—वर्णाश्रमेतरकाः ।

The above prohibition in case of इन्धसमास. will be optional when शी—which शी is ordered in connection with जस्—is being attached. Thus we get both वर्णाग्रमेतराः and वर्णाग्रमेतरे । “This optionality here is in connection with शी which is the कार्य of जस्”—this being the explanation here, we can not have अकच् of the word वर्णाग्रमेतरे (in जस्), for अकच् intervening between जस् कार्य and the base वर्णाग्रमेतर, this optional सर्वनामता can not come in, and then अकच् also can not come, for then it is not after a सर्वनाम word. Thus there is only कप्रत्यय of the इन्ध base वर्णाग्रमेतर and we thus get वर्णाग्रमेतरकाः ।

मित— । सर्वनामानुवर्तनमस्ति, पूर्वस्वात् इन्धे इत्यपि । ‘जसि’ इति सप्तम्याग्रयणात् जस्कार्यविषये इत्यर्थो लभ्यते । केचित्तु अवेदं व्याख्यानं वदन्ति—“जसि इत्यविभक्तिको निर्देशः । जसः इः=जसि । आर्षः सप्तम्या लुक् । इशब्दो इवर्णपरः सन् ‘शी’ इतीकारमाचष्टे । ततश्च जसादिशे शीभावे कर्तव्य इति फलितम्” इति सर्वे मनोरमायां स्पष्टम् ॥ ‘जस् आधारो’ आग्रयो यस्य इति बहुव्रीहिः । जसाधारमिति जस्-स्थानिकं कार्यमित्यर्थः ॥ ‘शीभावम् प्रति विभाषा’ इति अवोक्तम्, न तु ‘जसिपरे इन्धसमासे सर्वनामसंज्ञा वा स्यात्’ इति व्याख्यातम् । ततश्च अकच् न स्यात् । एवं जसः कार्यं प्रति विभाषा कथनात्, अकचि सति अकचा व्यवधानात् एष विकल्पो न स्यात् । ततश्च “इ’ इ’ च” इति सर्वनामनिषेधात् सर्वनामाश्रितः अकजैव न प्रवर्तते । अतः आह—‘अतो नाकच् । किन्तु कप्रत्यय एव” ॥

१२६ । प्रथमचरमतयात्पार्थक्यतिपयनेमाश्च । १।१।३३ ॥

दी— । एते जसः कार्यं प्रति उक्तसंज्ञा वा स्युः । प्रथमे—प्रथमाः । शेषं रामवत् । तय प्रत्ययः—ततस्तेन तदन्ता आद्याः । द्वितये—द्वितयाः । शेषं रामवत् । नेमे-नेमाः । शेषं सर्ववत् ॥

The base प्रथम, चरम, तद्यप्रत्ययान् bases, अल्प, अर्ध, कतिपय and नैम optionally become सर्वनाम in connection with अस्कार्थे (orders in place of अस् i. e., in शी) । By तद्य, words ending in the affix तद्यप् are included here.

मित— । “विभाषा जसि” इति वर्तते । ततश्च व्याख्यानम्—“जसः कार्यं प्रति उक्तसंज्ञा वा स्युः” । ‘तद्य’ इति तद्यप्प्रत्ययान्ताः शब्दा गृह्यन्ते । शिष्टानि “प्रथम चरम अल्प अर्ध कतिपय नैम” इत्येतानि प्रातिपदिकानि । तत्र ‘नैम’ इति सर्वोद्दिष्ट पठ्यते तस्य नित्ये प्राप्ते विभाषा, अन्येषामप्राप्ते विभाषा कथ्यते । तद्यप्प्रत्ययान्तस्य उभयशब्दस्य ण्ये पाठात् नित्या सर्वनामसंज्ञा इह अस्कार्थे प्रति विकल्प्यते इति सर्वमेतत् वृत्तिकारेण सुष्ठु उक्तम् ।

दो— । “विभाषाप्रकरणे तौयस्य छिच्छ उपसंख्यानम्” (वाचिक) । द्वितीयस्मै—द्वितीयाय । एवं तृतीयः । अथेवद् ग्रहणात् नेह—पटुजातीयाय ॥ निर्जरः ।

In the matter of optionality of सर्वनामसंज्ञा, तौयान् words become optionally so when case-affixes having ‘छ’ as इत्, follows i. e., in छे, छसि, छस् and छि । By तौय, the significant affix तौय is taken as in the case of द्वितीय+तृतीय, and not any तौय ; so we get पटुजातीयाय without optionality of सर्वनामसंज्ञा ॥ Then there is the base निर्जर (e. g. विर्गता जरा अस्य इति निर्जरः) which is declined as निर्जरः in 1st case singular. But for its peculiarity of declension we look forward—

मित— । ‘विभाषा प्रकरणे’ विभाषा जसि इति विषये तौयान्तस्य द्वितीय—तृतीयाशब्दस्य ‘छिन्सु’ छन्त् प्रत्ययेषु “छे—छसि—छस्—छि” इत्येतेषु सन्तु सर्वनामवचनम् विकल्पितव्यम् ॥ अथेवदिति—“अथेवदयङ्यो नानयकस्य अङ्गम्” इति परिभाषया अत्र अथेवान् तौयः गृह्यते, यथा द्वितीय-तृतीय इत्येव ।

‘जातीयरि’ तु समुदायो एव अर्थवान् । न तु एकदेशः तीयः । अतः ‘जातीयरो’ तीय नैवात्र गृह्यते । तेन जातीयरप्रत्ययानस्य ‘पटुजातीय’ शब्दस्य छिन्नु, सर्वनामता नास्तीति ॥ निर्गता जरा अस्य इति निर्जरः । निष्क्रान्तः जरायाः इति “निरादयः क्रान्तादर्थे पञ्चम्याः” इति समासि “गोस्त्रियोरूपसर्जनस्य” इति ऋस्ते सति अपि निर्जरः स्यात् । तस्य विशेषं दर्शयितुमाह—

२२७ । जराया जरसन्यतरस्याम् । ७।१।१०२ ॥

दी— । जराशब्दस्य ‘जरस्’ वा स्यात् अजादौ विभक्तौ । “पदाङ्गाधिकारे तस्य तदन्तस्य च” । “अनेकालत्वात् सर्वादेशे प्राप्ते निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति” । एकदेशविकृतस्य अनन्यत्वात् जरशब्दस्य (१ अपि) ‘जरस्’ । निर्जरसौ । निर्जरसः । इनादीन् वाधित्वा परत्वात् जरस् । निर्जरसा । निर्जरसे । निर्जरसः । पक्षे इलादौ च रामवत् । वृत्ति-कृतास्तु—“पूर्वविप्रतिषेधेन इनातोः कृतयोः सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्य जरसि कृते ‘निर्जरसिन’ ‘निर्जरसात्’ इति रूपे, न तु ‘निर्जरसा’ ‘निर्जरसः’ इति केचित्—“इत्युक्तम् । तथा भिसि निर्जरसैः इति रूपान्तरमुक्तम् । तदनुसारिभिरव षष्ठ्येकवचने ‘निर्जरस्य’ इत्येव रूपम् स्वीकृतम् । एतच्च भाष्यविरुद्धम् ।

जरस् is optionally ordered in place of the base जरा when a विभक्तिप्रत्यय beginning with a vowel follows. The maxim is “whatever is enjoined in the matter of पद and अङ्ग, is also to be understood of *that*, as also of whatever ends with *that*”. Thus जरस् is also ordered in place of निर्जरस् । Now if the question arises that जरस् is to come in place of the whole of निर्जरस् being of many letters, then the maxim ‘the order is to be of what is specifically mentioned, in the matter of सर्वादेशे due to

१० अनेकाख्यम् । Thus जरस् comes in place of जर only of निर्जर ; and जर here is again to be taken as the same as जरा, for an original one having some of its part deranged is also taken as the same original. So जर is also same as जरा । Hence no bar for जरस् also coming in place of जर in निर्जर । Thus we get निर्जरसौ निर्जरसः &c., with जरस् coming in place of जर in निर्जर । We are however to remember that जरस्—आदेश being पर in the order of अष्टाध्यायी, comes in supercession of इन-य-आत्-स्य and नुट्-आदेश in विभक्ति affixes, so इन &c., can not come after जरस्-आदेश । Thus निर्जरसा (in 3rd. singular) and similarly निर्जरसे and निर्जरसः in 4th and 5th singular. In हलादि विभक्ति, the base निर्जर is declined like रास । Vrittikara (in his Kasika Vritti) says that “some sanction the forms निर्जरसिन् (in 2rd singular) निर्जरसात् (in 5th singular) and not निर्जरसा and निर्जरसः by पूर्वविप्रतिषेध i. e. the prior one (इनादेश &c here) coming in place of latter one (i. e. जरस् आदेश here) ; neither सन्निपात-परिभाषा will here stand in the way (i. e. इन &c coming in place of अ of जर can not destroy it by allowing जरस् to come here), for it is (they say) अनिव्य (not obligatory) in this case.” According to this view, निर्जरसैः in also correct in 3rd plural, Similarly these accept the forms निर्जरस्य in 6th singular. But all this is to be set aside being against भाष्यकार's view who says under this very rule that “अतिजरैरित्येव भवितव्यम् सन्निपातपरिभाषया” ।

मित— । “अटन आ विभक्तौ” (७२।८४) इत्यतः “विभक्तौ” इत्यनुवर्तते ।

अतः” (७२।१००) इति पूर्वमुदात् “अचि” इति वर्धते । स च

विभक्तौ अन्वितः सन् “अचिबिभक्तौ” इति कलपयति । अतः आह—जराशब्दस्य जरास् इति आदेशोवा भवति अजादौ विभक्तौ परतः । ननु जराशब्दस्य विधीयमानो जरासादेशो कथं निर्जरशब्दस्य स्यात्, इत्यतोत्तरमाह—“पदाधिकारि अङ्गाधिकारि च यस्य यद्विहितं तत् तस्य तदन्तस्य च बोध्यम्” इति अनया परिभाषया जराशब्दस्य तदन्तस्य च अयमादेशः, जरासादेशस्य अङ्गाधिकारत्वात् । तेन निर्जर इत्यवापि जर इत्यस्य जरासादेशः ॥ ‘जरास्’ इत्यादेशः अनेकाल् च, तत्कथं सर्वस्य ‘निर्जर’ इत्यस्य आदेशः अयं न स्यात् ; इत्यत्र समाधत्ते—“अनेकाल्त्वात् सर्वादेशे प्राप्ते निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति” इति जराशब्दस्यैव जरास् आदेश न तु सर्वस्य निर्जरशब्दस्य ॥ ‘निर्जर’ इत्यत्र ‘जर’ इत्यस्य जराशब्दस्वरूपाभावात् कथं पुनः इह जरासादेशः स्यात् ? ततः आह—“एकदेशविकृतस्य अनन्यत्वात्” इत्यादि । “क्षिप्त्रेऽपि पुच्छे आ आ एव भवति न गर्दभः” इति न्यायेन ‘जर’ इत्यस्य आकार—हीनत्वेऽपि जरास्वरूपत्वात् जरासादेशः स्यादेव । तेन अजादौ विभक्तौ—निर्जरसी निर्जरसः इत्यादि वा भवेत् ॥ निर्जर आ निर्जर ऊसि इत्यत्र जरासादेशे सति “टाङ्सिङ्साम्” इति सूत्रेण इनादयः स्युः वा, न वा इति सन्देहे सति समाधत्ते—“इनादीन् बाधित्वा परत्वात् जरास् एव स्यात्” ; इदं सूत्रं परम् अतः “विप्रतिषेधेपरं कार्यम्” इति अनेनैव जरास् आदेश एव स्यात् । तेन निर्जरसा, निर्जरसः इत्यादिकं स्यात् । पक्षे जरासादेशाभावे, तथा हलादौ विभक्तौ च रामवत् ॥ वृत्तिकारस्य “निर्जरसिन, निजरसात्” इत्यादि दृष्टापत्तिं कथयति केषाञ्चित्मते । निर्जर आ निर्जर ऊसि इति स्थिते निर्जरस् आ, निर्जरसः ऊसि इति जरासादेशे एवं जाते “टाङ्सिङ्साम्—” इत्यस्य अत्र प्रवृत्तिमप्यनुजानीते । ननु अत्र जरास् आदेशः परः, अतः अयमेव विप्रतिषेधे स्याच्चेत्, इत्यत्र एते वदन्ति “विप्रतिषेधे पूर्वं अपि क्वचित् कार्यम्” इति पूर्वविप्रतिषेधेन प्रथमं तावत् इनादयः स्युः । ततः एते अत्र सन्निपातपरिभाषायाः अनित्यत्वमाश्रित्य जरासादेशमपि प्रवर्तयन्ति । निर्जरशब्दे ‘जर’ इत्यदन्तत्वमाश्रित्य प्रवर्तिताः इनादयः अनिमित्तं ‘जर’ इत्यस्य विघटास्य इति एषोव न प्रवर्तते । ततः निर्जर इन=निर्ज इन=निर्जरसिन । एकं

निर्जरसात् इत्यपि स्यात् । एषां मते—निर्जरसा निर्जरसः इति तु न स्यात् । एवम्
एषां मते निर्जरसैः निर्जरस्य इत्यादि अपि स्यात् । किन्तु सर्वमेतत् भाष्यविरोधात्
उपेक्ष्यम् । किञ्च गीनर्दीयस्त्वाह—“अतिजरैरित्येव भवितव्यम् सन्निपातपरिभाषया” ।
इति विस्तरेणालम् ।

२२८ । पदु-दन्तोमास् हन्निशसन् यूषन् दोषन् यकन् शकन्
उदन्नासञ्चस्प्रभृतिषु । ६।१।६३ ॥

दी— । पाद दन्त नासिका मास हृदय निशा असृज् यूष दोष यकृत्
शकृत् उदक आस्य एषां पदादयः [यथाक्रमं पद दत् नस् मास् हत् निश् असन्
यूषन् दोषन् यकन् शकन् उदन् आसन् इत्यादयः] आदेशाः स्युः शसादौ वा ।
यत्तु “आसनशब्दस्य आसन्-आदेशः” इति काशिकायाम् उक्तम् तत्
प्रामादिकम् ॥ पादः—पादौ—पादाः । पादस्—पादौ—पादान्, पदः ।
पदा—पादेन इत्यादि ।

मित— । सुगमा ॥ दन्त-शसि इत्यत्र अनेन ‘दत्’ आदेशे सति दत्+अस् इति
स्थिते अत्र “भक्षां जथोन्ने” इति सूत्रेण पदान्ते विधीयमानं जगृत्वमाशङ्क्य पदसंज्ञा-
विधायकं सूत्रं कथयितुमाह—

२२९ । सुडनपुंसकस्य । १।१।४३ ॥

दी— । सुट् इति प्रत्याहारः । स्वादिपञ्चवचनानि सर्वनामस्थान-
संज्ञानि स्युः अङ्गीवस्य ।

Here in this sutra सुट् is a प्रत्याहार with सु (of 1st case sing-
ular) & ending with ट् of चौट् (i. e., 2nd case dual). Thus
altogether first five विभक्तिप्रत्यय are got. These five are called
सर्वनामस्थान, if these are not of neuter gender.

मित— । स्वादिपञ्चवचनानि—सु औ जस् अम चौट् इति पञ्च अत्र
गृह्यन्ते । ‘सु’ इत्यारभ्य ‘चौटः’ ट्कारेण प्रत्याहारकरणात्, इत्थौ ‘सुट्’ इति

प्रत्याहारः, इति व्याख्यातत्वात् ॥ “सुटस्त्रीपुंसयोः” इतिवक्तव्ये गुरुनिर्देशो
 ज्ञापयति प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि नञ्समासोक्ति इति कैयटः । पयुरादासमिति जयादिव्यो
 दौचित्यम् । नपुंसके न विधिर्नापि प्रतिषेधः इति ॥

२३० । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । १।४।१७ ॥

दी— । कप्-प्रत्ययावधिषु स्वादिषु असर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं पद-
 संज्ञं स्यात् ।

When affixes सु etc (those that are entitled as सर्वनामस्थान
 being excepted) ending with the affix कप् (said towards the end
 of the fifth chapter of अष्टाध्यायी) follow, then what precedes these
 is called पद । Thus in दत्+अस् (2nd plural), अस् being outside
 सर्वनामस्थान, दत् is a पद and जञ्त्व is to follow, now we look
 • foward—

मित । सूत्रे ‘असर्वनामस्थाने’ इति एकवचनमाधेयम् । पञ्चमाध्यायान्ते कप्;
 आ प्रत्ययाः गृह्यन्ते । सर्वनामस्थानवर्जितेषु स्वादिषु प्रत्ययेषु परतः पूर्वं पदसंज्ञं
 भवति इति सूत्रार्थः । सुपीति वक्तव्ये स्वादिष्विति वचनमधिकपरिग्रहार्थम् ; अत
 आह कप्रत्ययावधिषु ॥ ततश्च दत्+अस् इत्यत्र असौ सर्वनामस्थानात्वाभावात्
 ‘दत्’ इत्यस्य अनेन सूत्रेण पदत्वे सति प्रतिप्रसवमुपन्यस्यति—

२३१ । यच्च भम् । १।४।१४ ॥

दी । यकारादिषु अजादिषु च कप्—प्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनाम-
 स्थानेषु परतः पूर्वं भसंज्ञं स्यात् ।

When affixes (within the jurisdiction ending with कप्,
 at the end of 5th chapter of Astadhyayi) beginning with यकार
 or a vowel (सर्वनामस्थान affixes being excepted) follow, then

what precedes these is called a "भ" and not पद (as said in the prior sutra). Thus in दत्+अस्, दत् is a "भ" & not पद, so जश्त्व can not come in here—that being a पदान्तविधि ।

मित— । "स्वादिष्वसर्वनामस्थाने" अत्र वर्तते । य् च अच् च इति समाहार-
इन्द्रः ॥ पूर्वेण पदसंज्ञायां प्राप्तायां तदपवादभूता भसंज्ञा अनेन विधीयते । सर्व-
नामस्थानवर्जिते यकारादी अजादी च स्वादी परतः पूर्वं भसंज्ञा भवति इति सूत्रार्थः ।
तेन दत्+अस् इत्यत्र अजादी स्वादी परतः 'दत्' इत्यस्य भसंज्ञा, तेन पदत्वाभावात्
पदान्तविधिः जश्भावः अत्र न स्यात् । ननु अत्र पदभसंज्ञयोरुभयोः युगपत् समावेशः
स्यात् वा न वा इत्याशङ्क्यामाह—

२३२ । आ कङारादेका संज्ञा । १।४।१ ॥

दी— । इत ऊर्ध्वं "कङाराः कर्मधारये" (२।२।३८ । सूत्र ७६१)
इत्यतः प्राग् एकस्य एकैव संज्ञा ज्ञेया । या परा अनवकाशा च । तेन
शसादी अचि भसंज्ञैव ; न पदत्वम् । अतो जश्त्वं न । दत्तः । दत्ता ।
जश्त्वम् ददुभ्याम् इत्यादि ॥ मासः । मासा । भ्यामि स्त्वे यत्वे च
यलोपः—माभ्याम् । माभिरित्यादि ॥

Henceforth up to the jurisdiction of the rule "कङाराः कर्म-
धारये" (२।२।३८), one designation is to be attached to a particular
thing & not two designations at a time. That which is later is
powerful and also that which has no scope is powerful. Thus
here भसंज्ञा being later and of smaller scope than पदसंज्ञा, comes
here in शस् etc, that begin with a vowel. Hence no जश्भाव in
दत्+अस् । Thus we get दत्तः । In ददुभ्याम् however दत् being a
पद we have जश्त्व here. Again rule २२८ directs मास् in place
of मास in शस् &c. In मास्+भ्याम्, first we have ह् by the rule—

“ससजुषो रुः” (ante). Then this रु is replaced by य by the rule.
 “भोभगोअघोअपूर्वस्य योशि” (ante) and this य again elides by the
 rule “हलि सर्वेषाम्” (ante), and we finally get माभ्याम्—माभिः &c.

नित—। आह्नु इह मर्थादायाम् नाभिर्विधौ [तेन विना मर्थादा वत्सहितोभि-
 विधिः इति व्याख्यानात्) । कङारण्यस्य इह प्रवेशे विनियोगाभावात्, “आ कङारात्
 एकासंज्ञा” इत्यत्र का च संज्ञा स्यात् ? इत्याह,—या परा निरवकाशा च सैव संज्ञा
 भवेत् ; उभयोः सावकाशत्वे या परा सा प्रवर्तते ; धनुषा विध्यति इत्यत्र परा करणसंज्ञा
 अपादानसंज्ञां वाधते । एकस्याः पुनः अनवकाशत्वे पूर्वापि अनवकाशा परामपि साव-
 काशां वाधते । “भवतष्टक्क्षी” (४।२।१२५) इति भवदीयः । अत्र “सिति च”
 (१।४।२५) इति पूर्वा पदसंज्ञा परां भसंज्ञां वाधते । तेन ‘भवदीय’ इत्यत्र जश्त्वं
 भवति ॥ एवं शस् इत्यत्र परत्वात् निरवकाशत्वात् च भसंज्ञा सिध्यति ततः
 आह—“न पदत्वम् । अतो जश्त्वं न” । तेन दत्+अस्=दतः ॥ दत्+भ्याम्
 इत्यत्र भ्यामो पदत्वात् जश्त्वेसति ददभ्याम् ॥ मास+जश्=मास+अस्=मास्+
 अस्=मासः (सूत्रे २२८) । अत्र मासशब्दस्य मासादेशे भ्यानि परे मास्+भ्याम्
 इति स्थिति “ससजुषो रुः” इति रुत्वं वाधित्वा “भोभगो अघो अपूर्वस्य” इति
 यादेशे “हलि सर्वेषाम्” इति यलोपे सति माभ्याम् । एवं माभिरित्यादि ॥

२३३ । भस्य । ६।४।२२६ ॥

दी—। इत्यधिकृत्य—

२३४ । अल्लोपोऽनः । ६।४।२३४ ॥

दी—। अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरः योऽन् तस्य
 अकारस्य लोपः स्यात् ।

अन् which is final part of an अङ्ग (base) having an affix
 beginning with य or अच् (सर्वनामस्थान being excepted) following
 it, elides its अकार । In other words, a base having अन् at the

end & becoming "भ" at the same time, elides its अकार । Thus the base युष् (meaning मरु) becoming युष्न् (by rule 228) in यस् stands as युष्न्+अस्=युष्न्+अस् (the अ of final अन् eliding by this rule) =यूष्; with cerebral, for which we look forward—

मित— । “अत् लोपः अनः” इति सूत्राङ्गानि । तत् ‘अत्’ इति लुप्तपट्टीकं भिन्नं पदम् । ‘अनः’ इत्यवयवपट्टी, “अतः” इत्यस्यविशेषणम् । ‘अङ्गस्य’ “भस्य” इति अधिकारोक्तिः । ततः आह—अङ्गावयवः यः अन् तदवयवस्य अकारस्य लोपः स्यात्, अन्नन्तं भसंज्ञं चैत् । ततः (भसंज्ञाधिकारि) आह—“असर्वनाम-स्थानयज्ञादिस्त्रादिपरो यः अन्” इत्यादि । “अन्नन्तस्य भस्य अङ्गस्य अकारस्य लोपः” इति व्याख्यानि तस्माद् इत्यादी तकाराकारस्यापि लोपः प्राप्नोति । “भस्य अङ्गस्य अनोऽकारस्य” इति व्याख्यानि तु मनसा इत्यादी लोपः स्यात् । “अन्नन्तस्य भस्याङ्गस्य अनोऽकारस्य” इत्यपि अनन्तत्वा इत्यतलोपः स्यात् । अतः मुहु आह—“अङ्गावयवो—” इत्यादि ॥ ततश्च मरुङ्गार्थकस्य युष्णब्दस्य णसि युष्+अस्=युष्न्+अस् (सूत्र २२८)=युष्न्+अस् (सूत्र २३४)=यूष्; । अत एतद्विधायकं सूत्रमाह—

२३५ । रषाभ्यां नो णः समानपदे । ८।४।१ ॥

दी— । एकपदस्थार्थ्यां रेफवकारार्थ्यां परस्य नस्य णः स्यात् । यूष्णः । यूष्णा । “पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावः” इति पक्षे तु ‘अङ्गवयवयो’ इत्येवोत्र शत्वम् । “पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्” (वार्त्तिक) इति त्विह नास्ति ; “तस्य दोषः संयोगादिलोप—लत्व-शत्वेषु” इति निषेधात् ॥

न coming after र्फ or वकार in the same पद, becomes cerebral. Thus यूष्णः & यूष्णा । If the sutra “अचः परस्मिन् पूर्वविधौ” (ante) is explained as “अजादिश्च स्थानिवत् if there is later विधि after स्थानीभूत अच् which is prior,” then here in यूष्णः &c. we have cerebral by the rule “अट्कुप्वाङ् तुम्व्यवायिपि” (notwithstanding the

intervention of अ here). Though this present rule (i.e., शत्व) is within the पूर्ववासिद्धी (८।२।१) jurisdiction, still the Varttika “पूर्व-वासिद्धे न स्थानिवत्” has no application here, this varttika being already vitiated by the later varttika “तस्य दोषः संयोगादिलोपल्लवणत्वेषु”, and here we have शत्वविधि ।

मित— । यूष्णः इत्यत्र एवं शत्वमुत्थितम् । ननु “अचः परस्मिन् पूर्वविधौ”—इति सूत्रे स्थानीभूतादचः पूर्वस्मात् परस्य विधौ सति अजादेशः स्थानिवत् इति पक्षोपि माय्ये अस्ति । एतत्पक्षमाश्रित्य अक्षीपः स्थानि—अकार इव । तत् यूष्णः इत्यत्र अकारव्यवधाने सति कथमनेन सूत्रेण शत्वम् । तत्रोत्तरमाह—“अट्कुप्पञ्चतुम् व्यवायेपि” इति अट् व्यवाये शत्वमेव स्यात् । एतत् सर्वमभिप्रेत्य आह—“पूर्वस्मादपि विधौ” इत्येवात्र शत्वम् ॥ ननु एषः प्रश्नः कथं उदेति—पूर्ववासिद्धीयाधिकारि (८।२।१) स्थानिवत्त्वाभावात् इति चेत् ? तत्राह—पूर्ववासिद्धीये शत्वविधौ—“पूर्ववासिद्धे न स्थानिवत्” इति वार्तिकं न प्रवर्तते एव, तस्य “तस्य दोषः संयोगादिलोपल्लवणत्वेषु” इति परवार्तिकेन बाधात् ॥ यूष्णन्+भ्याम् इति स्थिते आह—

२३६ । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य । ८।२।७ ॥

दी— । नेति प्रातिपदिकेति च लुप्तवृष्टीके पदे । प्रातिपदिकसंज्ञकं यत्पदं तदन्तस्य नकारस्य लोपः स्यात् । नलोपस्य असिद्धत्वात् दीर्घत्वम् एत्वम् ऐस्त्वम् च न । यूषभ्याम् । यूषभिः । यूषभ्य इत्यादि ।

The words “न” & “प्रातिपदिक” in this Sutra are वृष्टान्त words, वृष्टी विभक्ति being elided here owing to आर्षप्रयोग । Thus the explanation is—The word which is entitled as a प्रातिपदिक has its नकार at the end elided. Hence यूष्णन्+भ्याम् = यूष+भ्याम् = यूषभ्याम् ; [similarly यूषभ्यः । Here after नलोप, दीर्घत्व by “सुपिच”, एत्व by “बहु-

वचने भव्येत्" and ऐस् by "अतोभिस ऐस्" cannot operate, for नलोप being in पूर्ववासिन्नीयाधिकार, is here regarded as not elided.

मित—। "न लोपः प्रातिपदिक अन्तस्य" इति चतुष्पदं सूत्रम्। तत्र 'न' इति 'प्रातिपदिक' इति लुप्तपठौकेपदे। ततः—प्रातिपदिकावयवस्य अन्तस्य नस्य लोपः स्यात् इत्यर्थः जायते। अतएव वृत्तौ—'प्रातिपदिकसंज्ञकं यत्पदं तदन्तस्य' इत्यादिव्याख्यातम् ॥ एवम् यूपन्+भाम्=यूपभाम्। यूपन्+भाः=यूपभाः। अत्र नकारलोपे सति "सुपि च" इति दीर्घत्वम्, "बहुवचने भव्येत्" इति एत्वम्, "अतो भिस ऐम्" इति ऐस्त्वमपि न प्रवर्तते, नलोपस्य पूर्ववासिन्नीयाधिकारत्वात्, नलोपस्य असिद्धत्वात् ॥ यूपन्+ङि इत्यत्र "अङ्गोपोनः" इति नित्ये अङ्गोपे प्राप्ते आह—

२३७। विभाषा डिश्योः। ६।७।१३३ ॥

दी—। अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योऽन् तस्य अकारस्य लोपो वा स्यात् डिश्योः परयोः। यूपि—यूपनि। पक्षे रामवत्। "पहन्तो—" (सूत्र २२८) इति सूत्रे प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थम्। तथा च—आङि श्यामपि दोषन्-आदेशः। अतएव भाष्ये "ककुदोषनी इत्युदाहृतः। तेन "पदङ्किश्चरयोऽस्तियाम्" "स्वान्तं हन्मानसं मनः" इत्यादि च सङ्गच्छते। आसन्न्यं प्राणमूचुः—इति च। आस्ये भवः आसन्न्यः। 'दोष' शब्दस्य नपुंसकत्वमत एव माप्यात्। तेन "दन्निशं दोर्निशाचर" इति सङ्गच्छते। "भूजवाहु प्रवेष्टी दोः" इति साहचर्यात् पुंस्त्वमपि। "दोषं तस्य तथाविधस्य भजतः" इति ॥ द्वयोरङ्गोर्भव द्व्यङ्गः।

अन् which is the final part of an अङ्ग (base) having an affix beginning with य or अङ् (सर्वनामस्थान being excepted) following it, elides its अकार optionally when डि (seventh case singular) or

श्री (1st and 2nd dual in neuter) follows. (See also under अल्लोपोनः Sutra 234). Thus we get both यूष्णि and यूषणि in the seventh singular. The base when यूष् is declined like राम । The word प्रकृति in the Sutra “पद्वी—” (२२४) means प्रकार i.e., सदृश । So also in श्री which comes in place of औङ् in the neuter, दीषन् is ordered in place of दीष् । Thus भाष्यकार uses ककुद्दीषणी (with दीषन्—आदेश for दीष् in श्री) । Hence also we see “पदङ्गि चरणोस्त्रियाम्” with पद् for पाद in 1st singular, and “स्वान्तं ह्यन्मानसं” &c. with छत् for हृदय in 1st singular &c. Similarly in “आसन् प्रणमन्तुः” we see आसन् coming in place of आस्य in the sense of आस्ये भवः । So also remember that आसन् comes in place of आस्य and not आसन as said in Kasika. From the use of the epithet ककुद्दीषणी in the भाष्य we see that the base दीष् is neuter. Thus it is rightly said in Raghu—as “दाक्षिणं दीः” &c. And from the lexicon “सुजवाहप्रयोष्टो दीः”, दीष् is also masculine as well. Hence also Sriharsa uses दीषम् in the masculine in—दीषं तस्य तथाविधस्य भजतः &c. In हयोरङ्गोर्भवः we get चङ्गः with तद्धितार्थसमास, अङ्ग being ordered for अङ्गन् by the rule “अङ्गोङ् एतेभ्यः” (and टच् समासान्त coming by the rule—“राजाङ्गः सखि-भाटच्”) । It is declined like राम ; only its speciality in ङि is being shown by the following rule—

मित— । “अल्लोपोनः” इति अत्र वर्तते ; तच्च प्राज्ञ व्याख्यातम् । उत्तरिपि पूर्ववदेव इति पूर्वत्र द्रष्टव्यम् । ङिश्च श्री च इति वियङ्गः ; तयोः । ‘ङि’ इति सप्तम्येकवचनग्रहणम् । ‘श्री’ इति “नपुंसकाच्च” इति सूत्रेण विहितः ‘श्री’ (नपुंसकस्य प्रथमाद्वितीयाद्वचनं) गृह्यते, न तु जस्यशसोः शिः ; तस्य सर्वनामस्थानत्वात् भसंभ्रात्वाभावात् । इति ङौ यूष्न् आदेशे यूष्णि यूषणि । पक्षे यूषन् आदेश

भावे रामवत् रूपम् ॥ “पद्मो—” इति सूत्रे शम्प्रभृतिषु इत्यत्र प्रभृतियङ्गणम् प्रकारार्थम् सङ्गशार्थम् इत्यर्थः । तेन श्रीः श्याम् (नपुंसकस्य प्रथमाद्वितीयादिवचने इत्यर्थः) दोष् शब्दस्य दीपन् आदेशः स्यात् । ततश्च भाष्ये “ककुद्दीपणी याचने महादेवः” इत्यत्र “ककुद्दीपणी” इति उदाहृतम् । एवं “पदङ्गि—” इत्यत्र पादस्थाने प्रथमायां पदादेशः, “स्नानं हन्मानसं” इत्यत्र च हृदयस्थाने प्रथमैकवचने एव हृदादेशः अपि सङ्गच्छते । [वस्तुतस्तु “तेन ‘पदङ्गिः—’, स्नानं हन्मानसम्” इत्यादि च सङ्गच्छते” इत्येतत्दीक्षितपठितप्रक्षितमिव भाति । ‘पद’ इति ‘हृद्’ इति च पृथक् शब्दद्वयम्, न तु पादस्य हृदयस्य च आदेशभूतम् । अन्यथा “पदगा भरद्वाजमुनिं सशिष्यम्” इति भट्टिप्रयोगो न सङ्गच्छते । तत्र ‘पद’ इति पृथक् पदं न तु पादस्य आदेशभूतम्,—तथा च ‘वाचस्पत्यम्’ पद्मां गन्तरि पदाती...पादशब्देन समासे तु अदन्तपदादेशे ‘पदम्’ इत्येव । एवम् “हृद्गमसिभन्ते पूर्वपदस्य च” इति सूत्रे ‘हृत्’ इति हृदयादेशात् पृथक् पदं गृह्यते ; यतः सूत्रे, “लक्षणप्रतिपदोक्तो धोः प्रतिपदोक्तस्य यङ्गणमुचितम्” । तथा अर्थवदनव्यवतीः अर्थवद्वयङ्गणमपि युक्तम् । अर्थवान् च ‘हृत्’ अनादेशभूतः । अतः मनो ‘हृत्’ इति हृदयादेशभूतात् पृथक् शब्दोक्तिः । तथा च दुर्घटवृत्ती—सुहृद्+अण इत्यनेन सौहार्दं, सौहृद् इति पदद्वयम् उदाहृतम् । द्वितीयं तावत्, ‘हृत्’ शब्दस्य हृदयादेशभूतस्य लाक्षणिकत्वात् “हृद्ग—” सूत्रस्य अपिपद्यत्वात् । वामनस्य “अनणि हृद्भावात्” इत्यस्मात् अपि ज्ञायते ‘हृत्’ इति स्वतन्त्रः शब्दोक्तिः । इत्यास्ताम् विस्तरेण] ॥ एवम् “आसन्व्यं प्राणमूचुः ।” इत्यादि आस्ये भवः इत्यर्थे आस्य—स्थाने आसन् आदेशः अपि सङ्गच्छते । एवं आस्ये भवः=आसन्व्यः इति अवोक्तत्वात् आसनशब्दस्य आसन्—आदेशः इति निरस्त एव । उक्तमाथोदाहरणाच्च दोष् शब्दस्य नपुंसकत्वम् ज्ञायते । रघौ अपि “दक्षिणं दीः” इति नपुंसकदोरेवोदाहृतम् ॥ “भुजबाह्व—” इत्यादि कोषाच्च दोष् शब्दस्य पुंस्त्वमपि साधुः । श्रीहर्षे “दीपं तस्य—” इत्यादौ तथा उदाहृत्वात् ॥ हयोरहनीः भव इति तद्वितार्थसमाप्ति, “कालात् ठञ्” इति ठञि, “दिगोर्लुङ्गनपत्ये” इति ठञौ लुकि, “राजाहः सखिभाष्टच” इति ठञि “अह्नोह्न एतेभ्यः” इति

अह्नादेशे सति द्वाह्नः इति रूपसिद्धिः । तस्य रामवत् रूपाणि । ऊँ तु विशेषः दर्शयति—

२३८ । संख्याविसायपूर्वस्य अह्नस्य अहन् अन्यतरस्याम् ऊँ ।

६।३।११० ॥

दी— । संख्यादिपूर्वस्य अह्नस्य अहन्—आदेशः वा स्यात् ऊँ ।
द्व्यह्नि—द्व्यह्नि—द्व्यह्ने । विगतमहः व्यहः । व्यह्नि—व्यह्नि—व्यह्ने ।
अह्नः सायः सायाह्नः । सायाह्नि—सायाह्नि—सायाह्ने । इत्यदन्ताः ॥

मित— । संख्याच विश्व सायश्च संख्याविसायाः । ते पूरे यथात् । तादृशस्य अह्नस्य अहन् वा स्यात् ऊँ ॥ अह्नादेशे अलोपे द्वाह्निः ; तदभावे—द्वाह्नि । अन्यथा रामवत्, द्वाह्ने इति ॥ विगतम् अहः इति व्यहः । “प्रादयोगताद्यर्थे प्रथमया” इति प्रादिसम्भसः । पूर्ववत् अह्नादेशः । रूपाण्यपि द्वाह्नवत् ॥ अह्नः सायः इति सायाह्नः एकदेशितत् । “सर्वोप्येकदेशो अह्ना समस्यते” इत्यस्य. अव सायश्चरणमेव आपकम् । द्वाह्नवत् अह्नादेशे अलोपे तदभावे च रूपाणि ॥

विश्वं पातीति क्विपि विश्वपाशब्दः सिध्यति । अतोनासौ आवन्तः ततश्च न सुलोपः । एवमस्य रूपास्त्राह—

दी— । विश्वपाः (इति प्रथमायाः एकवचनम्) ।

विश्वपा+ञौ इति स्थिते आह—

२३९ । दीर्घाजसि च । ६।१।१०५ ॥

दी— । दीर्घांत जसि इचि च परे पूर्वसवर्णदीर्घः न स्यात् । वृद्धिः । विश्वपौ । सवर्णदीर्घः—विश्वपाः ।

पूर्वसवर्णदीर्घं by the rule “प्रथमयोः पूर्वसवर्णः” (ante) does not come in when जस् or affixes beginning with an इच् vowel (i.e., all vowels except अ & आ) follow a दीर्घ base. Thus in विश्वपा+ we do not get पूर्वसवर्णदीर्घ, but वृद्धि only by ordinary सन्धि rules.

and the form is विश्वपी । And by सर्वर्णदीर्घः by सन्धि, we get विश्वपाः in जम् ।

नित— । विश्वपा + औ इत्यव “प्रथमयोः पूर्वसवर्णः” इति दीर्घो न स्यात् ततः एचि परे वृद्धिः—विश्वपी इति । एवम् सर्वमतं सुगमम् ॥ ननु “नादिचि” (६।१।१०४) इत्यनेनैव अवर्णात् इचि पूर्वसवर्णदीर्घे असति, वृद्धौ च सत्यां विश्वपी इति सिध्यति, जसि च पूर्वसवर्णदीर्घेणापि इष्टापत्तिं स्यात् तत् कथमत “दीर्घाञ्जसि” इति प्रयक्त सूत्रेण ? तत्रोत्तरमाह—

दी— । यद्यपीह औडि “नादिचि” इत्येव सिद्धम् । जसि तु सत्यपि पूर्वसवर्णादीर्घे क्षतिर्नास्ति, तथापि “गौर्ध्वो गौर्ध्व” इत्याद्यर्थं (“दीर्घांतु जसिच” इति) सूत्रम् । इहापि न्याय्यत्वात् (परत्वात् प्राप्ते इत्यर्थः) सूत्रम् उपन्यस्तम् ।

It is true that in औड् (1st & 2nd dual) the form विश्वपी is got by the application of the rule “नादिचि” (which bars पूर्वसवर्णदीर्घ after अवर्ण bases followed by विभक्ति प्रत्यय beginning with इच vowel) ; and in जम् the very form विश्वपाः is got by पूर्वसवर्णदीर्घ also by the application of the rule “प्रथमयोः पूर्वसवर्णः”, still the necessity of the rule “दीर्घाञ्जसि च” is for the completion of the forms गौर्ध्वो गौर्ध्वः &c. And this rule is enumerated here for it applies here being पर to the rules “नादिचि” and “प्रथमयोः पूर्वसवर्णः” ।

नित— । सुगमा ॥ विश्वपा + शसं इति स्थिते आह—

२४० । आतो धातोः । ६।४।२४० ॥

दी— । आकारान्तो यो धातुः तदन्तस्य शस्य अङ्गस्य लोपः स्यात् । “अलोऽन्त्यस्य” (इति अन्त्यस्येव लोपः) । विश्वपः । विश्वपा । विश्वपाभ्यामित्यादि । (विश्वपे । विश्वपः । विश्वपि । इत्यादि)

एवं शङ्खध्मादयः ॥ धातोः किम् । हाहान् (हाहा इति नासौ धातुशब्दः
 'किन्तु गन्धर्वविशेषवाचकमध्यात्पन्नं प्रातिपदिकम् । ततः अस्य सुबस्य अप्राप्ती
 "तस्मात् शसो नः पुंसिः" इति हाहान् इति सिध्यति) । टा—सवर्गादीर्घः=हाहा
 (तृतीयं कवचनम्) । डे—वृद्धिः=हाहै । ङसिङ्सोदीर्घः=हाहाः । ओसि
 वृद्धिः=हाहौ । ङौ "आद्गुणः"=हाहे । शेषं विश्वपावत् ॥

A base ending with an आकारान्त धातुयुक्त word elides its आ if it be a "भ" । The elision is of the last letter आ by the rule "अलोऽन्तास्य" । Thus विश्वापा शम् being a "भ" becomes विश्वप् + अस् = विश्वपः । Similarly विश्वापा-विश्वपे, विश्वपः, विश्वपोः &c. So also decline शङ्खध्मा (शङ्खं धमति इति क्तिप्) &c. Why do we say "धातोः" in the Sutra ? Witness हाहान् in the 2nd plural (a "भ" of the base हाहा which is not a धात्वन्त word but a primitive word being a name of a गन्धर्व) । Similarly we get हाहै &c. (without अलोप but इङिति) for it is not धात्वन्त, though a भसंज्ञक word when डे follows.

मित— । सुगमा ॥ सूत्रे धातोश्चेत्, कथं "हलः श्रः शानज्झी" (३।१।८३)
 "समासि अन्जपूर्वं क्त्यो ल्यप्" इत्यादी अः इति क्तः इति च अधातोः 'आ' इत्यस्य
 'का' इत्यस्य च स्थाने प्रयोगः ? इत्यत्राह—

दी— । आतः इति योगविभागात् अधातोरेपि आकारलोपः क्वचित्—
 क्त्यः । श्रः ।

मित— । 'क्तः अः'—सौवा एते प्रयोगाः इति अपि केचित् वदन्ति ॥
 इत्यादन्ताः ॥

हरि+सु=हरिः (रुत्वविसर्गौ) ॥ हरि+औ इति स्थिते—

दी— । "प्रथमयोः पूर्वसवर्णः" (सूत्र १।६४) इति हरी ॥

हरि+जस् इति स्थिते—

२४१ । जसि च । ७।३।१०६ ॥

दी— । ह्रस्वान्तस्य अङ्गस्य गुणः स्यात् जसि परे । हरयः ।

A base ending in ङ्ग vowel (as हरि here) takes गुण in place of its last vowel (by “अलोऽन्तास्य”) when जस् follows. Thus हरि+जस्=हरे+अस् (by गुण) =हरयः (by सन्धि) ।

मित— । सुगमा ॥ हे हरि+स् इति स्थिते आह—

२४२ । ह्रस्वस्य गुणः । ७।३।१०८ ॥

दी—ह्रस्वस्य गुणः स्यात् सम्बुद्धौ । “एङ्ह्रस्वात्—” (सूत्र १६३) इति सम्बुद्धिलोपः । हे हरे । हरिम् (अनि परे पूर्वरूपे सतिरुपम्) । हरी । हरीन् ।

A base ending in ङ्ग vowel takes गुण in its final vowel (by the rule “अलोऽन्तास्य”) when सम्बुद्धि follows. Then the form हे हरि +स्=हे हरे+स् । And then the सम्बुद्धि elides by the rule “एङ्ह्रस्वात्” (ante), and we get हे हरे । Similarly हरिम् (by पूर्वरूप), हरी and हरीन् (by पूर्वं सवर्णदीर्घ, and न for शस by the rule “तस्मात् शसो नः पुंसि”) ।

मित— । सुगमा ॥ हरि+आ इति स्थिते विभ्रिषं वत्यन् प्रथममस्य चिकार्य-
मुपपद्यति—

२४३ । शेषी व्यसस्त्रि । १।४।७ ॥

दी— । अनदीसंज्ञकौ ह्रस्वौ यौ ह्रस्वोर्वर्णौ तदन्तं सखिवर्जं विसंज्ञं स्यात् । शेषः किम् ? मत्स्यै । एकसंज्ञाधिकारात् सिद्धे शेषग्रहणं स्पष्टार्थम् । ह्रस्वौ किम् । वातप्रम्ये । इदुतौ (यू) किम् ? मात्रे ।

Bases ending in short ङ्ग and short ङ that are not technically called here as नदीसंज्ञक words (by the rule “यू स्नाख्यौ नदी” etc) are called

चिसञ्जक words, with the exception of the base सखि । Why do we say 'शेष' in this rule ? शेष here means those इ and उ वर्णान्त bases that are not known as नदी (Cf. "अनदीसञ्जकौ" in the vritti). Here by the rule "आ कङारात् एका संज्ञा" we get one संज्ञा at a time, here "यू स्वाख्यौ नदी" having given नदीसञ्जा to इ and ऊ वर्णान्त feminine bases and "शेषः अस्मिन्" having given that bases ending in ऋस्व इ+उ वर्ण are चिसञ्जक and "ङिति ऋस्वय" (१।४।६) providing नदीसञ्जा to ऋस्व fem. bases, the word शेष in the Sutra seems superfluous, for one संज्ञा will come at a time and no doubt arises here. This rule coming after the rule "ङिति ऋस्वय" clearly implies that its jurisdiction is in cases of ऋस्व इ and उ वर्णान्त bases that are not स्वाख्य । Thus मय्यै &c. with optional नदीत्व of मति is got. Still शेष is used in the Sutra to clear all doubts about non—चिसञ्जकत्व of मति &c in मय्यै । The word ऋस्वी in the vritti is taken to bar चिसञ्जा of दीर्घ इकारान्त masculine bases as वातप्रमी &c. If ऋस्व is not used in the vritti then वातप्रमी being चिसञ्जक will in the 4th singular become वातप्रमये by the rule "घेङिति" and not वातप्रम्ये the usual form. Why do you say 'यू' i.e. इवर्णोवर्णौ (इदुती) in the vritti ? This is to exclude चिसञ्जा of ऋकारान्त bases. If ऋकारान्त bases are चिसञ्जक then माह+ए will give मतरे with गुण by the rule "घेङिति" । [Thus हरि is a चिसञ्जक word]. And we look forward—
 मित— । "ङिति ऋस्वय" (१।४।६) इत्यतः ऋस्वः इत्यनुवर्तते । "यू स्वाख्यौ नदी" (१।४।३) इत्यतः 'यू' इत्यनुवर्तनमस्ति । 'इ' इवर्णः 'उ' उवर्णः । इय उय 'यू' । तदाह—ऋस्वी यौ इवर्णोवर्णौ तदन्तं चिसञ्जम् स्यात् । शेषशब्दात् अत्र 'अनदीसञ्जकत्वमाह' । 'अस्मिन्' इति पर्युदासात् सखिशब्दस्य चिसञ्जा वारयति ;

किन्तु सख्यन्तस्य सखिभिन्नत्वात् प्राप्ता संज्ञा—सुसखेः समिति ॥ अत्र कश्च शेषः ? इत्याह उक्तिकारः—“ऋस्मिन्विषोर्विषान्तं यन्नस्त्राख्यं स्त्राख्यं च यन्न नदीसंज्ञकं स शेषः” ॥ शेषयहणे असति “ङिति ऋस्त्वय” इति नदीत्वपक्षेऽपि घिसंज्ञा स्यात् । ततश्च गुणे अयादेशे मतये इति भवति । शेषयहणे तु मतये इत्यत्र यद्यपि घिसंज्ञा तथापि मय्यै इत्यत्र न स्यात् ; “आ कङारात् एका संज्ञा” इत्यनेन एकदा एकसंज्ञाया एव समावेशात् । तथापि शेषयहणं स्पष्टार्थम्, अतः आह—“एकसंज्ञाधिकारत्वात् सिद्धे शेषयहणं स्पष्टार्थम्” ॥ इत्थौ “ऋसौ द्वयोर्विषौ” इति यहणात् ‘वातप्रमी’ इति पुल्लिङ्गशब्दस्य ऋसत्वाभावात् घिसंज्ञा न स्यात् । ततश्च “घेङिति” (सूत्र २४५) इत्यस्य प्रवृत्तिः न स्यात् । ततः वातप्रमी+ङे=वातप्रमी, नतु घिसंज्ञकशब्दवत् वात-प्रमये स्यात् ॥ इत्थौ यू (इय उय=यू) इति कथं यहणम् स्यात् ? नाह इति ऋकारान्तस्य घिसंज्ञा यथा न स्यात् तदर्थम् । अतः मावे इति रूपम् न तु “घेङिति” इति गुणे अकारे रपरत्वे मातरे इति स्यात् ॥ एवम् हरिशब्दस्य घिसंज्ञायाम् हरि+आ इति स्थिते आह—

२४४ । आङो नाऽस्त्रियाम् । ७३।१२० ॥

दी— । घेः परस्य आङो ना स्यात् अस्त्रियाम् । आङिति दोसंज्ञा प्राचाम् । हरिणा । अस्त्रियाम् किम् ?—मत्याः ।

ना comes in place of आङ् that comes after घिसंज्ञक word. And आङ् is the old designation of टा by ancient professors. Thus हरि+आ=हरि+ना=हरिणा (by cerebral by the rule “अदृक्पुंवाङ्नुम् व्यववेषि”) । As the rule says अस्त्रियाम्, so we cannot get ना in 3rd singular in cases of feminine bases. Thus we get मति+आ=मत्या and not मतिना । For मति is a fem. base.

मित— । “अचघेः (७३।११६) इत्यतः ‘घेः’ इत्यनुवर्तते ॥ सर्वमन्यत् सुगमम् ॥ हरि+ङे इति स्थिते आह—

२४५ । घेडिति । ७।३।१११ ॥

दी— । विसंज्ञकस्य डिति सुपि गुणः स्यात् । हरये । 'घेः' किम् ? सख्ये । 'डिति' किम् ?—हरिभ्याम् । 'सुपि' किम् । पट्वी ॥ "घेडिति" इति (डसि) गुणोप्राप्ते—

There is गुण of the final vowel of a विसंज्ञक word when a सुप् विभक्ति beginning with 'ड' इत् follows. 'डे' fourth singular is डइत्, so by गुण we get हरये । Why do you say घेः in the Sutra ? : Witness सख्ये, where सखि not being घि we do not get गुण । Why do you say 'डिति' here ? Witness हरिभ्याम् where भ्याम् not being ड इत् does not give गुण in हरि । Why again do you say सुपि in the vritti ? Witness पट्वी, where डीप् though ड इत् is not सुप् विभक्ति and so do not yield गुण in पटु+इ=पट्वी । In हरि+डसि, गुण coming by this very rule, we look forward—

मित— । "सुपिच" (७।३।२०२) इत्यतः सुपि इत्यनुवर्तते । "ऋस्त्रस्यगुणः" (७।३।१०८) इत्यतः 'गुणः' इत्यनुवर्तनमपि अस्ति । ततः आह—विसंज्ञकस्य अङ्गस्य डिति सुपि गुणः स्यात् ॥ सूत्रे 'घेः' ग्रहणात्, सखिशब्दस्य अधिलात् 'सखि' इत्यत्र गुणो न स्यात् । एवम् 'डिति' इति उक्तत्वात् भ्रामरी, अडित्वात् हरिभ्याम् इत्यत्र गुणो ना । पुनश्च 'सुपि' इति व्याख्यानात् असुपि डीपि (यथा पटु+डीप्=पट्वी) 'पट्वी' इत्यत्रापि गुणः न भवेत् ॥ डसि हरिशब्दस्य अनेनैव सूत्रेण गुणो प्राप्ते आह—

२४६ । डसिडसोश्च । ६।१।११० ॥

दी— । पठो डसिडसोः अतिः परे पूर्वस्यमेकादेशः स्यात् । हरेः । इय्योः । हरीणाम् ॥

Of एङन्त bases, when अ of ऊसि and ऊस् follows, let there be single substitute of पूर्व्वरूप । Thus हरि+अस्=हरिः । But हरि+ओस्=हृष्योः (by यणादेश) ; and हरीणाम् with नुट् and दीर्घ by the rule “नामि” ।

मित—। “एङः पदान्तात् अति” (६।१।१०८) इत्यतः “एङः” इति “अति” इति च अनुवर्तते । “अमि पूर्वः” (६।१।१०७) इत्यतः ‘पूर्वः एकादेशः’ इति अनुवर्तते ; अस्य “एकः पूर्वपरयोः” इत्यधिकारत्वात् । अतः आङ्—एङः ऊसिऊसोः अतिपरे पूर्व्वरूपम् एकादेशः स्यात् ॥ हरि+अस=हरि+अस्=हरिः ॥ हरि+ओस्=हृष्योः (यणादेशः) । हरि+आम्=हरि+णाम् (नुट्)=हरीणाम् । नामि दीर्घः शत्वम् च ॥ हरि+ङि इत्यत्र “घेङिङिति” इति गुणोपान्ते आङ्—

२४७ । अच्च्वघेः । ७।३।११६ ॥

दी—। इदुद्गम्याम् उत्तरस्य ऊः औत् स्यात् घेः अन्तादेशश्च अकारः । वृद्धिः—हरौ । हृष्योः । हरिषु । एवं श्रीपति—अग्नि-रवि-कन्यादयः ॥

औत् is ordered in place of ङि when this ङि comes after इदन्त and उदन्त bases ; and then अकार is the final substitute of the विसंज्ञक word. Thus हरि+ङि=हर+औत्=हरौ by वृद्धिः । Similarly श्रीपति अग्नि &c. are declined.

मित—। “ऊराम् नद्यासीभ्यः” (७।३।११६) इत्यतः ‘ऊः’ अनुवर्तते । “इदुद्गम्याम्” “औत्” (७।३।११७—१८) इति सूत्रद्वयानुवर्तनमप्यस्ति । तथा च वृत्तिः—इदुद्गम्याम् उत्तरस्य ऊः औत् स्यात् इत्यादि । ततः हरि+ङि इत्यत्र औत् आदेशे, विसंज्ञकस्य हरिशब्दस्य अकारान्तादेशे च हर+औ इति जातम् । ततः हर्दौ सत्यां हरौ इति रूपसिद्धिः ॥ ‘हरिषु’ इत्यत्र “आदेशप्रत्यययोः” इति शत्वम् बोध्यम् ॥ अधुना सखिशब्दस्य रूपं वक्ष्यामि आङ्—

२४८ । अनङ्सौ । ७।१।६३ ॥

दी— । सख्युरङ्स्य अनङादेशः स्यात् असम्बुद्धौ सौपरे । “ङिच्च”
(सूत्र ४३) इत्यन्त्यादेशः ।

मित— । अनङ् इति नकारस्य अकार उच्चारणार्थः ॥ ततः सखिन्सु
(प्रथमैकवचनम्) इत्यत्र “ङिच्च” इत्यन्तादिषु सति सखन् सइति जाति—

२४९ । अलोऽन्त्यात् पूर्व उपधा । १।१।६५ ॥

दी । अन्त्यात् अलः पूर्वः वर्णः उपधासंज्ञः स्यात् ।

उपधा is designated of the letter which is just preceding to
the final letter. Thus here in सखन्, ख which is पूर्व to the last
letter ‘न’ is called उपधा (pen ultimate letter:).

२५० । सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ । ६।४।८ ॥

दी— । नान्तस्य उपधायाः दीर्घः स्यात् असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने
परे ।

The उपधा (pen ultimate letter) of a नान्त base becomes long
when a case affix technically known as सर्वनामस्थान follows ex-
cepting the संबुद्धि । Thus—सखन्+स् इत्यत्र दीर्घः सति सखान् स् इति
जाति—

२५१ । अपृक्त एकाल्प्रत्ययः । १।२।४१ ॥

दी— । एकाल् प्रत्ययो यः स अपृक्तसंज्ञः स्यात् ।

An affix having one letter only is styled as अपृक्त । Thus here
स् (1st singular) is called अपृक्त ।

मित— । एकः अल् इति एकाल् । तादृशः प्रत्ययः इति कर्मधारयः ॥ अन्यत्
सुगमम् । इति सखान्+स् इत्यत्र ‘स्’ इत्यस्य अपृक्तसंज्ञास्यात् । ततः आह—

२५२ । हल् ड्यावभ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल् । ६।१।६८ ॥

दी—। हलन्तात्परं, दीर्घौ यौ ड्यापौ तदन्ताच्च परं सुतिसि इत्येतदपृक्तं हल् लुप्यते । 'हल्ड्यावभ्यः' किम् ?—ग्रामणीः । दीर्घात् किम् ?—निष्कौशाम्बिः, अतिखट्वः । 'सुतिसि' किम् ?—अभैत्सीत् ; तिपा सहवरितस्य सिपो ग्रहणात् सिचो ग्रहणं नास्ति । 'अपृक्तम्' इति किम् ?—विभर्त्ति । 'हल्' किम् ?—विभेद । 'प्रथमहल्' किम् ?—राजा ; नलोपादिर्न स्यात् ; संयोगान्तलोपस्य असिद्धत्वात् ॥ सखा । हे सखे ।

Words ending in (हल्) consonant or words having long डी and आ at the end, elide सु (of प्रथमा एकवचन) also ति and सि (verbal terminations) immediately following them, and when these (सु etc.) are termed अपृक्त i.e. when these are reduced to a single consonant. Why do we say हल् ड्यावभ्यः in the Sutra ?—witness ग्रामणीः, where सु does not elide, for it does not come after a word ending in हल् or डी or आप् (—ग्रामणी being अजन्त ; here डी is got with क्तिप् from the verb नी ; thus ग्रामं नयतीति क्तिप् खल्विच ग्रामणी) । Why do you say दीर्घात् in the Sutra ?—witness निष्कौशाम्बिः and अतिखट्वः where सु does not elide, for this comes after ऋस्वभूत डी and ऋस्वभूत आप् (निष्कान्तः कौशाम्बाः and अतिकान्तः खट्वाम् becoming ऋस्व in समास by the rule "योस्त्रियोरुपसर्जनस्य") । Why do you say 'सुतिसि' in the rule ?—witness अभैत्सीत् ; where 'सु' being of सिच् (of लृङ्) is other than सि which in connection with ति is the verbal termination here and not सिच् &c., and does not thus elide. Why do you say अपृक्तम् in the Sutra ?—witness विभर्त्ति where ति not being अपृक्त does not elide. Why do you use हल् in the Sutra ?—witness विभेद

where 'अ' of लिट्, though अपृक्त, not being हल्, does not elide. Why we use हल् at the very beginning of the Sutra ?—witness राजान् सू= राजा with elision of सु (firstly by this rule) and न-लोप् by the rule—नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य (८।२।२७) । राजान्+सु may be established by संयोगान्तलोप+नलोप as well ; so प्रथमहल् in the Sutra seems superfluous. But not so ; for by the rule “संयोगान्तस्य लोपः” (८।२।२३), सु (सू) being elided नलोप by the rule “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” (८।२।२७) does not take place. For this सुलोप is असिद्ध with reference to नलोप which is later. Hence for the formation of the word राजा etc first हल् is to be taken in the Sutra. Thus सखान् सू=सखात् by elision of स् by this very rule=सखा by नलोप् by the rule “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” । हे सखे as in हे हरे (which see ante.)

मित— । हल् च ङी च आप् च इति इन्द्रः । ताभ्यः । अध्याहारपरशब्दयोगे प्रथमा । ‘दीर्घात्’ इति समासैकदेशस्य व्यापारेव विशेषणम् । ततः आह—“हलन्तात् परं दीर्घो यी व्यापौ तदान्ताच्च परम् इत्यादि” ॥ सुतिसि इति समाहार-इन्द्रः । अपृक्तम् इत्यनेन सामानाधिकरण्येन अन्वितः । “लोपोऽप्योर्वेलि” इत्यतः लोपः इत्यनुवर्तते ; तदाह—‘सुतिसि इत्येत् अपृक्तं हल् लुप्यते ॥ यामं नयतीति किपि यामणीः । “अययामाभ्यां नयतेषां वाच्यः” इति शत्वम् । अत्र यामणीः इत्यत्र “णी” इति हल् ङ्रावन्तो न ; अतः सुलोपोऽपि नात्र स्यात् । अतः सूत्रे “हल् ङ्राव्भ्यो” इत्याह ॥ सूत्रे ‘दीर्घात्’ इति यद्व्याप्तिं निष्क्रीशाम्बिः अतिखट्टः इत्यादौ निषक्रान्तः कौशाम्ब्याः खट्टानतिक्रान्तः इति समासे “गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य” इति ‘ङ्रस्वे’ सति, अत्र ङ्रापोः अदीर्घान्तत्वात् न सुलोपः ॥ ‘सुतिसि’ इत्यत्र तिपासाहार्थात् सिप एव यद्व्याप्तिं न तु लुङः सिचः, अतः अभेलीत् इत्यत्र अपृक्तस्य सिचो ‘सु’ इत्यस्य लोपो न स्यात् ॥ सूत्रे अपृक्तं यद्व्याप्तिं विभर्ति इत्यत्र ‘ति’ इति समुदायस्य अपृक्तत्वाभावात् न तस्य लोपः—पूर्वापि द्रष्टव्यम् । एवं ‘हल्’ यद्व्याप्तिं विभेद इत्यत्र अपृक्त

“अ” न लुप्यते ॥ सर्वे ‘प्रथमहल्’ किमर्थम् गृहीतम् ? अगृहीते तस्मिन् राजन् स इत्यत्र अस्य सूत्रस्य अप्रवर्तनात् “संयोगान्तस्य लोपः” (८।२।२३) इति सुलोपे सख्यपि “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” (८।२।२७) इति नलोपो न स्यात् । “नलोपः—” इत्येतत् प्रति सुलोपस्य असिद्धत्वात् । तथा चोक्तम्—“संयोगान्तस्य लोपे हि नलोपादिर्न सिध्यति । रात्तु तेनैव लोपः स्यात् इलस्तस्मात् विधीयते” । अतः सार्धकं सूत्रे प्रथमहल्, यङ्गम् ॥ सर्वमेतत् दूचितेन प्रौढमनोरमायाम् व्याख्यातम् । अत्र तस्य व्याख्यानं न युक्तं प्रतिभाति, यत्कतुरेव स्वस्वयमविरोधात्—इति एतत् शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् ॥ एवम् सखान्+स इत्यत्र अनेन सूत्रेण स—लोपे सखान् इति जाते नलोपे सखा इति । एव राजा ॥ ‘हि सखि’ इति ‘हि हरि’ इतिवत् ॥ सखि+औ इति स्थिते आह—

२५३ । सख्युरसम्बुद्धौ । ७।२।६२ ॥

दी— । सख्युरङ्गात् परं सम्बुद्धिवर्जं सर्वनामस्थानं णिद्वत् स्यात् ।

A सर्वनामस्थान affix excepting that of सम्बुद्धि, coming after the base सखि, is treated as like a ण इत् affix.

मित— । “चित्शब्दः तत्काव्यान्तिदिशार्थ एव”, इत्यर्थः एव इति फलितम् ।

२५४ । अचोऽङिति । ७।२।१५ ॥

दी— । ङिति णिति च परे अजन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात् । सखायौ-सखायः । सखायम्—सखायौ—[सखीन् । अत्र असर्वनामस्थानत्वात् णित्वाभावात् न वृद्धिः] । सखिशब्दस्य विसंज्ञाभावात् न तत्कार्थ्यम् । तेन—सख्या । सख्ये ।

The final vowel of an अजन्त base takes वृद्धि if a अ इत् or ण इत् affix follows. Thus औ here being a सर्वनामस्थान affix is णिद्वत् । So सखि+औ=सखि+औ (by वृद्धि=सखायौ by सन्धि) । Similarly-सखायः, सखायम् &c. In सखि+टा, सखि not being a विसंज्ञक word the

rule “आङो नाञ्चियाम्” does not apply and we get सख्या by (सञ्चि) ; so also सख्ये ।

मित— । सुगमा ॥ सखि+(ङसि) अस् इत्यत्र सखिशब्दस्य धित्वाभावात् “वेङिति” इति गुणाभावे सति यणि कृते सख्यस् इति जाते आह—

२५५ । ख्यत्यात् परस्य । ६।१।११२ ॥

दी— । खितिशब्दभ्यां खीतीशब्दाभ्यां कृतयणादेशाभ्याम् परस्य ङसिङसोरत उत्स्यात् । सख्युः ।

उत् comes after अ of ङसि and ङस् when this ङसि and ङस् comes after the words खि, ति or खी ती after which घणादेश has already been made. Thus सखा स=सख्युः with उ for अ of ङसि ।

मित— । ‘खि-खी’ इत्यनयोः ‘ति-ती’ इत्यनयोश्च कृतयणादेशयोः ‘ख्यत्य’ इति निर्देशः । “यकारात् अकार उच्चारणार्थः” । “एङ पदान्तात् अति” इत्यतः ‘अति’ अनुवर्तते । “ङसिङसोरत” इत्यस्येव । “अत उत्” इत्यतः ‘उत्’ अनुवर्तते । अत “परस्य” इति उक्तत्वात् “एकः पूर्वपरयोः” इति तु निवृत्तम् । ततः फलितमाह— ‘खिति-खीती शब्दभ्यां कृतयणादेशाभ्यां परस्य ङसिङसोः अत उत् स्यात्’ ॥ ‘खिति’ इति विहृतिनिर्देशः किमर्थम् । अतिसखेः सेनापतेः एवमत्र ङसिङसोरत उः न । अविहृते अतिसख्युः सेनापतयुः इत्यनिष्ठापतिः स्यात् । केवलस्य सखिशब्दस्य घिसंज्ञा प्रतिषिध्यते न तु तदन्तस्य, इति इदमप्यत्र कर्तव्यम् ॥ सखि+ङि इत्यत्र सखिशब्दस्य धित्वाभावात् “अञ्चघेः” इत्यस्य अप्रवृत्तौ सर्वणदीर्घं प्राप्ते आह—

२५६ । औत् । ७।३।११८ ॥

दी— । इदुद्भ्याम् परस्य ङेः औत् स्यात् । उकारानुवृत्तिः उत्तरार्था (“अञ्चघेः” इति उत्तरसूत्रार्थम् इत्यर्थः) । सख्यौ । शेषं हरिवत् ॥ शोभनः सखा इति सुसखा । सुसखायौ । सुसखायः । अनङ्—णिङ्ङाव-बोराङ्गत्वात् तदन्तेऽपि प्रवृत्तिः । समुदायस्य सखिरूपत्वाभावात् ‘असखि’

इति निषेधाप्रवृत्तेः विसंज्ञा (सुसखिशब्दस्य) । (तेन) सुसखिना । सुसख्ये ।
 ङसिङ्सोः गुणो कृते कृत्यणदेशत्वाभावात् “ख्यत्यात्” इत्युत्वं न—
 सुसखेः । (ङौ) सुसखौ इत्यादि । एवमतिशयितः सखा अतिसखा ;
 परमः सखा यस्य इति विग्रहे परमसखा—परमसखायौ इत्यादि । गौशत्वेपि
 अनङ् शित्वे प्रवर्त्तते ॥ सखीमतिक्रान्तः अतिसखिः लिङ्गविशिष्ट परिभा-
 षायाः अनित्यत्वात् न टच् । इह अनङ् शित्वे न भवतः । (कथं न भवतः
 इत्याह—) “गोस्त्रियोः” (सूत्र ६५३) इति ह्रस्वत्वेन सखिशब्दस्य अत्र
 लक्षणिकत्वात् । “लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात्” ।

औत् comes in place of ङि coming after इकारान्त and
 उकारान्त bases. Thus सखि+ङि=सखि+औ=सखायौ by सखि ॥ This Sutra
 applies in case of सखि only, for “अच्चेः” provides for चिसंज्ञक words
 and the rule “इदुङ्गाम्” provides for नदीसंज्ञक words. Still here उत्
 is said in इदुङ्गाम् i.e. उत् is repeated only for its अनुवर्त्तन to the next
 Sutra “अच्चेः” (ante). In rest विभक्ति सखि is like हरि । शोभनः सखा
 gives सुसखा by कर्मधारय—this is declined as, सुसखा—सुसखायौ—
 सुसखायः &c. Here also अनङ् and णिङ्गाव come in, for these be-
 ing after अङ् i.e. bases, come in after सखान्त bases also by तदन्त-
 विधि ॥ But the whole सुसखि being other than सखि is a चिसंज्ञक
 word, for the rule “शेषोऽसखि” bars चिसंज्ञा of सखि only and not
 of सखान्त bases as well (see ante under “शेषोऽसखि”) । Thus we
 get सुसखिना—सुसख्ये &c. as in case of हरि । Again in ङसि and
 ङस्, सुसखि being चिसंज्ञक takes गुण by the rule “वेङ्कित्” ; thus
 there being no यणादेश here when ङसि + ङस् follow (गुण already
 coming in), the rule “ख्यात्यात्”—cannot provide उत्त here. Thus
 सुसखेः as in हरि । Similarly सुसखौ ॥ अतिशयितः सखा gives अतिसखा

(“न पूजनात्” इत्यत्र टच् न स्यात्) and परमः सखायस्य gives परमसखा । Here also declension is परमसखायौ—परमसखायः &c., अनङ्+णिङ्भाव coming in when सखि is subordinate as well. Lastly in सखीमतिक्रान्तः we get अतिसखिः । The sutra “राजाङ् सखिभाटच्” provides टच् after सखि & not after सखी (feminine) also ; so no टच् here. Further the maxim “प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्” is not obligatory (its अनित्यत्व being implied from taking घटी even after-saying घट in the Varttika “शक्तिलाङ्गलाकुश—” &c), so also no समासान्त—टच् here. This base does not take अनङ्+णित्व । For here सखि is लाचणिक, being got from सखी, with—ङ्गत्व by “गोस्त्रियो-रुपसर्जनस्य” । And the maxim “लक्षणप्रतिपदोक्तयोः” says that of two kinds of words one लाचणिक (got by application of some लक्षण) & another independent, the independent one is to be taken ; so the rule “अनङ्सी” &c, takes independent सखि & not लाचणिक सखि, as here got from सखी । So no अनङ् or णिङ्भाव in अतिसखि— it is to be declined like इति ।

मित — । “इदुग्राम्” इति सूत्रानुवर्तनात् इतिरपि तादृशी ॥ ऊँ “अञ्घेः” इति सूत्रम् विसंज्ञकविषयमेव । “इदुग्राम्” इति च ऊँ नदीसंज्ञकविषयम् । अतः पारिशेष्यात् ‘ञीत्’ इति सूत्रम् सखिशब्दभावविषयम् । तथापि हत्तौ ‘इदुग्राम् परस्य’ इति व्याख्यातम्, न तु ‘सखिशब्दात् परस्य’ इति । न चैवम् ‘इदुत्’ इत्यत्र उकारानुवृत्तिः व्यर्था ? अत्र ‘उत्’ इति ‘उकारानुवृत्तिः उत्तरार्था’ “अञ्घेः” इति उत्तरसूत्रार्था इत्यर्थः ॥ शोभनः सखा सुसखा इति कर्मधारयादौ अपि अनङ्-णिङ्भावो वर्तते । यत एतौ अङ्गस्यैव विहितत्वात् तदन्वविधिना सख्यन्तेपि वर्तते । ततः आङ्—सुसखायौ—सुसखायः इत्यादि । किन्तु सुसखिशब्दस्य समुदायस्य सखि-भिन्नत्वात् “शेषो व्यसखि” इति सूत्रे सखिशब्दस्य एव घित्वाभावात्, सुसखिशब्दस्य तु

चित्सत्वात् सुसखिना सुसख्ये इति स्यात् । अस्य डसिङ्सोः “वेर्ङिति” इति गुणे सति यणादेशत्वाभावात् “ख्यत्वात्” इति न प्रवर्त्तते एव, तत्र तस्य कृतयणादेशविषय-
व्याख्यानात् । ततः सुसखिः इति स्यात् । औ सुसखी इत्यादि ॥ अतिशयितः सखा
अतिसखा (“न पूजनात्” इति समासान्तः टच् न स्यात्), परमः सखा यस्य इति
विग्रहे परमसखा इत्यादौ सखिशब्दस्य गौणत्वेऽपि अनङ्गित्वे वर्त्तते । तयोः अङ्गकार्य-
त्वात् । तेन अतिसखायौ—परमसखायौ इति ॥ किन्तु सखीमतिक्रान्तः अतिसखि
“अत्यादयः क्रान्तादर्थे द्वितीयया” इति समासे “गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य” इति ऋस्ते सति
अतिसखिः । अत्र “राजाहः सखिभ्यः टच्” इति समासान्तः न स्यात्, सूत्रे ‘सखि’ न तु
‘सखी’ ग्रहणात् । ननु “प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्” इति परि-
भाषया सखिग्रहणेन सखीग्रहणमपि भवतु, समासान्तोऽपि प्रवर्त्तताम् इत्याह—अनित्ये यं
लिङ्गविशिष्टपरिभाषा ; “शक्तिलाङ्गलादुश—” इत्यादि वार्तिके घटघटी इति पृथक्
पृथक् ग्रहणात् प्रापकात् । अतो न टच् समासान्तः । तेन अतिसखिः इति । इह
तु अनङ्गिबद्धभावी न स्याताम् । कथम् ? इत्याह—अत्र “सखि” इति सखी-
शब्दात् लाचणेन “गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य” इत्यनेन निवृत्तम् । इत्यत्र ऋस्त्रविधानेन तेन अत्र
‘सखि’ लाचणिकः शब्दः । “अनङ्सौ” इत्यादि सूत्रे तु ‘सखि’ स्वतन्त्रः (प्रतिपदोक्तः)
शब्दः गृह्यते, न तु लाचणिकः सखिशब्दः । “लाचणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव
ग्रहणम्” इति परिभाषयापि सर्वत्र सूत्रे स्वतन्त्रः शब्दः गृह्यते न तु लाचणिकः । तेन
लाचणिकस्य सखिशब्दस्य “अनङ् च णिवद्भावश्च” न स्याताम् । एवमाह—“इह
अनङ्गित्वे न भवतः । “गोस्त्रियोः” इति ऋस्त्रत्वेन सखिशब्दस्य लाचणिकत्वात्”
इत्यादि ॥ अधुना पतिशब्दरूपे विशेषं दर्शयति—

२५७ । पतिः समास एव । १।४।८ ॥

दी— । पतिशब्दः समासे एव विसंज्ञः स्यात् । पत्या । पत्ये ।
पत्युः । पत्युः । पतीनाम् । पत्यौ । शेषं हरिवत् । समासे तु भूपतिना
भूपतये ॥ कतिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः—

मित—। “शेषी घ्यसखि” इत्यतः ‘घि’ इत्यनुवर्त्तने सति आह—पतिशब्दः समासी एव घिसंज्ञः ; नान्यत्र । इति केवलस्य पतिशब्दस्य घित्वाभावात् आत्मगुणाभावे सति यणि पत्या-पत्ये इत्यादि ॥ पत्युरित्यत्र “स्त्वत्यात् परस्य” इत्युक्तम् । पत्न्ये इत्यत्र “श्रोत्” इति डेरौत्वे यणि च रूपसिद्धिः ॥ समासी सति भूपतिशब्दः हरिवत् ॥ का सङ्गा तेषाम् इति किम्+ङति=कति (“किमः सङ्गापरिमाणे ङतिच” इति ङतिः) । अस्य नित्य बहुवचनान्नत्वात् कति+जस् इति स्थिते आह—

२५८ । बहुगणवतुङति संख्या । १।१।२८ ॥

दी—। एते संख्यासंज्ञाः ।

These are technically known as सङ्गा (numerals).

मित—। बहुश्च गणश्च वतुश्च ङतिश्च इति समाहारद्वन्द्वः । बहुगणशब्दौ इह तिलादिपराधान्न सङ्गाविशेषवाचिनौ गृह्यन्ते ; सङ्गायते अनेन इति ‘सङ्गा’ इति अन्वर्थसंज्ञाविधानात् । तथा च काशिका—“बहुगणशब्दयोः वैपुल्ये सङ्गे च वर्त्तमानयोरिह गृह्यणं नास्ति । वतुङती प्रत्ययौ । “यत्तदेतत्तयः परिमाणेवतुप्” (५।२।३६) इति “किमः सङ्गापरिमाणे ङतिच” इति च प्रत्ययौ गृह्यन्ते । संज्ञाविधावपि अत्र तदन्तरगृह्येन बलन्ताः ङत्यन्ताः च शब्दाः गृह्यन्ते ।

२५९ । ङति च । १।१।२९ ॥

दी—। ङत्यन्ता संख्या षट्संज्ञा स्यात् ।

मित—। ‘ङति’ इत्यभिहितः निर्देशः । “षान्ताषट्” इत्यतः षट् अनुवर्त्तते । ‘सङ्गा’ इत्यस्यैव । फलितमाह—ङत्यन्ता सङ्गा षट्संज्ञा स्यात् । एवं कतिशब्दस्य ङत्यन्तत्वात् षट्संज्ञायाम् आह—

२६० । प्रत्यस्य लुक्श्लुलुपः । १।१।३१ ॥

दी—। लुक्—श्लु—लुप्शब्दैः कृतं प्रत्ययादर्शनम् क्रमात् तत्तत्संज्ञः स्यात् ।

Elision of a प्रत्यय done with the utterance of either of the words लृक्, लृ, and लृप् will be known by either of these terms as the case may be.

मित—। “अदर्शनं लोपः” इत्यतः ‘अदर्शनम्’ इत्यनुवर्तते। एतत् च तृतीयं स्पष्टम्। अत्र अदर्शनस्य संज्ञा। न तु लोपसंज्ञापवादः। अत्र एकसंज्ञाधिकारत्वात् “आ कङारात् एकसंज्ञा” इति, लृक्-लृ-लृप् इति एवमैकैव संज्ञा एकतया स्यात्।

२६१। षडभ्यो लृक्। ७।१।६२॥

दी। षडभ्यः परयोः जस्यसोलृक् स्यात्।

जम् and शम् glide after षट् संज्ञक words.

मित—। तेन कतिजम् इति जस्यो लुगादेशे पूर्वमूलेण च अदर्शने कृते, कति इति ज्ञाने—

२६२। प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्। १।१।६२॥

दी—। प्रत्यये लुप्तेऽपि तदाश्रितं कार्यं स्यात्। इति “जसिच” (सूत्र २४१) इति गुणोपपत्तिः।

Procedure connected with an affix apply even when the affix elides. Thus in कति+जम् though जम् elides, still गुण by the rule “जसिच” is to operate by this rule.

मित—। “स्थानिवत्—” इति सिद्धे नियमाद्येऽपि। कृत्स्नप्रत्ययलोपस्यैव स्थानिवत्त्वम्।

२६३। न लुमताङ्गस्य। १।१।६३॥

दी—। लृक् लृ लृप् एते लुमन्तः। लुमता शब्देन लुप्ते तन्निमित्तम्।

समङ्गकार्यं न स्यात् । कति । कति । कतिभिः । कतिभ्यः । कतिभ्यः ।
कतोनाम् । कतिप् । (प्रसङ्गाद्वाह—) अस्मद् युष्मद् षट्संज्ञकाः त्रिषु
(लिङ्गेषु) सरूपाः ॥ त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । त्रयः । त्रीन् ।
त्रिभिः । त्रिभ्यः । त्रिभ्यः ।

The terms लुक् शु+लुप् are called लुमान् । When an affix
elides with the utterance of either of these लुमन् terms, then pro-
cedure in connection with that affix is not to come in.
So गुण in कति does not come in and we get कति etc.
कतिभिः &c, are as in हरिशब्द । षट्संज्ञक words & bases
युष्मद्+अस्मद् are equal in all the genders. The base त्रि also is
always plural. Thus त्रयः, त्रीन् &c as in हरिशब्द । Then in त्रि+
आम् we look forward—

नित— । लु इति लुक् शु+लुप् यद्वयम् इति मूले एव स्थितम् । 'लु' इति
अस्ति अस्मद् इति लुमान् । तेन लुमता i.e., लुमता शब्देन इत्यादि । अन्यत् सुगमम् ॥
त्रि+आम् इत्यत्र नुटिदौर्ध्वे च प्राप्ते आह—

२६४ । त्रैस्त्रयः । ७।१।५३ ॥

दी— । त्रिशब्दस्य 'त्रय' आदेशः स्यात् आमि । त्रयाणाम् ।
परमत्रयाणाम् । गौणत्वे तु ('त्रय' आदेशः) न इति केचित् । प्रियत्री-
णाम् । वस्तुतस्तु प्रियत्रयाणाम् (इति) । त्रिषु ॥ द्विशब्दो नित्यं
द्विवचनान्तः ॥

नित— । सुगमा ॥ द्विशब्दस्य द्विवचनान्तत्वात् द्वि+थौ इति स्थिति
आह—

२६५ । त्यादादीनामः । ७।२।१०२ ॥

दी—एषामकारो अन्त्यादेशः स्यात् विभक्तौ । “द्विपठ्यान्तानामेवेष्टिः” ; (भाष्यकरस्य ‘इष्टिः’ इच्छा इत्यर्थः) । द्वौ । द्वौ । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वयोः । द्वयोः । ‘द्विपठ्यान्तानाम्’ । इति किम् ?—भवान्, भवन्तौ, भवन्तः (इति अत्र विभक्तौपरे ‘अ’ न स्यात्, भवत्शब्दस्य द्विशब्दात् परम् परिसंख्यानान्) ॥ संज्ञायाम् उपसर्जनत्वे च न अत्त्वम् । अस्यसर्वाद्यन्तर्गणकार्यत्वात्)—(तथा च परिभाषा “संज्ञोपसर्जनीभूतानाम् सर्वादिगणकार्यम् अन्तर्गणकार्यं च न भवति” । (संज्ञाले उदाहरणमाह—) द्विनाम कश्चित् । द्विः—द्वौ—द्वयः । (उपसर्जनत्वे उदाहरणं यथा—) द्वावतिक्रान्तः अतिद्विः । हरिवत् ॥ प्राधान्ये (अनुपसर्जनीभूतत्वात्) तु परमद्वौ इत्यादि ॥ (औदुलोमिशब्दस्य विशेषमाह—) औदुलोमिः—औदुलोमी—उदुलोमाः ; “लोम्नो अपत्येषु बहुव्वकारो वक्तव्यः” (वार्त्तिक) (इति बहुवचने अत्र अकारः) । (अयम्) बाह्यादीनोऽपवादः औदुलोमिम्—औदुलोमी—उदुलोमान् ॥

Words beginning with लृत् etc in the सर्वादि list take अकार at the end when a विभक्ति follows. The counting here is upto the word द्वि in the सर्वादि list and not of words after it. Thus द्वि+औ=इ+औ=द्वौ as in राम । Why do we say ‘द्विपठ्यान्तानाम्’ in the वार्त्तिक । Witness भवान् भवन्तौ &c, when भवत् being outside द्वि of the सर्वादि list does not take अकार when विभक्ति follows. This अकार does not come in after त्वदादि words when these denote संज्ञा (designation) or are subordinated in some compound. This is rightly so owing to the Paribhasha “संज्ञोपसर्जनीभूतानाम् सर्वादिगणकार्यम् अन्तर्गणकार्यं च न भवति” (and “त्यादादीनामः” is an अन्तर्गणकार्यम्) ॥ Thus द्वि being

name of some one is declined as हिः—हौ—इयः as in हरिशब्द । Similarly अतिक्रान्तः हौ इति अतिहि is also declined like हरि । But if हि is emphasised in a compound then this सर्वनामान्तर्गणकाद्यं (i. e., अकार as by this rule) comes in as in परमहौ (a कर्मधारय compound). Now specialities in the declension of the word औडुलोमि is being enumerated. It is declined like हरि in all विभक्ति except its plural. Thus औडुलोमिः—औडुलोमी &c. In the plural we have औडुलोमाः—उडुलोमान् &c as in the case of राम । For the Varttika “लोमो अपत्ये पु बहुव्यकारो वक्तव्यः” directs अकार in बहुवचन in supercession of इञ् here by the rule “वाङ्मादिभ्यश्च” । When अकार replaces इञ् in the बहुवचन only then उडुलोमन्+अ इति स्थिते “नस्तद्धिते” इति टिलोपः—“उडुलोम” इत्यकारान्त as राम ।

मित— । सुगमा ॥ उडुनि नक्षत्राणि लोमानि यस्य इति विग्रहे उडुलोमानाम् कथित्वापि । तस्य अपत्यं पुमान् इति “वाङ्मादिभ्यश्च” इति इञि आदिह्रस्वी, “नस्तद्धिते” इति टिलोपे औडिलोमिः इति रूपसिद्धिः । अयं शब्दः हरिवत् । बहुवचने तु विशेषः अस्ति । तत्र वाङ्मादि—इञं वाधित्वा “लोमोपत्ये पु बहुव्यकारो वक्तव्यः” इति वार्तिकेन अकार एव विधीयते । ततः टिलोप अकारप्रत्यये ह्रस्वभावात् उडुलोम इत्यकारान्तो जायते । तदा च रामवत् रूपाणि । उडुलोमा उडुलोमान् इत्यादि ॥ इतीदन्ताः ॥

दी— । “वातप्रमोः” (उणादि सूत्र) इत्युणादिसूत्रेण माळ ईप्रत्ययः ; स च क्ति ; वातं प्रमिमीते इति वातप्रमीः । “दीर्घाजसि च” (इति पूर्वसवर्ण-दीर्घो न) । (ततः) वातप्रम्यौ—वातप्रम्यः । हे, वातप्रमीः । (अमि तु) “अमि पूर्वः” (सूत्र १६४) इति (पूर्वरूपे सति) वातप्रमीम् । वातप्रम्यौ—वातप्रमीन् । वातप्रम्या—वातप्रमीभ्याम्—वातप्रमीभिः । वातप्रम्ये—वातप्रमीभ्याम्—वातप्रमीभ्यः । वातप्रमीभ्यः—वातप्रमीभ्याम् । वातप्रम्यः—वातप्रम्योः—वातप्रम्याम् (दीर्घत्वात् न तुट्) । छौ तु परत्वात्

स्वर्गादीर्घः (न तु “एरनेकाचः—” इति वक्ष्यमाणो यणादेशः, अत ईकारस्य धातु-
त्वाभावात्)—वातप्रमो । वातप्रम्योः—वातप्रमोषु । एवं ययीपप्यादयः ।
यान्त्यनेन इति ययोर्मागः । पाति लोकमिति पपोः सुव्यः । “यापोः कित्
द्धे च” इति (औणादिकमूले ण याधातोः पाधातोः) ईप्रत्ययः (तस्य कित्त्वं प्रकृतः
द्विलक्ष्य) । (मीञ् हिंसायामिति क्रैयादिकस्य तु क्तिपि यो वातप्रमोशब्दस्य
विशेषं वक्ष्यन् आह—) क्तिवन्त वातप्रमोशब्दस्य तु अमि शसि ङौ च विशेषः ।
(तत्क्रमतो तथा—) वातप्रम्यम्, वातप्रम्यः, वातप्रम्यि—(इति अत्र
(ईकारान्तधातुत्वात्) “एरनेकाचो—” (सूत्र २७२) इति वक्ष्यमाणा यणा-
देशः । प्रधीशब्दवत् ॥ बहुः श्रेयस्यः यस्य स इति बहुश्रंयसी (“इयसश्च”
इत्यत्र कप् न, “इयसो बहुव्रीहे नैति वाच्यम्” इति अव उपसर्जनङ्गस्यो न ;
स्त्रियाः पुं वत्—” इति वङ्गीशब्दस्य पुं वत्वम् । ततः बहुश्रंयसी इति पुंलिङ्गविशेष-
णात् पुंलिङ्गः शब्दः । तस्य प्रथमैकचने संपरं प्रक्रियामाह—) । दीर्घछान्त-
त्वात् “हलुछावभ्यो”—(२५२ सूत्र) इति छलोपः (बहुश्रेयसी इति) ।

[बहुश्रंयसी ओ इत्यत्र “दीर्घाञ्जसि च” इति पूर्वसंवर्णदीर्घनिर्घे, यणि सति
बहुश्रेयसी । एवं बहुश्रेयसः बहुश्रेयसी+अम इत्यत्र “अमिपूर्वः” इति पूर्वरूपे
बहुश्रेयसीम् । एवं शसि पुंसि “तस्मात्शसी नः पुंसि” इति सत्त्वे पूर्वसंवर्णदीर्घं
च बहुश्रेयसीन् ॥ हे बहुश्रेयसी सु इति स्थिते नदीकार्ये वक्ष्यन् नदीसंज्ञामाह—]

२६६ । यू स्त्रयाख्यौ नदी । १।४।३ ॥

दी— । ईदृदन्तौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ नदीसंज्ञौस्तः । “प्रथमलिङ्गप्र-
शाहन्व” (वार्त्तिक) इति पूर्वं स्त्रयाख्यस्योपसर्जनस्येपि इदानीं नदीत्वं
वक्तव्यम् इत्यर्थः ।

Words ending in ईकार+ङकार & that are always feminine are
technically known as नदीसंज्ञक words. The rule directs नदीत्व
feminine ईकारान्त words whereas बहुश्रेयसी though ईकारान्त is mascu-

line ; how then can there be नदीत्व of the whole word बहुत्रेयसी ? Now the Varttika “प्रथमलिङ्गग्रहणञ्च” decides the issue ; it asserts that स्त्रीलिङ्गता of words even before its entrance into समास is to be counted. So नदीत्व of त्रेयसी though subordinated in समास, is to be counted even after समास । So नदीत्व of बहुत्रेयसी is to be counted now ; and we look forward— ।

मित— । ईच ऊच “यु” । अविभक्तिको निर्देशः । स्त्रियमाचक्षाते ‘स्त्र्याख्यौ’ (मूलविभुजादित्वात् कः) ; ‘यु’ इत्यस्येदं विशेषणम् । ततः फलितमाह—‘ईदृ-
दन्तौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ’ इत्यादि । “स्त्रियाम्” इति सिद्धे आख्यायग्रहणं नित्यस्त्रीलिङ्गत्वा-
भार्थम् । तेन यामयीशब्दस्य न संज्ञा । नित्यस्त्रीत्वञ्च एकस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्ते
लिङ्गान्तरविशिष्टस्यार्थस्य अनभिधायकत्वम् ॥ ननु प्रकृते तु बहुत्रेयसी शब्दस्य
पुंस्त्वात् कथं नदीसंज्ञा इत्याह—“प्रथमलिङ्गग्रहणञ्च”—‘समासादिहत्तिप्रवृत्तेः पूर्वं
स्त्रीलिङ्गस्य सतः हत्तिदशायां उपसर्जनतया स्त्रीलिङ्गत्वाभावेऽपि नदीत्व’ वक्तव्यमिति
अस्यार्थः । ततश्च बहुत्रेयसीशब्दस्य नदीत्वं सुस्थितमेव । ततः आह—

२५७ । अम्बार्थनद्योर्हस्वः । ७।३।१०३ ॥

दी— । अम्बार्थानां नद्यन्तानां च हस्वः स्यात् सम्बुद्धौ । (इति) हे
बहुत्रेयसि । शसि—बहुत्रेयसीन् ।

अम्बा पर्याय words, words technically known as नदी, become
ऋस्व when सम्बुद्धि follows. Thus we get, हे बहुत्रेयसि with ऋस्व । In
शस् the form is बहुत्रेयसीन् (see ante)

मित— । बहुत्रेयसि इत्येव ऋस्वे सति “एरुऋस्वात्—” इति सम्बुद्धिलोपः ।
सूत्रे ऋस्वविधिसामर्थ्यात् “ऋस्वस्य गुणः” इति सम्बुद्धौ गुणो न । इष्टेगुणे “अम्बार्थ-
नद्योर्गुणः” इत्येव लाघवं सूत्रेति इति भाष्ये स्पष्टम् ॥ बहुत्रेयस्या—बहुत्रेयसी-
भ्याम्—बहुत्रेयसीभिः । बहुत्रेयसी ए इति स्थिते, यस्मि सति बहुत्रेयस्ये इति
प्राप्ते च आह—

२६८ । आणनद्याः । ७।३।११२ ॥

दी—। नद्यन्तात् परे ङिताम् आडागमः स्यात् (इति अय आडागमे सति आह—)

आट् is the augement of ऊ इत् affix that comes after नदीसंज्ञक words. And ए in 4th case singular is a ऊ इत् affix. Thus we get—बहुश्रेयसी आट् ए, and we look forward—

मित—। सुगमा ।

२६९ । आटश्च । ६।१।६० ॥

दी—। आटः अचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । (इति वृद्धौ यणादेशे) बहुश्रेयस्यै । एवम् (वृद्धौ यणादेशे च) बहुश्रेयस्याः । बहुश्रेयस्याः । (बहुश्रेयसीशब्दे) नद्यन्तत्वात् परत्वात् (“ङस्वनयापो नुट्” इति) नुट्—बहुश्रेयसीनाम् ।

वृद्धि is the single substitute for आट्, when a vowel (अच्) follows. Thus by वृद्धि (here ऐ) & यणादेश we get बहुश्रेयस्यै &c.

मित—। “एकोयणचि” इत्यतः ‘अचि’ ; “वृद्धिरेटि” इत्यतः ‘वृद्धिः’ इत्यनुवर्तते । तत् आह—आटः अचिपरे वृद्धिः एकादेशः स्यात् ; “एकः पूर्वपरयोः” इत्यस्य अधिकृतत्वात् ॥ अतः तु “वृद्धिरेचि” “अकः सवर्णदीर्घः” इति सिद्धेऽपि ऐचत—ऐन्दिदत् इत्याद्यर्थं वचनम् ; इहापि न्याय्यत्वात् उपन्यस्तम् ॥ बहुश्रेयसी ङि इत्यतः वातप्रमीवत् सवर्णदीर्घं प्राप्ते आह—

२७० । ङेराम् नद्याम्नीभ्यः । ७।३।११६ ॥

दी—। नद्यन्तात् आद्यन्तात् नीशब्दाच्च ङेराम् स्यात् । इह परत्वात् आटा नुट् वाच्यते । बहुश्रेयस्याम् । शेषम् ईप्रत्ययान्त वातप्रमीशब्दवत् ॥ (अतिलक्ष्मीशब्दे लक्ष्मी इत्यस्य) अङ्यन्तत्वात् न उलोपः । (तेन)

अतिलक्ष्मीः । शेषं बहुश्रेयसीवत् ॥ कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरन् वा ब्राह्मणः कुमारी । (कुमारीनामधातोः क्तिपि रूपसिद्धिः तदाह—) क्यजन्तात् किवन्ताद्वा कर्त्तरि क्विप् । “हलुङ्याप्—” इति सुलोपः ।

आम् is substituted for ङि after नदीसंज्ञक words, after आवन्त words & after the word नी । Here नुट् by the rule “ङ्खनद्यापी नुट्” will not come in after आम् is substituted for ङि ; for आट् which is the augment of ङि (and of its substitute आम् also) being later in the order of Astadhyayi bars नुभागम् here. Thus we get बहुश्रेयस्याम् &c.

मित— । इह ङी “आट् नद्याः” इति सूत्रेण य आट् विहितः, स च परत्वात्— ङेः स्थानी आम् कृते सति “ङ्खनद्यापी नुट्” इति आम् विहितस्य नुटो बाधक एव ; अतोऽत्र तदाह—“इह परत्वात् आट् बाध्यते” ॥ “लघुसुट् च” इति ईप्रत्यये सुटि कृते लङ्गीः । बहुव्रीहौ अतिलङ्गीक इति, प्रादिसमासे अतिलङ्गी इति प्रातिपदिकम् । तस्य अङ्गी—अन्तत्वात् न सुलोपः । ततः अतिलङ्गीः इत्यादि, अतिलङ्गी इत्यत्र लङ्गीशब्दस्य अङ्गीशब्दवान्तरत्वात् नोपसर्जनद्वयः । इदमपि अत्र स्पर्शव्यम् केवलस्य तु लङ्गीशब्दस्य “कृदिकारादङ्गिनः” इति ङीप् विकल्पनात् पक्षे सुलोपः— लङ्गी इति । तथाच “वातप्रसी श्रीलङ्गीति पक्षेऽङ्गान्ताः समाधायः” इति रचितः । “आशीराश्चङ्गिदंष्ट्रायाम् लङ्गीलङ्गी हरिप्रिया” इति विरूपकोषय ॥ अन्यत् सुगमम् ॥

दी— । कुमारीम् इच्छन् कुमारीवाचरन् वा ब्राह्मणः कुमारी । व्यजन्तादाचार किवन्ताद्वा कर्त्तरि क्विप् “हलुङ्यावभ्यो—” इति सुलोपः ।

मित— । सुगमा ॥ कुमारी षी इति स्थिते आह—

२७१ । अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङ्गौ । ६।४।७७ ॥

दी— । श्नुप्रत्ययान्तस्य इवर्णोवर्णान्तस्य धातोः ‘भ्रु’ इत्यस्य चाङ्गस्य इयङुवङ्गौ स्तः अजादौ प्रत्यये परे । “ङिच्च” (सूत्र ४३) इत्यन्त्यादेशः । आन्तरतम्यात् परिषेङ् ओस्वङ् । इति इयङि प्राप्ते—

इयङ् and उवङ् respectively come when अजादि affixes follow, in places of इ and उ—this इ and उ should be of verbs ending in इ and उ ; and उवङ् also comes in place of अ प्रत्ययान्त bases and of the base अ when an अजादि प्रत्यय follows. This इयङ् and उवङ् come in place of the last vowel and not of the whole base by the rule “ङिञ्” (see ante) ; owing to contiguity of pronunciation इयङ् comes in place of इ and उवङ् in place of उ । Thus in कुमारी+औ, इयङ् is to come by this rule and we look forward—

मित— । ईय उय ‘यु’ ; तयोः । इवर्णोवर्णयोरित्यङ् । ‘युः’ इति ‘धातोः विशेषणम्—तदन्तविधिय । । अय धातुस्य भुय इति ‘अधातुभुवः’—तन्मः । ‘अ’ इत्यनेन प्रत्यययङ्गपरिभाषया अ प्रत्ययान्तः गृह्यते [“स्त्रादिभ्यः अः” इति वक्ष्यमाणः अ गृह्यते] । अ भवोः उवर्णस्य उवङ् इति फलितम् । तयोः इवर्णस्यासम्भवात् । ततः फलितमाह— “अ प्रत्ययान्तस्य, इवर्णोवर्णान्तस्य च धातोः, ‘भु’ इत्यस्य अङ्गस्य इयङ् उवङ्गीकृतः” इत्यादि । इयङ् इति सिद्धे अत्र सूत्रे ‘यु’ रिति गुरुनिर्देशः “इयङ् परेण णकारेण” इति ज्ञापनार्थः ॥ “ङिञ्” इत्यनेन सूत्रेण इयङ् उवङ्गी अन्यस्य इवर्णोवर्णस्य एव भवतः ॥ इति कुमारी औ इत्यत्र इवर्णस्य नामधातुत्वात् इयङ् प्राप्ते आह—

२७२ । एतेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य । ६।४।८२ ॥

दी— । धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य इवर्णः तदन्तोयो धातुस्तदन्तस्य एतेकाचो अङ्गस्य यण् स्यादजादौ प्रत्यये परे । इति यण् । कुमार्यौ—कुमार्य । हे कुमारि ।

When अजादिप्रत्यय follows an इकारान्त verbal base of more than one vowel—the root here ending in इ but not preceded by a संयुक्तवर्ण (conjunct consonant), then यण् is the substitute for

इवर्ण and इयङ् । Thus कुमारी+औ gives :कुमार्यौ with यण् । • Similarly we get कुमार्यः (in 1st plural). In हे कुमारि, we have इस्, for the original base कुमारी is a नदीसञ्ज्ञक word.

मित— । 'ए' इति षष्ठान्तम्, 'इ' इति शब्दस्य । तस्य चार्थः—इवर्णस्य इति यावत् । पूर्वसूत्रात् “धृधातुश्च वाम्” इत्यस्मात् ‘धातोः’ इति अनुवर्तते ॥ “इणो यण्” इत्यतः ‘यण्’ इत्यनुवृत्तिरस्ति । अजादी प्रत्यये परे यण् स्यात् इति पूर्वसूत्रवत् फलितम् ॥ अनेकः अच्—तस्य, इति ‘अनेकाचः’ । एतत् अङ्गविशेषणम् । ‘धातोः’ इत्येतत् ‘असंयोगपूर्वस्य’ इत्यत्र संयोगांशे अन्विति । ततः फलितमाह—‘धात्वावयव-संयोगपूर्वो न भवति य इवर्णः’ इत्यादि । ‘धात्वावयवो यो संयोगः’ संयुक्तवर्णः ‘स पूर्वो यस्मात् सः’ तादृशः न भवति इवर्णः इत्यर्थः ॥ एवं यणि सति कुमारी+औ इत्यत्र कुमार्यौ इति सिध्यति । एवं कुमारी+अस्=कुमार्यः । एवं हे कुमारि, इत्यत्र कुमारी शब्दस्य पूर्वं नदीत्वात् अन्वार्थनयोरिति ज्ञेयः ॥

दी— । अमि शसि च (पूर्वरूपाद्यपवादभूते यणि प्राप्ते) कुमार्यम् । कुमार्यः । कुमार्यै । कुमार्याः । कुमारीणाम् । कुमार्याम्—कुमार्योः (इति बहुव्रीहयसीवत् ॥ (प्रधायतीति क्तिपि) ‘प्रधीशब्दः’ । अजाजौ सर्वत्र (“एरनेकाचः—” इति यणिव । अस्य अस्त्रीत्वात् नदीकार्यं न इति आह—) प्रधीः—प्रध्यौ—प्रध्यः । प्रध्यम्—प्रध्यः इत्यादि ; (प्रकृष्टा धीर्यस्य इति विग्रहेतु नदीसंज्ञा इयङ् च वक्ष्यते) ॥ (उन्नयतीति उत्पूर्वकस्य नयतेः क्तिपि उन्नी-शब्दः) (अद्यन्तत्वात् न हलोपः) उन्नीः । (‘उन्नी’ इत्यत्र अजादी प्रत्यये परे यणिव । यतः ‘न’ इति धातुसंयोगो न तदाह—) धातुना संयोगस्य विशेषणात् इह स्यादेव यण् । उन्न्यौ—उन्न्यः । हे उन्नीः (अस्त्रीत्वात् अनदीत्वाच्च संबुद्धिज्ञसो न) । उन्न्यम् । (नदीत्वाभावेपि “छेराम् नद्याम् नौभ्यः” इति नौशब्दस्य पृथक् यङ्गणात् छेः आम् तदाह—) छेराम्—उन्न्याम् । एवं ग्रामणीः ॥ (सूत्रे) अनेकाचः किम् ? नीः—नियौ—नियः (अनेकाच-त्वाभावात् न यण् किन्तु इयङ्) । अमि शसि चापि परत्वात् इयङ् । नियम्—

नियः । डेराम्—नियाम् ॥ असंयोगपूर्वस्य किम् ? सुश्रियौ । यवक्रियो ।

[सु शोमना ग्रीयैस इति सुग्रीः । यवान् क्रीणातीति यवपूर्वात् क्रीधातोः क्तिप् यवक्रीः । अत्र अजादिप्रत्यये परे यण् न भवति—इवर्णस्य धात्ववयवसंयोगपूर्वकत्वात् ॥ इदमपि अत्र स्मृत्यव्यम्—ययतीति क्तिप् “क्विवचिप्रच्छिन्नायतसु—कटपुञ्जग्रीणां दीर्घोऽसम्प्रसारणश्च” इति दीर्घसम्प्रसारणाभावी । अत्र “कृदिकारात्—” इत्य-
प्राप्तेऽपि “सर्वतोऽक्तिन्नयात्” (गं १४।१।४५) इत्यस्य “कृदिकारात् अकृदिकारात्”
इति व्याख्यानात् पक्षेऽपीह । डीषि नदीत्वात् सुग्रीक इति नित्यम् ; अन्यथा मग्री-
रपि] ॥ (“एरेनकाचः—” इति सूत्रे “गतिकारक पूर्वस्यैव इष्यते” इति वार्त्तिकं
पठितम् । तदेव तात्पर्यतः संग्रहाति—) “गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण् नेष्यते”
(वार्त्तिक) । शुद्धधियौ । परमधियौ [यज्ञाधीर्यस्य इति विग्रहे यज्ञशब्दस्य
गतिकारकेतरत्वात् यण् न किन्तु इयङ् एव । एवं प्रकृष्टा धीर्यस्य इति विग्रहे तु इयङ्
स्यादेव यतः अप्रापि पूर्वपदं न गतिः नापि कारकम् । अत्र समासान्तविधेरनि-
त्यत्वात् संज्ञात्वाद् कवभावः ।] । कथं तर्हि ‘दुधियः वृश्चिकभियः’ इत्यादि
(अत्र दुर्शब्दस्य गतित्वात्, वृश्चिकशब्दस्य अपादानकारकत्वात् इति) ? उच्यते ।
‘दुःस्थिता धीर्येषाम्’ इति विग्रहे ‘दुर’ इत्यस्य धीशब्दं प्रति गतित्वमेव
नास्ति ; यत्क्रियायुक्ताः प्रादयः तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञा । वृश्चिकशब्दस्य
बुद्धिकृतमपादानत्वं नेह विवक्षितम् । (अतः वृश्चिकशब्दस्य अत्र अकारक-
त्वात् इयङ्) । वृश्चिकसम्बन्धिनी भीः वृश्चिकभीः इत्युत्तरपदलोपो वा ॥

[सुहृ ध्यायतीति क्तिप्, सुधीशब्दः । अस्य अजादौ प्रत्यये परे ‘एरेनकाचो—’
इति यणि च प्राप्ते आह—]

२७३ । न भूसुधियोः । ६।४।४५ ॥

दी— । एतयोर्यण् न स्यात् अचि सुपि । सुधियौ—सुधियः इत्यादि ।

मित— । भूशब्दस्य भ्वन्तस्य च निषेधः । भ्वनोयु अयम् “भीः सुपि” (६।४।८०)

इत्यस्मापवादः ॥ सुस्थिता धीर्यस्य इति विग्रहे तु किति सुपि पाचिकौ सदीसंज्ञा इति विशेषः ॥

दी—। सखायमिच्छति इति सखीयति [सखिगण्वात् क्वचिकृते “अकृत् सार्वधातु कथोः” इति दीर्घः] ततः क्विप् । [सखीयञ् इति स्थिते “अतोऽलोपः” (६।१।४८) इति अलोपः । “लोपः व्योर्बलि” (६।१।६६) इति यलोपः तदाह—] अल्लोपयलोपौ । अल्लोपस्य (“अचः परस्मिन् पूर्वविधौ” इति) स्थानिवत्त्वात् यणि प्राप्ते (यकारात् ईकारस्य “इको यणचि” इति यणि प्राप्ते) “क्वौ लुसं न स्थानिवत्” (इति स्थानिवत्त्वनिषेधः ॥ वरपुक्तलोपात् ‘सखी’ इति प्रातिपदिकम् । ततः सुदुत्पत्तौ सख्यामाह—) एकदेशविकृतस्य अनन्यत्वात् अनङ्गिष्वे । (ततः) सखा—सखायौ सखायः । हे सखीः (अल्लोपत्वात् न सुलोपः । स्त्रीत्वाभावात् नदीत्वाभावात् नदीकार्थं च न) । अस्मि तु पूर्वरूपात् परत्वात् यणि प्राप्ते— । ततोपि परत्वात् “सख्युरसम्बुद्धौ” इति प्रवर्त्तते । सखायम्—सखायौ । शसि तु यण्—सख्यः ॥ सहस्रेन वर्त्तते इति सखः । तमिच्छतीति सखीः (किपि अलोपयलोपयोः इति भावः) । सुखमिच्छतीति सखीः । सुतमिच्छतीति सुतीः (पूर्ववत् किपि प्रातिपदिकम्) । सख्यौ । सख्यौ । सुत्यौ (अजादौ “एरनेकाचः—” इति यण्) । “ख्यत्यात्—” इत्यत्र दीर्घस्यापि ग्रहणात् उकारः । सख्युः । सुख्युः । सुत्युः ॥ (लूनं छेदने क्तः इतिलूनम् । लूनमिच्छतीति क्वचि ईत्वे, लुनीयनामधातोः किपि ‘लूनी’ इति प्रातिपदिकमाह—) लूनीः । एवं क्षाममिच्छतीति (क्वचिपि) क्षामीः । (प्र+स्त्यै+क्त=प्रस्तीम) प्रस्तीममिच्छतीति प्रस्तीमीः । एषां छसिङ्सोर्यण् (“एरनेकाचः—” इत्यनेन इति) । (क्ते विहितयोः) नस्त्वमत्वयोरसिद्धत्वात् “ख्यत्यात्” इत्युत्वम् । लून्युः क्षाम्युः । प्रस्तीम्युः । (शुष्+क्त=शुष्क । ततः क्वचि शुष्कीयति) शुष्कयतेः क्वचिपि शुष्कीः । (? एवं) पक्वीः । (अत्र उभयत्र संयोगपूर्वत्वात् न यण् किन्तु इयङ् इत्याह—) इयङ् । शुष्क्यौ—शुष्क्यः । छसिङ्सोः शुष्क्यः इत्यादि (न चात्र क्ते विहितस्य

कत्वस्य असिद्धत्वात् “ख्यत्वात्—” इत्युत्तम् शङ्काम् । इयङादेशे सति कृतयणादेश-
त्वाभावात् “ख्यत्वात्—” इत्यस्य प्राप्तिर्नास्ति) ॥ इतीदन्ताः ॥

Eng.—unnecessary.

दी— । शम्भुर्ह्रिवत् । एवं विष्णुवायु—भान्वादयः ॥ (क्रीड्—
क्रीड् च द्वावपि शब्दौ शृगालवाचिनी । तव क्रीड् शब्दस्य विशेषं वक्ष्यन् आह—)

२७४ । तुज्वत् क्रीड्ठुः । ७।१।६५ ॥

दी— । क्रीड्ठुः तुजन्तेन तुल्यं वर्तते ; असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे ।
क्रीड्ठुशब्दस्य स्थाने क्रीड्ठुशब्दः प्रयोक्तव्यः इत्यर्थः ।

The base क्रीड् is to stand like its तुजन्त form (क्रीड्ठु) when an
affix technically called as सर्वनामस्थान follows (excepting that of
संबुद्धि) i. e., in the first five विभक्ति प्रत्ययः क्रीड्ठु is to be applied in place
of the base क्रीड् । And what then ?

मित— । सुगमा ॥ क्रीड्ठु स इति स्थिते आह—

१७६ । ऋतो ङि सर्वनामस्थानयोः । ७।३।११० ॥

दी— । ङौ सर्वनामस्थाने च परे ऋदन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् । इति
(गुणो) प्राप्ते—

ऋदन्त bases take गुण when a ङ इत् affix or सर्वनामस्थान affix
(i. e. विभक्तिप्रत्यय) follow. Thus गुण being available in क्रीड्ठु स
we look forward—

मित— । एवं क्रीड्ठु स इत्यत्र गुणे प्राप्ते आह—

२७६ । ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च । ७।१।६४ ॥

दी— । ऋदन्तानाम् उशनसादीनां च अनङ् स्यात् असम्बुद्धौ लौ
परे ।

अनङ् comes in place of the final of ऋदन्त bases and उग्रसन् पुरुदंश् and अनेहस्, when सु (not of संवृद्धि) follows. Thus the stage being क्रोष्टृ+अनङ्+सु=क्रोष्टन्+सु=क्रोष्ठा (as in सर्खा—see ante) and we look forward.

मित—। अव ऋतः अनङ्गा गुणस्य बाधः स्यात्, अनवकाशत्वप्रसङ्गात् वचनस्य । वतः क्रोष्टृ अनङ् स=क्रोष्टृ, अन् स इति जाते “सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ” इति दीर्घसुलोपी । क्रोष्ठा । उग्रना । पुरुदंश । अनेहा ॥ असंबुद्धौ किम् ? हे क्रोष्ठः ; अर्वागुण सुलोपी ॥

२७७ । अप्तुन् तुच् स्वसूनप्तु नेष्टृत्वष्टृक्षत् होतु पोतु

प्रशास्तृणाम् । ६।४।११ ॥

दी—। अवादीनाम् उपधायाः दीर्घः स्यात् असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । नप्त्रादिग्रहणं व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम् । (नियमशरीरमाह—) उणादिनिष्पन्नानां तुन्तुजन्तानां चेत् भवति तर्हि नप्त्रादीनामेव । तेन पितृभ्रातृ प्रभृतीनां न । उद्गाताशब्दस्य तु भवत्येव । “समर्थः—पदविधिः” इति सूत्रे उद्गातारः इति भाष्यप्रयोगात् ॥ क्रोष्ठा [एतच्च “सर्वनामस्थाने” इत्येव सिद्धम् इति पूर्वं कथितम् । क्रोष्टारौ इत्याद्यर्थम् तुवचनम्] क्रोष्टारौ । (गुणे रपरत्वे ततः अनेन सूत्रेण दीर्घं सति)—क्राष्टारः । क्रोष्टारम्-क्रोष्टारौ । क्रोष्टृन् (सर्वनामस्थाने एव तुजवद्भावात् शसि न तुजवत्) ॥

The bases अप्, ऋदन्त, ऋजन्त bases also the bases स्वसू नप्, नेष्टृ, खष्टृ, चत्, होतृ प्रशास्त्र have their penultimate vowel lengthened when a सर्वनामस्थान affix (other than सम्बुद्धि) follows. The necessity of taking नप्, etc apart from the ऋदन्त and ऋजन्त bases is to make this restriction when नप्, etc, are derivatives. And the derivative side (व्युत्पत्तिपक्ष) of the bases नप्, &c is predominant ; भाष्य

takes these as derivatives under the rule “तृन्” (३।२।१३१) । Now the author states the restriction here thus—If this दीर्घ is to come to तृन्त + तृजन्त bases got from उणादि तृच् + तृन्, then the दीर्घ is to attach only after नन् &c (that are तृन्त of उणादि variety) and not to others. Thus दीर्घ does not come after the bases पिठ भाट &c (being derived with उणादि तृन्) ; but the base उद्गाढ takes दीर्घ for भाषकार uses उद्गाढारः under the rule “समर्थः पदविधिः” । क्रीडा however is established with अनङ् and then दीर्घ and सुलोप by the rule “सर्वनामस्थाने चासंज्ञौ” । But दीर्घत्व here is stated for the formation of क्रीडारौ &c. Thus क्रीडा । क्रीडारौ &c (with गुण by the rule २७५ ; and दीर्घ by this present one).

मित— । ‘अप्’ इति जलवाची बहुवचनान्तः शब्दः । तृन् तृजन्ताभ्याम् पृथक् नप्वादीनां पृथक्गुहणं नियमाद्यम् । तत्र नियमशरमाह—उणादितृन्तृजन्तनिष्पन्नानां चेत् दीर्घः तद्धि नप्वादीनामिव । ‘तृन्त—तृजन्त’ इति उणादिभिन्नस्य कृति विहितस्य तृन्—तृज इत्यस्य गृहणम् । उद्गाढशब्दस्य तु भाष्योक्तत्वात् दीर्घत्वमस्ति एव ॥ अत्र व्यापतिपच एव ज्यायान्, नेष्टादीनां “तृन्” (३।२।१३१) इति सूत्रेण भाष्ये व्यत्यतिदर्शनात् सुष्ठु अस्मतीति तृन् स्रसा । न पतन्ति पितरोनेन इति तृच् करणे निपातनात्—टिलोपश्च नष्टा । नयतीति तृन् युक् च नेष्टा । लिखेच्छन् अशीपभाया लघा । चदेच्छन् चघा । जुहोतेच्छन् होता । पुनातेस्तृन् पीता । प्रशान्तेस्तृन् प्रशासा ॥ अधुना क्रीड, आ इति स्थिते आह—

२७८ । विभाषा तृतीयादिष्वचि । ७।१।६७ ॥

दी । अजादिषु तृतीयादिषु क्रीष्ट्वा तृजवत् । क्रीष्ट्वा । क्रीष्ट्वा ।

The base क्रीष्ट् is to be designated as तृजवत् i. e., like क्रीष्ट् when तृतीयादि विभक्ति प्रत्यय beginning with अच् follows. Thus तृजवद्भावपचे

we have क्रीट्—क्रीष्टे । तृजवद्भावावे we get क्रीट्ना—क्रीष्टवे इति शम्भुवत् ॥
मित— । सुगमा । क्रीष्ट् अस् इति स्थिते आह—

२७६ । ऋत उत् । ६।२।१२१ ॥

दी । ऋदन्तात् ङसिङ्सोरति परे उकारः एकादेशः स्यात् । परस्त्वम् ।

When अ of ङसिङ्स follows a ऋदन् base, then उ in the single substitute for both. Here उ that comes in place of ऋ and अ is ऋस्थानिक, so we have र after it. Thus we get by गुण क्रीष्ट र्स् and look forward—

मित— । ऋकारस्य अकारस्य च स्थाने प्राप्नोतः उकारस्य स्थानिवत्वम् अख्येव । ततः गुणे कृते रपरे सति क्रीष्ट र्स् इति स्थिते आह—

२८० । रात्सस्य । ८।२।२४ ॥

दी— । रेफात् संयोगान्तस्य सस्यैव लोपः 'नान्यस्य । इति (? ततः) ।
("खरवसानयोः—" इति) रेफस्य विसर्गः—क्रीष्टुः ॥

After रेफ, the संयोगान्त letter स् only elides & not others. Thus we get क्रीष्टुर् (with elision of संयोगान्त स् here). Then by the rule "खरवसानयोः"; we get विसर्गः in place of र and the result is क्रीष्टः in fifth & sixth case singular.

मित— । सुगमा । क्रीष्ट् आम् इति स्थिते तृजवद्भावे च प्राप्ते आह—

दी— । आमि परत्वात् तृजवद्भावे प्राप्ते—"नुम्—अचिर—तृजवद्भावेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन" (वार्त्तिक) क्रीष्टूनाम् ॥ क्रीष्टरि—क्रीष्टूः । पक्षे हलादौ च शम्भुवत् ।

When आम् follows क्रीष्ट्, then both तृजवद्भाव and नुट् being due here, तृजवद्भाव is to come in, for it is पर । And तृजवद्भाव in connection with अजादि विभक्ति being in here नुट् can not further

operate (the अच्त्वं for तृजवद्भाव will then be destroyed) and the सन्निपातपरिभाषा will thus stand in the way. So the Varttika “नुम्—अचिर—” &c decides, and says that नुट् here is to operate and not तृजवद्भाव । So we get क्रोष्टुनाम् । So then we have क्रोष्टरि—क्रोष्टोः in the 7th case. In other जलादि विभक्ति क्रोष्टु is declined like शम्भु ।

मित— । ‘आमि परे नुट्’ वाधित्वा परत्वात् तृजवद्भाव एव स्यात् । कृते तु तृजवद्भावे नुभागमः असम्भवः यतः अज्विभक्तिमाश्रित्य विहितः तृजवद्भावः नुभागमं विधाय अच्त्वं व्याहन्तुमनुचितः । एवं तदा सन्निपातपरिभाषया नुटो दुर्लभत्वं स्यात् । एवं स्थिति आह—“नुमि—अचिर—तृजवत्भावेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन” ततश्च अत्र नुट् स्यात् न तु तृजवद्भावः । क्रोष्टुनाम् इति ॥ “इकोचि विभक्तौ” (७।१।७९) इति नुम् विधिः । अनेन वार्त्तिकेन वारीणाम् इत्यत्र नुमंवाधित्वा पूर्व विप्रतिषेधेन नुटेव स्यात् । अचिर—अचिरविधिः । “अचि र चतः” (७।२। १००) इत्यचि रविधिः । तत्र तिसृणाम् इत्यत्र अचि परे परमपि रविधिं वाधित्वा नुट् प्रवर्त्तते । “विभाषा तृतोयादिष्वचि” इति च तृजवद्भावविधिः । ततश्च क्रोष्टुनाम् इत्यत्र अचिपरे तृजवद्भावविधिं परमपि वाधित्वा अनेन वार्त्तिकेन नुडा-गमः विहितः । इदमत्र व्याख्यानम्—एतैः विप्रतिषेधे “इस्त्रनद्यापो नुट्” इति पूर्वोपि नुडविधिवलवत्तरः । ऊहितमेतत् आचार्यप्रवृत्त्या भाष्ये इत्यास्तां विसरेण ॥ इत्युदन्ताः ॥

अथ ऊदन्ताः ॥ (ह्रस्व इति गन्धर्वविशेषवाचि अथ त्यजं प्रातिपदिकम्)—
ह्रस्वः । ह्रस्वौ । ह्रस्वः । ह्रस्वम् । ह्रस्वौ । ह्रस्वन् । इत्यादि ॥ अतिचमू-
शब्दे तु नदीकार्थ्यं विशेषः । हे अतिचमु । अतिचम्वै । अतिचम्व्याः ।
अतिचमूनाम् । अतिचम्वाम् ॥

मित—। चमति शतून् इतीयादिके ऊप्रत्यये, “अप्राणिजातेश्वरज्ज्वादीनाम्” (वार्तिक) इत्युकारान्तात् अपि स्त्रियाम् ऊङ्। ततो नदीसंज्ञा। एतेनापि “विमानना सुम् कृतः पितृर्गृहे” इति कालिदासीयं व्याख्यातम्। चमून्तक्रान्तः अति-चमूः—अव एकादिषु “उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्” इत्यन्तादिबद्धावनिधेभात् नोपसर्जनङ्गस्य ॥ पुनः ऊङिति च उकारद्वयं दीर्घेण निर्दिष्टं। तत्र द्वितीय उकारः कपोवाधकः। उपसर्जनङ्गसामाये तु “गोटाङ् यङ्गं कृत्रिहृत्पर्यम्” (वां-१।२।४८) इति कृतो ङ्सन्निधेयोपि प्रयोजकः ॥ अतिचमूशब्दे नदीकार्यं दर्शयति—हे अतिचमू इत्यादि ॥ अन्यत् सुगम् ॥ (खलं पुनातीति किपि) खलपुः। ततः खलपु औ खलपू अम् इति स्थिते आह—

२८१ । ओः सुपि । ६।४।८३ ॥

दी—। धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य उवर्णः तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्य अनेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादजादौ सुपि। “गतिकारकेतरपूर्ववदस्य यण् नेच्यते” (वार्तिक)। खलप्वौ—खलप्वः इत्यादि ॥ एवं सुलवादयः (सुप्त्तु क्लृप्तातीति किपि सुलूः) ॥ अत्र वृत्तौ एरनेकाचः किम्? लूः—लुवौ—लुवः (एकाच्त्वात् न यण्)। ‘धात्ववयव—’ इति किम्?—उल्लूः उल्लवौ—उल्लवः (अत्र ‘ल्ल’ इति धात्ववयवसंयोगपूर्वो न, अतः यण् एवं)। ‘असंयोगपूर्वस्य’ किम्? कटप्रः—कटप्रवौ—कटप्रवः (संयुक्तधात्ववयवत्वात् न यण्)। ‘गति—’ इत्यादि किम्?—परमलुवौ (अत्र गतिकारकेतरपूर्वकत्वात् न यण्)। सुपि किम्? लुलुवतुः (अत्र अतुसो धातुप्रत्ययत्वात् न यण्) ॥ स्वधात् स्त्रीन आत्मना वा भवतीति—) स्वभूः। “न भूषधियोः” इति (उवङिसति) स्वभुवौ, स्वभुवः। एवं स्वयम्भूः ॥

Eng—When अजादि सुप्—प्रत्यय i. e. विभक्ति, follows a उ वर्णान्त verbal base of more than one vowel—the root having ending in उ but not preceded by a संयुक्तवर्ण (conjunct consonant), then यण् is the substitute for उवर्णः। This यण् is not intended of verbal

bases having पूर्वपद other than a गति or a कारक । Thus in खलपू—
the पूर्वपद being a कारक (e. g. खलपुनातीति &c) यण comes by this
rule in औ, अस् &c. Hence खलपौ—खलपुः &c.

(Rest easy—see also under the rule “एरनेकाचः” ante).

मित— । अव अनुवृत्तिः व्याख्यानादि च सर्वम् “एरनेकाचः—” इति सूचवत् ।
अतः न पुनरुल्लिख्यते ॥

वर्षासु भवतीति किपि वर्षाभूशब्दः । “वर्षाभूददुं रे पुमान्” इति यादवः । तस्य
आजादौ सुपि ‘न भूसुधियोः’ इति यणनिषेधे प्रार्ते आह—

२८२ । वर्षाभ्वश्च । ६।४।८४ ॥

दी— । अस्य उवर्गस्य यण स्यात् अचि सुपि । वर्षाभ्वौ—वर्षाभ्वः ॥
हम्भतीति हम्भूः ; “अन्दूहम्भूजम्भूकफेलूककन्धूदिधिषुः” इत्युणादि सूत्रेण
(कृप्रत्ययो नुन् चेह) निपातितः । (अव ऊकारो न धालवयवः । अतः उवङ्,)
“ओः सुपि” इति (यण न किन्तु “इकोयणचि” इति यण तदाह) हम्भ्वौ—
हम्भ्वः । हम्भूम्—हम्भ्वौ—हम्भून् । शेषं ह्रस्ववत् ॥ ‘हन्’ इति नान्ते
हिंसार्थे अव्यये (उपपदे) भुवः क्विपि (हन्भू इति प्रातिपदिकम्) ; (सौ)
हन्भूः । “हन्कारपुनः पूर्वस्य भुवो यण वक्तव्यः” इति (अत आजादौ सुपि
यणिव)—हन्भ्वम् । हन्भ्वः इत्यादि—खलपूवत् ॥ करभूः—करभ्वम्—
करभ्वः । दीर्घपाठे तु ‘करः’ एव ‘कारः’—स्वार्थिकः प्रज्ञायण । (ततः)
कारभ्वम्—कारभ्वः ॥ (“पुनर्भूदिधिषु-ऊदा” इति कौषात् पुनर्भूशब्दस्य स्त्रीत्वे
सति आह—) पुनर्भूः योगिकः पुंसि । (पुनर्भवतीति किपि पुनर्भूः अस्य पुंस्त-
मस्येव इति फलितम्) । पुनर्भवौ इत्यादि ॥ (दृशो भवतीति दृग्भूः कारायां
भवतीति काराभूः)—‘दृग्भू—काराभू’ शब्दौ स्वयम्भूवत् । इत्युदन्ताः ॥

दी— । अथ ऋदन्त प्रकरणम् ॥ (धा धारणपीषणयोः+तृन् तृञ्वा)
धातु । सौ (ओष्ठशब्दवत् अनङ्—दीर्घ—सुलोप—नलोपाः इति) धाता । हे

धातः (“चतुर्विंशतिः—” इति गुणः । रपरत्त्वम् । हल्ब्यादिलोपः, विसर्गश्च) ।
 धातारौ—धातारः । “चतुर्विंशतिः नस्य णत्वं वाच्यम्” (इति) धातृणाम् ।
 इत्यादि (ओष्ठृ शब्दवत्) । एवं नप्त्रादयः ॥ उदुगाता—उदुगातारौ—
 उदुगातारः (भाष्यप्रयोगात् दीर्घः) ॥ पिता । व्युत्पत्तिपक्षे नप्त्रादि ग्रहणस्य
 नियमार्कत्वात् न दीर्घः (अव्युत्पत्तिपक्षे विध्यर्थत्वादपि अनुकृत्वात् पितादीनां न
 दीर्घः इति “अपृत्तम्—” इति सूत्रे व्याख्यानानुसारेण उक्तम्) । पितरौ—पितरः ।
 पितरम्—पितरौ—पितृन् । शेषं धातृवत् ॥ एवं जामातृ—भ्रात्रादयः ॥
 (नृशब्दः मनुष्यवाची । अस्यसौ “नृदुश्मनस—” इत्यनङ् । “सर्वनामस्थाने चा-
 संबुद्धौ” इति नानात्वहेतुकदीर्घः । हल्ब्यादिलोपः— इति न लोपः । ततः—)
 ना । नरौ—नरः । हे नः । (शसि पूर्वसवर्णदीर्घः । णत्वम्—इति नृन् ।
 शेषं धातृवत् । नामि विशेषं वक्ष्यति—)—

Eng.—Easy.

२८३ । नृ च । ६।४।६ ॥

दी— । ‘नृ’ इत्येतस्य नामि वा दीर्घः स्यात् । नृणाम्—नृणाम् ॥

(“चतुर्विंशतिः नस्य णत्वम्—” इति अत्र णत्वम्) ॥ (ऊँ गुणे रपरत्वे नरि । नृः—
 नृषु) ॥

दी— । ‘कृ’ ‘तृ’—अनयोरनुकरणे “प्रकृतिवत् अनुकरणम्—” इति
 कल्पिकातिदेशात् “ऋतो इत् धातोः” इति इत्त्वे रपरत्वे—कीः । किरौ—
 किरः । तीः—तिरौ—तिरः । इत्यादि गोर्धत् ।

मित— । ‘कृ’ इत्यस्य अनुकरणभूतस्य अनुकार्यशब्दस्वरूपवाचकत्वात् क्रिया-
 वाचकत्वाभावात् धातुत्वं न स्यात् ततः “ऋते इत् धातोः” इति इत्वमपि न स्यात् ।
 ततः आह—“प्रकृतिवत् अनुकरणम्” । अनया परिभाषया “अतिदेशः” विधा-
 नमिति यावत् वैकल्पिकः । ततश्च अतिदेशमात्रमादाय धातुत्वात् “ऋत इत् धातोः”
 इति इत्वम् । अतिदेशाभावे तु धातुत्वाभावात् प्रातिपदिकत्वाद् सुबुत्पत्तिश्च । ततः

की—किरी—किरः इत्यादि ॥ “प्रकृतवत् अनुकरणम्” इत्यश्व अनित्यत्वात् अनुकरणस्य धातुत्वाभावात् “अतः इत्ताभावे सति आह—

दी—। इत्ताभावपक्षे तु “अदुशसन्—” इति “अतो ङि—” इति च तत्परकत्वात् (अतः अग्रहणात्) अनङ्—गुणौ नः । (ततः) कृ—क्रो—कः । कृम्—कौ—कृन् । क्रा । क्रे इत्यादि ।

दी—। लृदन्तप्रकरणम् ॥ ‘गम्ल’ शकल । अनयोरनुकरणो (अलवर्णयोः सावर्ण्यात् “अदुशनम्—” इति (अनङ् । गमा । शका । लौ) सर्वनामस्थाने च “अतोङि—” इति) गुणविषये तु लपरत्वम् । गमलौ—गमलः । गमलम्—गमलौ—गम्लन् (ल वर्णस्य दीर्घाभावात् अलवर्ण एव) । गमला । गम्ले । ङसिङसोस्तु “अत उत्” इत्युत्वे लपरत्वे “संयोगान्तस्यलोपः” (सूत्र ५४) । गमुल् । शकुल् इत्यादि ॥

Eng—Easy.

(अथ एदन्ताः निरूप्यन्ते)—

(अ; विश्वः । तस्यापत्यम् इति इ; (अतः इज्) । तेन इना सह वर्तते इति (से इति प्रातिपदिकम् । तस्य सौ—) सेः सयौ—सयः (अजादौ अयादेशः) । (हे से । अत “एङ्—ङस्त्रात्” इति सम्बुद्धिलोपः) ॥ (स्वतः इ; येन इति अति । तस्य रूपपाठ्याह—) स्मृतेः—स्मृत्यौ—स्मतयः इत्यादि ॥

मित—। सुगमा ॥ अथ ओदन्ताः कथ्यन्ते । गो सू इति स्थिते आह—

२८४ । गोतो णित् । ७।१।६० ॥

दी । गोशब्दात् परं सर्वनामस्थानं शिद्धत्वा स्यात् । गौः । गावा । ॥वः ।

When सर्वनामस्थान affixes comes after the base गो then these affixes are treated as ण् इत् । Thus we get गौः and the result is गौः गावौ &c.

मित—। णिदच्चे “अचोऽजिगति” इति वृद्धिः। सा चात ओकारः। इत्वि-
सर्गो। ततः गौः इति रूपम्। एवं वृद्धौ आवादिशे गौ+ओ=गावौ। गौ+अस्=
गावः। अमि गो+अम् इति स्थिति अनन सृत्वेण णिदच्चात् वृद्धौ प्राप्तायाम्
आह—

२८५। औतोऽम्शसौः। ६।१।६३॥

दी। ‘आ औतः इति द्वेदः। ओकारादम् शसो रचि परे अकार एका-
देशः स्यात्। शसा साहचर्यात् सुवेव अम् गृह्यते; नेह—अचिनवम्,
असुनवम् (‘चि, सु’ इति धात्वोः लङि उत्तमपुरुषे मिपो.अम्)॥ गाम्—
गावौ—गाः। गवा। गवे। गोः इत्यादि।

औतः in the sutra is to be disjoined as आ औतः। And thus
आ is the single substitute (for ओ and अ) when अ of अम् & शस्
come after ओकार। Here अम् of सुप् affixes is taken & not अम्
of धातु। Hence in अचिनवम्, असुनवम् &c आ is not the एकादेश
though धातु ‘अम्’ follows. This is inferred from अम् being taken
in conjunction with शस्। Thus गो+अम्=गाम्; गो+शस्=गोअस्=
गाः & so on.

मित—। सुगमा॥ दोशब्दः ओकारान्त स्त्रीलिङ्गः। सुशोभना द्यौः
यस्य इति बहुव्रीहौ सुद्यो इति प्रातिपदिकम्। अस्य रूपाध्याह—

दी। “औतो णित् इति वाच्यम्” (वार्त्तिक)। विहितविशेषणं
च। तेन। सुद्यौः—सुद्यावौ—सुद्यावः। सुद्यास् इत्यादि (गोवत्)।
‘ओकारान्तात् विहितं सर्वनामस्थानम्’ इति (‘औतोणित्’ इति वार्त्तिक)
व्याख्यानात् नेह। हे भानो। हे भानवः।

उः सम्भुः स्मृतो येन स (‘अृतो’ इति प्रातिपदिकम्। अस्य सौ आह—)
स्मृतौः—स्मृतावौ—स्मृतावः। स्मृताम्—स्मृतावौ—स्मृताः इत्यादि
गोवत्॥

Some (e. g, Kaiyata) read 'ओतो णित्' for the Sutra "गौतो णित्" । In fact 'ओतो णित् वाच्यम्' is the varitika which is explained as—"ओकारात् विहितं सर्वनामस्थानं णित् स्यात्" i. e, सर्वनामस्थान affixes after ओकारान्त bases are treated as ण इत् । As ओतो is explained as ओकारात् विहितम् । So Bhattoji here says "विहितविशेषणं च" । Thus सुयो+सु=सुयोः as in गौः । It is in fact declined like गौ । As this varitika is explained as "ओकारान्तात् विहितम् सर्वनामस्थानम्" and not as, ओकारात् परम्" &c, so in हे भानु+सु=हे भानो (by इत्स्य गुणः)+स्, there is no णित्भाव, for here सु is after उ and not made (विहित) after ओ, and we get हे भानो । Similarly in हे भानवः ("जसि-च" इति गुणे सति ओतः णित्वं न स्यात् । यतः जस् दशायाम् भानु इति उकारान्त एव, अतः जस् उकारात् विहितः न तु ओकारात्) । So also the base अटूतो is also declined like गौ ।

मित— । सुगमा ॥ "गौतो णित्" इत्यत्र "ओतो णित्" इति पाठानुसारेण वार्तिकमाह—"ओतो णित् वाच्यः" । व्याख्यानं च—ओकारात् विहितम् इत्यादि । विहितविशेषणफलं तु हे भानो इत्यादी णित्वनिषेधार्थम् । वस्तुतस्तु लक्षणप्रतिप-
दोक्तपरिभाषया एव हे भानो इत्यादी णित्भावो न स्यात् । अत्र ओकारस्य लाच-
णिकत्वात् ॥ "ओतो णित् वाच्यः" इति व्याख्यानान् ओकारान्ताः शब्दाः गोवत्; यथा अटूतो शब्दः ॥ इत्योदन्ताः ॥

अथ ऐदन्ताः निरूप्यन्ते । रेशब्दः धनवाची । अस्य विशेषः दर्शयति—

२८६ । रायो हलि । ७।२।८५ ॥

दी— । रेशब्दस्य आकारो अन्तादेशः स्यात् हलि विभक्तौ ; (ततः सौ) राः । अचि विभक्तौ आयादेशः । रायौ—रायः । रायम्—रायौ—रायः । रायाः—राभ्याम् इत्यादि ।

Eng.—Easy.

मित—। सुगमा ।

अथ औदन्ताः निरूप्यन्ते । त्रीशब्दः चन्द्रवाची । अस्य सी—

दी—। ग्लौः—ग्लौवौ—ग्लौवः । ग्लौवम्—ग्लौवौ—ग्लौव इत्यादि ।
“ओतो अम् शसोः” इति सूत्रमिह न प्रवर्तते । “ऐ औञ्” इति (? माहेरवर)
सूत्रेण औदौतोः सावर्ण्याभावज्ञापनात् । इत्योदन्ताः ।

इत्यजन्तपुंलिङ्गप्रकरणम्

“अथ अजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः”

[रमते इति पचादचि स्त्रियाम् “अजायतष्ठाप्” इति, टापि च रमा । रमा+
सु इत्यत्र “हलन्त्याप्भ्यो दीर्घात् सुतिस्त्वृक् हल्” इति सुलोपः—] रमा ।

(अस्य औडि रमा औ इति स्थिते आह—)

२८७ । औडिआपः । ७।१।१८ ॥

दी—। आवन्तात् अङ्गात् परस्य औडिः शी स्यात् । ‘औडि’ इतौ-
कार विभक्तेः खंजा (प्राचां शास्त्रे इत्यर्थः) । रमे । रमाः ।

औडि coming after आवन्त bases is replaced by शी । औडि is the
designation of औकार Vibhakti-affixes of the old school. Thus
रमा+औ=रमा+शी=रमा ई (शकारस्य “लशक्तवृद्धि” इति इच्चात्)=रमे
(by the rule “आदगुणः”) ॥ (सवर्णदीर्घं मत्वा आह—) रमाः ।

मित—। ‘आपः’ इति पञ्चमी ; आवन्तं विवक्षितम् । औङः इति षष्ठी । “जश् शसोः शी” इत्यतः ‘शी’ इत्यनुवर्तते । अत आह—‘आवन्तात् अज्ञात्’ इत्यादि । ‘शी’ इत्यत्र “लशक्वतद्धिते” इति शकारस्य इत्वम् । रमा+इ=रमे (“आद्गुणः” इति सूत्रेण) ॥ “हल् खावभ्यौ—” इति सूत्रे खावयहर्ण दीर्घग्रहणं वक्तव्यम् । तेन ‘मलम्बमाली रामगोपाली’ । अत्र ‘माला’ इत्यस्य दीर्घाभावात् औङः शी न स्यात् ॥ हे रमा स् इति स्थिते आह—

२८८ । सम्बुद्धौ च । ७।१।१०६ ॥

दी—। आप एकारः स्यात् सम्बुद्धौ । “एङ् ह्रस्वात्—” इति सम्बुद्धिलोपः । हे रमे । हे रमे—हे रमाः ॥ रमाम् (“अभि पूर्वः” इति पूर्वरूपम्) । रमे—रमाः । (शसि) स्त्रीत्वात् नत्वाभावः (“तच्चात् शसो नः पुंसि” इति नत्वमव स भवति) ।

एकार is ordered in place of आ when संबुद्धि follows. Thus हे रमा स् becomes हे रमे स् । Then by the rule “एङ् ह्रस्वात्—” the संबुद्धि elides and we get हे रमे &c. हे रमे ; हे रमाः are as in 1st case dual & plural. In रमाम् we get पूर्वरूप ; and in रमा शस् we get रमाः by पूर्वसवर्णदीर्घः ; here नत्व does not come in by the rule “तच्चात् शसो नः पुंसि”, for the base is in the feminine.

मित—। “बहुवचने भाष्येत्” (६।१।१०३) “ओसिच” (७।३।१०४) इत्यतः ‘ऐ’, “आङिच्चापः” इत्यतः ‘आपः’ इत्यनुवर्तते, तदाह “आप एकारः स्यात्” इति ॥ दीर्घस्य आवन्तस्य एव एकारः । हे चन्द्रबुद्ध । अत्र ‘चुडा’ इत्यस्य दीर्घत्वाभावात् न एकारः ॥ रमा आ इति स्थिते आह—

२८९ । आङिच्चापः । ७।१।१०५ ॥

दी—। आङि ओसि च परे आवन्तस्य अङ्गस्य एकारः स्यात् । रमया । रमाभ्याम्—रमाभिः ।

एकार is ordered at the end of a आवन्त base when आङ् (the

“कुप्पाङ्—” इति च शब्दम् ॥ रमा किं इत्यत्र ‘ङेराम् नयाम् जीभ्यः’ इत्यनेन
‘आमि सति याङागमे सर्वर्षदीर्घं च रमायाम् ॥ सर्वशब्दात् टापि कृते स्त्रियाम्
सर्वाशब्दः । सोऽपि प्रायेण रमावत् । अस्मापि ङित्सु “याङापः” इति याङा-
गमे प्राप्ते आह—

२६१ । सर्वनाम्नः स्याङ् ह्रस्वश्च । ७।३।११४ ॥

दी— । आवन्तात् सर्वनाम्नः परस्य ङितः स्याद् स्यात् ; आपश्च ह्रस्वः ।
याटोऽपवादः (अयं स्याट्) । सर्वस्यै । सर्वस्याः । सर्वस्याः । एकादेशस्य
पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् “आमि सर्वनाम्नः—” इति सुट्—सर्वासाम् । सर्व-
स्याम् । सर्वयोः—सर्वासु । एवं विश्वाद्योऽप्यावन्ताः ॥

स्याट् is the augment of ऊ इत् vibhakti affixes after आवन्त सर्वनाम
(pronominal) bases. And also there is ङस्त्व of आप् here by this
very rule. This स्याट् is a bar to याङ् as declared by the previous
rule. Thus सर्वस्यै, सर्वस्याः &c. In the case of सर्वा+आम्, आवादेश in
सर्वा is taken as पूर्वान्त and not as परादि, and now as regards सर्वा by
लिङ्गविशिष्टपरिभाषा it is also a सर्वनाम । Then by the rule “आमि सर्व-
नाम्नः—” we have सुट् when आम् follows. Thus we get सर्वासाम् ॥
In सर्वस्याम्, सुट् is barred by the rule “ङेराम्” being पर । Then स्याट्
and ङस्त्व come by this rule and we get सर्वस्याम् ॥ Similarly विश्वा
&c. are to be declined.

मित ।—पूर्वसूत्रादपः इत्यनुवर्तते । तत्र ‘सर्वनाम्नः’ इत्यस्य विशिष्यम् । ङितः
इत्यनुवर्तनम् पूर्वसूत्रवत् बोध्यम् । तस्य ‘सर्वनाम्नः’ इति पञ्चम्या अनुरीवात् षट्ठा
विपरिणम्यते । तद्वाह—‘आवन्तात् परस्य सर्वनाम्नो विहितस्य ङितः इत्यर्थः । तेन
नामपूर्वायेत्यादि सिद्धम् ॥ सर्वा+आम् इत्यत्र ‘सर्वा’ इत्यस्य आवादेशः पूर्वान्त-
वत् न तु परादिवत्, तेन आवन्तस्य सर्वाशब्दस्य सर्वादिगणेषाठामावात् अपि लिङ्ग-
विशिष्टपरिभाषया सर्वनामत्वे सति ‘आमि सर्वनाम्नः सुट्’ इति सुटि सर्वासाम् इति

रूपम् ॥ सर्वा ङि इत्यत्र सुटं परत्वात् बाधित्वा “ङेराम्” इति आम् । ततः श्वाट् ऋस्त्रश्च इति सर्वं स्याम् ॥ एवं विद्यादयः आवन्ताः बोधव्याः ।

२६२ । विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ । १।१।२८ ॥

दी । अत्र सर्वनामता वा स्यात् । उत्तरपूर्वस्ये—उत्तरपूर्वायै । दिङ्-नामान्यन्तराले इति प्रतिपदोक्तस्य दिक्समासस्य ग्रहणात् नेह । योत्तरा सा पूर्वा यस्या उन्मग्धायाः तस्यै उत्तरपूर्वायै । बहुव्रीहिग्रहणं स्वार्थम् । अन्तरस्यै शालायै ; बाह्यायै इत्यर्थः । ‘अपुरि’ इत्युक्ते नह—अन्तरायै नगर्यै ॥

This rule provides optional सर्वनामता of दिग्वाचक words entering in a बहुव्रीहि compound by the specific rule “दिङ्-नामान्यन्तराले” । Thus we get both उत्तरपूर्वस्यै and उत्तरपूर्वायै, as बहुव्रीहि here is by the rule “दिङ्-नामानि—” &c. As the दिक् समास only is to be committed here by the special rule “दिङ्-नामानि—”, so in the case of ordinary बहुव्रीहि as योत्तरा सा पूर्वा यस्याः सा उत्तरपूर्वा etc, सर्वनामता cannot attach to the base उत्तरपूर्वा । And the mention of the word बहुव्रीहौ in the sūtra is thus to avoid ambiguity, though without it the same meaning comes if प्रतिपदोक्त दिक् समास is counted. In अन्तरस्यै शालायै, अन्तरा meaning बाह्या is a सर्वनाम, but in अन्तरायै नगर्यै, अन्तरा is not a सर्वनाम, सर्वनामता here being prohibited by the word ‘अपुरि’ in the गण-सूत्र “अन्तरं वह्निर्योगि—” ; here reference being to a ‘city.’

मित । “न बहुव्रीहौ” इति नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते विभाषयमारभ्यते । दिशां समासो ‘दिक्समासो’ दिगुपदिष्टे समासे बहुव्रीहौ विभाषा सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति । दिग्ग्रहणं किम् ? “न बहुव्रीहौ” इति प्रतिषेध उक्तः, तत्र न जायते—कविभाषा क प्रतिषेध इति । दिग्ग्रहणे कियमाणे जायते—दिगुपदिष्टसमासे विभाषा अन्यत प्रतिषेध इति । दिशां समासः ‘दिक् समासः’—इत्यनेन “दिङ्-नामान्यन्तराले

(१।२।२६) इति समासोऽह यद्व्यात्, लाचणिकदिक्शब्दानां (“अनेकमन्य पदार्थे” इति बहुव्रीहिसमासे इत्यर्थः) न स्यात् । तदाह—“प्रतिपदोक्तस्य दिक्समासस्य यद्व्यात् नैह” । या उत्तरा सा पूर्वा यस्याः इति उत्तरपूर्वा “अनेकमन्य पदार्थे” इति समासः, इह यद्-तद् शब्दगुह्यं सामान्याधिकरणदर्शनायम् । अतः दिक्शब्दस्य अप्राधान्यात् लाचणिकत्वात् नास्य सूत्रस्य प्राप्तिः । अतः आह—उत्तरपूर्वायै ॥ लक्षणप्रतिपदोक्त-परिभाषया “विभाषा दिक्समासे” इत्येतावता एव सूत्रशरीरेण “दिङ् नामानि” इति बहुव्रीहरेव यद्व्यात्सिद्धेः सूत्रे “बहुव्रीहियद्व्यात्” स्पष्टार्थम् । अन्तरशब्दस्य वाच्यार्थे, सर्वनामता, ‘अपरि’ इति सर्वादिगण—गणपाठे उक्तत्वात् ; ‘अन्तरायै’ नगर्थे इत्यत्र सर्वनामता न ॥

२६३ । विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम् । ७।३।११५ ॥

दी । आभ्यां क्तितः स्याद् वा स्यात्, आपश्च ह्रस्वः । इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यम् (इदं सूत्रं न कर्तव्यमित्यर्थः) । “तीयस्य क्तिसूपसंख्यानात्” (२२६ सूत्रे अद्यात् वार्तिकवलात् इदं सूत्रं न कर्तव्यम् इत्यर्थः) । द्वितीयस्मै—द्वितीयायै । द्वितीयस्याः—द्वितीयायाः । द्वितीयस्याः—द्वितीयायाः । द्वितीयस्याम्—द्वितीयायाम् । शेषं रमाचत । एवं तृतीया ॥ (अम्बा-अम्बा-अम्बा इति अम्बार्थशब्दाः । एषां सम्बोधने विशेषमाह—) “अम्बार्थनयोर्ह्रस्वः” (सूत्र २६७) इति (ऋक्षे सति आह)—हे अम्ब । हे अक्व । हे अल्ल । “असंयुक्ताः ये हलकाः तद्वतां ह्रस्वो न” (वार्तिक) । हे अम्बाहे । हे अम्बाले । हे अम्बिके ।

Eng.—Easy.

मित ।—सुगमा—“जुष वयोहानौ” इति धातोः “षिट्भिदादिभ्योऽङ्” इति अङ्गि जराशब्दः । अस्य सौ हल्शब्दादिना सुलोपे जरा इति । जराशब्दस्य “जराया जरसन्यतरस्याम्” इति सूत्रेण तु अजादी पाचिकी जरसादेशः तदाह—

दी । जरा । जरे—जरसौ । शीभावात् षरत्वात् जरस् ॥ आमि नुटः षरत्वात् जरस् । जरसाम् इत्यादि । पक्षे हलादौ रमाचत । इह पूर्वविप्रतिषेधेन शीभाव कृत्वा सङ्गिपातपरिभाषायाः अनित्यत्वमाश्रित्य ‘जरसौ’ इति

केचित् । तन्निर्मूलम् । यद्यपि जरसादेशस्य स्थानिवद्भावेन आवन्ततामाश्रित्य “आङिच्चापः” “याडापः” “ह्रस्वनद्यापः” “डेरास् नयामनीभ्यः” इति च पञ्चापि विधयः प्राप्ताः । एवं नस्-निट्-पृतृष्ठ, तथापि ‘अनल्विधौ’ इत्युक्तेः न भवन्ति । ‘आ आप्’ इति प्रश्लिष्य आकाररूपास्यैवापः सर्वत्र ग्रहणात् । एवं ‘इल् ङ्याप्—’ (सूत्र २५२) इति सूत्रेऽपि ‘आ आप्’ ङी ई इति प्रश्लेषात् ‘अतिखट्वायः निष्कौशाम्बिः’ इत्यादिष्वङ्गे दीर्घग्रहणं प्रत्याख्येयम् । न च एवमपि ‘अतिखट्वाय’ इत्यत्र स्वाश्रयमाकारत्वं स्थानिवद्भावेन आपत्त्वं चाश्रित्य याट् स्यात् इति वाच्यम् । आवन्तं यदङ्गं ततः परस्य याट् विधानात् । “उपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमात्” ॥

मित—। जरसी इत्यत्र जरस्-भावः परः । अतः तस्मिन् प्रवृत्ते शीभावः न स्यात् । अकृते तु जरस्भावे जरा इत्यावन्तात् शीभावः स्यादेव । तदाह ‘शीभावात् परत्वात् जरस्’ ॥ एवं ‘आमि नुटः परत्वात् जरस्’ । ततश्च जरसादेशे न नुट्—जरसामिति । पुनश्च शीभावः आवन्तसन्निपातमाश्रित्य प्रवर्तितः सन् आवन्ततां न विनाशयेत् । अतश्च आवन्तनाशके जरसादेशे सति शीभावो न स्यात् ॥ केचित्तु अत्र “विप्रविधेः पूर्वं कार्यम्” इति परिभाषामाश्रित्य पूर्वं विप्रविधेन शीभावः कृत्वा ततः जरसादेशं विदधति, ततश्च ‘जरसी’ इति रूपयति । एते च सन्निपातपरिभाषाया अनित्यभावं पुरस्कृत्य इष्टसिद्ध्यर्थं नात्र तां परिभाषां प्रवर्तयन्ति । तच्च न युक्तम् । सर्वत्र सन्निपातपरिभाषायाः अनित्यत्वाद्ययने प्रमाणाभावात्, अस्य पूर्वं विप्रविधात्रयणस्य च भाष्ये अदृष्टत्वात् ॥ जराशब्दस्थाने जरसादेशस्य स्थानिवद्भावमाश्रित्य अस्य आवन्तत्वे सति “आङिच्चापः” “आङिच्चापः” इत्यादि पञ्च विधयः प्राप्नुवन्ति । एवं “पहंद्नी—” इति सूत्रेण नासिक्का-निशा-पृतनाशब्दस्थाने नस्—निश्-पृत्—आदेशेषु सत्सु स्थानिवत्त्वात् एषाभावन्तत्वे सति एते पञ्चापि विधयः स्युः इति शङ्कते । तां च शङ्कां परिहरति—“स्थानिवदादेशे अनल्विधौ” इति सूत्रे ‘अनल्विधौ’ इति उक्तत्वात् । अत्र च आवन्तमाश्रित्य एते पञ्चविधयः अल्विधिः एव । अतः एषु कर्तव्येषु एतेषाम् अस्माद्ययविधित्वात् जरसादादेशानां स्थानिवत्वं न सम्भवति । ततः जरसादेशस्य आवन्तत्वाभावात् उक्तपञ्चसूत्रा एलादिविधयो न भवन्ति । अथवा “आङिच्चापः” इत्यादी ‘आ आपः’

इति प्रश्नेषात् सर्वत्र आपः एव यद्वशात् जरसादेशस्य आवन्तत्वाभावात्, तत्र एते विधयः न स्युः । अतश्च 'जरसी' इति रूपमनितम् ॥ प्रसङ्गात् आह—इल्लङ्गादि—सर्वे लृङ्काराणां 'आ आप' 'ङी इ' इति व्याख्याने सति सर्वे दीर्घयद्वय प्रत्याख्येयम् स्यात् । ततश्च 'अतिखट्वः निष्कौशाब्धिः' इत्यादि सिद्धिरपि स्यात् । एवं 'अतिखट्व' इत्यत्र खट्व इत्यस्य आकारान्तत्वाभावात् सुलोपी न ॥ ननु एवम् 'याडाप' इति सर्वे आकार-प्रत्यये सत्यपि, 'अतिखट्वाय' इत्यत्र खट्वा शब्दस्य स्वतःसिद्धस्य आकारस्य स्थानिवद्भावेन आपूर्वं पुरस्कृत्य याट्क्यं न स्यात् ? इत्यत्रोत्तरमाह—'आवन्तं यदङ्गं ततः परस्य याट्-विधानात्', प्रकृते तु अतिखट्वा इति समुदाय एव कृतं प्रति अङ्गम् ततश्च अतिखट्वा इति यदङ्गं न तत् आवन्तम् । अतः स्थानिवत्त्वेन आङ्गे सत्यपि न याङिति भावः । 'याडाप' इत्यत्र हि आवश्यक्येन प्रत्यययद्वयपरिभाषया ('प्रत्यययद्वये प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य यद्वयम् इत्यर्थयुक्तपरिभाषया इत्यर्थः) आवन्तं यद्वयते । नासी 'अतिखट्वा' इति आवन्तमङ्गम् । अतश्च नाह "याडापः" इति सूत्रस्य प्रवृत्तिर्बुध्यते । "उपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमात्" इति न्यायात्, प्रकृते स्त्रीप्रत्यये उप-सर्जने तदादिनियमस्य निर्वाधत्वात् अपि "य.डापः" इति सूत्रस्य नाह प्रस-रोक्तिः । एवम् च आवश्यक्येन प्रत्यययद्वयमिपरिभाषया तदन्ते यद्वीति तेन अङ्गस्य विशेष्यत्वात् आवन्तानां यदङ्गमित्येतात् 'अतिखट्वा' इत्यत्र आवन्तत्वाभावात् 'याडाप' इत्यस्य नास्ति । अतएव आप्यङ्गे "अदीर्घो आदेशो न स्यादिवत्" इति वार्तिकेन अङ्गे स्थानिवत्त्वनिषेधात् कथं तत्स्थानिके दीर्घे तज्ज्ञाम इति वार्तिककारमतं भाष्यकारेण दूषितम् । अङ्गस्य विशेष्यत्वान्नयत्वात् ॥ आप्तुना नासिकाशब्दस्थाने शसादौ नसादेशं वक्ष्यति ।

दी—। "पद्वो—" इति नासिकाया नस् । नसः । नसा । नोम्याम् इत्यादि । पङ्के (नसादेशाभावपङ्के) छदि रभावत् ॥ निशाया निष् । निशः । निशा ।

मित । सुगमा—। निष् भ्याम् इति स्थिते आह—

२६४ । अक्षस्रस्जसृज—सृजयजराजम्राजच्छशां यः । ८/२/३६

दी—। अक्षदीर्घां सप्तानां छशान्तयोश्च षकारोऽन्तादेशः स्वात् नासि

पदान्ते च । अस्य जश्त्वेन डः । निङ्भ्याम्—निङ्भिः । छपि “डः सिधुट्” (सूत्र १३१) इति पक्षो धुट् । चत्त्वम् । तस्य असिद्धत्वात् “चयो द्वितीयाः शरि—” इति टतयोः यथौन । “न पदान्तात्—” इति ष्टुत्व न । निट्त्सु-निट्सु ।

Thus of seven roots beginning with व्रश्च and ending with भ्राज and of roots ending in छ and श्, षकार is ordered (at the end) when a भल् letter follows or these are final in a पद । Thus निष्भ्याम् = निष्भ्याम् । Then ष becomes ड by the rule “भलां जशो अन्ते”, and we get निङ्भ्याम्, निङ्भिः &c. In निष्+सु (seventh plural) we get निट्सु—ङ् becoming ट by the rule “खरि च” । Optionally here षट् (augment) comes in by the rule “डः सि धुट्” ; and then the form is निट्, ध्, सु । Then here चत्त्वम् comes by the rule ‘खरिच’ (i.e., खरि परे भलां चरः स्युः) and the form is निट्, स्, सु । Here however ट+त are not replaced by ठ and थ by the Varttika “चयो द्वितीयाः शरि—” (under rule 130 ante.) [Remember that this Varttika is to direct थ for त् in धुट पक्षे, and to direct ठ for ट्, in धुडभावपक्षे] । For चत्त्वम् is regarded as असिद्ध with reference to this Varttika ; because this Varttika being read under the rule “नादिनाक्रोशे” (८११८) by भाष्यकार is earlier than the rule for चत्त्वम् e.g. “खरि च (८१५५) ; by the rule—पूर्वतासिद्धम् (८१११), this परशास्त्र (i.e., चत्त्वम्) is असिद्ध with regard to earlier operations. Then again in निट्त्सु, त् does not become ट by छत्त्व by the rule “न पदान्तात् टोरनाम्” (८१४२) ; so the final form is निट्त्सु in धुटपक्षे ।

नित्— । ‘निष्भ्याम्’ इत्यत्र अनेन सूत्रेण पक्षे, तस्य “भलां जशोन्ते” इति जश्त्वेन डकारः । ततः निङ्भ्याम्—निङ्भिः इत्यादि । ‘निष् सुप्’ इति सुपि परे ‘निङ्सु’ इति स्थिते “खरिच” (८१५५) इति डस्य टत्वे निट्सु इति रूपम् । पक्षे

अतः “ङः सिधुट्” इति धुङागमोपि । ततः निट् धू सु इति जाते चर्त्तं न निटन्सु इति रूपम् । चर्त्तम् चाव “खरिच” (८१४१०) सूत्रलभम् । शरिपरे च चयो द्वितीयाविधानं च (“चयो द्वितीया शरि”—इति वार्त्तिकेन) ८१४१८ संस्तरकसूत्रद-
शायाम् जातम् (“नादिस्याक्रोशे” ८१४१८ इति सूत्रे भाष्ये अस्य वार्त्तिकस्य पाठात्) ; अतश्च “पूर्ववासिद्धम्” (८१२११) इति सूत्रे परं चर्त्तं, पूर्वे शरि द्वितीयाविधानं प्रति असिद्धम् । ततश्च निटन्सु इत्यत्र त्कारस्य न द्यकारः । एवं निट्स् इत्यत्र टस्य न टः । निटन्सु इत्यत्र त्कारस्य टुत्वेन टकारोपि न “न पदान्तात् टोरणम्” इति टुत्वनिर्घात् ॥ ननु “ब्रथादि”—सूत्रेण अत्र निष् सु इत्यत्र निष्सु इति प्ले जाते जश्त्वात् प्राक् सकारे परे सति ककारमाशङ्क्य आह—

२६५ । षटोः कः सि । ८१२४१ ॥

दी । अस्य ढस्य च कः स्यात् सकारे परे । इति तु न भवति । जश्त्वं प्रति (अस्य असिद्धत्वात्) । केचित्तु ब्रश्चादिसूत्रे—“दादेधातोः” (८१२३१) इति सूत्रात् धातोरित्यनुवर्त्तयन्ति । तन्मते (निष्भ्याम् इत्यत्र) जश्त्वेन जकारे—निज्भ्याम्—निज्भिः । “चोः कुः” (८१२३०) इति कुत्वं तु न भवति । (कुत्वं प्रति) जश्त्वस्यासिद्धत्वात् ॥ (निष्सु इत्यत्र) जश्त्वम् । श्चुत्वम् (सस्चुत्वेन शकारः) । चर्त्तम् (जस्य चर्त्तं न चः) इति निष्सु, (शस्य कृत्वविकल्पे तु) निष्छु ॥ “मांस-पृतना-सानूनां मांस-पृत-स्नवः (आदेशः) वाच्याः शसादौ वा (“पद्मो—इति सूत्रे वार्त्तिकमेतत्) । (अतः पृतनाशब्दस्य शसि पृत आदेशे) पृतः । पृता—पृजघास । प्लो छुटिच रमावत् । गोषा विश्वपावत् (क्षिबन्तात् स्त्रियामपि पुं वद्वूपम् । न तु टावन्तः, “अजाद्यतष्टाप्” इति तपरकरणात्) ॥ इत्यावन्ताः ॥

In निष्सु there being प्ल by the rule “ब्रथ—” &c we get निष् सु । Then the apprehension is that, why should not the rule “षटोः कः सि” (i. e. क comes in place of ष and ढ when सकार follows) operate before the operation of the rule for जश्त्व . e. g. “भक्षो

जशोने" (८।२।३६) ? The answer is that this present rule is असिद्ध with regard to जश्त्व, for this rule being पर is to operate after operation of जश्त्व । And जश्त्व coming in, then this has no application at all. Some however bring "धातोः" in the rule "वश्—" from the rule "दादिधातोर्धः" । In that case in निज्भ्याम्, निश् being not a verb, then घत्व does not come & by जश्त्व we get निज्भ्याम् &c. In निज्भ्याम्, कुत्व by the rule "चौः कुः" (८।२।३०) does not operate, for जश्त्व is असिद्ध with regard to कुत्व, and जश्त्व being more powerful operates first & thus nullifies further operation of कुत्व । According to this latter view in निज्सु we have निज्सु by जश्त्व then निज्य by यत्व and lastly निच् by चत्वं of जकार । Again श becoming optionally ङ by the rule "शश्च्छोऽङि" we get निच्ङु । (Rest easy).

मित— । सुगमा ॥ इत्यावन्ताः ।

दी— । मतिशब्दः प्रायेण हरिवत् । स्त्रीत्वात् ("तद्याच्छो नः पुंसि" इति) नस्वाभावः—मतीः । (द्वतीयैकवचने "भाङोनास्त्रियाम्" इति 'अस्त्रियाम्' इति प्रथुदासात्) नात्वं न—मत्या ।

मित— । सुगमा ॥ मतिशब्दस्य इदमन्तात् "यू स्याच्छौ नदी" इति "नदी-संज्ञायाम् अप्राप्त्याम् ङित्सु तद्विकल्पं दर्शयितुमाह—

२६६ । ङिति ह्रस्वश्च । १।४।६ ॥

दी— । इयङुवङस्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गावीदूतौ ह्रस्वौ च इवार्थोवर्णौ स्त्रियां वा नदीसंज्ञौ स्तः ङिति परे । "आयनद्याः" (सूत्र २६८) । मत्ये—मतये । मत्याः—मतेः । मत्याः—मतेः । नदी-त्वपक्षे "अौत्" इति ङैरौत्वे प्राप्ते—

Words that are always feminine (except the base स्त्री) and ending in long ई and ऊ which are to take इयङ् and उयङ् after them by the rule “अचित्र धातुभ्यां योरियङ् वङी”, and also bases ending in short इ and उ, are optionally designated as नदी in feminine when विभक्तिप्रत्यय having ‘ङ’ इत् follows. Thus in मति ऊ, the base being optionally नदी we get माट् here by the rule “माट्-नद्याः,” and the form is मति आ ए=मत्यै with वृद्धि by the rule “माटय” (ante). मतये is the form when मति is not नदीसंज्ञक, गुण coming by the rule “घिङित्ति”. Similarly मत्याः—मतेः are formed. Then in मति ङि, the rule “भौत्” (२५६) is to operate here when मति is नदीसंज्ञक and we look forward—

मित । “नेयङ्वङ्स्थानवस्त्री” (१४१४) इति सूत्रं नञ्पूर्वमनुवर्तते । ‘यू’ इत्यपि अनुवर्तते, “वामि” (१४१५) इत्यतः ‘वा’ इत्यनुवर्तते । इयङ्वङ्गोः स्थानं स्थितिर्ययोः तौ इयङ्वङ्स्थानी । फलितमाह—‘इयङ्वङ्स्थानो अस्त्री (स्त्रीशब्दभिन्नी) नित्यस्त्रीलिङ्गौ ईदृशौ ऋस्त्री च इवर्चोविधौ स्त्रियां ङिति परे वा नदीसंज्ञी सः’ इति । ततः मति ऊ इत्यत्र मतिशब्दस्य पाचिके नदीत्वे सति “भाट्-नद्याः” इति माट् ; ततः “माटय” इति वृद्धिरिकादिशे मत्यै । नदीसंज्ञाभावे चिसंज्ञायाम् “घिङित्ति” इति गुणः—मतये । एवं मत्याः—मतेः इत्यादि ॥ मति ङि इत्यत्र नदीत्व-पक्षे “भौत्” (७३११२८) इति ऊः भौत्वे प्राप्ते आह—

२६७ । इदुदुभ्याम् । ७३११२६ ॥

दी— । नदीसंज्ञकाभ्याम् इदुदुभ्याम् परस्मै ङेराम् स्यात् (नदीत्वा-भावपक्षे) “अचचवेः” (सूत्र २४७) (इति ऊः भौत्वम्, घेरत्वं) । ततः आह—) मत्याम्—मतौ । एवं श्रुत्यादयः ।

भाम् is the substitute for ङि when it comes after इ and उ कारान् bases that are optionally नदीसंज्ञक । Thus मति भाम्=मत्याम् ।

When मति is not नदीसंज्ञक then मति + डि = मत औ = मतौ by the rule “अश्चवेः” । Similarly श्रुति &c are declined.

मित— । “ङेराम् नद्याम् नौभाः” (७।३।११६) इत्यतः “ङेराम्” इति ‘नदी’ इति च अनुवर्त्तते । “नदी” इति च इदुद्ग्राम् इत्यस्य विभक्ति विपरिणामेन विशेषणम् । तदाह—‘नदीसंज्ञाकाभ्याम् इदुद्ग्राम्’ इत्यादि ॥ “इदुद्ग्राम् औत् अश्चवेः” इत्यपि सूत्राहं केचिदत्र पठन्ति । तेषां मते अत्र योगविभागः कर्तव्यः—“इदुद्ग्राम्” “औत् अश्चवेः” इति । नदीसंज्ञायाम् आद्येन परत्वात् आम्भावस्य बाधक औद्भावो निवर्त्तयते ॥ एवम् मति आम् = मत्याम् । नदीत्वाभावपक्षे तु मति डि इति स्थिते “अश्चवेः” इति सूत्रेण ङेरौत्वे, ङेरत्वे च , मत ऐ = मतौ ॥ अधुना स्त्रियाम् विशब्दस्य विशेषमाह—

२६८ । त्रिचतुरोः स्त्रियां तिस्र चतस्र । ७।२।६६ ॥

दी— । स्त्रीलिङ्गयोरेतयोः एतावादेशौ स्तः विभक्तौ परतः ।

तिस्र and चतस्र are respectively ordered in place of feminine base त्रि and चतुर् when a case affix follows.

मित— । सुगमा ॥ विशब्दस्य नित्यवहुवचनान्तत्वात् तिस्र + अम् इति स्थिते आह—

२६९ । अचिर ऋतः । ७।२।१०० ॥

दी— । तिस्र चतस्र एतयोः ऋकारस्य रेफादेशः स्यादचि । गुणदीर्घोत्त्वानामपवादः । तिस्रः । तिस्रः । तिस्रभिः । तिस्रभ्यः—तिस्रभ्यः । अमि ‘नुम्—अचिर—’ इति नुट् ।

रेफ is ordered in place of च् of तिस्र and चतस्र when affixes beginning with अच् follow. This bars गुण here by the rule “ऋतोऽङिःस्रनामस्थानयोः” (ante) and we get तिस्रः । In तिस्रः (and case plural) this rule bars application of सवर्ण दीर्घ by the rule “प्रथमयोः

पूर्वसवर्णः" (ante). This very rule also bars application of चत्त्व by the rule "चत उत्त" in the case of 6th case singular of the base प्रियति (got as प्रिया; तिस्रः यस्य इति वियङ्) which becomes प्रियतिस्र् when विभक्तिप्रत्यय follows. Thus we get प्रियतिस्रः स्त्रम् (and not प्रियतिस्रुः स्त्रम् by उत्त्व). So we have here "गुणदीर्घोत्त्वनामपवादः". In तिस्र्+आम्, नुट् comes after रत्त्व by पूर्वविप्रतिषेध by the Varttika "नुम्—अचिर—वृजवदभावेभ्यः नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन" (which see ante), and then दीर्घ being due by the rule "नामि" we look forward—

मिव—। पूर्वसूत्रात् 'तिस्र्चतस्र्' इत्यनुवर्धते, तत्र षष्ठ्यन्तं सत् अन्वितं वर्धते, तदाह—'तिस्र् चतस्र् एतयोः ऋकारश्च रेफादेशः' इत्यादि। एष रेफादेशः "चतस्रो ङिः सर्वनामस्थानयोः" इत्यनेन विहितस्य गुणस्वापवादः। ततः तिस्र्+अस्=तिस्रः। एवं तिस्र्+अस् इत्यत्र "प्रथमयोः पूर्वसवर्णः" इति सवर्णदीर्घे प्राप्ते अयं रेफादेशः तस्य बाधको वर्धते; ततः तिस्रः इति रूपम् ॥ प्रियाः तिस्रः यस्य इति वियङ् प्रियति इति प्रातिपदिकम्। अस्य सुपि तिङ्शब्दस्य स्त्रियां स्थितत्वात् विभक्तिपरत्वात् तिस्र्भावः इति परसूत्रे द्रष्टव्यः। एवं प्रियतिस्रः स्त्रम् इत्यत्र षष्ठ्यन्तवचने तिस्र् आदेशे सति "चत उत्त" इति उत्त्व न स्यात्; एष रेफादेशः एव तस्य बाधकः स्यात्। अतः आह—"गुणदीर्घोत्त्वनाम् अपवादः" ॥ तिस्र् आम् इत्यत्र नुट् बाधित्वा "अचिर चतः" इति रत्वे प्राप्ते "नुम् अचिर वृजवदभावेभ्यो—" इति वार्तिकेन पूर्वविप्रतिषेधेन नुडेव प्राप्तः। तदाह—"नामि" 'नुमचिर'— इति नुट्। नुटि सति "नामि" इति दीर्घे प्राप्ते आह—

३००। न तिस्र् चतस्र्। ६।५।४।

दी—। तिस्र् चतस्र् एतयोः नामि दीर्घो न स्यात्। तिस्र्याम् तिस्र्बु। 'स्त्रियाम्' इति त्रिचतुरोर्विशेषणात् नेह ("विचतुरोः स्त्रियाम्—" ति सूत्रे स्त्रियां स्थितयोः विचतुरोः इत्यन्वयः, अतः तत्र वृत्त्यावाह स्त्रीलिङ्गयोरित्योरिति। एवं व्याख्यानान् इह 'तिस्र्' आदेशो न—)।

प्रियाः त्रयः त्रीणि वा यस्याः सा प्रियत्रिः (अत्र त्रिशब्दस्य स्त्रियां वृत्तिर्नास्ति ततः समासोत्तरं सुपि तिसृभावन)—मति शब्दवत् । अमि तु (षष्ठीवहुवचने “वे स्रयः” इति वयादेशस्य आङ्गत्वेन तदन्तेऽपि प्रवृत्तेः) प्रियत्रयानाम् इति विशेषः । ‘प्रियास्त्रिस्रो यस्य सः’ इति विग्रहे तु प्रियतिसा (प्रियास्त्रिस्रो यस्य इति तु “अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुप्ताधते” इति समासे अन्तर्बर्तिविभक्तोः लुप्तत्वात् अन्तरङ्गोऽपि तिसृभावो न । तेन प्रियवि इत्येव प्रातिपदिकम् । अस्य सुपि त्रिशब्दस्य स्त्रियां स्थितत्वात् विभक्तिपरत्वाच्च तिसृभावः । “अदुश्चनम्—” इत्यनङ् ततः प्रिय-तिसा इति) । प्रियतिस्रौ—प्रियतिस्रः—(गुणादीन् वाधित्वा रत्वम्) प्रियतिस्र-मित्यादि । प्रियास्त्रिस्रो यस्य तत् कुलं प्रियत्रि । (“समोनपुं समात्” इति सूत्रेण) स्वमोलुंका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावात् न तिस्र्नादेशः (“न लुम-ताङ्गस्य” इति सूत्रेण प्रत्ययलक्षणाभावात् विभक्तिपरकत्वाभावात् तिसृभावन) । न लुमताङ्गस्य इति निषेधस्य ध्वनित्यत्वात् पक्षे प्रियतिस्र् । रत्वात् पूर्ववि-प्रतिषेधेन नुम् (पूर्वविप्रतिषेधेन रत्वं वाधित्वा नपुंसके नुम् ततः आह—) प्रियंति-सृणी । प्रियतिसृणि । तृतीयादोषु वक्ष्यमाणपुंवद्भाव-विकल्पात् (सूत्र ३२१) पर्यायेन नुम्—रभावौ । (पुंवत्त्वाभावपक्षे नुमिरुपम्—) प्रियतिसृणा (पुंवत्त्वेनुमभावात् “अचिरच्छतः” इति रत्वम्—) प्रियतिस्रा इत्यादि ॥

(द्विशब्दस्य “त्यदादीनामः” (पा२।१०२) इत्यले स्त्रियां “अजायतः टाप्” इति टाप् ततः आह—) द्वेरत्वे सति आप् । द्वे द्वे । द्वाभ्याम् द्वाभ्याम् द्वाभ्याम् । द्वयोः—द्वयोः । (टापि सति दाशब्दस्य रत्वात् रूपाणि इति फलितम्) ॥

Eng.—Easy.

(अथ स्त्रियामीदन्ताः निरूप्यन्ते ।—गौरी सु इत्यत्र हलव्यादिसूत्रेण सुलोपः । ततः आह—) ।

दी— । गौरी । गौर्व्यौ—गौर्व्यः (दीर्घात् “जसि च” इति पुंवस्रवर्ण-दोर्वनिषेधे यण् इति भावः) । (गौरीशब्दस्य “यू स्त्राख्यौ नदी” इति नदीलान्ता-आह—) । नदीकार्यम्, हे गौरि (“अभार्येनशोके” इति । (“आट् नद्याः”

“आटश्च” इति) गौर्य इत्यादि । (डेराम्—” इति डी गौर्याम् इत्यादि नदीकार्थं बहुवचसि वत् बोध्यम्) । एवं वायोनद्यादयः ॥ (सखिशब्दात् स्त्रियाम् डीषि सखी इति प्रातिपदिकम् । अस्य “अनङ्सी” “सख्यारसंजुद्धौ” इति अनङ्—शिद्भावी आशङ्क्य आह—) प्रातिपदिकग्रहयो लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात् अनङ्गिद्वजावे प्राप्ते “विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणम्” (वार्तिक) इति न अनङ्—शिद्भावौ । ततः सखी—सख्यौ—सख्यः इत्यादि गौरीवत् ॥

(“लवेमुं ट्च” इति लचधातो रीप्रत्यये मुङागमे लङ्गीशब्दः । तस्य अङ्गान्तरात् विशेषमाह—) अङ्गान्तत्वात् न सुलोपः । लङ्मीः । शेषं गौरीवत् । एवं तरीतस्त्रयादयः । [“अवितृ स्तृ तस्त्रिभ्यः ई” इति ईप्रत्यये आवीः तरीः स्त्रीः, इत्यादि । एषां “कृदिकरात्” इति डीषि तु सम्प्ले गौरीवत्] ॥

(स्त्रायत्यस्याम् इत्यधिकरणे ङट् । स्त्रियां डीप् । ‘स्त्री’ इति प्रातिपदिकम् । हल्ङ्गादिङोपः । ततः आह—) स्त्री । (स्त्रीशब्दस्य नदीत्वात्—) हे स्त्रि (“अन्वायं नदीर्ह्रस्वः”) ॥ (स्त्री षी इति स्थिते अत्र अधालिकारत्वात् “अधि त्र धातुभुवं योरियङ्बङी” इति इयङि अप्राप्ते आह—)

३०१ । स्त्रियाः । ६।४।६६ ॥

दी— । स्त्रीशब्दस्य इयङ् स्यात् अजादौ प्रत्यये परे । स्त्रियौ— स्त्रियः ।

Eng.—Easy.

मित— । सुगमा ॥ स्त्रीशब्दस्य अमि शसि च अनेन तृतेषु स्त्रियम् स्त्रियः इति नित्यमेव इयङि प्राप्ते आह—

३०२ । राऽम् शसोः । ६।४।८० ॥

दी— । अमि शसि च स्त्रियाः इयङ् वा स्यात् । स्त्रियम्—स्त्रीम् । स्त्रियौ । स्त्रियः—स्त्रीः ॥ स्त्रिया । स्त्रिये (आट् बुद्धिः इयङ् च) ॥

स्त्रियाः । स्त्रियाः—स्त्रियोः । (आनि “स्त्रियाः” इति इयङ् अपेक्षया “ऋस्-
नद्यापो नुट्” (७१११४) इति नुट् परत्वात् नुटि प्राप्ते आह—) परत्वात् नुट्—
स्त्रीणाम् । स्त्रियाम्—स्त्रीयोः—स्त्रीषु ॥

The base स्त्री takes optionally इयङ् when अस् and शस् follows.
Thus स्त्रियम्—स्त्रीम् &c. In स्त्रीणाम् we have नुट् in superces-
sion of इयङ् by the rule “स्त्रियाः”, for the rule for नुट् is later
than this rule.

मित—। सुगमा ॥ अधुना प्रसङ्गात् पुंसि नपुंसके च स्त्रीशब्दस्य विशेषं
दर्शयति—

दी—। स्त्रियमतिक्रान्तोऽतिस्त्रिः । अतिस्त्रियौ । “गुण—नाभाव
औत्व—नुटभिः परत्वात् पुंसि बाध्यते । क्लीबे नुमा च स्त्रीशब्दस्य
इयङ् इत्यवधार्यताम्” ॥

(स्त्रीशब्दस्य इयङ्त्वं, पुंसि “जसि च” “घेङिति” इत्यादिगुणः, “आङो नास्त्रियाम्”
इति नाभावः, “अच्चघेः” इति औत्वम्, “ऋस्नद्यापो नुट्” इति नुट् प्रभृतिभिः बाध्यते;
ततः आह—गुण—नाभाव—औत्वनुटभिः परत्वात् बाध्यते; क्लीबे तु परत्वात्
“इकोचि विभक्तौ” इति नुमा इयङ् बाध्यते इत्यन्वयः । ततः आह—)

दी—। “जसि च” (? इति गुणः) । अतिस्त्रियः । हे अतिस्त्रि (“ऋस्स्य गुणः”
इति गुणे “एङ् ऋसात्” इति संबुद्धिखोपः) । हे अतिस्त्रियौ—हे अतिस्त्रियः ॥
“वाम् शसोः” इति इयङ् विकल्पात्—अतिस्त्रियम् अतिस्त्रिम् । अतिस्त्रियौ ।
अतिस्त्रियः—अतिस्त्रीन् । अतिस्त्रिया । “घेङिति” (? इति गुणः) । अति-
स्त्रिये । अतिस्त्रेः । अतिस्त्रियोः । अतिस्त्रीणाम् । “अच्चघेः” (इति
औत्वे) अतिस्त्रौ । अतिस्त्रियोः । (अधुना फलितमाह—)

“ओसौकारे च नित्यं स्यादमशसोस्तु विभाषया ।

इयादेशोऽचि नान्यत्र स्त्रियाः पुंस्त्युपसर्जने” ॥

(अन्वयः यथा—“उपसर्जनवदशायां पुंसि विद्यमानस्य स्त्रीशब्दस्य ‘अचि घः
इत्यादेशः’ ‘स्त्रियाः’ इति सूत्रविहितः इत्यर्थः, सः ‘ओसि’ पञ्जीसप्तमीद्विवचने ‘औकारेच’

प्रथमा—द्वितीया—द्विवचने च नित्यं स्यात् । ‘अम् शसोस्तु विभाषया’ विकल्पेन स्यात् । उक्त चतुर्थी—अन्यत्र तु अचि सर्वत्र इयादेशो न स्यात् इति योजना—इति वालमनोरमा ।

दी—। (स्त्रियमतिक्रान्तं कुलम् अतिस्त्रि । अस्य “स्त्रमोर्नपुंसकात्” इति सुलुक् । ततः अतिस्त्रि इति—) अतिस्त्रि । क्लीवे तु नुम् (“नपुंसकस्य भलचः” इति नुम्) अतिस्त्रिणी । [अत्र “क्लीवे तु नुम् । अतिस्त्रि” इति पाठः सर्वत्र दृश्यते । तत्र युक्तम्, यतः अतिस्त्रि इत्यत्र नुमागमस्य प्राप्तिरेव नास्ति, किन्तु अतिस्त्रिणी इत्यत्र नुमो प्राप्तिरस्ति । अतः “अतिस्त्रि । क्लीवे तु नुम्—अतिस्त्रिणी” इत्येव पाठः साधयान् भाति] । अतिस्त्रीणि । (“इकोचि विभक्तौ” इति नुम्, तदाह—) अतिस्त्रिणी । अतिस्त्रियोः । हेप्रभृतौ अजादौ वक्ष्यमाणपुंवद्भावात् पक्षे प्राग्वद् रूपम् (३२, सूत्रं द्रष्टव्यम्) । अतिस्त्रिये—अतिस्त्रियोः । अतिस्त्रेः—अतिस्त्रियोः । अतिस्त्रयोः—अतिस्त्रियोः । इत्यादि ॥ (स्त्रियमतिक्रान्ता इति विग्रहे “अत्यादयः कान्दायश्च” इति समासे “शोस्त्रियोरुपसर्जनस्य” इति ऋषेः सति अतिस्त्रिशब्दः । तस्य प्रायेण उक्तपुलिङ्गवत् रूपाणि तदाह—) स्त्रियां तु प्रायेण पुंवत् । (विशेषं दर्शयति—) शसि अतिस्त्रीः (इयङ् पक्षे पुंवत् । तदभावपक्षे—स्त्रीलिङ्गत्वात् नत्वं न, अतः आह अतिस्त्रीः इति) । (स्त्रीलिङ्गत्वात् नात्वाभावे इयङ् तदाह—) अतिस्त्रया । “ङितिह्रस्वश्च” इति ह्रस्वान्तत्वप्रयुक्तो विकल्पः (इति अतिस्त्रिशब्दस्य मतिशब्दवत् ङित्सु नदीत्वविकल्प एव) । [ननु “नेयङ्बुङ्स्थानोवस्त्री” (सूत्र ३०३) इत्यतः ‘अस्त्री’ इत्यस्य अनुवृत्तेः कथमिह नदीत्वविकल्पः इत्याशङ्क्यामाह—] ‘अस्त्री’ इति तु ‘इयङ्बुङ्स्थानौ’ इत्यस्यैव पर्युदासः, तत् संवद्धस्यैवानुवृत्तेः दीर्घस्यायं निषेधः न तु ह्रस्वस्य (“ङिति ऋसथ” इति सूत्रे इयङ्बुङ्स्थानौ स्त्रीशब्दमिदौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ ईदृशौ नदीसंज्ञीवासाः ङिति इति प्रथमः कल्पः । ऋस्त्री इवर्थावधौ स्त्रियां ङिति नदीसंज्ञीवासाः इति द्वितीयः कल्पः । अतिस्त्रिशब्दस्य द्वितीयकल्पेन ङित्सु नदीत्वविकल्पः । ‘अस्त्री’ इति पर्युदासश्च प्रथमः कल्पस्थितस्य “इयङ्बुङ्स्थानौ” इत्यस्य

एव विशेषणम् । अतः अस्मैव पर्युदासः । एतत्संबन्धस्य च 'ईदृती' इत्येतं प्रति
 अन्वयात् 'अस्मै' इति दीर्घस्य स्त्रीशब्दस्य निषेधः न तु ऋस्यस्य; अतः 'अतिस्त्रि' इत्यतः 'स्त्रि'
 इत्यस्य दीर्घत्वाभावात् ङित्सु अस्य नदीत्वविकल्पः सुस्थितः एव । ततः आह—
 अतिस्त्रियै—अतिस्त्रिये । अतिस्त्रियाः—अतिस्त्रेः (२) अतिस्त्रीयाम् ॥
 अतिस्त्रियाम्—अतिस्त्रौ ॥ (अधुना ग्रीशब्दमाह । श्रि+किप्र=श्रीः । दीर्घः
 अस्यप्रसारणश्च । अस्य अस्मन्त्वात् न सुलोपः तदाह—) श्रीः श्रियौ—श्रियः
 (घालवयव—इवर्णत्वात् "अचि न्रुधातु—" इति इयङ्) ॥

Eng.—Easy.

(अस्य "यू स्याख्यौ नदी" इति नदीत्वात् संबुद्धौ ऋस्ते प्राप्ते आह—)

३३३ । नेयङुवङस्थानावस्त्री । १।४।३ ॥

दी— । इयङुवङोः स्थितिर्ययोः तावीदूतौ नदीसंज्ञौ न स्तः, न तु
 श्री । हे श्रीः । श्रियम्—श्रियौ—श्रियः (इयङ्) । ("ङिति ऋस्यश्च"
 इति ङिति नदीत्वपक्षे आट् इङितश्च, तदाह—) श्रियै—श्रिये (इति नदीत्वाभावे
 इयङ्) । श्रियाः—श्रियः ।

Excepting the base श्री, words that take the affixes इयङ्
 and उवङ् after them and end in ई and ऊ are not termed as
 नदी । Thus श्री is not नदीसंज्ञक, and we get हे श्रीः (without ऋस्य
 as in नदीसंज्ञक words). In श्रियम् &c, there is इयङ् । When
 श्री is optionally नदी by the rule "ङिति ऋस्यश्च", then श्री+ङ=श्री+
 आट् ए=श्री ऐ=श्रियै (with इयङ्); when it is not नदी then इयङ्
 only comes and the form is श्रिये । Similarly श्रियाः+श्रियः in नदी-
 त्वपक्षे+अनदीत्वपक्षे respectively.

मित— । "यू स्याख्यौ नदी" इति पूर्वसूत्रेण विहिता नदीसंज्ञा प्रतिषि-
 ष्यते ॥ अनेन सूत्रेण ग्रीशब्दस्य तु नित्या संज्ञा इत्यर्थः । अन्यत् सुगमम् ॥ श्री+
 याम इति स्थिते । आनौ अङित्वात् तत्र नदीत्वाभावे सति आह—

३०४ । वामि । १।४।५ ॥

दी—। इयङ्वङ्स्थानौ स्त्रयाख्यौ य् आमि वा नदीसंज्ञकौ स्तः, न तु स्त्री । श्रीणाम्—श्रियाम् । श्रियाम्—श्रियि ॥

Excepting the base स्त्री, feminine words that take the affixes इयङ् & उवङ् after them and end in ई and ऊ are optionally treated as नदीसंज्ञक when आम (6th case plural affix) follows. Thus नदीत्वपक्षे—श्री+नाम्=श्रीणाम् (with नुट् by the rule “इस्त्रनद्यापो नुट्”); अनदीत्वपक्षे—श्रियाम् (with इयङ्). Similarly ऊँ नदीत्वपक्षे श्रियाम् ; other wise the form is श्रियि ।

मित—। “वा आमि” इति वृद्धेः । “यू स्त्र्याख्यौ नदी” (१।४।३।) इति वर्तते, “नेयङ्वङ्स्थानावस्त्री” इत्यपि नञ्बर्जमनुवर्तते । तदाह—‘इयङ्वङ्स्थानौ स्त्र्याख्यौ’ इत्यादि । आमि नदीत्वपक्षे—श्रीणाम् (“इस्त्रनद्यापो नुट्” इति नुट् ; णत्वम्) ; अनदीत्वपक्षे इयङ् श्रियाम् । एवं ऊँ कित्वात् नदीत्वे श्रियाम् (“ऊँराम् नद्याम् नोभ्यः” इति ऊँः आम्) । अनदीत्वे तु श्रियि इति इयङ् ॥

दी—। ‘प्रधी’ शब्दस्य तु वृत्तिकारादीनां मते लक्ष्मीवत् रूपम् । (ननु प्रधायतेः क्विपि निष्पन्नस्य प्रधीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वाभावात् कथमस्य नदीसंज्ञा येन लक्ष्मीवत् रूपं स्यात् ? इत्यत्राह—) ‘पदान्तरं’ विनापि स्त्रियां वर्त्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्वम् इति (वृत्तिकारादिभिः) स्त्रीकारात् । ‘लिङ्गान्तरानभिधायकत्वं नित्यस्त्रीत्वं’ इति कैयटमते तु पुं वत् रूपम् । ‘प्रकुण्ठाधीः’ इति विग्रहे (प्रधीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात्) लक्ष्मीवत् रूपम् [अङ्गान्नत्वात् न गीरीवत्] । आमि शसि च ‘प्रध्यम्’ ‘प्रध्यः’ इति विशेषः (“एरनेकाचः असंयोगपूर्वस्य” इति यश्च) ॥ छण्डु धोर्यस्य, छण्डु—ध्यायति वा इति विग्रहे तु वृत्तिकारमते ‘छधीः’ श्रीवत् । मतान्तरे तु (लिङ्गान्तरानभिधायकत्वं स्त्रीत्वमिति कैयटमते) पुं वत् । ‘छण्डु धीः’ इति विग्रहे तु नित्य स्त्री-

त्वात् स्त्रीवदेव । ग्रामणीः (स्त्रियामपि) पुंवत् । (प्रधीशब्दवत् पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्धमानत्वात् नित्य स्त्रीलिङ्गत्वात् कथं ग्रामणी पुंवत् इत्याह—) ग्रामनयनस्य उत्सर्गतः पुंघर्मतया, पदान्तरं विनापि स्त्रियामप्रवृत्तेः (अस्य नित्यस्त्रीत्वाभावात् न नदीकार्यम्) । एवं खलपवनादेरपि पुंघर्मत्वम् औत्सर्गिकम् बोध्यम् (अतः खलपूः कटप्रूः इत्यादिशब्दानामपि स्त्रियाम् वृत्ति-कारादिमतेपि नित्यं स्त्रीत्वं न) ॥ इतीदृशाः ॥

Eng.—unnecessary.

(अथ उदन्ताः निरूप्यन्ते—)

दी— । धेनुः—‘मतिवत् ।

मित— । अथ क्रोष्टुशब्दस्य स्त्रियाम् विशेषमाह—

३०५ । स्त्रियां च । ७।१।६६ ॥

दी— । स्त्रीवाची क्रोष्टुशब्दः तृजन्तवत् रूपं लभते ।

The base क्रोष्टु when denoting स्त्रीलिङ्ग then it is declined like तृजन्त bases.

मित— । रूपातिदीर्घीयम् । तदाह—‘स्त्रीवाची क्रोष्टुशब्दः’ । एवं स्त्रियाम् क्रोष्टुशब्दः क्रोष्टृ इति ऋदन्त भवति । ततश्च इह—लज्जवद्भावः सार्वत्रिकः, पूर्वतु असंबुद्धौ सर्वनामस्थाने विधिः, वैकल्पिकयाजादौ ॥ एवं क्रोष्टृ इति प्रातिपदिके स्थिते आह—

३०६ । ऋन्तेभ्यो ङीप् । ४।१।५ ष

दी— । ऋदन्तेभ्यः नान्तेभ्यश्च (प्रातिपदिकेभ्यः) स्त्रियां ङीप् स्यात् । क्रोष्ट्री—क्रौष्ट्र्यौ—क्रौष्ट्र्यः (गौरीवत्) ।

ङीप् comes after ऋदन्त+नान्त bases when they denote feminine objects. Thus क्रोष्टृ+ङीप्=क्रौष्ट्री । Then it is declined like गौरी ॥ The instance for ङीप् नान्त bases is दुःखिनी, दन्तिनी &c.

मित—। अतश्च नञ इति हन्ः। तेभ्यः। “स्त्रियाम्” इत्यधिकारोक्तिः।
“ङ्गाप् प्रातिपदिकान्” इत्यत्र प्रातिपदिकग्रहणमनुवर्तते। तथा च वृत्तिः—अदन्तेभ्यः
नान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीप् स्यात्। ‘प्रातिपदिक’ इत्यनुवृत्तेः दीक्षितपाठे
‘प्रातिपदिकेभ्यः’ इति स्यात् युक्तम् मन्ये। वृत्तिकारस्य आह—अकारान्तेभ्यः
नकारान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियाम् ङीप् प्रत्ययी भवति ॥ इत्युदन्ताः ॥

(अधुना ऊदन्ताः कथ्यन्ते—)

दी—। ‘वधूः शौरीवत्। ‘भ्रूः श्रीवत् (“अचि श्लुधातु भ्रूवां—”
इति उवङ्)। (सुगोभना भूर्यस्य इति सुभूः। अस्य “नेयङ्वङ्स्थानावस्त्री”
इति नदीत्वनिषेधात्—)। हे सुभ्रूः। (यदि सुभ्रूशब्दे नदीकार्यं न स्यात्)
कथं तर्हि “हापितः क्वासि हे सुभ्रू” इति भट्टिः। प्रमाद एवायम् इति
वहवः। (वस्तुतस्तु “अप्राणिजातिशारङ्गादीनाम्” (वार्त्तिक) इत्य कारान्तादपि
स्त्रियाम् ऊङ् विहितः। ततो नदीसंज्ञा। ततो संवृद्धिदूस्वः। एतेन “विमा-
नना सुभ्रू कुतः पित्र्यङ्ङ” इति व्याख्यातम् इति पूर्वत द्रष्टव्यम्)। स्त्रलपूः
पुंवत् (इति प्राक् प्रतिपादितम्)। पुनर्भूः। (अस्य “नेयङ् उवङ् स्थानावस्त्री”
इति निषेधमाशङ्क्य आह—) “हन्कर—” (वार्त्तिक) इति यथा उवङो वध-
नात् “नेयङ्वङ्—” इति निषेधो न (ततः अस्य नदीकार्यं सति आह—)
हे पुनर्भू। पुनर्भ्यम् पुनर्भवौ—पुनर्भवः ॥

मित—। नयन्तत्वात् नुटि दीर्घे पुनर्भूनाम् इति स्थिते रेफात् नकारस्य
भिन्नपदस्थत्वात् “अट् कुप् षाङ् नुम् व्यवयेपि” इत्यस्य अप्राप्तौ सत्याम् आह—

३०७। एकाजुत्तरपदे णः। ८।४।१२॥

दी—। एकाजुत्तरपदे यस्य तस्मिन् समाप्ते पूर्वपदस्थान्त निमित्तात्
परस्य प्रातिपदिकान्त नुम् विभक्तिस्थस्य नस्य नित्यं शत्वं स्यात्। आरम्भ-
सामर्थ्यात् नित्यत्वे सिद्धे पुनर्भावप्रदं स्वार्थार्थम्। (“हन्कर—” इति
वार्त्तिकविवक्षितं) यथा वाचित्वा प्रसत्त्वात् नुट्। पुनर्भूणां ॥

न (dental) being in the उत्तरपद which is of one vowel & at the same time it being of विभक्ति, of नुम् and at the end of a प्रातिपदिक, always changes to ण (cerebral) & the cause for the change (as in the rule “रषाभ्यां नोष्” &c) being in a पूर्वपद । Thus पुनर्भूणाम् with cerebral. Here नुट् comes in supercession of यण् due by the Varttika “हृन्कर—”, being पर in the order of Astadhyayi.

मित—। उत्तरपदशब्दस्तु समासस्य चरमावयवे रुढः । एकः अच् यस्मिन् तत् एकाच् ; तत् उत्तरपदं यस्य सः एकाजुत्तरपदः । तस्मिन् । एकाच् यः समासचरमावयवः तस्मिन् स्थितस्य नस्य इत्यर्थः । “प्रातिपदिकान्तनुम् विभक्तिषु च” (८।४।१) इति अत्र वर्तते । “पूर्वपदात् संज्ञायाम् अगः” (८।४।३) इत्यतः ‘पूर्वपदात्’ इति अनुवर्तते । तदाह—एकाजुत्तरपदे समासे पूर्वपदस्यात् निमित्तात् परस्य प्रातिपदिकान्त विभक्तिस्थस्य नस्य नित्यं णः स्यात् ॥ “रषाभ्यां नोष्ः समानपदे” (८।४।१) इत्यतः ‘ण’ इत्यनुवर्तमाने पुनर्ण—यहणं व्यर्थम् । न च “प्रातिपदिकान्त नुम्—” इति विकल्पनिवृत्त्यर्थं पुनर्ण—यहणं बाध्यम् ?—तत् कथं पुनर्ण—यहणमित्यत्राह—“आरभ्यसामर्थ्यात् नित्यत्वेसिद्धे पुनर्णहणं स्पष्टार्थम्” ॥ अत्रात् सुगमम् ॥ अधुना वर्षाभूशब्दे विशेषमाह—

दी—। वर्षाभूः । भेकजालौ नित्यस्त्रीत्वाभावात् हे वर्षाभूः कैयटमते । मतान्तरे तु (पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्तमानत्वात् इति वृत्तिकारमते तु) हे वर्षाभू । “भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूदुर्दुरे पुमान्” इति यादवः (ततः वर्षाभूशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वम्) । “वर्षात्वंश्च” इति यण् । वर्षाभूवौ वर्षाभूवः । स्वयम्भू पुंवत् (यस्य चतुरानने रुढत्वात् न स्त्रीलिङ्गता) ॥ इत्यादन्ताः ॥

Eng.—unnecessary.

मित—। सुगमा—। अथ सदन्ताः कथन्ते—अस + अण् = अस्य इति, पूर्वसुक्तम् । अस्य स्त्रियाम् “अत्रेभ्यो ङीप्” इति ङीप् प्राप्ते आह—

३०८ । न षट् स्वस्त्रादिभ्यः ।

दी— । षट्संज्ञकेभ्यः स्वस्त्रादिभ्यः ङीप् टापो नस्तः ।

ङीप् (by the rule “ऋन्नेभ्यो ङीप्”) and टाप् (by the rule “टा-
वचि”) are not to come after the six bases with स्वस्त्र &c, at the
beginning in the feminine. Now the seven bases स्वस्त्र &c are
being enumerated.

मित— । सुगमा ।

दी— । स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा ।

याता मातेति सप्तैते स्वस्त्रादयः उदाहृताः ॥

“अप् टृन्—” इति दीर्घः । स्वसा—स्वसारौ—स्वसारः ॥ माता पितृ-
वत् । शसि (अपुंस्वात् न—भावो न) मातृः ।

Eng.—Easy.

मित— । “न तिसृ चतसृ” इति निषेधादेवानवोः ङीवभावो ज्ञायते ; अव
तु पाठो व्यर्थः इति “कृन्नेजन्तः” सूत्रे कथ्यतः ॥ “ननान्दा तु स्वसा पतुः”
इत्यमरः ॥ स्वस्त्रशब्दस्य “अपटृन्—” सूत्रे गृह्यणात् सर्वनामस्थाने दीर्घः । अन्या-
धामगृह्यणात् न दीर्घः ।

दी— । शौः गोवत् । (शोशब्दस्य इदं रूपं न तु दिव्शब्दस्य) । राः पुं वत्
(रैशब्दस्य स्त्रियाम् राः इत्यादि पुं वत्) । नौ ग्लौवत् ॥

Eng.—Easy.

मित— । सुगमा ॥

“अथ अजन्तनपुंसकलिङ्गाः”

३०६ । अतोऽम् । ७।१।२४ ॥

दी—। अतोऽङ्गात् क्लीवात् स्वमोरम् स्यात् । “अमि पूर्वः” (सूत्र १६४) । ज्ञानम् । “एङ् ह्रस्वात्—” (सूत्र १६३) इति ह्रस्वमात्रलोपः । हे ज्ञान ।

सु (1st case singular) and अम् (2nd case singular) after अकारान्त neuter bases, are replaced by अम् । Then the sūtra “अमि पूर्वः” operates and we get ज्ञानम् by पूर्वरूप एकादेश । Then in हे ज्ञान स् it becomes हे ज्ञान अम् (सोः अम् by this very rule)=हे ज्ञानम् ; and then म् only which is now left of संवृद्धि elides by the rule “एङ् ऋसात्” (rule 193 ante).

३१० । नपुंसकाच्च । ७।१।२६ ॥

दी—। क्लीवात् परस्य औङ् शी स्यात् । असंज्ञायास् ।

औङ् is the designation for औ and औट् । And औट् ending after neuter bases is replaced by शी । Now in ‘शी’, श् is इत् and ई is only left. In ज्ञान+इ (the substitute of औ), ज्ञान is a म् by the rule “यचि भम्” ; for here अच् विभक्तिप्रत्यय follows, and now we look forward—

मित—। “जसः शी” (७।१।२७) इत्यतः ‘शी’ ; “औङ् चापः” (७।१।२९) इत्यतः औङ् इति अनुवर्तते । तथा च इति : “क्लीवात् परस्य औङ् शी स्यात्” । ‘शी’ इत्यत्र “लशक्तवृद्धि” इति सूत्रेण शकारस्य ईत्त्वान् ईकारभावे सति ज्ञान+ई इत्यत्र ‘ज्ञाने’ इत्यस्य “यचिभम्” इति असंज्ञायाम् सव्याम् आह—

३११ । यस्येति च । ६।४।१४८ ॥

दी— । तस्य इवर्णावर्णयोः लोपः स्यात् ईकारे तद्धिते च परे । इत्य-
कारलोपे प्राप्ते— । “औङ् श्यां प्रतिषेधो वक्तव्यः” (वार्त्तिक) ।
ज्ञाने ।

The इवर्ण and अवर्ण of a भसञ्जक word elides when ई or a तद्धिते affix follows. Thus here in ज्ञान+ई the elision of अकार in ज्ञान being due, the Varttika “औङ् श्याम्” declares that अकार of a भसञ्जक word is not to elide when शी of औङ् follows. Thus now ज्ञान+ई=ज्ञाने ।

मित— । यस्य ईति इति क्तेदः ॥ अः च इः च इति समाहारह्रस्वः ‘यम्’ ।
तस्य । अवर्ण—इवर्णयोः इत्यर्थः । ‘भस्य’ इत्यधिकृतमस्येव । स्वे ‘चकारात्’
“नः तद्धिते” इति सूत्रात् ‘तद्धिते’ इति “टेलोपः” (६।४।१४७) इत्यतः लोपः
चातुहृत्तमस्ति । तदाह—भस्य इवर्णावर्णयोः लोपः स्यात् ईकारे तद्धिते च परे ।
एवम् ज्ञान+ई इत्यत्र अकारलोपे सति वार्त्तिकमाह—“औङ् श्याम्—” । अनेन
च अलोपे प्रतिषिद्धे “आद्गुणः” इति ‘ज्ञाने’ इति रूपम् ॥ ज्ञान+जस् इति स्थिते
आह—

३१२ । जश्शसोः शिः । ७।१।२० ॥

दी— । क्लीवात् अनयोः शिः स्यात् ।

मित— । सुगमा । इति ज्ञान+शि इति स्थिते आह—

३१३ । शि सर्वनामस्थानम् । १।१।३२ ॥

दी— । ‘शि’ इति एतत् उक्तं संज्ञं स्यात् ।

This शि (the substitute of जस् and शस्) is styled as सर्वनामस्थान affix. And we look forward—

मित— । सुगमा ॥

३१४ । नपुंसकस्य भलचः । ७।१।७२ ॥

दी— । भलन्तस्य अजन्तस्य च क्लीबस्य नुमागमः स्यात् सर्वनामस्थाने परे । उपधादीर्घः । ज्ञानानि । पुनस्तद्वत् । शेषं रामवत् । एवं धनवनफलादयः ॥

Of a neuter base ending in भल् letter (i. e, consonants excepting the nasals & ह य व र ल) or अच् letter (vowel), नुम् is the augment when a सर्वनामस्थान affix follows, Thus here शि being सर्वनामस्थान, we have नुम् here. So ज्ञान+शि (इ)=ज्ञानन् इ ; this becomes ज्ञानानि with उपधादीर्घ by the rule “सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ” (ante). Similar declension is in 2nd case, & the rest are like राम ।

मित— । “इदितो नुम् धातोः” इत्यतः ‘नुम्’ इति, ‘उगिदचां सर्वनामस्थाने’ इत्यतः ‘सर्वनामस्थाने’ इति चानुवर्त्तते । तदाह—‘भलन्तस्य अजन्तस्य च क्लीबस्य नुमागमः’ इत्यादि । “मिदचोऽन्तात् परः” इति नुम् इत्यस्य मिच्चात् अन्त्यात् अचः परः सात् । एवं ज्ञानन् शि (इ) इति जाते “सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ” इति अत्र नान्तस्य ‘ज्ञानन्’ इत्यस्य उपधादीर्घं सति ज्ञानन्+इ=ज्ञानानि ; इति द्वितीयामपि ईदृशं रूपम् । अतः आह—“पुनस्तद्वत्” ॥ शिष्यते इति ‘शिषम्’ (कर्मणि घञ) । “घञजवन्ताः पुंसि” इत्यस्य प्राथिकत्वात् ‘शिषम्’ इति क्लीबे रूपम् इति सर्वमवदातम् ॥ अत्रात् सुगमम् ॥ अधुना सर्वादिगणान्तभूतानाम् केषाञ्चित् क्लीबे विशेषं वक्तुमुपन्यस्यति—

३१५ । अदृष्ट इतरादिभ्यः पञ्चभ्यः । ७।१।२५ ॥

दी— । पञ्चभ्यः क्लीबेभ्यः स्वमोरदृष्ट आदेशः स्यात् ।

Eng.—Easy.

मित— । इतरादि सर्वाद्यन्तर्गणः । इतर इतम अत्रा अत्रातर इतर इति इतरादयः । अत्र इतरइतमी प्रत्ययी । तदस्य तदनविधिना इतरइतमप्रत्ययान्ताः

गृह्यन्ते ॥ अत्र डकार इत् । एवं कतर+सु इत्यत्र कतर+अत् इति स्थिति आह—

३१६ । टेः । ६।४।१४३ ॥

दी— । डिति परे भस्य टेः लोपः स्यात् । “वावसाने” (इति चत्त्व-
विकल्पः) । कतरत्—कतरद् ॥ ‘भस्य’ इति किम् ? पञ्चमः ॥ टेः लुप्त-
त्वात् “प्रथमयोः—” (सूत्र १६४) इति पूर्वसवर्णादीर्घः “एङ्ङ्स्वात्—”
इति सम्बुद्धिलोपश्च न भवति । हे कतरत् । पुनन्तद्वत् । शेषं पुंवत् ॥
(? एवं) कतमत् । इतरत् । अन्यत् । अन्यतरत् । (अनातमशब्दः
अव्युत्पन्नः इत्युक्तं प्राक् अतः)—अन्यतमशब्दस्य तु अन्यतमम् इत्येव ॥
“एकतरत् प्रतिषेधो वक्तव्यः” (वार्त्तिक)—एकतरम् ॥

The टि portion of a भसञ्जक base elides when a डङ्ङ् affix follows. Thus कतर+अदङ्=कतर+अत्=कतरत्+अत्=कतरत् ॥ In कतरत्, चत्त्व by the rule “वावसाने” (ante) is optional ; so two forms are available—कतरद् and कतरत् । why do we take भस्य in the वृत्ति ? Witness पञ्चमः (where when मट् in place of डट् follows पञ्चन्—पञ्चन् not being a भ, its टि portion does not elide & we get पञ्चमः) । Now the necessity of डित् in अदङ्ङ् is being enumerated ;—As टि portion elides owing to डित्त्व here, so the rules “प्रथमयोः पूर्वसवर्णः” & “एङ्ङ्स्वात्—” does not apply here, for टि—portion being elided we have no ङ्ङ्स्वान्तत्वं in कतर & hence the above rules can not apply at all (अङ्ङ्स्व ङ्ङ्स्वान्तत्वाभावात् सम्बुद्धिलोपी न) । Thus we get हे कतरत् । Similarly ‘कतमत्’ इतरत् &c. The base अनातम being a non—derivative as said before i. e, not being डतम प्रत्ययान्त we get अनातमम् in the neuter 1st and 2nd case singular. In the case of एकतर however अदङ्ङ् for सु and अम् does

not come by the very Varttika “एकतरात् प्रतिषेधो वक्तव्यः” । Thus we get एकतरम् in neuter 1st case & 2nd case singular.

मित— । “अलोपोऽनः” (६।४।१३४) इत्यतः ‘लोप’ इति “तिविंशतेर्दिति” (६।४।१४२) इत्यतः ‘दिति’ इति अनुवर्त्तते । ‘भस्य’ इत्यधिकृतमस्येव । तदाह—
‘दिति भस्य टेः लोपः स्यात् ॥’ दिति अभस्यापि अनुवन्धकरणसामर्थ्यात् टिलोपो भवति यथा ‘कुसुहान्’ इत्यादौ । एवं सत्यपि कथं ‘भस्य’ इति वृत्तौ उक्तम् ? तदाह—‘पञ्चमः’ इत्यव डटो मडागमे ‘पञ्चन्’ शब्दस्य अभत्वात् टिलोपो न । अतः सुहु ‘भस्य’ इति उक्तम् ॥ कतर+अदट् इत्यव टेः लोपात् कतर+अत् इति जाते ङ्रसान्तत्वाभावात् ‘एङ्रङ्रसात्’ इति संवृद्धिलोपो न । ‘कतरत्’ इति । अतः टिलोपप्रवृत्तये ‘अदङ्’ इति ङित्करणम् ॥ अविद्यमाना जरा यस्य कलस्य इति विग्रहे “नञोऽप्यर्थानाम् बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः” इति बहुव्रीहौ अजरशब्दः सिधाति ; अस्य रूपमाह—

दी— । सोरमादेशे कृते सन्निपातपरिभाषया न जरस्—(“अदन्त सन्निपाताग्रयस्य अमः अदन्तविधातक—जरसादेशं प्रतिनिमित्तत्वायोगात्” इत्यर्थः) । अजरस् । (जरसादेशपचे) अजरसी ; (जरसादेशाभावे) अजरे । (जसि तु) परत्वात् जरसिकृते भल्लन्तत्वात् (“नपुंसकस्य भल्लचः” इति) लुम् ।

Eng.—Easy.

मित— । अजरस असु इति स्थिते जसः शिभावात् परत्वात् जरसि कृते भल्लन्तत्वात् लुम् । ततः अजर’ सु इति स्थिते आह—

३१७ । सान्त महतः संयोगस्य । ६।४।१० ॥

दी— । सान्त संयोगस्य महतश्चयो नकारः तस्योपधाया दीर्घः स्यात् असम्बद्धौ सर्वनामस्थाने परे । अजरांसि । (जरसादेशाभावपचे) अजराणि । अमि लूकोपवादम् अम्भावं वाधित्ता परत्वात् जरस् । ततः सन्निपातपरिभाषया न लूक् । अजरसम्—अजरम् । अजरसी—अजरे । अजरांसि—अजराणि । शेषं पुर्वं तु ।

There is दीर्घ of the उपधा of नकार i. e., of letter immediately preceding नकार provided, a case-affix entitled सर्वनामस्थान (सम्बोधन being excepted) follows—and this नकार should of the word सहत् and of a conjunct consonant ending in स्. Thus in अजरन् स्+इ, न is of a conjunct consonant ending in स्, so we get दीर्घ of the उपधा of नकार and the form is अजरांसि । In अजर+अस्, जरस् comes in being पर in supercession of अभाव here by the rule “अतोम्—” —this अभाव being an अपवाद of लुक् due by the rule “स्वमोर्नपुंसकात्” । As अभाव comes in connection with अ of अजर, so further लुक् can not come after जरसादेश here, then the सन्निपात maxim will be violated. Thus finally we get अजरसम् and अजरम् &c.

मित— । “सर्वनामस्थाने चासम्बद्धौ” (६।४।८) इति वर्तते । “नोपधायाः” (६।४।७) इति च वर्तते । अत्र ‘न’ इति लुप्तषष्ठीकं पदम् । “द्रुलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः” (६।३।१११) इत्यतः दीर्घाधिकारः अस्ति । सूत्रे—‘नान्तं’ इति षष्ठ्यन्तं पृथक् पदम् । अस्य संयोगे अस्मिन् अन्वयः । सान्तः यः संयोगः तस्य इत्यर्थः । सर्वमितत् ‘न’ इति षष्ठ्यन्तेन अन्वेति । तदाह—‘सान्तसंयोगस्य महत्तमो नकारः तस्य उपधायाः दीर्घः स्यात्’ इत्यादि । एवं अजरन् स्+इ इत्यत्र सान्तसंयोगस्य नकारस्य उपधादीर्घं सति अजरांसि इति ॥ अजर+अस् इत्यत्र “स्वमोर्नपुंसकात्” इति लुक् बाधित्वा “अतोम्” इति अभावः प्राप्तः, तं बाधित्वा परत्वात् जरस् । ततः अमाश्रिते जरसि कृते पुनः लुक् न स्यात्, सन्निपातपरिभाषाविरोधात्, तदाह—‘असि लुकोपवादम् अभावं बाधित्वा...न लुक्’ इत्यादि । ततः अजरसम् । जरसादेशाभावपक्षे तु अजरम् । अन्यत्र सुगमम् ॥ हृदय—उदक—आस्यशब्दाः सृष्टि ज्ञानवत् । शसादी विशेषमाह—

दी— । “पहन्तो—” इति हृदयोदकाश्रयानां हृद् उदन् आसन् ॥ (ततः शसि) इन्दि । हृद्—हृद्गमम् इत्यादि ॥ उदानि । उदना—

उदभ्याम् इत्यादि ॥ आसानि । आस्ना—आसभ्याम् इत्यादि ॥
 (मांसशब्दः ज्ञानवात् । शसादौ मांस् आदेशः । ततः आह—) मांसि
 मांसा—माम्भ्याम् इत्यादि । वस्तुतस्तु प्रभृतिप्रहणं प्रकारार्थम् इत्युक्तम् ।
 अत एव भाष्ये “मांसपचन्याः उखायाः” इत्युदाहृतम् (पच्यते अस्मामिति
 अधिकरणे कृष्टि पचनी । मांसस्य पचनी इति समासे मांस् आदेशे ‘मांस—पचनी’
 इति) ।—

(ननु ‘मांसपचनाः’ इत्यत्र अन्तःस्थितं कृतं कसम् आश्रित्य मांस् इत्यस्य पद-
 लभसि इति चेत् । तदा अत्र संयोगान्तस्य अकारस्य लोपोद्वार एव । इत्यतोत्तर-
 आह—) अयस्मयादित्वेन (“अयस्मयादीनि कृन्दसि” इति मांसशब्दस्य अत्र
 गणे पाठात्, ततः अस्य भवात्) भत्त्वात् संयोगलोपो न । (“संयोगान्तस्य लीपः”
 इति विहितलोपः पदस्यैव बोधव्यः इति) ॥

दी— । “पह्नो—” इत्यत्र हि ‘कृन्दसि’ इत्यनुवर्त्तितां वृत्तौ (ततः वैदिक-
 क्रियायामेव अस्य सूत्रस्य उपस्थासौ युज्यते इति काशिकामतम् । तत् न शोभनम्
 इत्याह—) । तथापि “अपोभि” (सूत्र ४४२) इत्यत्र “मांसकृन्दसि”
 इति वार्त्तिके “कृन्दोप्रहणसामर्थ्यात् लोकेपि क्वचित्” इति कैयटोक्तरीत्या
 प्रयोगमनुसृत्य पदादयः (आदेशाः लोके भाषायामपि) प्रयोक्तव्या इति बोध्यम् ॥

मित— । “पह्नो—” इति सूत्रे कृन्दोपहणानुवृत्तौ अपि लोकेपि पदादयः
 आदेशाः क्वचित् भवन्ति । कस्मात् एतत् शायते इत्याह—“अपो भि” इति सूत्रे
 “मांसकृन्दसि” इति वार्त्तिके—(मांस इत्यस्य तकारः स्थात् भादिप्रत्यये परे कृन्दसि
 इत्यर्थः) कृन्दोपहणात् शायते—एतत् सूत्रम् “पह्नो” इति सूत्रम् इत्यर्थः न केवलं कृन्दो-
 मात्र विषयम् अपि तु लोकविषयमपि । केवलकृन्दोविषये सति अत्र वास्तविके पुन-
 र्कृन्दोपहणं व्यर्थं स्थात् । अतः “लोकेपि क्वचित्” इति कैयटोक्तरीत्या “पह्नो—”
 इति सूत्रस्य लोकेपि प्रवृत्तिः बोधव्या इति ॥ इत्यदन्तप्रकरणम् ॥

Eng.—Easy,

मित— । श्रियं पातीति श्रीपाः । श्रीपाशब्दः विश्रपावत् । अस्य नपुं-
 सके ह्रस्वविधानमाह—

३१८ । ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य । १।२।४७ ॥

दी— । क्लीवे प्रातिपदिकस्य अजन्तस्य ह्रस्वः स्यात् । श्रीषं ज्ञान-
वत् । श्रोषाय । अत्र सन्निपातपरिभाषया “आतोघातोः” इत्याकार-
लोपो न ।

In neuter gender a crude form of the word ending in a vowel becomes short. Thus श्रीपा in the neuter becomes श्रीप & is declined like ज्ञान । In श्रीपाय, the प of श्रीप though of the verb ‘पा’ should not direct आलोप by the rule “आतो घातोः”, for यादेश coming in connection with अकारान्त ‘श्रीप’, here gives दीघ by the rule “सुपि च” । Thus there is no cause for आकारान्तता of a घातु here so the rule “आतोघातोः” can not apply. If however we say that ‘प’ of श्रीप though shortened is ‘पा’ indeed by the maxim “एकदेशविकृतमनन्ववत्”, then we are to say that आकारलोप in श्रीपाय by the rule “आतोघातोः” will be stopped by सन्निपातपरिभाषा । How can यादेश come in connection with अदन्तत्व of श्रीप, be the cause of आलोप here at the same time ?

मित— ‘ननु सन्निपातपरिभाषया’ इत्यादि ॥ श्रीपाय इत्यत्र “ऋक्षो न पुंसके—” इति ऋक्षे सति ऊर्ध्वादेशे च “सुपि च” इति दीर्घे सति ‘श्रीपाय’ इति रूपसिद्धिः ॥ ननु अत्र ऋक्षे सत्यपि ‘प’ इत्यस्य एकदेशविकृतमन्वायेन घातुत्वाभङ्गात् दीर्घे कृते आकारान्तत्वाच्च “आतो घातोः” इति आलोपः कथं न स्यात् ? इत्यत्रोत्तरमाह—‘सन्निपातपरिभाषया आलोपः न स्यात्’ । प्रकृते च अदन्तत्वमुपजीव्य प्रवृत्तस्य आदेशस्य आलोपं प्रति कथं निमित्तत्वं स्यात् इति भावः ॥ इदमपि अत्र अक्षव्यम्—श्रीप इत्यत्र पाघातोः ऋक्षत्वे तु पुनः दीर्घे सति (श्रीपाय यथा) उपस्थीयमानं पास्वरूपं लाचणिकमेव, अतः “आतो घातोः” इत्यत्र अस्य लाचणिकस्य ग्रहणसमुचितमेव इत्यास्तां तावत् ॥

अधुना वारिशब्दप्रक्रियां दर्शयति—

३१६ । स्वमोर्नपुंसकात् । ७।१।२३ ॥

दी— । क्लीवात् अङ्गात् परयोः स्वमोर्लुक् स्यात् । वारि ।

सु and अम् elide after neuter bases. Thus वारि+सु gives वारि with सु लोप ।

मित— । “प्रहभ्यो लुक्” इत्यतः लुक् अनुवर्तते । तदाह—“क्लीवात् अङ्गात् परयोः स्वमोर्लुक् स्यात्” । ततः वारि+सु इत्यत्र सुलोपे सति—‘वारि’ ॥ वारि षी इति स्थिते षीकारस्य “नपुंसकाच्च” इति ‘शी’ आदेशे सति वारि+ई इति स्थिते आह—

३२० । इकोचि विभक्तौ । ७।१।७३ ॥

दी— । ह्रगन्तस्य क्लीवस्य नुमागमः स्यादचि विभक्तौ । वारिणी । वारीणि । “न लुमता—” इति निषेधस्य अनित्यत्वात् पक्षे सम्बुद्धि-निमित्तो गुणः । हे वारे—हे वारि । “आङोना—” (सूत्र २४४) (इति) वारिणा । “वेर्ळिति” इति गुणे प्राप्ते “वृद्धौत्त्व नृजवद्भाव—गुणेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषेधेन” (वार्त्तिक) । वारिणे । वारिणः । वारिणोः । “नुम-चिर—” (२५० सूत्रे द्रष्टव्यम्) इति नुट् । “नामि” इति दीर्घः—वारी-याम् । वारिणि—वारिणोः । ह्रस्वादौ हरिवत् ।

Neuter bases ending in इक् vowel (i. e, ending in इ, उ, ऋ) take नुम् when an अजन्त case affix follows. The वारिन्+ई=वारिणी । Similarly वारिन्+इ=वारीणि (here इ being a सर्वनामस्थान by the rule “शि सर्वनामस्थानम्”, उपधा वृद्धि comes in by the rule “सर्वनाम-स्थाने चासंबुद्धौ”) । If we take the rule “न लुमताङ्गस्य” as obligatory the सु being elided in संबुद्धि, we do not get गुण by the rule “ङ्गस्य गुणः” ; if however the rule “न लुमता—” is taken as not obli- gatory then even सु being elided there is प्रत्यय लक्षण by the rule “प्रत्ययलोप प्रत्ययलक्षणम्” and the final form is हे वारि by गुण ।

[N. B.—That the rule “न लुमता” is not obligatory is proved from taking अच् here in this rule. If ‘अचि’ is not taken then even तुम् in हलादिविभक्ति प्रत्यय will elide by the rule ‘नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य’ and in संवृद्धि the affix सु being elided, तन्निमित्तकार्थ्य ceases by the rule “न लुमताङ्गस्य” । So even if we do not say ‘अचि’ in this rule तुम् will come in अजादि विभक्ति प्रत्यय only. Hence in order that ‘अचि’ be significant, we are to take “न लुमता” as non—obligatory, and thus there being occasion for तुम् in संवृद्धि even though सु elides it is prohibited by saying that तुम् comes only when अजादि प्रत्यय follows. Further भाष्यकार’s use of “इह किञ्चित् तपो” (७१॥२) also proves the अनिवार्यत्व of the rule “न लुमताङ्गस्य”] । In वारि+ङ्, गुण being due by the rule “वेङ्किति” it is superceded by तुम् by the Varttika “इङ्—शील—उजवद्वावगुणोभ्यो तुम् पूर्वविप्रतिषेधेन” & we get वारिङ् । In वारि+ङाम्, तुम् being पर is due over तुट्, but the Varttika “तुमचिरउजवद्वावेभ्यो तुट् पूर्वविप्रतिषेधेन” (ante) replaces तुट् here. Then we get दीर्घ by the rule “नामि” । Thus वारी- णाम् । वारिणि in 7th case singular & so on. It is like हरि in हलादि case affixes.

मित— । “इदितो तुम्धातोः” इत्यतः ‘तुम्’, “नपुंसकस्य क्तवः” इत्यतः ‘नपुंसकस्य’ इति चानुवर्तते । अङ्गाधिकारः अस्येव । ततः आहु—‘इगन्तस्य लोवस्य तुमागमः’ इत्यादि । ततः वारि+शी=वारिन्+इ=वारिणी । वारि+शि=वारिन्+इ=वारीणि (‘शि’ इत्यस्य सर्वनामस्थानत्वात् उपाधादङ्गिः) ॥ अत्र सूत्रे तुभो हलादिविभक्तौ सत्यां “न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य” इति लोपः स्यात् । संवृद्धौ च सीलुंका लुप्तत्वात् “न लुमताङ्गस्य” इति तन्निमित्तकार्थ्य नास्ति इति तुमपि न स्यात् । अतः अस्मिन् सूत्रे ‘अचि’ इति यद्वचं व्यर्थम् स्यात् ; फलतः अपि तज्ज्ञाभात् । ततः किञ्चित् आहुः—अचियद्वचं यदि सार्थकं स्यात्,

तदा 'न लुमता—' इत्यस्य अनित्यताम् अवधारय । "न लुमता—" इति निघे-
 षस्य अनित्यत्वे तु संबुद्धौ प्रत्ययलक्षण्येन प्राप्तं नुमं वारयितुम् अज्यङ्घणम् अर्धवत् इति
 भवति अज्यङ्घणं "न लुमता—" इत्यस्य अनित्यत्वे लिङ्गम्" इति वालमनोरमायां
 स्पष्टम् । "इह किञ्चित् तपो" इति भाष्यप्रयोगोप्यत्र लिङ्गम् । ततश्च हे वारि—हे
 वारि इति दयमपि संबुद्धौ साधु ; "न लुमता—" इत्यस्य नित्यत्वे अनित्यत्वपक्षे च
 यथाक्रमं बोध्यम् ॥ वारि+टा इत्यत्र "आङो नास्त्रियाम्" इति वारिणा । वारि
 ङे इत्यत्र "घेङिर्ति" इति गुणप्राप्ते "इङ्गील—" इति वार्त्तिकं तदेव वारयति । ततः
 नमि सति वारिणे ["गुणहृद्भि—औल वृजवद्भावयो नुम—" इति तु भार्ये पाठः] ॥
 हृत्ते नुम यथा—अतिक्रान्तः सखा यैः तानि अतिसखीनि ब्राह्मणकुलानि (अत्र इह
 बाधित्वा नुमेव) । औलात् नुम् यथा—कृशक्रोष्टुने अरण्याय (नात्र क्रोष्टुशब्दस्य
 वृजवद्भावः) ॥ वारि आम् इत्यत्र परत्वात् नुटं बाधित्वा नुमि प्राप्ते आह—“नुम
 अचिरं वृजवद्भावयो नुट पूर्वविप्रतिषेधेन” । ततः नुटि सति “नामि” इति दीर्घ-
 'वारोणाम्' इति । वारि ङि इत्यत्र औलं बाधित्वा नुमि सति वारिणि । अपुना
 'अनादि' इति अस्य विशेष्यनिघ्नस्य शब्दस्य भाषितपुंस्त्वत्वात् विशेषं दर्शयति—

३२१ । तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद् गालवस्य । ७।१।७४ ॥

दी— । प्रवृत्तिनिमित्तकेषु—भाषितपुंस्कम् इगन्तं क्लीबं पुंवद्वा
 स्यात् टादौ अचि । अनादये—अनादिने इत्यादि । शेषं वारिवत् ।
 पीलुर्वृक्षस्तत् फलं पीलु, तस्मै पीलुने । अत्र न पुंवत्, प्रवृत्तिनिमित्ता-
 मेदात् ॥

इगन्त neuter bases which can be used in all the genders with
 same connotation are optionally declined like masculine bases
 in अजादि case—affixes beginning with टा । Thus we get both
 अनादये+अनादिने । But when the connotation of a word differs
 in different gender, it not being a भाषितपुंस् word, it will be declined
 as like neuter bases only. Witness पीलुने referring to fruits of

पौलु tree. Here पौलु masc. refers to a tree, whereas पौलु neuter-refers to its fruit. So it is not a भाषितपुंस्, and cannot have optional पुंवद्भाव in 3rd case singular onwards.

मित्र—। भाषितः पुमान् येन प्रवृत्तिनिमित्तेन तत् भाषितपुंस्त्वं प्रवृत्तिनिमित्तम्, वदस्यास्तीति अर्थ आद्यच् । शब्दस्वरूपं विशेष्यम् । पुंस्त्वे नपुंसकत्वे च एक-प्रवृत्तिनिमित्तमितिभावः । पूर्वसूत्रात् “इकोचि” इति अनुवर्त्तते । ‘नपुंसकस्त्र’ इत्यप्यस्ति ; तदाह—‘प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये भाषितपुंस्त्वं इगन्तम् क्लौवम्’ इत्यादि ॥ अन्यत् सुगमम् ॥ अस्थि, दधि, सक्थि, अचि एतेषां प्रथमादितृतीययोः वारिवत् रूपाणि । टादौ अचि विभक्तौ विशेषमाह—

३२२ । अस्थिदधिसक्थ्यक्षणांमनङ्मुदात्तः । ७।१।७५ ॥

दी—। एषाम् अनङ् स्यात् टादौ अचि, स चोदात्तः । (ङिष्ठात् अन्यादेशः । दधन् आ इति स्थिते—) ‘अल्लोपोऽनः’ इति दध्ना । दध्ने । दध्नः । दध्नः—दध्नोः—दध्नाम् । (“विभाषा ङिष्ठ्योः” इति अङ्गोपविशत्ये) दध्नि—दधनि । दध्नोः । शेषं वारिवत् । एवम् अस्थि—सक्थि—अक्षणी । तदन्तस्यापि अनङ् । अतिदध्ना ।

अनङ् is ordered at the end of अस्थि दधि, सक्थि and अचि when टादि vibhakti affixes beginning with अच् follows. And this अनङ् is उदात्त । अनङ् is ordered at the end (ङिष्ठात्) । Thus in दधन्-आ, अकार of अन् elides by the rule “अङ्गोपोऽनः” and the form is दध्ना । Similarly दध्ने &c. Then in ङि, अकार elision being optional by the rule “विभाषा ङिष्ठ्योः” we get दध्नि दधनि । This अनङ् is ordered even after bases ending in दधि &c. Thus we get अति-दध्ना &c.

मित्र—। पूर्वसूत्रात् ‘तृतीयादिपु’ इति ‘अचि’ इति, चानुवर्त्तते । तथाच इतिः ‘अनङ् स्यात् टादौ अचि’ इत्यादि ॥ सर्वे संज्ञितार्थाः अमुद्भावः सौतः ॥ अन्यत् सुगमम् ॥

सुधीशब्दस्य नपुंसके “ऋस्यो नपुंसके प्रातिपदिकस्य” इति ऋस्रत्वे सति वारिवत् रूपम् तदाह—

दी—। सुधि । सुधिनी—सुधीनि । हे सुधे—हे सुधि । सुधिया—सुधिना (‘तृतीयादिषु भाषितपुंस्त्वं पुंवत्—’ सुधिया इत्यपि) । (एवं) सुधियाम्—सुधीनाम् ॥ (ऋषीव प्रधिशब्दस्य पुंवस्त्वे सति यण् तदाह—) प्रध्या—प्रधिना ॥

मधु—मधूनि—मधुनी । हे मधो—हे मधु । एवमम्बादयः । (‘पद्मो—इति सूत्रेण’); सानुशब्दस्य ‘स्तुवां’ । सूनि—सानूनि ॥ प्रियक्रोष्टु—प्रियक्रोष्टुनी । (‘शि’ इत्यस्य सर्वनामस्थानत्वात् ळजवद्भावे प्राप्ते आह—) तृजवद्भावात् पूर्वविपत्तिषेधेन नुम्; प्रियक्रोष्टूनि । टादौ पुंवत् पद्मे—प्रियक्रोष्ट्रा—प्रियक्रोष्टुना । प्रियक्रोष्ट्रे—प्रियक्रोष्ट्वे । अन्यत्र (पुंवस्त्वाभावपक्षे इत्यर्थः) तृजवद्भावात् पूर्वविपत्तिषेधेन नुमेव । प्रियक्रोष्टुना । प्रियक्रोष्टुने । “नुमचिर—” इति नुट् । (‘नामि’ इति दीर्घः तदाह—) प्रियक्रोष्टूनाम् ॥ इत्युदन्ताः ॥ (शोभनं लुनातीति क्तिप् । ऋषीव ऋस्रत्वे सति) सलु—सलुनी—सलूनि । पुनस्तद्वत् । सलुवा (इति पुंवद्भावपक्षे) । (तदभावे) सलुना ॥ इत्युदन्ताः ॥

धातु—धातूणी—धातूयि । हे धातः—हे धातु । धात्रा—धातूणाः (पुंवस्त्वे तदभावे च रूपे) । एवं ज्ञातृ कर्त्रादयः ॥ इत्युदन्ताः ॥

Eng.—Easy.

मित—। सुगमा ॥ अथ ओदन्तान् निरूपयन् प्रकृष्टा द्यौः यस्य इति बहुव्रीहौ अस्य नपुंसके ऋस्रत्वे प्राप्ते एषां ऋस्रत्वाभावात् आह—)

३२३ । एच इम्रस्वादेशे । १।१।४८ ॥

दी—। आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु एचः ह्रगेव स्यात् । प्रधु—प्रधुनी—प्रधूनि । प्रधुना इत्यादि । इड न पुंवत् । यदिगन्तं ‘प्रध’ इति तस्य भाषितपुंस्त्वाभावात् । एवमग्रेपि ॥ इत्युदन्ताः ॥

When in neuter &c, ऋस् is to be the order for ए ओ ऐ & औ, then उ for ओ+औ and इ for ए and ऐ must be ordered. Thus प्रकृष्टा दौः यस्य becomes प्रदुः in neuter with उ substituted for औ । In 3rd case singular we get प्रदुना & no optional पुंवत् by the rule “तृतीयादिषु भाषितपुंस्कां पुंवत्—” । For the अजन्त word प्रदु here is different from original प्रदो in the masculine—So we are to understand in cases of (सुनु) औदन्त, & (प्ररि) ऐदन्त bases.

मित— । सुगमा ॥ प्रकृष्टा धीः अस्य इति वियङ्गे लौवे ऋसादिशे ‘प्ररि’ इति प्रातिपदिकम् । अस्य रुपाख्याह—

दी— । प्ररि—प्ररिणी—प्ररोणि । प्ररिणा । एकदेशविकृतस्य अन्-
न्यत्वात् “रायो हलि” इत्यात्वम् । प्रराभ्याम्—प्रराभिः । “नुमचिर—”
इति नुटि आत्वे (च) प्रराणाम् इति माधवः । वस्तुतस्तु सन्निपातपरि-
भाषया नुट्यात्वं न (“ऋसान्तत्वमुपजीव्य प्रवृत्तस्य नुटः तदिघातकमालं प्रति
निमित्तत्वासम्भवात् इति भावः । ननु तर्हि ऋसान्तत्वमुपजीव्य प्रवृत्तस्य नुटः तदि-
घातकं “नामि” इति दीर्घं प्रति कथं निमित्तम् इत्यतः आह—) “नामि” इति
दीर्घस्त्वारम्भसामर्थ्यात् सन्निपातपरिभाषां वाधते इत्युक्तम् (? प्राक्) ।
प्ररीणाम् । इत्यैदन्ताः ॥ (शोभना नीर्यस्य तत् इति लौवे ऋसादिशे सुलु इति
प्रातिपदिकम् । तस्य रूपं यथा—) सुलु—सुलुनी—सलूनि । सलुना ।
सलुने । इत्यादि । इतौदन्तोः ॥

इत्यजन्तनपुंसकालिङ्गप्रकरणम् ॥

अथ हलन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् ।

(आदौ इकारान्तं निरूपयितुमाह—)

३२४ । हो ङः । ८।२।३१ ॥

दी—। हस्य ङः स्याज् भलि पदान्ते च । “हलङ्याप्—” इति सलोपः । पदान्तत्वात् हस्य ङः । जश्च चर्त्तवै । लिट्—लिङ्, लिङ्गौ—लिङ् । लिङ्म्—लिङ्गौ—लिङ्गः । लिङ्गा—लिङ्गभ्याम् इत्यादि । लिट्—लिट् लिय् स ।

ह at the end becomes ङ when भल् letter follows or, when at the end of a पद । Thus in लिङ् स, the ‘स’ (स्) elides by the rule “हल्ङ्याप्—” । Then in लिङ्, ह् being at the end of a पद becomes ङ । Then we get जश्च in place of ङ by the rule “भशां ज्योऽन्ते”, and चर्त्त also optionally by the rule “वाक्साने” । Thus we get लिट् and लिङ् । लिङ् + औ=लिङ्गः &c so on. In लिङ्गसु we have first ङ्ङ by this rule, then जश्च & then चर्त्त । Here सु does not become षु owing to the prohibition “न पदान्तात् टोरनाम्” (ante). In लिङ्गसु, the augment षुट् is optional by the rule “ङः सिषुट्” । Thus लिट् षुस=लिट्गसु by चर्त्त । Here also टुल does not come owing to prohibition in the rule “न पदान्तात्—” already referred to.

मित—। ‘ङः’ इति षष्ठ्यन्तम् । “भलोभलि” (८।२।२६) इत्यतः ‘भलि’ अनुवर्त्तते । “स्त्रीः संयोगाद्योरन्ते च” (८।२।२८) इत्यतः ‘भन्ते’ इत्यनुवर्त्तते । तदाह—‘हस्य ङः स्यात् भलि पदान्तेच’ । लीटि इति क्तिपि ‘लिङ्’ इति प्रातिपदि-

कम् । अस्य सौ “हलङ्गाप्—” इति सुलोपः । ततः लिङ् इत्यस्य पदान्तत्वात्
ङः—लिङ् इति । ततः “भलां जशोऽन्ते” इति ‘लिङ्’ इति । “बावसाने”
(पा० ४।५६) इति चत्वं विकल्पे ‘लिट्’ इति ॥ लिट्+सु इति ध्रुवभावे ङत्वे ततः
जश्त्वे चत्वं च रूपसिद्धिः । लिङ्सु इत्यतः “ङः सिधुट्” इति ध्रुवपक्षे लिङध्वसु ।
ततः चत्वं सति लिङध्वसु । “न पदान्तात् टोरनाम्” इति टुत्वनिषेधात् षत्वम् न
भवति ॥ भलि परे हकारस्य ङत्वं यथा ‘लिङि’ इत्यत्र ॥

दुहधातोः क्तिपि दुह् इति प्रातिपदिकम् । अस्यविशेषं वक्ष्यन् आह—

३२५ । दादेधातोर्घः । ८।२।३२ ॥

दी— । उपदेशे दादेधातोर्हस्य घः स्यात् भलि पदान्ते च । उपदेशे
किम् ? ‘अधोक्’ इत्यत्र यथा स्यात् । दामलिङ्मात्वनः इच्छति दाम-
लिङ्गति । ततः क्तिपि दामलिङ् । अत्र (घत्वं) मा भूत् ।

A root beginning with द in its enunciation changes its ह into घ when भल letter follows or when at the end of a पद । Why do we say उपदेशे ? उपदेश is said in the Vritti so that the change of ह into घ may be in अधोक् (here दुह being दादिधातु in its enunciation), & that ह must not change into घ in the case of the base दामलिङ् where ह is of the root लिङ् & not of any दादिधातु in Panini धातु पाठ ।

Thus in दुह्+सु (सु elides as in the case of लिङ्) and then ह is to change to घ by this rule and we look forward—

नित— । अनुवृत्तिरत्र पूर्वसूत्रवत् ॥ दामलिङ्मात्मनः इच्छति इति दाम-
लिङ्गति । ततः क्तिपि दामलिङ् । अत्र उपदेशे दादिधातुत्वाभावात् घत्वं मा
भूत् इत्याह ‘उपदेशे’ इति ॥ दुह्+लङ्+तिप् अधोक् इत्यत्र ‘दुह’ इत्यस्य दादि-
धातुत्वात् हस्य घः । ‘हलङ्गाप्—’ इति सुलोपः “एकाचो वशोभय” इति अधोक्
जश्त्वे चत्वं । अधोक्—अधीग । अत्र दादिधातुत्वात् हस्य घः स्यादेव ॥

इकारस्य घत्वम् यथा—दुग्धम् ॥ दुह् + सु इति स्थिते “इलङ्घ्राप्—” इति सुलोपे
दुह् इत्यत्र अनेन स्वीय घत्वे दुह् इति स्थिते आह—

३२६ । एकाचो वशो भष् भषन्तस्य स्त्वोः । ८।२।३१ ॥

दी— । धातोरव्ययो य एकाच् भषन्तस्तदव्यवस्य वशः स्थाने भष्
स्यात् सकारे ध्वशब्दे पदान्ते च । “एकाचो धातोः” इति सामानाधि-
कारयेनान्वये त्विह न स्यात् । गर्दभमाचष्टे गर्दभयति । ततः क्विप् ;
शिलोपः—गर्ध्वप् । ‘भलि’ इति निवृत्तम् । स्-ध्वोर्गर्दभसामर्थ्यात् । तेनेह
न—दुग्धम् दोग्धा । व्यपदेशिवद्भावेन धात्वव्यवत्त्वात् भष्भावः । जश्त्व—
चत्वे । धुक्—धुग । दुहौ—दुहः । जश्त्वचत्वे—धुच् ।

Letter determined by भष् प्रत्याहारः (i. e. भ, घ, ढ and ध) is the
substitute of letter signified by वश् प्रत्याहार (i. e. letters व, ग, ङ
and द) when it is a part of a verbal root—that part having one
vowel and when that part end in either भ् or भ or घ or ढ or ध,
provided स् or the verbal affix झ follows or when it is at the
end of a पद । The words “एकाचः धातोः” having same विभक्ति are not
related by way of adjective & noun in the sutra ; if the mea-
ning be “of a verb of one vowel”, भष् will not come in place
of वश् in the following case, (for in the following case the verb
is of more than one word)—गर्दभमाचष्टे इति क्विप् गर्धप् इति प्रातिपदिकम् ।
Then गर्दभ् + स = गर्धप् (द becoming घ by this rule), for दभ् the
verbal portion of one vowel ends in भ् (भषन्) and is एकाच् ।
For the formation of गर्धप् &c the explanation here in the vritti
is धातोरव्ययो य एकाच् &c. Here the अनुवृत्ति of भलि is gone. This
is inferred from the fact that स् + झ, are separately mentioned
ere. Had there been अनुवृत्ति of भल् then their separate mention.

becomes unnecessary. So in case of दुग्धम् & दोग्धा, though भल् follows there is no change of द into घ (for here neither स्र or ष्व follows).

Now in दुह्+किप्=दुह्, there being घ by the rule “दादिर्धातोर्धः” the form is दुघ् । Though this is a धातु still it not being a धात्ववयव how can द here become घ by भष्भाव by this rule ? And, the व्याख्या in vritti here is धात्ववयवो य एकाच् &c. So the author here says—recognition of धात्ववयवत्वं with regard to a धातु is indirectly taken no doubt. Hence in case of दुघ् we have भष्भाव and the form is घृघ् । Then by जश्त्व and चत्वं (see under “होठः”) the forms are घृक्—घृग् । In घृचु we have first चत्वं by the rule “आदेशप्रत्यययोः” and then चत्वं by the rule “खरिच” ।

नित— । स्र च भ्र च स्ध्वी । तयोः । वश् प्रत्याहारः । स्थानपठौ । पूर्वसूत्रात् ‘धातोः’ इत्यनुवर्तते । ‘एकाचः’ इत्यवयवपठौ, न तु धातोः इत्यनेन सामानाधिकरणेन अन्वयः । भष् भष इत्यपि प्रत्याहारौ । भषन्तस्य शब्दस्य इत्यर्थः । पदान्ते इत्यधिकृत-मस्मादेव पूर्ववत् । तदाह—‘धातोर्वयवो य एकाच् भषन्तःतदवयवस्य वशः स्थाने इत्यादि । न तु ‘एकाचः’ इत्यर्थे ‘धातोः’ इत्यनेन सामानाधिकरणेन अन्वये सति कः दोषः स्यात् ? इत्यन्तीत्तरमाह—‘एकाचः धातोः’ इति सामानाधिकरणेन अन्वये गर्दभमाचष्टे इति किपि गर्दभ् इति प्रातिपदिकस्य सौ, ‘दभ्’ इत्यंशस्य दस्याने धः न स्यात् । यतः गर्दभ् इति अनेकाच् एव । अतः “धात्ववयवो च एकाच्” इति व्याख्यानम् ॥ अत्र सूत्रे ‘भलि’ इति निवृत्तम् स्ध्वीः यद्वृणात् आपकात् । यदि ‘भलि’ इत्यनुवर्तन-मस्मादेव तदा ‘स्र’ इति ‘भ्र’ इति अन्योः भलत्वात् पृथक् यद्वृणं व्यर्थं स्यात् । अतः आह—‘भलि’ इति निवृत्तम् । स्ध्वीः यद्वृणासामर्थ्यात् । ‘भलि’ इति अनुवर्तनम् नास्ति ; ततः ‘दुग्धम्’ (दुह्+क्त) इत्यादौ भलि परे सत्यपि न भष्भावः ॥ ननु सूत्रव्याख्यानं ‘धात्ववयवो य एकाच्’ इत्युक्तम्, किन्तु प्रकृते ‘दुह्’ इत्यस्य “दादिर्धा-तोर्धः” इति घत्वे सति ‘दुघ्’ इत्यस्य धातुत्वे सति धात्ववयवत्वाभावात् कथं दकारस्य

भष्भावेन धकारः स्यात् ? अतः समाधानमाह—धातोर् धात्ववयवत्वव्यवहारः ‘व्यप-
देशिवत्’ सुखावत्, गौणः एव [व्यपदेशः सुखाव्यवहारः । स. अस्मासीति व्यपदेशी ।
तेन तुल्यम् इति व्यपदेशिवत् । सुखावत् इत्यर्थः] । ततश्च धातोरेव धात्ववयवत्व-
व्यवहारम् पुरस्कृत्य अतः भष्भावः स्यादेव ततः धृच् इति स्थिते जश्त्वेन, चर्त्वेन
च—धृक्—धृग् इति सिद्धौ । धृच् सु इत्यत्र जश्त्वेन गकारे सति “खरिच”
इति चर्त्वे स्यादित्यत्र प्रथमं “आदेशप्रत्यययोः” इति श्रुतेः सति ततः चर्त्वंम् ।
एवम् धृज् इति रूपसिद्धिः ॥

‘द्रुह्’ इत्यस्य “दादिधातोः—” इत्यनेन नित्यं घत्वे प्राप्ते, ‘सुहृ’ इत्यादीनाम् च
घत्वे अप्राप्ते आह—

३२७ । वा द्रुहमुहण्यहृणिहाम् । ८।२।३३ ॥

दी— । एषां हृष्य वा घः स्यात् भलि पदान्ते च । पक्षे (“होठः” ।
धृक्—धृग्—धृट्—धृङ् । द्रुहौ—द्रुहः । धृग्भ्याम्—धृङ्भ्याम् ।
धृज्—धृट्सु—धृट्सु । एवं मुहण्यहृणिहाम् ।

Of these four words द्रुह्, सुहृ, अहृ+णिहृ, हृ is optionally
changed into घ when भल् follows or when at the end of a पद ;
optionally ट also comes by the rule “होठः” । Thus घत्वपक्षे—धृक्—
धृग् ; and टत्वपक्षे—धृट्—धृङ्, &c, as in the case of लिहृ । Simi-
larly सुहृ, सुहृ+णिहृ are declined.

मित— । सुगमा ॥ ‘सुहृ’ इति शान्तः पाठः । व्यवहारकास्ते तु “धात्वादेः
घः सः” (६।१।६४) इति ‘घस्य’ सः स्यात् । सुहृतीति सुहृ । इत्यादि । एषा-
मपि द्रुहवत् रूपाणि ॥ ‘सुहृ—सुहृ’ इत्यादीनाम् भष्भावः न स्यात्, असम्भवात् ॥
विश्वं वहतीति “वहृश्च” इति णिः । ततः “अतः उपधायाः” इति वृद्धौ “विश्ववाहृ”
इति प्रातिपदिकम् । ततः स्वादिसर्वनामस्थाने लिङ्वत् रूपाणि । शंसादौ णि तु
सम्प्रसारणं वक्ष्यन् उपन्यस्यति—

३२८ । इग्यणः सम्प्रसारणम् । १।१।४५ ॥

दी— । यणः स्थाने प्रयुज्यमानो य इक् स सम्प्रसारणसंज्ञः स्यात् ।

The substitution of इक् letter in place of यण letter is technically known as सम्प्रसारण ।

मित— । सुगमा । आन्तरित्वात् यस्य इकारः, यस्य उकारः, रेफस्य ऋकारः सस्य स्थाने लृकारः सम्प्रसारणसंज्ञः ज्ञेयः ॥

३२९ । वाहः ऊट् । ६।४।१३२ ॥

दी— । अस्य वाहः सम्प्रसारणम् ऊट् स्यात् ।

The सम्प्रसारण of वाह्, which is a "भ" is ऊट्; the result here however is—ऊट्, a सम्प्रसारण is to come in place of यण in वाह; this is inferred from the अनुवृत्ति of सम्प्रसारण here.

मित— । सुगमा ॥ 'सम्प्रसारणम्' इत्यनुवृत्तौ 'वाहो' यस्य सम्प्रसारणम् ऊट् इति ज्ञायते । न तु "अलोऽन्त्यस्य" इत्यनेन इकारस्य ऊट् स्यात् । एवं विश्ववाह् + अस् (अस्) इत्यत्र विश्ववाह् इत्यस्य भत्वात्, 'वाह' इत्यस्य वकारस्य सम्प्रसारणम् ऊट् स्यात् । ततः विश्व ऊ वाह् + अस् इति स्थिते वाह—

३३० । सम्प्रसारणाच्च । ६।१।१०८ ॥

दी— । सम्प्रसारणात् अचि पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । "एव्यधत्त्यूठस्" (सूत्र ७३)—(इति वृद्धिः) । विश्वौहः । विश्वौहा इत्यादि ॥ "छन्दस्येव शिवः" इति पक्षो शिञ्जन्तात् विच् ।

When अच् follows after a सम्प्रसारण, then पूर्वरूप is the substitute for both. Thus विश्व ऊ वाह् + अस् becomes by पूर्वरूप एकादेशः विश्व ऊट् + अस् । Then by the rule "एव्यधत्त्यूठस्" वृद्धि comes in and the form is विश्वौह् + अस् = विश्वौहा । Some say that the rule "वाहश्च" enjoins शि after वाह् in veda (छन्दस्) only. In that case how

can विश्वबाह् be applied in classical language ? On this Bhattoji says, in that case derive विश्वबाह् as 'विश्व' बाह्यतीति विश्व+वह+शिच्+विच्=विश्वबाह् । And this विश्वबाह् being applicable in भाषा, we give here the declension of विश्वबाह् as above.

मित— । सुगमा ॥ ननु "वह्य" इति सूत्रे केचित् "कन्दसि सहः" इति सूत्रात् 'कन्दसि' अनुवर्त्तय 'कन्दस्येव वह्येः स्विः इत्याहुः । एतत् पक्षे तु भाषायां विश्व-बाह् शब्दस्य प्रयोगश्चिन्त्यः—इति पूर्वपक्षमाशङ्क्य आह—“कन्दस्येव स्विः” इति पक्षे शिजन्तात् विच् ॥ विश्वं बाह्यतीति विश्व+बाह् + शिच्+विच्—“अन्येभ्योपि ढ्यस्यते” इति विच्+विश्व+बाह्+विच् (‘नेङ्’वशित्ति) इति इङ्भावे शिलोपः)=विश्वबाह् (‘विच्’ इत्यस्य लोपः) । एवमस्य लोकप्रयोगार्हत्वात् रूपप्रदर्शनम् युक्तम् ॥ अनः शकटं वहतीति अनसिवह्येः क्तिप् (“अनसोड्य” इति क्तिप् सस्यङ्य—ततः सम्यसारणे पूर्वरूपे सति) 'अनुडुह्' इति प्रातिपदिकम् । अस्य विशेषमाह—

३३१ । चतुरनडुहोरा मुदात्तः । ७।१।६८ ॥

दी— । अनयोः आम् स्यात् सर्वनामस्थाने परे । स च उदात्तः ।

आम् is the substitute for the bases चतुर् & अनडुह् when a सर्वनामस्थान affix follows. आम् being मित् comes after the final vowel by the rule “मिदचोन्त्यात् परः” । Thus we get अनडु आह्+स्=अनड्+बाह्+स् and we look forward,

मित— । सुगमा । 'आमो' अव मित्वात् अन्यात् अचः परः स्यात् । एवम् अनडु आह्+स्=अनड्+बाह्+स् इति जाते—

३३२ । सावनडुहः । ७।१।८२ ॥

दी— । अस्य नुम् स्यात् सौपरे । 'आत्' इत्यधिकारात् अवर्णात् परोक्षं नुम् । अतो विशेषविहितेनापि नुमा आम् न बाध्यते । आमा च नुम् न बाध्यते । सोल्लोपः । नुम् विधिसामर्थ्यात् “वसुस्त्रस्र—” (सूत्र ३३४) इति दत्त्वं न । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् नुल्लोपो न । अनड्वान् ।

नुम् is ordered at the end of अनङ्ङ्, when सु (स्) follows. This नुम् is to come after the last अवर्ण (i. e., after आम् comes in) for there is अनुवृत्ति and jurisdiction of आत् (from the rule "आत् शीनयोर्नुम्" (७।१।८०) in this rule. Thus though आम् is general and नुम् is special (विशेष विहित); still नुम् does not bar आम्; neither आम् bars नुम् (but both come in order i. e., first आम् giving अनङ्ङ्वाह्+नुम्=अनङ्ङ्वान्ङ्+नुम्). Then सु (स्) elides by the rule "हल्ङ्गाश्चो—"। Here we get अनङ्ङ्वान्ङ्। Now ङ् at the end elides by संयोगान्तलोपः। This being treated as असिद्ध, further नलोपः by the rule "नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य" does not take place and we get—अनङ्ङ्वान्।

Again a further question arises that after सुलोप and हलोप by संयोगान्तलोपः, why should there not be द् in place of final न here by the rule "वसस्सुध्वंसु—अनङ्ङ्वाह्" (rule 334 infra)—the answer is, that final न (in अनङ्ङ्वान्) is not replaced by द् owing to the very fact that नुम् is ordered in स्; for if द्त्व is to come at all at the end by replacing न, then नुम् (न) should better be not enjoined. In अनङ्ङ्वान्, if द् comes & the form is to be अनङ्ङ्वाद, then rather do not enjoin नुम् here and still then in अनङ्ङ्वाह् we by द्त्व will get अनङ्ङ्वाद। The very fact that नुम् is enjoined here suggests that further द्त्व is not to come here. So the final result is as above i. e., अनङ्ङ्वान्।

मित—। अनङ्ङ्ङ्शब्दस्य नुम् स्मात् सौपरि। अत्र "आत्शीनयोर्नुम्" (७।१।८०) इत्यतः 'आत्' इत्यधिकारात् अनुवर्तनात् इत्यर्थः अवर्णात् परोक्षं नुम् विधीयते। ततश्च आभि कृते अवर्णे सति नुम् विधीयते इत्यर्थः लभ्यते। अतः आम्-
मीः सत्यपि सामान्यविशेषले विषयभेदात् आमी न नुमा (विशेषभूतेन नुमा इत्यर्थः)

बाधः । तेन आनि कृते अनङ्वाह इत्येतस्य नुमि सति ततः “हलङ्गाधभ्यो—” इति सुलोपे संयोगान्त—हकारलोपे च सति अनङ्वान् इति रूपसिद्धिः । अत्र पुनः “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” (८२१७) इति नलोपं प्रति असिद्धः संयोगान्तलोपः, तस्य ८२१२७ सूत्रघटितत्वात् । अतश्च संयोगान्तहकारलोपे सति पुनः नलोपी न स्यात् ॥ ननु अनङ्वान्ङ्+सु इत्यत्र सुलोपे संयोगान्तहकारलोपे च सति अनङ्वान् इत्यत्र न-कारस्य पदान्तत्वात् कथं “वसुसंमुखं सु—अनङ् ह्रां दः” (सूत्र ११४) इति दकारः न स्यात् ? अत्र आह—‘नुम् विधिसामर्थ्यात् “वसुसं सु—” इति दत्तं न स्यात् । यदि चात्र नुमो नस्य दत्तं स्यात्, तदा अनङ्वाह् इत्यत्र नमभाविपि हस्य दत्तं नैव अनङ्वाह् इति रूपसिद्धेः नुमविधिः अनर्थकः स्याद् । ततः यदि नुमविधिः सार्थकः स्यात्—तदा नुमो नकारस्य दत्तं न स्यात् इति नमविधिसामर्थ्यादेव विश्रायते ॥ संबुद्धौ ङे अनङ्ङ्, स् इति स्थिते “चतुरनङ्ङीराम्”—इति आमागमे प्राप्ते आह—

३३३ । अम् सम्बुद्धौ । ६।१।६६ ॥

दी— । चतुरनङ्ङीराम् स्यात् सम्बुद्धौ । आमोपवादः । हे अनङ्वन् अनङ्वाहौ—अनङ्वाहः । (शसि) अनङ्ङः । अनङ्ङहा ॥

अम् is the augment at the end of the bases चतुर् and अनङ्ङ्, when संबुद्धि follows. This अम् bars आम् । Thus we get ङे अनङ्वन् । In शस् which is not a सर्वनामस्थान affix we do not get आम् and the form is अनङ्ङः । Similarly अनङ्ङहा &c. In अनङ्ङङ्+भ्याम्, अनङ्ङङ् is a पद by the rule “स्वादिषु असर्वनामस्थाने” and we look forward—

मित— । ‘चतुरनङ्ङीराम्’ इति “चतुरङ्ङीराम् उदत्तः” इत्यत्र अनुवर्तते । कलितञ्च यथा—चतुरनङ्ङीराम् अम् स्यात् संबुद्धौ । अयमानो अपवादभूतः, किन्तु अत्र अमि कृते पूर्वसूत्रेण नुम् स्यात् । ततः ङे अनङ्वन् इति । अनङ्वन् इति प्रातिपदिकान्त नलोपं प्रति असिद्धः संयोगान्तलोपः ॥ शसि अनङ्ङः ; अत्र शसः सर्वनामस्थानत्वाभावाद् आम् न स्यात् ॥ अनङ्ङङ्+भ्याम् इति स्थिते आह—

३३४। वसुधसुध्वस्वनङ्हुहं दः । ८।२।७२ ॥

दी—। सान्तवस्वन्तस्य ससादेश्च दः स्यात् पदान्ते । अनङ्हु-
भ्याम् इत्यादि । सान्तेति किम् ?—विद्वान् । पदान्तेति किम्—सस्तम् ।
ध्वस्तम् ।

Of bases ending in वसुप्रत्यय and having स् at the end, o the roots खंस् and ध्वस्, and of the base अनङ्हुच्, दः is ordered when at the end of a पद । Thus अनङ्हुच्+भ्याम्=अनङ्हुद्भ्याम् & so on. Why do we say 'सान्त—' in the वृत्ति ?—Witness विद्वान् (with नुम् after विद्वन् in सु), where विद्वान् though ending in वसुप्रत्यय is not सान्त but is नान्त, so here दः does not come. (In विद्वस्+भ्याम् however, विद्वस् is सान्त and we get दः giving विद्वद्भ्याम्); why again do we say पदान्त in the वृत्ति ?—Witness the क्त प्रत्ययान्त words सस्तम् and ध्वस्तम्, here खंस् &c being not पद, दः does not come in.

मित—। वसु, इत्यनेन वसुप्रत्ययः गृह्यते । तदन्तविधियः । 'खंस्ध्वंस् अवसंसने' धातू एतौ । "ससजुषीरः" (८।२।६६) इत्यतः 'स इति लुप्तपठौकम् अनुवर्तते । तच्च वसोविशेषणम् । 'खंस्ध्वंस्' इत्यत्र सकारस्य अव्यभिचारात्, अनङ्हुश्च शब्दं च असम्भावात् 'स' इत्यनेन वसुर्वै विशेष्यते । 'पदस्य' इत्यधिकृतमन्त्येव । फलितमाह—'सान्त—वस्वस्तस्य ससादेश्च दः स्यात् पदान्ते' । "अलोऽन्त्यस्य" इत्यनेन अन्त्यस्यैव दः स्यात् । ततः अनङ्हुच्+भ्याम् इत्यत्र "सादिषसर्वनामस्थाने" इति अनङ्हुश्च शब्दस्य पदत्वात् दले सति अनङ्हुद्याम् इत्यादि ॥ वृत्तौ 'सान्त—' ग्रहणम् किमर्थम् ? विद्वन्+सु (स्) इत्यत्र नुमि सति विद्वन्+स् इति स्थिते सुलोपे उपधादीर्घे च विद्वान् इति रूपसिद्धिः । यद्यप्ययं वसुप्रत्ययान्तशब्दः, अत्र पदान्तश्च, तथापि अस्य सान्तत्वाभावात् दलं न स्यात् ॥ पदान्ते' इति कथमुक्तम् ? 'सस्तम्' इत्यादि यथा स्यात् । अत्र क्तप्रत्ययान्तम् । खंसं+क्त इत्यत्र 'सू'स' इत्यस्य पदत्वाभावात् न दलम् ॥ 'विद्वंसी—विद्वंसः', अनङ्हुशी इत्यादयोपि अत्र प्रत्यादाकार्याः ॥

अधुना तुरासाहश्च सौ “हल्-त्वादि—” इति सलोपे हस्य ढले च कृते विशेष-
वत्यति—

३३५ । सहेः पांडः सः । ८।३।५६ ॥

दी—। साड् रूपस्य सहेः सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् । तुराषाट्—
तुराषाड् । तुरासाहौ—तुरासाहः । तुराषाड्भ्याम् इत्यादि ॥ तुरं
सहते इत्यर्थे “ह्रन्दसि सहः” इति शिवः । लोके तु साहयतेः
क्विप् । “अन्येषामपि दृश्यते” (६।३।१३७) इति पूर्वपदस्य दीर्घः । इति
हान्ताः ॥

The स of सह, when it is in the form of साड् becomes cerebral.
Thus in तुरासाह्+स=तुरासाड्=तुराषाड् (by cerebral). By क्विप् we
get तुराषाट् । Similarly तुराषाड्भ्याम् &c. The derivation of तुरा-
साड् is तुरं सहते इति तुर+सह+क्वि=तुरासाह् (with उपधाहलि) । In
classical language however the derivation is तुरं साहयति इति तुर+
साहि + क्विप्=तुरासाह् with पूर्वपददीर्घ by the rule “अन्येषामपि दृश्यते” ।

N. B.—Remember that the rule “नक्षिप्रतिप्रपित्यधिरुचिसहितनिषुक्ती
(६।३।११६) does not apply here to give दीर्घ in ‘तुर’, for the rule
enjoins दीर्घ of the पूर्वपद of सह and not of साहि ।

मित—। अथ तुरासाहश्चन्द्रस्य उात्पत्तिं दर्शयन् आह—“तुरं सहते इत्यर्थे
“ह्रन्दसि सहः” इति शिवः । ननु एवं उात्पन्नस्य तुरासाहश्चन्द्रस्य ह्रन्दोमात्रविषयत्वात्
कथमस्य भाषायां प्रयोगः ? तदाह—“लोके तु साहयतेः क्विप्” इत्यादि ॥ भाषा-
याम्—तुरं साहयति इति सहेः णिचि क्विप् । “अन्येषामपि दृश्यते” इति पूर्व-
पदस्य ‘तुराहश्चन्द्रस्य’ इत्यर्थः, दीर्घः इति अत्र भट्टोजीशैलम् । यत्र “नक्षिप्रतिप्रपित्य-
धिरुचिसहितनिषुक्ती” (६।३।११६) इति सहेरेव पूर्वपदस्य दीर्घः विहितो न तु
साहेरपि । अतएव “अन्येषामपि—” इत्याह भागेशः । एवञ्च “सहेः पांडः सः”
इति सहेरेव वलं न च साहेरपि ; इति वलं ज्ञातं प्राप्नोति । वस्तुतस्तु “ह्रन्दसः

सङ्ख्येः” न तु साङ्गिः क्तिप् । तेन “तुरासाङ्गं पूरोधाय”, ‘पृतनाषाङ्’ द्विधौ योङ् न्
“पुरुषतः पृतनाषाङ्” इति भाषायां प्रयोगाः चिन्त्याः” इति हरदत्तोक्तमेव युक्तं प्रति-
भाति इत्यास्ताम् तावत् ।

स्त्रीलिङ्गदिव्शब्दः अस्ति । सुशीमना द्यौः यस्य इति बहुव्रीहौ पुंसि वकारान्तः
सुदिव्शब्दः जातः । अस्य रूपं वक्ष्यन् आह—

३३६ । दिव औत् । ७।१।८४ ॥

दी— । दिव इति प्रातिपदिकस्य औत् स्यात् सौ परे । अलुविधित्वेन
स्थानिवत्त्वाभावात् “हल्ङ्याप्—” इति सुलोपो न । सुद्यौः—सुदिवौ—
सुदिवः । सुदिवम्—सुदिवौ—सुदिवः ।

Of the crude word (प्रातिपदिक) दिव्, औत् is ordered at the end
when सु follows. This औत् being अलुविधिविधि is not स्थानिवत् by
the rule “स्थानिवदादिशोऽनल्विधौ”, & so सु (स्) here does not elide
by the rule “हल्ङ्याप्—” । And we get सुद्यौः ।

मित—‘सावनङुङ्’ इति सूत्रात् ‘सौ’ अनुवर्तते । ‘दिवः’ इति वङ्गान्तम् ।
ननु “दिङ् प्रौढायाम्” इत्यस्यात् यङ्गं स्यात् न वा ? इति सन्देहे सति आह—
‘दिव्’ इति प्रातिपदिकस्य । प्रातिपदिकयङ्गणे किं मानम् ? तदाह—“निरनुबन्ध-
कयङ्गणे न सानुबन्धकस्य” इति न्यायात् अनुबन्धरहितः ‘दिवः’ एव यङ्गम् । न तु
अनुबन्धयुक्तस्य ‘दिङ्’ इति धातोः । ततः आह—‘दिव्’ इति प्रातिपदिकस्य ।
‘औत्’ इत्यस्य ‘व्’ इति अलुविधिविधित्वात् न स्थानिवत्त्वमस्ति । ततः ‘हल्ङ्यादि—’
इति सुलोपो न । ततः सुद्यौः इति ॥ सुदिव्+भ्याम् इति स्थिते आह—

३३७ । दिव उत् । ६।१।१३१ ॥

दी— । दिवः अन्तादेशः उकारः स्यात् पदान्ते । (वकारस्य उच्चैः सति
सुदि+उ=‘सुदु’ । उकारस्त्वाव यण् । तदाह—) सुद्युभ्याम् । सुद्युभिः
इत्यादि ।

उकार is ordered at the end of the base दिव् when at the end of a पद—(i. e., दिव्) being at the end of a पद changes its व् into उ and we get सुदि उ+भ्याम्=सुदु+भ्याम् (by यणादेश for “इ and उ” = सुदु+भ्याम् । Similarly we get सुदुभिः &c.

मित— । सुगमा ॥ अधुना नित्य बहुवचनान्तस्य चतुर्शब्दस्य रूपाणाह—

दी— । चत्वारः (“चतुर्नङ् होः—” इति आम् । जसः सर्वनामस्थान-
लात् आम् । चतुरः (जसः असर्वनामस्थानलात् न आम्) । चतुर्भिः । चतुर्भ्यः ।
चतुर्भ्यः ।

मित— । सुगमा ॥ चतुर्+आम् इति स्थिते “ऋस्वनद्यापो नुट्” इति ऋस्वा-
न्ताभावात् नुटि अप्राप्ते आह—

३३८ । षट्चतुर्भ्यश्च । ७।१।५५ ॥

दी— । षट्संज्ञकेभ्यः चतुरश्च परस्य आम् नुडागमः स्यात् ।
(“रषाभ्याम्—” इति) णत्वम् । (“अचो रषाभ्याम् होच” इति शकारस्य)
द्वित्वम् । ऋतुगणाम् ।

आम् after words technically known as षट्संज्ञक (by the rules
“ष्यान्ता षट्” and “उतिच” &c.) and after the base चतुर्, takes the
augment नुट् । Thus चतुर्+आम्=चतुर्+नाम्=चतुर्णाम् । णत्व here
coming by the rule “रषाभ्याम्—” । Then द्वित्व here of ण is optional
by the rule “अचो रषाभ्याम्” । Thus both चतुर्णाम् and चतुर्भ्याम् ।

मित— । ‘षट्’ इत्यनेन “ष्यान्ता षट्” इति “उतिच” इति षट्संज्ञकाः शब्दाः
गृह्यन्ते, न तु केवलः षट्शब्दः ; तथाचहतिः—“षट्संज्ञकेभ्यः” इति । अत्र “आम् सर्व-
नामः सुट्” इत्यतः “आम्” इति षष्ठान्तम् अनुवर्तते ॥ ‘चतुर्भ्याम्’ इत्यत्र “रषाभ्याम्
नोद्यः समानपदे” इति णत्वम् । पञ्चमस्तु शकारस्य द्वित्वम् “अचो रषाभ्याम्”
इत्यनेन । चतुर्+आम् इति स्थिते “खरबसानयोर्विसर्जनीयः” इति रेफस्य विसर्गे प्राप्ते
आह—

३३६ । रोः सुपि । ८।३।१६ ॥

दी—। सप्तमी बहुवचने रोरेव विसर्जनीयः नान्य रेफस्य । वत्वम् ।
वस्य द्वित्वे प्राप्ते—

Eng.—Easy,

नित—। 'सुप्' इति सप्तमी बहुवचनम् । तदाह "सप्तमी बहुवचने" इति ।
एवं यश्+सु इत्यव "सप्तशुषोः" इति कृते सति अनेन विसर्जनीये कृते यश्+सु
इति सिध्यति ॥ प्रकृते चतुर्+सु इत्यव रेफस्य कृताभावात् न विसर्जनीयः इति
फलितम् । सिद्धे सति आरम्भो नियमायः इत्याह—'रोरेव' न तु अव्यस्य 'रस्य' इति ;
चतुर्+सुप् इत्यव "आदेश प्रत्यययोः" इति पत्रं प्राप्तम् । यस्य तु "अचो रङ्गाभ्याम्"
इति पाणिनी दित्वे प्राप्ते आह—

३४० । शरोऽचि । ८।४।३६ ॥

दी—। अचि परे शरो न द्वेस्तः । चतुर्थं ॥ प्रियचत्वाः । हे प्रिय-
चत्वः । प्रियचत्वारौ—प्रियचत्वारः । गौणत्वे तु नुट् नेप्यते—प्रियचतु-
राम् । प्राधान्ये तु ह्यादेव—परमचतुर्णाम् । इति रेफान्ताः ।

A शर् letter does not become duplicated when अच् (i. e, a vowel) follows. Thus we get चतुर्थं without द्वित्व of प्रकार । The base प्रियचतुर् formed by the बहुव्रीहि समास—प्रियाः चत्वारः यस्य इति is thus declined—प्रियचत्वाः (with आम् here & in सर्व नामस्थान affixes). प्रियचत्वारौ—प्रियचत्वारः—प्रियचत्वारम्—प्रियचत्वारौ—प्रियचतुरः । In संबुद्धि the form is प्रियचत्वः with अम् by the rule "अम् संबुद्धौ" । There will be no नुट् in आम् of this base, for it is subordineted here. Thus we get प्रियचतुराम् without नुट् । But when चतुर् is the प्रधान though in a compound, then नुट् must come as in the case of परमचतुर्णाम् (which is a कर्मधारय compound of परम and चतुर्) ।

मित—। एवं चतुर्षु इति एकप्रकारमेव रूपम् ॥ प्रियाः चत्वारः यस्य इति बहुव्रीहौ प्रियचतुर्शब्दः विशिष्यनिघ्नः सर्ववचनयुक्तम्—आदि । अस्य सर्वनामस्थाने “चतुरनङुहीराम्” इति आन्त्ये स्यात् । शसो सर्वनामस्थानत्वाभावात् न आम्—प्रियचतुरः इति स्यात् । प्रियचतुर् इत्यत्र चतुर्शब्दस्य गौणत्वात् “षट्चतुर्भ्यश्च” इति सूत्रे प्रधानस्य चतुर्शब्दस्य ग्रहणात्, नुट् न ; अतः आह—‘गौणत्वे न नुट्’ । ततः प्रियचतुराम् इति । चतुर्शब्दस्य प्राधान्ये सति तु नुट् स्यादेव यथा परमचतुर्णाम् इत्यत्र । ‘परमचतुर्णाम्’ इति कर्मधारयसमासे चतुर्शब्दस्य न गौणत्वम्—“उत्तरपदार्थे प्रधानस्तत्पुरुषः” इति ॥ अथ लकारान्तं निरूपयन् आह—

दी—। कमलं कमलां वा आचक्ष्णाणः (इति “तत्करोति तदाचष्टे” इति णिचि कमलधत्तेः क्तिप् कमल् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ “हलङादि—” इति सुलोपात् आह—) कमल—कमलो—कमलः । (कमल् सु इत्यत्र लकारस्य इष्टत्वात् “आदेशप्रत्यययोः” इति) षत्वम् । कमलषु । इति स्यान्ताः ॥

Eng.—Easy.

मित—। सुगमा ॥ अधुना सकारान्तं निरूपयति । प्रशाम्यतीति क्तिप् “अनुनासिकस्य क्तिभ्योः क्ङिति” (६।४।१५) इति दीर्घः । ततः प्रशाम् इति शब्दे जाते सति आह—

३४१ । मो नो धातोः । ८।२।६४ ॥

दी—। मान्तस्य धातोः नः स्यात् पदान्ते । नत्वस्य असिद्धत्वात् लोपो न । प्रशाम्यति इति प्रशान् । प्रशामौ—प्रशामः । प्रशान्भ्याम् इत्यादि ।

A root ending in न takes न (in place of न) when at the end of a पद । Thus प्रशाम+क्तिप्=प्रशान् when at the end of a पद । Now न being at the end of a पद and प्रातिपदिक here, there should be elision of it by the rule “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” (८।२।७) । But

the rule “मोनी धातो” being later in the order of Astadhyayi is to be regarded as असङ्गि [by the rule “पूर्ववासिङ्गम् (ante)] with regard to the operation of the rule “नलोपः—” । Thus प्रशान्+स्= प्रशान् (with (सु) लोप by “हल्ङ्याप्स्यो—”) ।

मित— । “अलोऽन्त्यस्य” इति सूत्रेण अन्त्यमकारस्य एव नकारः स्यात् पदान्ते । ततः प्रशान्+स् इत्यत्र ‘हल्ङ्याप्—’ इति सुलोपे ‘प्रशान्’ इति रूपसिद्धिः ॥ ननु ‘प्रशान्’ इत्यत्र नकारस्य पदान्तत्वात् ततः प्रातिपदिकान्तत्वाच्च “न-लोपः प्रातिपदिकान्तस्य” इति नलोपः कथं न स्यात् ?—अत्रोत्तरमाह—“मोनीधातोः” इति विहितः नकारः परत्वात् “नलोपः—” इति सूत्रं प्रति असिद्ध एव, “पूर्ववासिङ्गम्” इति सूत्रेण । ततः नात्र नलोपः ॥ भ्यामादौ हलि “स्वादिष्वसर्वनामस्थाने” इति पदत्वात् ‘नत्वम्’ अस्मैव तदाह—प्रशान्भ्याम् इत्यादि ॥ अधुना किम्—शब्दस्य विशेषं निरूपयति—

३४२ । किमः कः । ७।२।१०३ ॥

दी— । किमः कः स्याद्विभक्तौ । अकच्-सहितस्याप्ययमादेशः । कः—कौ—के । कम्—कौ—कान् इत्यादि सर्ववत् ॥

Eng.—Easy.

मित— । “अठनः आ विभक्तौ” इत्यतः विभक्तौ इति अनुवर्तते, तदाह—किमः कः विभक्तौ इत्यादि । “त्यदादीनाम् :अः” (७।२।१०२) इति पूर्वसुवात् अकारः यथा नातुहल्यते तदाह सूत्रम् “किमः कः” इति । एवं विभक्तौ किमः कादिशे सति “साकच्कस्य अप्ययमादेशो भवति”, तदाह—“अकच् सहितस्य अपि अयमादेशः” । इदमप्यवस्यत्तव्यम्—“त्यदादीनाम्” इत्यनुवर्तनमस्मैव । वचन-विपरिणामिन—तदादिः किमः कः इति व्याख्येयम् ॥ अथ इदमशब्दो निरूप्यते—

३४३ । इदमो मः । ७।२।१०८ ॥

दी— । इदमो मः स्यात् सौ परे । त्यदाद्यत्वापवादः ।

m is ordered in place of the final म् of इदम् when सु (1 st case

singular विभक्ति) follows. This order of म in place of स is to bar अकार at the end due by the rule “त्यदादीनामः” (७२।१०९) ।

मित—। “तदोः सः सौ अनन्ययोः” इत्यतः ‘सौ’ अनुवर्तते ॥ अलोऽन्य-परिभाषया अन्यस्य मस्य मः स्यात् । न च मस्यमविधिः निरर्थकः एव । तथा च काशिका—“इदमो मकारस्य मकारवचनं त्यदाद्यत्ववाधनार्थम्” । ततः इदम्+स् इति स्थिते आह—

३४४ । इदोऽय्यपुंसि । ७२।१११ ॥

दी—। इदमो इदोऽय्य स्यात् सौ पुंसि । सोल्लोपः—अयम् ॥ त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं च ।

When सु of the masculine follows इदम्, then अय् is ordered in place of the इद् of इदम् । Thus in इदम्+सु=अयम् (सु also eliding by the rule “हलङ्गावभ्यो—”) । Now in इदम्+औ, अकार is ordered at the end by the rule “त्यदादीनामः”, so the author says “त्यदाद्यत्वम्” । Then we get इद्+अऔ=इद्+औ (the two अ combining into पररूप आदेश by the rule “अतो गुणे”), and we look forward—

मित—। सुगमा ॥ इदमो इद्-रूपस्य अय्—आदेशे सति, हलङ्गादिलोपे च ‘अयम्’ इति ॥ इदम्+औ इति स्थिते “त्यदादीनामः”, इति अच्चे इद् अ औ इति जायते—अतः आह “त्यदाद्यत्वं पररूपत्वम् च” । ततः निरूपयति—

३४५ । दश्च । ७।२।१०६ ॥

दी—। इदमो दस्य मः स्यात् विभक्तौ । इमौ—इमे (इत्यपि सन्वत्) । “त्यदादेः सम्बोधनं नास्ति” इत्युत्सर्गः ।

Eng.—Easy.

मित—। सुगमा ॥ अपवादलक्षणव्यभिचारवान् उत्तमैः । त्यदादीनाम् प्रायेण सम्बोधनं नास्ति क्वचिशास्ति इति तदर्थः । औस इति वदद्वाच्यमेवातमानम् ॥ इदम् शब्दस्य टादौ अचि विशेषमाह—

३४६ । अनाप्यकः । ७।२। ११२ ॥

दी—। अककारस्य इदम् इदः अन् स्यादापि विभक्तौ । 'आप्' इति 'टा' इत्यारभ्य छवः पकारेण प्रत्याहारः । अनेन ।

इदम् not ending in ककार takes अन् in place of its इद portion when a विभक्ति प्रत्यय beginning with टा & ending in सुप् follows. The word 'आपि' in the vritti being a प्रत्याहार beginning with आ & ending in प् of सुप्, we have got the above explanation. Thus इदम्+आ=इद+आ (by त्यदायल)=अन् अ+आ=अन+आ=अन+इन (as is राम)=अनेन ।

मित—। "अन् आपि अकः" इति सूत्राङ्गानि । न विद्यते क् यस्य सः अक्, तस्य 'अकः' ककाररहितस्य इत्यर्थः । अनुवृत्तिस्तु "इदमो मः" "इदोय् पुंसि" इत्यत्र द्रष्टव्या ॥ एवम् इदम्+आ=इद+आ (त्यदायलेन)=अन् अ+आ (अनेन सूत्रेण—अनादेशः)=अन+इन (रामादिशब्दवत् इनादेशः)=अनेन ॥ 'अकः' इति किम् ? इमकेन । अत्र ककारसहितस्य इदमो आपि अनादेशो न ॥ इदम्+भ्याम् इत्यत्र त्यदायले पररूपले च सति इद+भ्याम् इत्यत्र "अनाप्यकः" इति प्राप्ते आह—

३४७ । हलि लोपः । ७।२। ११३ ॥

दी—। अककारस्य इदम् इदो लोपः स्यात् आपि हलादौ ।

The इद portion of इदम् not ending in ककार, elides when an आप् विभक्ति beginning with हल् follows. Thus इदम्+भ्याम्=इद+भ्याम्=अभ्याम् (see next).

But the question here arises that the elision (लोप) should be due of the final letter of इद by the rule "अलोऽन्यस्य" and then there can be no इष्टसिद्धि in अभ्याम्, so we look forward—

मित—। सुगमा ॥ ननु "अलोऽन्यस्य" इति सूत्रेण "इदोऽलोपः" इति, वचने अन्यस्य 'इ' इत्यस्य लोपे प्राप्ते आह—

दी—। “नानर्थके अलोन्त्यविधिरनभ्यासविकारे” (वार्त्तिक) ।

“अलोन्त्यविधि” is not to extend to a portion which in itself is अनर्थक (having no meaning at all), excepting अभ्यासविकार when अलोन्त्यविधि is to extend no doubt.” So here ‘इदृ’ in itself being अनर्थक there is no application of अलोन्त्यपरिभाषा here. But the whole of इदृ here elides.

मित—। अनर्थकस्य आदेशो लोपो वा विकारो वा अन्यस्य अलो न भवति अपि तु सर्वस्य । अत एव अनर्थकस्य इदृः सर्वस्यैव लोपः वा विकारो वा । कृते लोपे अकारभावः शेषः ॥ ‘अनभ्यासविकारे’ इति उक्तत्वात् अभ्यासस्य तु विकारे कर्त्तव्ये अन्यस्य एव अलो भवति । केवलस्य धातोरर्थवत्त्वेऽपि तिलेकृते समुदायस्वार्थवत्त्वात् अभ्यासभावस्य नार्थवत्त्वं न इति अत्र सर्वलोपे अनिष्टापत्तिः । ततः “अनभ्यासविकारे” इत्यनेन अभ्यासविकारे सर्वादेशः निषिद्धः ॥

३४८ । आद्यन्तवदेकस्मिन् । १।१।२१ ॥

दी—। एकस्मिन् क्रियमाणं कार्यम् आदाविव अन्त इव स्यात् ।

[तेन अ.भ्याम् इति स्थिते अस्य सूत्रस्य प्रकृतौ सत्याम्—“सुपि च” इति दीर्घः । ततः आह—] आभ्याम् ।

When an operation is to come in a single letter then that one is to be regarded as both आदि वा अन्त as the case may be. Thus in अ + भ्याम् we can apply the rule “सुपि च” and by दीर्घ we get आभ्याम् । Here ‘अ’ इत्यस्य अन्तवत्त्वात् दीर्घत्वम् ।

मित—। सुगमा । ‘आद्यन्तवत्’ इत्यत्र ‘वति’ इहान्ते श्रूयमाणत्वात् प्रत्येकमभिसम्बध्यते । तदाह प्रकृतौ—‘एकस्मिन् क्रियमाणं...आदाविव अन्ते इव स्यात्’ इत्यादि ॥ भाष्ये तु “व्यपदेशिवद् एकस्मिन्” इति सूत्रशिक्षा विहितम् ॥

[मन्त्रः “व्यपदेशिवदेकस्मिन्” इत्यपठित्वा सूत्रकारेण “आद्यन्तवदेकस्मिन्” इति उच्चार्य ‘एकस्मिन्’ प्रकृति ‘आद्यन्तवत्’ सर्वद्वयं वर्त्तते इति इक्षितम्, विहितम् इत्यास्तां

तावत्] ॥ इदम् भिस् इति स्थिते त्यदायत्वे पररूपे च सति “हलिलोपः” इति इदं लोपे अ भिस् इति जाते “अतो भिस् एस्” इति भिसः स्थाने ऐसि प्राप्ते सति आह—

३४६ । नेदमदसोरकोः । ७।१।११ ॥

दी— । अककारयोः इदमदसोभिस् ऐस् न स्यात् । (बहुवचने भलि परे) एत्त्वम् = एभिः ॥ (“त्यदादीनामः” इति) अत्त्वम् । नित्यत्वात् डेः स्मै, पश्चाद्धलि लोपः । अस्मै—आभ्याम्—एभ्यः । अस्मात्—आभ्याम्—एभ्यः । अस्य—अनयोः—एषाम् । अस्मिन्—अनयोः—एष । ककार-योगे तु—अयकम्—इमकौ—इमके । इमकम्—इमकौ—इमकान् । इमकेन-इमकाभ्याम् इत्यादि ।

ऐम् is not to come in place of भिस् after the bases इदम् and अदम् not ending in ककार । Then इदम् + भिस् = इद + भिस् (by त्यदायत्वम्) = अ भिस्, (“by हलिलोपः”) = एभिः. Here एत्व coming by the rule “बहुवचने भल्येत्” । In इदम् + डे (ए) = इद + ए (by त्यदायत्व), we do not get यादेशः as in रामाय, but स्मै comes by the rule “सर्वनामः, स्मै”, for इदम् being सर्वनाम, स्मै is नित्य and comes in supercession of यादेशः । Then we get इद + स्मै which become अ + स्मै = अस्मै by हलिलोपः । Hence the author here says “अत्वम् । नित्यत्वात् डेः स्मै पश्चात् “हलिलोपः” &c. Similarly आभ्याम् एभ्यः, अस्मात्, अस्य, अस्मिन् &c. In आम् also there is त्यदायत्व, पररूपत्व, सुट् (as in सर्वेषाम्), then “हलिलोपः and lastly एत्व and षष् and the form is एषाम् । Similarly एषु is formed. Declension of इदम् when ककार (अकच्) comes differs, for then the rules “अनाप्यकः,” “हलिलोपः” and “नेदमदसोरकोः” &c donot apply, these being disallowed from operation owing to the prohibition ‘अककारस्य’ &c. Thus we get अयकम्—इमकौ—इमकान् &c.

मित— । “अतो भिस ऐस्” इत्यतः ‘भिस ऐस्’ अनुवर्तते । ‘अकोः’ इति षष्ठान्तम् ; अविद्यमानः कः ककारः ययोः तयोः इत्यर्थः । तदाह— ‘अकारयोः’ इदमदसोः इत्यादि । इदम्+भिस=अ भिस=एभिः । “बहुवचने भाल्येत्” इत्यत्र एत्वम् । इदम्+ङे इत्यत्र प्रथमं तावत् त्यदाद्यत्वम् ततः अस्त्व सर्वनामत्वात् अस् नित्यः । अतः नित्यत्वात् यादेशं वाधित्वा अस् स्वादेव, पश्चात् “हलिलोपः” इति इदलोपः ततः अस् इति ॥ अन्यत् सुगमम् ॥ ककारयोगे विशेषम् दर्शयति, यतः ककारयोगे “अनाप्यकः”, “हलिलोपः”, “नेदमदसोरकोः” इति सूत्राणां प्रवृत्तिर्न स्यात् ककार-योगे तन्निषेधात् ।

३५० । इदमोऽन्वादेशोऽशनुदात्तस्तृतीयादौ । २।१।३२ ॥

दी—अन्वादेशविषयस्य इदमोऽनुदात्तः अशादेशः स्यात् तृतीयादौ ।
अश्व—वचनं साकृत्कार्यम् ।

When अन्वादेश (i. e, a subsequent assertion of one already mentioned) is to be made for the word इदम्, then अश्व is to be substituted for it in तृतीया &c, and this is pronounced as अनुदात्त । The forms अस् with अशादेश are same as अस् without अशादेश, so the sutra should rather assert अनुदात्तत्व only & not अशादेश also ; अशादेश having no significance here. So to remove this ambiguity now the author says that अश्व is to come in place of इदम् along with अकच्, so अशादेश is significant here ; compare the example (though not given here) “इमकाभ्यां ह्यवाभ्यां रात्रिरधीता, अथो आभ्याम् अहरप्यधीतम्” ।

मित— । अन्वादेशे अश्ववचनविधानाभावेपि अस् आभ्याम् इत्यादि लभ्यते “द्वितीयाटोस्तेनः” इति द्वितीयादौ विशिष्यविधानात् । तद अनुदात्तत्वमेव विधीयताम्, अश्ववचनं च निरर्थकमिति चेत् ? अत्र समाधत्ते—अश्ववचनं साकृत्कस्त्व इदमो विहितम् ततो न निरर्थकम् । उदाहरणं यद्यतः—इमकाभ्यां ह्यवाभ्यां रात्रि-

रचीता, अथो, आभ्याम्, अहरप्यचीतम् ॥ आदेशः कथनम्, अन्वादेशः अनुकथनम् । कथनसत्र विधानं न तु वस्तुनिर्देशमात्रम् । तेन इह न “इषदर्थे मय्यादाभिषिधौ यः । एतमातं जितं विद्यात्” पूर्वाधस्य च शब्देन अनुवादत्वात् । अन्वादेशस्तु इदमेतदो-
रसद्भावेऽपि बुद्ध्या सन्निधापितस्य अन्यतरस्य विधानमपि भवति “तस्मात् शशं सः...शैलसुता-
मुपेताम् । कथयामास च भर्तुरेनाम्” ॥ तथा च काशिका—नेह पद्यादुच्चारण-
मात्रम् अन्वादेशः । किं तर्हि ? एकस्मैवाभिधेयस्य पूर्वं शब्देन प्रतिपादितस्य द्वितीयं
प्रतिपादनमन्वादेशः” । परसूत्रेऽपि अन्वादेशार्थः द्रष्टव्यः ॥

३५१ । द्वितीयो टौस्वेनः । २।४।३४ ॥

दी— । द्वितीयायां टौसोश्च परतः इदमेतदोरेनादेशः स्यात् अन्वादेशे ।
(अन्वादेशशब्दं व्याख्यायते—) किञ्चित् कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्-
न्तरं विधातुं पुनरुपादानमन्वादेशः” । यथा—‘अनेन व्याकरणम्
अधीतम्’ ‘एनं ह्यन्दोऽध्यापय’ इति ‘अनयोः पावत्रं कुलम्’ ‘एनयोः
प्रभूतं स्वम्’ इति । एनम्—एनौ—एनान् । एनेन । एनयोः । इति
मान्ताः ॥

Eng.—Easy.

मित— । पूर्वसूत्रव्याख्यावसरे च द्रष्टव्या ॥ अधुना यकारान्तान् निरूपयन् आह-
‘गणसंख्यानं’ इति अदन्तचरादिः धातुः । ततः सुपूर्वात् स्वार्यं णिचि सति विचि-
सुगणि+विच=सुगण्+विच् (“अन्वोभ्योऽपि ह्यग्रते” इति णिलोपः) =सुगण् (विचिर्
इच्चावितौ ; ततः वीरपृक्लोपः) इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ हलङ्गादिलोपि
‘सुगण्’ इति रूपसिद्धिः । तदेवाह दीक्षितः—

दी— । गणयते विच् । सुगण्—सुगणौ—सुगणः । (सुगण्+सु इत्यत
“ङणोः कृक्टृक्शरि” इति टुक् विकल्पः । टुकि सति “चयो द्वितीया—” इति
वार्तिकेन टस्य ठः स्यात् । अतः टुक्पक्षे इरूपे तदाह—) सुगणट् सु—सुगणट्सु
(टुगभावपक्षे रूपं यथा) सुगणसु ॥ (गणयतिः किपि विशेषमाह—) विष्पृ ।
“अनुनासिकस्य किञ्चलोः” (६।४।१५) इति दीर्घः (सुगण् इति प्रातिपदि-

कम्) । (ततः) सुगाय—सुगायौ—सुगायः । (पूर्ववत्) सुगायट्—
सुगायट्—सुगायट् इति श्रान्ताः ॥

Eng.—Easy.

(अथ नकारान्ताः कथ्यन्ते—) राजन्+सु इति स्थिते आह—

दी— । परधात् उपधादीर्घः ; हल्ङ्यादिलोपः । ततो नलोपः ।

राजा ।

मित— । राजन् सु इति “हल्ङ्याप्—” स्वेण सुलोपे सति प्रथमं तावत् पर-
त्वात् “सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ” इति प्राप्ती—उपधा इद्धिः । ततश्च प्रातिपदिकान्त—
नलोपः, तथा च सूत्रम् “नलोपः प्रातिपदिकान्तश्च” । एवं ‘राजा’ इति सिद्धम् ॥
हे राजन् सू इत्यत्र हल्ङ्यादिना सुलोपे सति नकारस्य पदान्तात् प्रातिपदिकान्ताच्च
लोपे प्राप्ति आह—

३५२ । न ङिसम्बुद्धयोः । ८।२।८ ॥

दी— । नस्य लोपो न स्यात् ङौ सम्बद्धौ च । हे राजन् ॥ ङौतु
छन्दस्युदाहरणम् । “सपां छलुक—” इति छेलुक । निषेधसामर्थ्यात्
प्रत्ययलक्षणम् । “परमे व्योमन्” । “छाबुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः”
(-वार्त्तिक) । ङौ विषये उत्तरपदे परे “न ङिसम्बुद्धयोः” इत्यस्य निषेधो
वाच्यः इत्यर्थः । चर्मणि तिलाः अस्य चर्मतिलः ; घृह्णन्ति ॥ राजानौ—
राजानः । राजानम्—रजानौ—राजानः । ‘अल्लोपोनः’ (इत्यकार-
लोपः) ; ऋत्त्वम् ; न च अल्लोपः स्थानिवत् । ‘पूर्वाश्रित्वा’ तन्निषे-
धात् । नापि वहिरङ्ग तया असिद्धः । यथोद्देशपक्षे वाष्ठीं परिभाषां प्रति
ऋत्त्वस्य असिद्धतया अन्तरङ्गभावे परिभाषायाः अप्रवृत्तेः । जगार्हः—
राजः । राज्ञा ॥

The न at the end does not elide when ङि or संबुद्धि follows. Thus
हे राजन् सू gives हे राजन् (with सुलोपः) । In राजन् ङि, राजन् is a ‘भ’
and not a ‘पद’ । So how can the question of नलोपः which is to

come at the end of a पद arise here at डि ? Hence the author says that the example of डि (i. e, न not elided in डि) is in Vedic language. In vedic language the डि elides by the rule “सुपां सुलुक्—” (vedic rule), and then in राजन् डि, (डि being elided) we get राजन्, here न् at the end being about to elide this Sutra bars elision and we finally get राजन् &c (in डि in Vedic uses), witness the example here परमे व्योमन् । In राजन् डि though डि elides by लुक् and question of प्रत्ययलक्षण seems to cease by न लुमतादस्य”, still here is प्रत्ययलक्षणम् (being a vadic case), for otherwise the निषेध in this sutra will be useless. Hence the very fact of prohibition suggests प्रत्ययलक्षण here. If there is प्रत्ययलक्षण in vedic usages as परमे व्योमन् though डि elides by the word लुक् (see above), why then should not प्रत्ययलक्षण exist in examples of compounds like चर्मतिलः (compounded from चर्मणि तिला अस्य) and वृद्धनिष्ठ (compounded from वृद्धाणि निष्ठा अस्य) and why thus डिङ्लुक् in समास be not by प्रत्ययलक्षण come under the operation of the rule yielding non-elision of न ? Against this the Varttika “ङौ उत्तरपदे—” bars the operation of this rule “डि संवृद्धोः” in case of डि if उत्तरपद—follows (as in चर्मतिल &c). Thus चर्मतिलः । वृद्धनिष्ठः &c are got with नलोपः । Similarly राजानी—राजानः &c with उपधावृद्धि in सर्वनामस्थान affix. In राजन् + शस् (शस् not being a सर्वनामस्थान affix, we do not get उपधावृद्धि) । The rule “अलोपोऽनः” (Sutra 234) provides अलोप in अन् portion here. Thus we get राजन् + अस् which by यत्त्व (the rule being “यो य ना चुः” becomes राजन् + अस् = राज्ञः. We here need not apprehend स्थानिवत्त्व of अलोप here by the rule “अचः परस्मिन् पूर्वविधौ” for its स्थानिवत्त्व will be prohibited when यत्त्व

is to come in by the rule “पूर्वतासिद्धम्” । Again अक्षीपः which with respect to भसञ्ज्ञा and स्वादिप्रत्ययः is वहिरङ्ग in comparison with यत्न which is अन्तरङ्ग being dependent on यत्न योग only, should rather be regarded as असिद्ध by the maxim “असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गे” with respect to यत्न and thus यत्न is not to operate here. Against this the author says that though वहिरङ्ग still अक्षीप is not असिद्ध with respect to यत्न । The reason is—this maxim being mentioned by भाष्यकार in the 6th chapter of Astadhyayi under the rule “वाहः कट्” is called a षष्ठी परिभाषा and it is regarded as to operate only in its own sphere by the maxim “यद्योद्देशं संज्ञापरिभाषाम् । But यत्न rule is in the 8th chapter and is असिद्ध by the rule “पूर्वतासिद्धम्” no matter whether अक्षीप is अन्तरङ्ग । And thus in fact this षष्ठीपरिभाषा can not thus operate in matter of श्चुत्त it being असिद्ध respect to this परिभाषा । So in the from राज्ञः, यत्न must come in after अक्षीप । Similarly राज्ञा is formed. In राजन्+भ्याम्, न being elided आत् &c by the rule “सुपि च” is apprehended and we look forward—

मित— । “न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य” इत्यतः ‘नलोपः’ (नस्य लोपः इत्यर्थः) अनुवर्तते । तदाह— ‘नस्य लोपो न—’ इत्यादि । ततः हे राजन् इति सिद्धम् ॥ राजन् ङि इत्यत्र ‘राजन्’ इत्यस्य मत्वात् पदत्वाभावात् नलोपस्य प्राप्तिरिव नास्ति, तत् कथमत्र ङी नलोपो निषिद्धः ? इत्यत्रोत्तरमाह—‘ङी’ तु छन्दस्यैव इत्यत्र उदाहरणम् । उदाहरणं यथा—‘परमे व्योमन्’ । ‘व्योमन्’ इत्यत्र “सुपां सुलुक्—” इति छान्दस सूत्रेण ङिलुकि सति प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य नलोपो प्राप्ते तद्विधिष्यते । अत्र ङी-लुका लुप्तत्वात् “न लुप्तवाङ्मस्य” इति सूत्रेण प्रत्ययलक्षणाभावः युक्तः ; किन्तु “निषेधसामर्थ्यात्” शायते यदत्र प्रत्ययलक्षणमप्येव अन्यथा निषेधः व्यर्थः स्यात् । अतः आह—“निषेधसामर्थ्यात् प्रत्ययलक्षणम्” एतदपि छन्दसि सम्भवत्येव ॥ ननु यदि परमे व्योमन् इत्यादी ङीलुका लुप्तत्वेऽपि प्रत्ययलक्षणं स्यात् तदा—चर्मणि तिला अस्य

चमैतिलः, ब्रह्मणि निष्ठा अस्य ब्रह्मनिष्ठः इत्यादि समासेपि ङिङ्लुकः प्रत्ययलक्षणमा-
श्रित्य “न ङिसंभुद्धोः” इत्यस्य सूतस्य प्राप्नो नकारस्य लोपनिषेधः कथं न स्यात् ?
अतः वार्तिकमाह—“ङावुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः” । ब्रह्मनिष्ठ इत्यादी उत्तरपदे
परे ङिविषये “न ङिसंभुद्धोः” इति सूतस्य प्रवृत्तिर्प्रतिषिध्यते । तेन ब्रह्मनिष्ठ
इत्यादी नलोपः स्यादेव इत्यादि ॥ राजन् + शस् इत्यत्र शसो सर्वनामस्थानत्वाभावात्
उपधादीर्घे असति, “अङ्गोपोऽनः” इति सूत्रेण ‘राजन्’ इत्यत्र ‘अन्’ इत्यस्य अलोपे च
सति राजन् + अस् इति जाते यत्नेन राज्ञः इत्यत्र “अचः पूरयिन् पूर्वविधौ” इति
सूत्रेण अङ्गोपस्य स्थानिवत्त्वं न शङ्क्यम् ? यत्त्वं कर्तव्यं “पूर्ववासिद्धम्” इति सूत्रेण
अङ्गोपस्य स्थानिवत्त्वं न स्यात् । अन्यदपि अत्र द्रष्टव्यम्—अङ्गोपस्य भसंज्ञापेक्षः स्यादि-
प्रत्ययापेक्षः बहिरङ्ग एव, श्चुत्त्वं तु श्चुत्योगमात्रापेक्षः सन् अनरङ्ग एव । ततः
“असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे” इति परिभाषया कथं अङ्गोपः श्चुत्वविषये असिद्धः न स्यात् ?
इत्यत्र समाधानमाह—“असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे” इति परिभाषा तु षष्ठाध्याये “बाहः
ऊठ” इति सूत्रभाष्ये उक्तम् । अतः इयं ‘षाष्ठी परिभाषा’ । “यथोद्देशं संज्ञा-
परिभाषम्” इति पञ्चायत्येन इयं परिभाषा निजस्थानमेव व्याप्रियते । एवं षष्ठा-
ध्यायाः षष्ठमाध्यास्य चतुर्थपदे स्थितस्य श्चुत्वस्य विधाने सति “पूर्ववासिद्धम्” इति
पुंल्लस्यासिद्धत्वात् अन्तरङ्गापि इयं परिभाषा षष्ठाध्यायगता षाष्ठी सती न प्रवर्तते अतः
आह—“यथोद्देशपक्षे षाष्ठी परिभाषा प्रति श्चुत्वस्य असिद्धत्वम्” इत्यादि । एवमपि
राज्ञः इत्यत्र श्चुत्वनिर्वाहः एव । ततः श्चुत्वेन जजोः संयोगात् ‘राज्ञः’ इति
रूपसिद्धिः । एवम् राज्ञा इत्यादि ॥ राजन् + भ्याम् इत्यादी पदत्वात् नलोपे सति
“सुपिच” इति आत्वादि कथं न स्यात् इत्याशङ्क्य आह—

३५३ । नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति । ८।२।२ ॥

दी— । सुपूर्विधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृतितुक्विधौ च नलोपोऽसिद्धः,
नाम्यत्र—‘राजाश्च इत्यादौ । इत्यसिद्धत्वात् आत्वमेत्वं ऐस्त्वं च न ।
राज्ञभिः । राज्ञे—राजभ्याम्—राजभ्यः । राज्ञः—राज्ञोः—राज्ञाम् । राज्ञि—
राजनि । प्रतिदिष्यतीति (प्रतिदिब + कनिन्) प्रतिदिवा—प्रातर्दिवानौ—
प्रतिदिवानः (इत्यादि राजवत्) । अस्य भविष्ये अङ्गोपे कृते—

In सुप्विधि (i. e., as regards rules on case-affixes) in स्वरविधि (i. e., when स्वर is to be enjoined), in संज्ञाविधि (i. e., when संज्ञा is being enjoined), in तुन्विधि of क्त affixes, नलोप is to be regarded as if it has not taken place at all. But in other place नलोप is to be deemed as taken place ; thus in समासविधि &c, नलोप is taken as accomplished, so we have राजाञ्च । Hence in राजन् + भ्याम् and राजन् + भिस्, नलोप being असिद्ध we do not get दीर्घ (आत्) by “सुप्-च” and ऐत्वं by the rule “अतो भिस् ऐस्” respectively. So in राजन् + भ्यस् we do not get एत्वं by the rule “बहुवचने भल्लयेत्” । The base प्रतिदिबन् is also like राजन् ; but in प्रतिदिबन् + शस् there being अलोप we look forward—

मित— । विधानं विधिः । सुप्च स्वरस्य संज्ञा च तुक्च, इन्द्रः । तेषां विधयः । तेषु । ‘कृति’ इति तुका सम्बध्यते ; अन्यत्र असम्भवात् । फलितं यथा— सुपोविधौ, स्वरविधौ संज्ञायां विधेयायाम् ; कृतिपरि यः तुक्, तस्य च विधौ नलोपः असिद्धः । अत्र “पूर्वत्वासिद्धम्” इत्येव नलोपे असिद्धे सति आरम्भो नियमार्थः । “एतेष्वेव नलोपोऽसिद्धोभवति नान्यत्र” । तथा च वसौ—नान्यत्र ‘राजाञ्च’ इति । अत्र नलोपः सिद्धः एव । अत्र विस्तरव्याख्या च काशिकायां द्रष्टव्या ॥ प्रतिदीम्बतीति प्रति + दिबु (क्रीडायाम्) + कनिन् = प्रतिदिबन् इति प्रातिपदिकम् । अस् राजवत् रूपम् । किन्तु शसि भवात् राजवत् अलोपे कृते विशेषमाह—

३५४ । हल्लिच । ८ । ७७ ॥

दी— । रेफवान्तस्य घातोरूपघाया इको दीर्घः स्यात् इति । न त्नाल्लोपस्य स्थातिवत्त्वम् । (न पदान्त—इति सूत्रे) दीर्घविधौ तन्निवेधात् । वदिरङ्गपरिभाषा तुलन्यायेन न प्रवर्त्तते । प्रतिदीम्बः । प्रतिदीम्बा इत्यादि ॥ यज्वा—यज्वानौ—यज्वानः ।

The लपधा इक् vowel of a verb ending in र or व becomes दीर्घ when a हल् letter follows. Thus प्रतिदिबन् + शस् becomes प्रतिदीबुः with

the penultimate vowel being lengthened. Here अल्लोप is not to be treated as स्थानिवत्, for its स्थानिवत्त्व is prohibited in connection with दीर्घविधि in the rule “न पदान्—” (ante.). And वहिरङपरिभाषा also to make अल्लोप असिद्ध does not operate here for reasons discussed under the rule 352 in connection with the formation of the word राज्ञः ॥ (Rest Easy).

नित—। “वीरुपधाया दीर्घ इकः” इति अनुवर्तते । “सिपिधातोः” इत्यतः “धातोः” च । “धातोः” इति ‘वोः’ इत्यस्य विशेष्यम् ; तदाह—“रिफवान्तस्य धातोः” इत्यादि ॥ ननु “अचः” परस्मिन्—” इति सूत्रेण अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वमान्नित्य अकारिण्य व्यवधाने सति हल्परत्वाभावात् कथमिह दीर्घः स्यात् इत्याकाङ्क्षायाभाह—“अव अल्लोपस्य स्थानिवत्त्व” नास्ति । दीर्घविधौ “न पदान्—” इति सूत्रे तन्निषेधात् ॥ वहिरङपरिभाषाया अप्राप्तिश्चाव, ‘राज्ञः’ इति रूपसाधनावसरे व्याख्यातः ॥ यज्वन्-शब्दः सुटि राजवत् । अस्ति तु अल्लोपे प्राप्ते आह—

३५५ । न संयोगाद्वमन्तात् । ६।४।१३७ ।

दी—। वकार-मकारान्तसंयोगात् परस्य अन्तोऽकारस्य लोपो न स्यात् । यज्वनः । यज्वना—यज्वभ्याम् इत्यादि । (ब्रह्मन्शब्दस्य अस्ति अनेन सूत्रेण अल्लोपे असति—) ब्रह्मणः । [ब्रह्मणा—ब्रह्मभ्याम् इत्यादि ।

The अकार of अन् portion of words having वकार or मकार as conjuncts preceding does not elide, when it is a “भ” । Thus यज्वन् + शस् = यज्वनः without अल्लोप, for here अन् portion comes after वान्त-संयोग । Similarly ब्रह्मन् + शस् gives ब्रह्मणः without अल्लोप, for अन् here is preceded by मान्तसंयोग ।

नित—। वय मय वनी, इत्यः ; तौ अनी यस्य । तस्मात् संयोगात् । वान्त-संयोगात् मान्तसंयोगाच्च इत्यर्थः । “अल्लोपीनः” इति वर्तते ॥ अन्यत् सुगमम् ॥

‘वृत्’ तन्नामकम् असुरं वृत्तवान् इति वृत् + हन् + क्ति (“वृत्तब्रूय वृत्तेषु क्तिप्” इति) = वृत्तहन् । अस्य सौ विशेषं दर्शयति—

३५६ । इन्-हन्-पूषार्यम्नां शौ । ६।४।१२ ॥

दी—। एषां शावेव उपधाया दीर्घः नान्यत्र । इति (वृत्तहन् सु इत्यत्र दीर्घस्य) निषेधे प्राप्ते—

Eng.—Easy.

मित—। ‘इन्’ इति इन्नन्ताः वृत्तान्ते । इन्, हन्, पूषन्, अर्यमन् इत्यन्तानां सौ दीर्घः स्यात् । “जसृशसोः शिः” “शिः सर्वनाम स्थानम्” इति तदेव ‘शि’ अत्र वृत्तते । “नोपधायाः” (६।४।७) “सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ” इति सिद्धे नियमार्थोपमारम्भः । अतः आह—“शावेव...नान्यत्र” । ततः वृत्तहन् + सु इत्यत्र उपधायाः दीर्घस्य निषेधे प्राप्ते आह—

३५७ । सौ च । ६।४।१३ ॥

दी—। इन्नादीनाम् उपधायाः दीर्घः स्यात् असम्बुद्धौ सौ परे । वृत्तहा । हे वृत्तहन् ।

The उपधा of इन्नन्त words, of words ending in हन्, of पूषन् + अर्यमन्, becomes lengthened when सु not of संबुद्धि follows. Thus वृत्तहन् + सु = वृत्तहन् (with सुलोप by “हल्ङ्याप्भ्यो—”) = वृत्तहान् (with उपधादीर्घ) = वृत्तहा (by “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य”) । But in सम्बोधन, न does not elide as in the case of राजन् by the rule “न ङिसंबुद्धौः” and there is no उपधादीर्घ also, and the result is हे वृत्तहन् ।

मित—। पूर्वस्वमवानुवर्तते । तदाह—“इन्नादीनाम्” इत्यादि । ‘असंबुद्धौ’ इति उक्तत्वात् ‘हे वृत्तहन्’ इत्यत्र दीर्घः न स्यात् ॥

दी—। “पकाजुत्तरपदे यः” (सूत्र) ३०७ इति (? अत्र यात्वम् । वृत्तहणौ—वृत्तहणः । वृत्तहणम्—वृत्तहणौ ।

Eng.—Easy.

मित—। “एकाजुत्तरपदे णः” इति सूत्रेण ह्रस्वह्रस्वी इत्यादि स्थाने णत्वम् । ‘हन्’ इति एकाजुत्तरपदम् । नकारस्य णत्वनिमित्तं तु ‘ह्रस्व’ इत्यत्र ‘र’ इति । ‘हन्’ इत्यत्र ‘नः’ प्रातिपदिकान्तस्यः । अतः “एकाजुत्तर—” सूत्रस्य प्रवृत्त्या ह्रस्वह्रस्वी इत्यादि सिध्यति ॥ ह्रस्वह्रस्व्+ञस् इत्यत्र अङ्गोपि सति ह्रस्वह्रस्व्+अम् इति स्थिते आह—

३५८ । हो हन्तेर्जिघान्नेषु । ७।३।५४ ॥

दी—। जिति णिति च प्रत्यये, नकारे च परे, हन्तेः हकारस्य कुत्वं स्यात् ।

Eng.—Easy

मित—। सुगमा । एवं ह्रस्वह्रस्व्+अस् इत्यत्र नकारे परे हन्तेः हकारस्य कुत्वे सति ह्रस्वह्रस्व्+अस् इति जातम् । मद्वाप्राणस्य हकारस्य कुत्वेन मद्वाप्राणः कवर्गस्यः घकारः एव स्यात् । अत्र पुनः “एकाजुत्तरपदे णः” इति णत्वे प्राप्तिं वदति—“हन्ते-रतपूर्वस्य” (८।४।२२) ‘ह्रस्वह्रस्व’ इत्यत्र अतपूर्वत्वाभावात् न णत्वम् । इति तदेव सूत्रं विभज्य व्याख्यायते—

३५९ हन्तेः—

दी—। उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्य हन्तेर्नस्य णत्वं स्यात् । प्रहयवात् ।

मित—। अत्र ‘प्र’ इत्यत्र णत्वनिमित्तस्य रकारस्य भिन्नपदस्यत्वात् अप्राप्तिं णत्वे वचनम् । अधुना प्रकृतमनुस्मियते—

३५० । अतपूर्वस्य । ८।४।२२ ॥

दी—। हन्तेः अतपूर्वस्यैव नस्य णत्वम् नान्यस्य । प्रप्लन्ति ।

Eng.—Easy.

मित—। अत्र सूत्रे “रषाभ्यां नोष्ः समानपदे” इत्यनुवर्त्तते । “उपसर्गादि-समासोपि णोपदेशस्य” इत्यत्र ‘उपसर्गात्’ इत्यस्ति । तच्च “तत्स्य” लक्षणा । ततः

—उपसर्गस्वात् इति लभ्यते । अतः पूर्वसूत्रे आह—उपसर्गस्वात् निमित्तात् परस्य इत्यादि । किन्तु योगविभागसामर्थ्यात्—“अत्पूर्वस्य” इत्यंशे उपसर्गात् इत्यनुवृत्तिर्नान्ति । किन्तु ‘हन्तेः’ इत्यनुवर्त्तते । “रपाभ्यां नोणः” इति च । ततः क्लृप्तमाह—हन्तेरत्पूर्वस्य नस्य णः स्यात् । सिद्धे सति नियमारम्भः । तथा च वृत्तिः—‘नान्यस्य’ इति । एवं प्र+हन्+लट् अन्ति=प्रघ्नन्ति इत्यत्र “हन्तेः” इति प्राप्तं शलं, ‘अत्पूर्वस्य’ इति नियमात् न भवति ॥ . “प्रातिपदिकान्तं तुम् विभक्तिषु च” (८४११) “एकाजुत्तरपदे णः” (८४१२) “कुमति च” (८४१३) “हन्तेरत्पूर्वस्य” (८४१२) इति हि अष्टाध्याय्यां सूत्रपादक्रमः । ततः हत्वघ्नः इत्यत्र “प्रातिपदिकान्त—” इति निवर्त्तते, परत्वात् प्रकृतोपयोगित्वाच्च “एकाजुत्तरपदे णः” इति च प्राप्नोति । तदपि “हन्तेरत्पूर्वस्य” इति सूत्रेण प्रतिषिध्यते । इदं च सूत्रम् “अनन्तरस्य विधिर्वा भवति—” इत्यादि परिभाषया विधिरपि भवतु प्रतिषेधोपि भवतु । तथा च ‘अत्पूर्वस्य’ इति विधिमाश्रित्य प्रघ्नन्ति इत्यत्र एव हन्तेः अन्यवहित—शलं वारयतु, “हन्तेः” इति च अनन्तरं सूत्रं निषेधयतु, न तु “एकाजुत्तरपदेणः” इत्यादि—पूर्वगतानि सूत्राणि । इति आशङ्क्य दीक्षित उवाच—

दी—। योगविभागसामर्थ्यात् “अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा” (परिभाषा) इति न्यायं वाधित्वा “एकाजुत्तरपदे—” इति शास्त्वमपि निवर्त्तते । नकारे परे कुत्वविधिसामर्थ्यात् अल्लोपो न स्थानिवत् । वृत्रघ्नः । वृत्रघ्ना इत्यादि । यस्तु ‘वृत्रघ्नः’ इत्यादौ वैकल्पिक शास्त्वम् माधवेनोक्तं तत् भाष्यवार्तिकविरुद्धम् । एवं शाङ्गिन्, यशस्विन्, अर्च्यमन्, पूषन् । यशस्विन्निति विन्प्रत्यये इनोनर्थकत्वेपि ‘इन्हन्—’ इत्यत्र ग्रहणं भवत्येव । “अन्-इन्-अस्-मन् ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति” (५-) इति वचनात् । अर्यमिन् अर्यमणि । पूष्णि—पूषणि ।

Owing to the force of योगविभाग (i. e., splitting up of the Sutra into two) the maxim “अनन्तरस्य विधिर्वा भवति” &c. is superceded here, and the rules “एकाजुत्तरपदे णः”, “कुमति च”, “प्रातिपदिकान्त—” are all barred by the rule “हन्तेरत्पूर्वस्य” । So no शलं in हत्वघ्नः ।

In इतन्नः, अङ्गोप is not to be regarded as स्थानिवत्, and thus should not stand in the way of कुल here, for the very fact that कुल is enjoined when नकार follows suggests that here अङ्गोप is not to be regarded as स्थानिवत्, thus इतन्न+अस् = इतन्न+अस् = इतन्नः (without cerebral). Madhava however makes कुल optional in इतन्नः by the rule “प्रातिपदिकान्त—” and he says that “हन्तेरत्पूर्वस्य” bars “एकाजुत्तरपदेषः” &c. and not prior rules. But this being against भाष्य and Katyayana the author of Varttikas, is rejected. Thus the भाष्य writes “कुल्यवाये हृदिदेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः” । किं प्रयोजनम् ? इतन्नः, सुन्नः” । Similarly शास्त्रिन्, यशस्विन् पूर्वन् &c. are declined. In यशस्विन् &c., इन् portion of विन् is not significant (अर्थवान्), so how can it come under the operation of the rule “इन्हन्—” &c. and the परिभाषा “अर्थवत् यद्वये नानर्थकस्य यद्वयम्” standing in the way ? On this the परिभाषा is that “अन्, इन्, अस्, मस्, etc. signify तदन्तविधि both significantly and not significantly as well” and it thus says that इन् of विन् &c. is to be regarded as significant. In छि, the form is both अर्थवि and अर्थमणि owing to optionality of अङ्गोप in छि by the rule “विभाषा छिश्चोः” । Similarly both पूर्वणि and पूर्वणि are correct in छि ।

मित— । अत्र बालमनोरमा द्रष्टव्या यथा—“यदि अत्पूर्वस्य इत्यनेन ‘हन्ते’ इति नत्वमेव व्यावर्त्तयति, तर्हि “हन्तेरत्पूर्वस्य” इत्येकमेव सूत्रं स्यात् । उपसर्गस्यात् निमित्तात् परस्य हन्तेरत्पूर्वस्य अत्वं इत्येतावतैव प्रवृत्तौ नत्वनिवृत्तिसम्भवात् । अतो योगविभागसामर्थ्यात् अत्वमात्रस्या नियम इति विज्ञायते” । “एकाजुत्तरपदे—” इति अत्वं निवर्त्तते इत्यनेन “कुमति च”, “प्रातिपदिकान्त—” इति सूत्रद्वयस्यापि व्यावर्त्तनस्य हणम् अत्र सिद्धम्, अस्य अतोपलक्ष्यत्वात् ॥ न चात्र “अचः अशस्विन् पूर्वविधौ” इति अङ्गोपस्य पूर्वधादपि अत्वविधौ सति, अङ्गोपस्य स्थानिवत्त्वमाश्रित्य

ह्रस्वः इत्यत्र कुलं न इति वाच्यम् । “हो हनोः—” इति सूत्रेण नकारे परे कुल-
विधिसामर्थ्यात् इदं शायते यदत्र अक्षीपः न स्थानिवत् ; तदा सूत्रारम्भ एव व्यर्थः स्यात्,
तदाह—“नकारे परे कुलविधिसामर्थ्यात्” इत्यादि । अतः ह्रस्वः इति नत्वाभावे
कुलेन सिद्धम् ॥ माघवस्तु ‘ह्रस्व’ इत्यादि “प्रातिपदिकान्त” इति सूत्रेण अत्र
शत्वमपि साधयति । तन्मते “हनोरत्पूर्वस्य” सूत्रं, “एकानुत्तरपदेषुः” “कुमति च”
इति सूत्रद्वयस्य व्यावर्त्तकम्, नतु पूर्वगतस्य “प्रातिपदिकान्त—” इति सूत्रस्य । अतः
ह्रस्वः इत्यत्र शत्वमपि साधुत्वेन द्रष्टव्यम् । किन्तु भाष्यवार्त्तिकविरोधात् एतदुपेत्यम् ।
तथा च भाष्य—“कुव्यवाये ङादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः” । किं प्रयोजनम् ? ह्रस्वः
सुप्ताः इत्यादि” । “हनोरत्पूर्वस्य” इति सूत्रे “कुव्यवाये—” इति वार्त्तिकात् अतपूर्व-
ग्रहणं न कर्त्तव्यम् इति हि भाष्यमतम् एवमत्र शत्वप्रकारणे ङादेशकुव्यवाये सति प्रति-
षेधवचनात् “प्रातिपदिकान्त—” इति शत्वमपि ङादेशकुव्यवाये न भवति इति ज्ञायते ।
अतश्च माघवमतमत्राहम् । “अयं चि अयं मणि” इति “विभाषाङ्गिहोः” इति विकल्पात् ॥
अन्यत्सुगमम् ॥ अधुना मघवन्शब्दे विशेषवक्तुमाह—

३६० । मघवा बहुलम् । ६।४।२२८ ॥

दी—। ‘मघवन्’ शब्दस्य वा ‘तृ’ इत्यन्तादेशः स्यात् । [‘तृ’ इत्यस्य]
च इत् ।

Eng.—Easy.

मित—। “अर्थेणः तृ असौ” (६।४।२२७) इत्यतः ‘तृ’ अनुवर्त्तते । ‘मघवा’
इति षष्ठाधै प्रथमा । ततः आह—‘मघवन्शब्दस्य’ इत्यादि । एवम् मघवत् इति
जाते सौ च परे आह—

३६१ । उगिदत्त्वा सर्वनामस्थानेऽधातोः । ७।१।७०॥

दी—। अधातोः उगितोः नलोपिनोऽन्वतेरश्च तुमगिसः स्यात् सर्वनाम-
स्थाने परे । उपधादीर्घः । मघवान् । इह दीर्घे कर्त्तव्ये संयोगान्तलोपस्य
असिद्धत्वं न भवति । बहुलप्रख्यात् । तथा च “श्वन्नुत्तन्—” (उनादि-

सूत्र । इति निपातनात्, (घनपर्यायात्) मघशब्दात् मतुपा च भाषायामपि शब्दद्वयसिद्धिम् आश्रित्य एतत्सूत्रं प्रत्याख्यातमाकरे । (मघवान् इति दीर्घः । उदाह) “हविर्जज्ञिति निःशङ्को मलेषु मघवानसौ” इति भट्टिः । मघवन्तौ मघवन्तः । हे मघवन् । मघवन्तम्—मघवन्तौ—मघवतः । मघवता—मघवद्गाम् इत्यादि । वृत्वाभावे—मघवा । “छन्दसि ईवनिपौ” इति यनिवन्तं मध्योदात्तम् छन्दस्येव अन्तोदात्तं तु लोकेपि इति विशेषः । मघवानौ—मघवानु (इत्यादि) छटिराजवत् ।

तुम् is the augment of bases having उक् इत् (elision) at the end, of bases having the root अच् with न elided from it at the end, when सर्वनामस्थान affixes follow. Thus in मघवन्त+सु, सु elides by the rule “हलश्चापु भ्यो—”, then there is संयोगान्त लोप and the form is मघवन् which by उपधादीर्घ by the rule “सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ” (६।१।८) becomes मघवान् । Owing to the force of बहुल in the dictum “कचित्प्रवृत्तिः कचिदप्रवृत्तिः कचिदिभाषा कचिदन्यदेव । विविर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चातुर्विधं बाहुल्यकं वदन्ति”—here संयोगान्तलोप is not regarded as असिद्ध when उपधादीर्घ is to be made. If it be argued that let the form be मघवन् here, by adopting असिद्धत्व of संयोगान्तलोप, the author says that मघवान् with दीर्घ is adopted by writers, thus Bhatti has “हविर्जज्ञिति मघिषुमघवान्” । And Kaiyyata also in his भाष्यप्रदीप says that मघवान् is the form—it is got as मघवन् by निपातान् in the unadi Sutra “ब्रह्मलन्—” and as मघवत् by adding मतुप् after मघ meaning ‘wealth’. And the base मघवत् with मतुप् becomes मघवान् (as दीर्घ) here ; उपधादीर्घ coming by the rule “अलसन्तस्य चाधातोः” (infra ६।१।१४) । So दीर्घ use as मघवान् is legitimate. Thus both मघवत् and मघवन् being got Kaiyyata rejects the sutra “मघवावहुलम्” both in Vedic and classical languages there are seen, though

differing in स्वर only. In सुट् affixes i. e., in first विभक्तिप्रत्यय मघवन् without 'व' is like राजन् &c. Now as regards the form of मघवन् in शस् (अस्) we look forward—

मित—। उगिदचाम् सर्वनामस्थाने अघातोः इति छेदः। उक् इति प्रत्याहारः। उक् इत् येषां ते 'उगितः'। 'अचः' इति नलोपयुक्तस्य अचुधातोः यङणम्। 'अघातोः' इति 'उगित्' विशेषणम्। न तु अचते, तस्य स्वभावादेव घातुलभाव-यङणात्। "इदितो नुम् घातोः" (७।१।६८) इत्यतः 'नुमः' अधिकारोऽयं वर्तते; तदाह—“अघातोः उगितोः नलोपिनी अचतेः” इत्यादि। एवम् 'मघवन्' इत्यस्य 'व' इत्यस्य छेदित्वात् उगित्। ततः नुम्। ततश्च मघवन् सु इति स्थिते हल्ङादिना सुलोपः, संयोगान्त लोपः। मघवन् इति। ततः “सर्वनामस्थाने—” इति उपधादीर्घं कर्त्तव्ये असिद्धोपि संयोगान्तलोपो—“कचित् प्रवृत्तिः कचिदप्रवृत्तिः कचिधिककः कचिदन्यदेव। विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चातुर्विधं बाहुल्यकं वदन्ति—” इति बहुल्ययङणात् अयं नित्यो भवति। ततः मघवान् इति रूपसिद्धिः। न चायं संयोगान्तलोपस्य असिद्धत्वमाश्रित्य मघवन् इति रूपं साधु इति वक्तुं शक्यम्। यतः दीर्घं प्रयोगः एव शिष्टसम्मतः, तथा च भट्टिः—“हविर्जञिति.....मघवानसौ” इत्यादि। कैयटोपि भाष्यप्रदीपे मघवान् इति रूपं समर्थयामास; अपि चाह—मघवन् इति “अनुच्चन्—” इति ऊणादि सूत्रेण सिध्यति, मघवत् इति तु घनपठ्यायात् मघशब्दात् मनुपि भवति। मघवत्शब्दस्य सौ तु मघवान् इति रूपम् “अलसन्तस्य चाधातोः” इति दीर्घः। अनेन च “मघवन् मघवत्” इति शब्दद्वयस्य लामे सति “मघवा बहुलम्” इति सूत्रं व्यर्थमेव इति कैयटस्य मतम्। किन्तु “मघवन् मघवत्” इत्यत्र स्वरदिभेदस्यत्वात् तावत् कैयटमतं चिन्त्यं ॥ 'व' आदेशाभावे तु मघवा—मघवानी इति राजवत्। सुटिति स्वादिपञ्चानां प्रत्याहारिणनिर्देशः अपि च मघवत्शब्दे यद्यपि स्वरविशेषः अस्ति न केवलं छन्दोगत एव किन्तु लोकेपि तदाह “छन्द-सौवनिपौच” इति वनिवक्तं मध्योदात्तं छन्दोरेव। अन्तोदात्तं लोकेपि अस्ति” इत्यादि ॥ शसि मघवन् अस् इति स्थिते “अज्ञोपीनः” इति अज्ञोपि च प्राप्ते आह—

३६२ । श्वयुवमघोनामतद्धिते । ६।४।१३३ ॥

दी—। अन्नन्तानां भसंज्ञकानामेषाम् अतद्धिते परे सम्प्रसारणं स्यात् ।
 “सम्प्रसारणाच्च” (सूत्र ३९०) [इति पूर्ववृत्तम्] । (ततः) “आदगुणः” ।
 मघोनः । ‘अन्नन्तानाम्’ किम् ? मघवतः, मघवता । स्त्रियां मघवती
 (अन्नत्वाभावात् न सम्प्रसारणम्) । अतद्धिते किम् ? माघवनम् । मघोना-
 मघवभ्याम् इत्यादि ॥ शुनः । शुना—श्वभ्याम् इत्यादि ॥ ‘युवन्’ इति शब्दे
 वक्ष्य उत्प्रे कृते—

The words अन्, युवन् and मघवन् ending in अन् and becoming a
 “भ” take सम्प्रसारण but not when तद्धित affixes follow. Thus मघवन्
 + अस् = मघ उ अन् + अस् । And by पूर्ववृत्त by the rule “सम्प्रसारणाच्च”
 the form is मघ उन् + अस् which by गुण by the rule “आदगुणः” be-
 comes मघोन् + अस् = मघोनः । Similarly we get मघोना । Why do
 we say अन्नन्तानाम् in the इति here ? Witness मघवतः &c, where
 मघवन् being not ending in अन्, सम्प्रसारण does not come in. Simi-
 larly in मघवती meaning मघवतः स्त्री, ङीष् comes by the rule “पुंथोनात्
 आख्यायाम्” । Here also मघवत् being not ending in अन् does not
 take सम्प्रसारण । Again why do we say अतद्धिते in the Sutra ।
 Witness the form माघवनम् without सम्प्रसारण । मघवादेवता अस् इति
 मघवन् + अष् = माघवन (Here अष् coming by the rule “सास्त्र देवता”) ।
 Here in मघवन् + अष् though मघवन् is a “भ” and ends in अन् still we
 do not get सम्प्रसारण, for अष् is a तद्धित affix, and the Vritti says
 “अतद्धिते परे सम्प्रसारणम्” । The sentence “न वनो माघवनी विनोदहेतुः”
 is also an instance on the point. So also—अन् + अस् becomes यन्
 by सम्प्रसारण । And युवन् + अन् becomes यु उ अन् + अस् = यु उ न् +
 अस् (by पूर्ववृत्त) ; then we are to look forward—

मिध—। आ च युवा च मघवा च इति इन्धः। तेषाम्। “वसोः सम्प्रसारणम्” (६।४।१३१) इत्यतः सम्प्रसारणम् अनुवर्तते। ‘भस्व’ (६।४।१२८) इत्यधिकृतमन्येव। “अक्षीपोऽनः” इत्याक्षरसूत्रात् अनः अपकृष्यति। [उत्तरसूत्रात् आनयनं नाम अपकर्षः]। तदपि श्रुत्वमघोनाम् प्रत्येकं विशेषयति। ततः आह—‘अन्नन्तानां भसंशकानाम्’ इत्यादि। मघवन् + अस् = मघ उ अन् + अस् इत्यत पूर्व-रूपार्थे वदति “सम्प्रसारणाच्च”। ततः मघउन् इत्येव “आदगुणः” इति गुणः। एवं मघोनः, मघोना इत्यादि सिध्यति॥ सूत्रे अन्नन्तानां आदीनां इति व्याख्यानात् मघवतः इत्येव अन्नन्तत्वाभावात् सम्प्रसारणं न स्यात्। एवं मघवतः स्त्री मघवती (“पुंयोगादाध्यायाम्” इति ङीष्) इत्येतापि अन्नन्तत्वाभावात् सम्प्रसारणं न प्रवर्तते। तदाह—“अन्नन्तानां किम्। मघवतः”। इत्यादि॥ सूत्रे ‘अतद्धिते’ कथम् उक्तम्? मघवा देवता भस्व इति “सास्व देवता” इत्यपि कृते माघवनम्। अत्र मघवन् इति अन्नन्तत्वेऽपि तद्धितप्रत्ययसत्त्वात् न सम्प्रसारणम्॥ एवं अन्शब्दस्य सम्प्रसारणे सति शुनः शुना इत्यादि। युवन् शब्दस्य शसि वकारस्य सम्प्रसारणे, ततः पूर्वरूपे सति युउन् + अस् इति जाते पुनः यकारस्य सम्प्रसारणमाशङ्क्य आह—

३६३। न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्। ६।२।३७॥

दी—। सम्प्रसारणे परतः पूर्वस्य ययः सम्प्रसारणं न स्यात्। इति यकारस्य (सम्प्रसारणेन) न इत्त्वम्। अत एव ज्ञापकात् अन्त्यस्य ययः पूर्वं सम्प्रसारणम् (अन्यथा सम्प्रसारणनिषेधः व्यर्थः स्यात्)। यूनः। यना—युवभ्याम् इत्यादि॥ अर्वा। हे अर्वन्।

When a सम्प्रसारण follows then a prior यण् letter does not further take सम्प्रसारण। Thus here in युउन् + अस् there is no further सम्प्रसारण of यकार, and so य here does not become इकार। This very sutra thus suggests that we are first to make सम्प्रसारण of the last यण् letter. Hence युउन् + अस् becomes यूनः॥ The base अवेन् in सु becomes अर्वा like the base राजन्। Its सम्बोधन thus is हे अर्वन्, as in राजन्। Then we look forward—

मित—। सुगमा ॥ ऋधातोः वनिपि अर्बन् शब्दः अश्ने योगारूढः । तथाच नैषधः “वाहिरलुप्यत सङ्गहर्गर्गः” । अस्य सौ, संनुद्धौ च राजवत् रूपम् । तदाह—‘अर्वा । हे अर्बन्’ ॥ अस्य अन्यत्र विशेषं दर्शयति—

३६४ । अर्बणस्त्रसावनजः । ६।४।१२७ ॥

दी—। नञारहितस्य ‘अर्बन्’ इत्यस्य अङ्गस्य ‘तृ’ इत्यन्त्यादेशः स्यात् न तु सौ । उगित्वान्नुम् । अर्बन्तौ—अर्बन्तः । अर्बन्तम्—अर्बन्तौ—अवेतः (शसो सर्वनामस्थानत्वाभावात् न तुम्) । अर्बता—अर्बद्ग्याम् इत्यादि । ‘अनजः’ किम् ? ‘अनर्वा’ यज्जवत् ।

Of the base अर्बन् not preceded by नञ्, ‘तृ’ is ordered at the end when विभक्तिप्रत्यय other than सु (1st singular) follows. This तृ being उगित् allows नुमागम when सर्वनामस्थान affixes follow (as in the case of मच्चवा—see ante). Thus अर्बन्तौ—अर्बन्तः &c. But शस्, not being a सर्वनामस्थान affix, नुम does not come in and the form is अर्बतः—so on. Why do we say अनजः in the Sutra ? Witness ‘अनर्बन्’ which does not thus being preceded by नञ् take ‘तृ’ and is declined like the base यज्जन् ।

मित—। अर्बन्तः असे अनजः इति सूत्रच्छेदः । अविद्यमानः नञ् यस्य तस्य ‘अनजः’ नञारहितस्य इत्यर्थः । ‘अनजः अर्बन्’ इत्यन्वयः । न सु इति असु । तस्मिन् । अङ्गस्य इत्यधिकृतमस्ति । फलितमाह—‘नञारहितस्य अर्बन्’ इति अङ्गस्य’ इत्यादि ॥ अन्यत् सुगमम् ॥

[‘अलोन्नास्य’ इति सूत्रे विहितः अन्त्यादेशः । स च अन्त्यास्य आदेशः इति व्याख्यायते । अतः ‘अन्त्यादेशः इति यकारयुक्तः पाठः समीचीनः ॥ पघिन्, मघिन् ऋभुचिन् इति नकारान्तानां विशेषं वक्ष्यन् आह—

३६५ । पथिमथ्यभुक्षामात् । ७।१।८५ ॥

दी—। पृथामाकारो अन्त्यादेशः स्यात् सौपरे । ‘आ आत्’ इति प्ररने-
पथ शुद्धाया एव व्यक्तेर्विधानात् नानुनासिकः ।

आकार is ordered at the end of the bases पदिन् मदिन् and ऋमु-
चिन् when सु follows. This आकार being in place of नकार, the
अनुनासिक, should naturally be अनुनासिक by आन्तरतम्यता । But this
is not the case here. For the explanation here is 'आ आत् ।' So
pure आ being enjoined it is not अनुनासिक by आन्तरतम्यता । Then
we look forward—

मित—। “अलोन्वस्य” इत्यनेन अन्वस्य नकारस्य आकारः स्यात् । न च
नकारस्य आन्तरतम्यात् अनुनासिक आकारः इह प्राप्नोति । यतः अत्र सूत्रे ‘आ आत्’
इति प्रक्षिप्यते यत्तस्य आकारः विधीयते न तु अनुनासिक आकारः; एवं व्यक्तिनिर्देशोऽयम्
न तु आकृतिनिर्देशः । अतः आह—“आ आत्” इति प्रक्षेपेण यद्वाया एव “इत्यादि ।
अधुना अनेन सूत्रेण पथि आ ऋमुचि आ इति स्थिते आह—

३६६ । इतोऽत्सर्वनामस्थाने । ७।१।८३ ॥

दी—। पथ्यादेरिकारस्य अकारः स्यात्सर्वनामस्थाने परे ।

Eng.—Easy.

मित । सुगमा । एवं पथ आ मय आ ऋमुच आ इति जाते आह—

३६७ । थो न्यः । ७।१।८७ ॥

दी—। पथिमथोस्थस्य न्यादेशः स्यात् सर्वनामस्थाने परे । पन्थाः—
पन्थानौ—पन्थानः । पन्थानम्—पन्थानौ ।

The थ of the base पदिन् and मदिन् becomes थ when
सर्वनामस्थान affix follows. Thus we get the forms पन्थाः
पन्थानौ &c.

मित—। थः न्यः इति छेदः । ‘थः’ यकारस्य इत्यर्थः । ‘ऋमुचिन्’ इत्यत्र
यकारस्य असत्त्वात् तदयङ्गणम् निवृत्तम् । पथिमथियङ्गणम् तु अनुवर्तते । आदेशे
अकारः उच्चारणार्थः बोध्यः । ततः आह—पथिमथोऽयस्य न्यादेशः स्यात् इत्यादि ।
एवं पथ आ इत्यादौ पन्थ आ = पन्थाः ॥ “इतोऽत्—” इति पथन् - मयन् - ऋमुचन् ।

“द्योत्यः” इति पयन् मयन् ऋतुचन् “सर्वनामस्थाने चा—” इति उपधादीर्घं पयानौ मयानौ ऋतुचाणौ इत्यादि बोध्यम् ॥ अमुना शशि विशेषमाह—

३६८ । तस्य टेलोपः । ७।१।८८ ॥

दी— । भसंज्ञकस्य पद्यादेः टेलोपः स्यात् । पथः । पथा—पथि-
म्याम् इत्यादि । एवं मन्थाः । ऋमुक्षाः ॥ स्त्रियां नान्तलक्षणं ङीपि
भत्वात् टिलोपः—उपधी नपरी । असुमुक्षी सेना ॥ आत्वं नपुंसके न
भवति “न लुमता—” इति प्रत्ययलक्षणनिषेधात् । उपथिवनम् । “सम्बुद्धौ
नपुंसकानां नलोपो वा वाच्यः” (वार्त्तिक) हे उपथिन्—हे उपथि । “नलोपः
सुप्स्वर—” इति नलोपस्य असिद्धत्वात् ह्रस्वस्य गुणो न ॥ (नपुंसके)
द्विवचने भत्वात् टिलोपः—उपथि । शौ सर्वनामस्थानत्वात् उपन्थानि ।
पुनरपि—उपथि, उपथी—उपन्थानि । उपथा । उपथे—उपथिम्याम् इत्यादि ।

Eng.—Easy.

मित— । “पथिमथ्यमुचाम्” इति अनुवर्तते । तदाह—“भसंज्ञकस्य पद्यादेः”
इत्यादि ॥ मस्यदन्डवाचि-मथिन्शब्दस्य पथिन्शब्दस्य ॥ ऋमुचिन् दन्डवाचौ ।
सौ आत्वे ततः इकारस्य अकारे च ऋमुक्षाः । अन्यत्र सर्वनामस्थाने इकारस्य
आकारः उपधादीर्घं च ऋमुचाणौ—ऋमुचाणः । ऋमुचाणम्=ऋमुचाणौ—ऋमुचः
इत्यादि ॥ सुशोभनः पयाः अस्याः इति बहुव्रीहौ “ऋन्नेभ्यः” इति नान्तलक्षणे ङीपि
सति भत्वात् अनेन सूत्रेण टिलोपः । ततः सुपथी इति रूपसिद्धिः । एवमदसुपथी
सेना ॥ सु शोभनः पयाः अस्या वनस्य इति बहुव्रीहौ—सुपथिवनम् । अत्र नपुंसके
स्वमोर्लुका लुप्तत्वात् “न लुमताश्च” इति प्रत्ययलक्षणं न स्यात् । ततः सौ विहि-
तम् आत्ममपि न भवति, तदाह “नपुंसके आत्वं न भवति” इत्यादि ॥ संबुद्धौ—
हे सुपथि इति रूपे सति “एङ्ङस्वात्—” इति ङस्वलक्षणो गुणो न । यतः “नलोपः
सुप्स्वर—” इति सूत्रेण अत्र नलोपः असिद्धः एव ॥ नपुंसके द्विवचने ‘शौ’ विहितः ।
तद्योगे भत्वात्—सुपथी । नपुंसकवद्विवचने तु ‘शि’ सर्वनामस्थानमिति प्रागुक्तम् ।
ततः सर्वनामस्थानत्वात् थकारस्य न्यादेशे सति—सपन्थानि । एवं नपुंसकद्वितीया-

यामपि ॥ सुपथा—सुपथिभ्याम् इत्यादि अन्यतः पुल्लिङ्गवत् ॥ इदमपि अत्र स्मर्यम्—
—पथिन्शब्दस्य समासान्ते “तीयाधारपथाः” इति । बहुव्रीहौ समासान्ते “बहुपथा
नगरी”, तदभावे “सुपथी नगरी” । एवं बहुपथो जनपदः समासान्ताभावे तु सुपथ्याः
जनपदः । नपुंसकी समासान्ते बहुपथं वनम् । तदभावे—सुपथि वनम् ॥

अधुना नित्यबहुवचनान्तस्य पञ्चन् शब्दस्य रूपम् वक्तुमुपन्यस्यति—

३६६ । णन्ता षट् । १।१।२४ ॥

दी—। णन्ता नान्ता च संख्या षट्संज्ञा स्यात् । “षड्भ्यो लुक्” ।
पञ्च । पञ्च । संख्या किम् ? विप्रुषः ; पामानः ॥ “शतानि, सह-
स्राणि”—इत्यत्र सन्निपातपरिभाषया न लुक् । सर्वनामस्थानसन्निपातेन
कृतस्य नुम् तदविघातकत्वात् ॥ पञ्चभिः । पञ्चभ्यः । पञ्चभ्यः । ‘षट्
चतुर्भ्यश्च’ (सूत्र ३३८) इति नुट ।

Numeral bases ending in प्र and न are technically called as षट् । Thus the नान्त base पञ्चन् is a षट् । Then by the rule “षड्भ्यो लुक्” the विभक्ति प्रत्यय elide after षट्संज्ञक word. Thus पञ्चन् + जस् = पञ्चन्—(लुका लुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणाभावे उपधादृष्टिः न) । Then प्राति-
पदिकान्त न elides and we get पञ्च । Why do we take संख्या in the vritti ? Witness विप्रुषः (from the base विप्रुष्) and पामानः (from the base पामन्) । Here though the bases are णान्त and नान्त still these being not संख्यावाचक are not षट्संज्ञक, so विभक्ति प्रत्यय after these does not elide. Neuter bases शत and सहस्र take नुम् when शि follows (by the rules “जसश्चोः शिः”, “शि सर्वनामस्थानम्” and “नपुंसकस्य भलच”) । Thus we get शतन् ई and सहस्रन् ई । Then by दीर्घ by the rule “सर्वनामस्थाने चासंज्ञकौ” we get शतानि and सहस्राणि । Here in the form शतन् ई and सहस्रन् ई the bases are नान्तसंख्या, and so विभक्तिप्रत्ययलोप (i. e., लोप of ई of शि) is to come. But that elision

does not come in owing to the सन्निपातपरिभाषा standing in the way. Thus the न् (नुम्) coming in connection with सर्वनामस्थान affix इ (शि) is not to destroy that सर्वनामस्थान affix. Then पञ्चन् + भिः = पञ्चभिः by नलोपः by the rule “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” । Lastly in पञ्चन् + आम्, नुट् comes by the rule “षट्चतुर्भ्यश्च” and the form is पञ्चन् + नाम् । Now there is नलोप and this नलोप being असिद्ध, दीर्घ here by the rule “नामि” cannot come in, and we look forward—

मित— । “वहुगणवतिङिति संख्या” (१।१।२३) इत्यतः केवलं ‘सङ्ख्या’ इति अनुवर्तते, ‘षान्ता’ इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् । पञ्च नञ् षी (एत्वेन षः) । तौ अन्तौ यस्याः सा । ‘सङ्ख्या’ इत्यस्य विशेषणम् । तदाह—‘षान्ता नान्ता च सङ्ख्या’ इत्यादि ; एवं पञ्चनञ्शब्दस्य षट्संज्ञायाम् पञ्चन् + जस् इति स्थिति “षड्भ्योलुक्” इति जस् लोपे पञ्चन् इति जाते पदान्त—प्रातिपदिकान्त—नलोपः । ततः पञ्च इति; सूत्रे संख्यायङ्गणात् विप्रुष् पामन् इत्यादिशब्दानां धात्वन्त—नान्तत्वेऽपि संख्यापरत्वाभावात् जस् लोपो न ; ततः विप्रुषः पामानः इति । अतः आह—“संख्याकिम् ? विप्रुषः पामानः” ॥ शत-सहस्रशब्दी बहुवचनान्तौ नपुंसकविधौ । ततः “जस्शसोः शिः” “शिसर्वनामस्थानम्” “नपुंसकस्य ऋलचः” इति नपुंसके सर्वनामस्थाने शि इत्येतमुपजीव्य नुमिप्राप्तिं शतन् शि (इ) सहस्रन् शि (इ) इति जाते एतयोः नान्तसंख्यातृभाविन्य शिन्लोपः न कार्यः । तदा सन्निपातपरिभाषाविरोधः स्यात् । ‘शि’ इति सर्वनामस्थानमुपजीव्य प्रवर्तितः नुम् (न्), शिसर्वनामस्थानं न विघातयेत् । ततः शतानि सहस्रानि इत्यादि स्यात् ॥ एवं पञ्चन् + भिः इत्यादौ नलोपे पञ्चभिः इत्यादि ॥ पञ्चन् + आम् इत्यत्र ‘षट्चतुर्भ्यश्च’ इति नुटिसति पञ्चन् + नाम् इति स्थिति नलोपे च पञ्च नाम् इति जाते अत्र नलोपस्य असिद्धत्वात् “नामि” इति दीर्घो न स्यात् ; ततः वक्ष्यति—

३७० । नोपधाया । ६।४।७ ॥

दो— । नान्तस्य उपधायाः दीर्घः स्यात् नामि परे । नलोपः । पञ्चा-

नाम् । पञ्चह ॥ परमपञ्च । परमपञ्चानाम् ॥ गौणत्वे तु न लुग्लुटौ ।
प्रियपञ्चा—प्रियपञ्चानः । प्रियपञ्चाम् । एवं सप्तन् नवन् दशन् ।

When नाम् follows then the उपधा of a नाम् base becomes lengthened. Thus पञ्चन् + नाम् becomes first पञ्चान् + नाम् yielding पञ्चानाम् with नलोपः । पञ्चन् + सु = पञ्चसु by नलोपः । When पञ्च is प्रधान then this is the declension as परमपञ्च, परमपञ्चानाम् &c. But when पञ्चन् in subordinate in बहुव्रीहि compounds then लुक् and लृट् do not come in. Thus we get प्रियपञ्चानौ—प्रियपञ्चानः &c. Similarly सप्तन् नवन् and दशन् are declined.

मित— । 'न' इति लुप्तपञ्चीकम् पदम् । नस्य इत्यर्थः । तदन्तविधिना नान्तस्य इति चाद्यः । “द्वलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः” इत्यतः दीर्घः वर्तते । “नानि” इति चास्ति । तदाह—“नान्तस्य उपधायाः दीर्घः स्यात् नामि परे” ॥ नलोपे सति दीर्घस्य असिद्धत्वात्, प्रथमं तावत् दीर्घः, ततो नलोपः इति ॥ पञ्चन् शब्दस्य प्राधान्ये तु पञ्चवत् रूपम् यथा परमासौ पञ्च च इति विग्रहे परमपञ्चन् शब्दे ॥ प्रियाः पञ्चयस्य इति बहुव्रीहौ पञ्चन्शब्दस्य गौणत्वे तु पञ्चवत् लुग्लुटौ न । “न तिसृचतस्र” इति सुब्याख्यावसारे प्रियतिस्र इत्येतस्य गौणत्वे यथा तथाप्यत ॥ एवं सप्तन् नवन् दशन् ।

अधुना अष्टन् शब्दस्य विशेषं कथयति—

३७१ । अष्टन आ विभक्तौ । ७।२।८४ ॥

दी— । अष्टनः आत्वं स्यात् हलादौ विभक्तौ ।

Eng.—Easy.

मित— । “राद्यो हलि” इति उचरमुतात् ‘हलि’ अपेक्ष्यते । उचरमुतात् आनयनम् अपकर्षणं नाम अपकर्षः इति प्रागुक्तम् । ततः आह—‘अठनः आत्वं स्यात् हलादौ विभक्तौ । अत्रापि ग्रहः एव आकारः । एवं व्यक्तिनिर्देशोऽयम् न तु आकृतिनिर्देशः । अतः व्याख्याने ‘हलि’ इति अग्रहणे सति आनि परे विभक्तिमात्रे आत्वं कृते नान्तलाभावात् नष्टसंज्ञा । ततः “अट्चतुर्भय” इति नुब्रमि न । तेन

अष्टाम् इति अनिष्ट' रूपम् स्यात् । अतः व्याख्याने वृत्तौ 'हलि' गृह्यते ॥ जस्शसोस्तु
ज्ञापकात् आत्त्वम् इति अनुपदं वक्ष्यते ॥ वैकल्पिकञ्चेदम् आत्त्वम् । "अष्टनो
दीर्घात्" (६।१।१७२) इति सूत्रे दीर्घग्रहणात् ज्ञापकात् इत्यपि वक्ष्यते ॥

३७२ । अष्टाभ्य औश् । ७।१।२१ ॥

दी— । कृताकारात् अष्टनः पर्यायः जस्शसोः औश् स्यात् । 'अष्टाभ्यः'
इति वक्तव्ये कृतात्त्वनिर्देशः जस्शसोर्विषये आत्त्वं ज्ञापयति । 'वैकल्पिकं
चेदमष्टन आत्त्वम् । "अष्टनो दीर्घात्" इति सूत्रे दीर्घग्रहणात् ज्ञापकात् ।
अष्टौ । अष्टौ ॥ परमाष्टौ ॥ अष्टाभिः । अष्टाभ्यः । अष्टाभ्यः । अष्टा-
नाम् । अष्टष्ट ॥ आत्त्वाभावे अष्ट अष्ट—इत्यादि पठ्यन्वत् ॥ गौणत्वे तु
आत्त्वाभावे राजवत् । (? तेन) शसि प्रियाष्टनः । इह पूर्वस्मादपि विधौ
अष्टनोपस्य स्थानिवद्भावात् न ष्टुत्त्वम् । कार्यकालपक्षे वहिरङ्गस्य अष्टलो-
पस्य अस्तिद्धत्वात् वा (न ष्टुत्त्वम्) । प्रियाष्टना इत्यादि । जस्शसोरनु-
मीयमानम् आत्त्वं प्राधान्ये एव न तु गौणतायाम् । तेन प्रियाष्टनः
(प्रियाष्टन् शब्दस्य इत्यर्थः) हलादावेव वैकल्पिकमात्वम् । प्रियाष्टाभ्याम्—
प्रियाष्टाभिः । प्रियाष्टाभ्यः । प्रियाष्टाभ्याम् । "प्रियाष्टनो राजवत् सर्वं
हाहावर्त्तुपरं हलि ॥" इति नान्ताः ॥

Of the base अष्टन् to which आकार is added औश् comes in place
of जस् and शस् । In this sutra we have अष्टाभ्यः in place of the लघु-
निर्देश अष्टभ्यः ; this implies that आत्त्व is to be enjoined when जस् and
जस् are to be added. For authority says—this आत्त्व of अष्टन् is op-
tional. Nor can it be argued that अष्टाभ्यः is used in persuance of
the rule "अष्टन आ विभक्तौ" ।* That आत्त्व is to come after अष्टन्
optionally is proved from the use of the word दीर्घात् in the sutra
"अष्टनो दीर्घात्" । If this आत्त्व be compulsory then the use of दीर्घात्
to prohibit its ऋक्षान्त use of अष्टन् becomes unnecessary. So we

say that दीर्घग्रहण in the above sutra proves the optionality of आत् in the matter of the base अटन् । Thus we get अट्टी &c. अट &c, is the form like those of पचन् when आत् does not come in. The base अटन् when subordinate in बहुव्रीहि समास as प्रियाटन्, is declined like the base राजन् । Thus in शम् we get प्रियाटन् । Here we do not get शत् by टुत् in सन्धि, for अलोप here is असिद्ध i.e., is regarded as not taken place at all. Or—taking the view of कार्यकालत्वं of संज्ञा and परिभाषा i.e., these are to be applied with reference to कृत्य, then also वहिरङ्ग अलोप is असिद्ध । So we get प्रियाट्ना &c., without शत् । The आत् that is inferred in the matter of जस् is also to come when अटन् is प्रधान and not गौण (subordinate). So the base प्रियाटन् takes optional आत् in इलादि विभक्ति only. Thus प्रियाटाभ्याम्—प्रियाटाभिः &c. So the final result is that the base प्रियाटन् is like राजन् when आत् does not come and is like हाहा when आत् comes. Here end नान्त bases.

मित— । “जसूशमो मिः” इत्यतः ‘जशशसीः’ अनुवर्तते । ‘अट्टा’ इति गुरुनिर्देशः कृतात्वं ज्ञापयति । आत्त्वस्य वैकल्पिकत्वात् लघुनिर्देशे सम्भवत्यपि गुरुनिर्देशात् इदं ज्ञाप्यते । अतः आह—‘अट्टभ्यः’ इति वक्तव्ये कृतात्वं निर्देशः जसूशमोर्विषये आत्त्वं ज्ञापयति । “अट्टनः आ विभक्तौ” इति सूत्रसत्त्वात् प्रमाणिकगौरवस्य अदीपत्वाच्च गुरुनिर्देशः कृतः इति चेत् ? मैवम् । यतः इदम् आत्त्वं वैकल्पिकमेव । अस्य वैकल्पिकत्वं “अट्टनो दीर्घात्” (६।१।१७२) इति सूत्रे ऋस्वव्याहृतये दीर्घग्रहणात् ज्ञाप्यते । तस्य सूत्रस्यायमर्थः—दीर्घात् अट्टन्शब्दात् असर्वनामस्थान-विभक्तिरुदात्ता । यदि आत्त्वं नित्यं स्यात् तर्हि अट्टभिः इति ऋस्वनिवारणाय दीर्घग्रहणमनर्थकं स्यात् । आत्त्वस्य विकल्पितत्वे तदभावपक्षे अट्टभिरिति ऋस्वयुक्तव्यावर्तापक्षसत्त्वात् दीर्घग्रहणमनर्थकम् । एवं दीर्घग्रहणात् अट्टन आत्त्वस्य वैकल्पिकत्वं ज्ञाप्यते एव । आत्त्वपक्षे—अट्टी इत्यादि । तदभावपक्षे अट्ट इत्यादि पक्षवत् ॥ अट्टन् शब्दस्य बहुव्रीहौ गौणत्वं

सति आत्माभावे राजवत् । प्राधान्ये तु आत्वम् ॥ कार्यकालपक्षे इत्यादि वैकल्पिकम् । “यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम् ; कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्” इति द्वौ पक्षौ । क्वचित् लक्ष्यानुरोधात् संज्ञापरिभाषे स्तोद्देशं परित्यज्य अन्यथापि आश्रीयते । इति पक्षमाश्रित्य ‘प्रियाट् नः’ इत्यत्र अज्ञोपस्य बहिरङ्गस्यापि असिद्धतुम् स्यात् ततः टुत्वेन णत्वमत्र न स्यात् । अज्ञोपस्य स्थानिवत्त्वात् टुत्वमपि न इति उक्तम् । अतः ‘प्रियाट् नः’ इत्यत्र टुत्वेन णत्वं न । संज्ञापरिभाषयोः यथोद्देशपक्षत्वं तु “न किं सम्बद्धोः” इति सूत्रावसरे राज्ञः इति रूपसिद्धिविषये व्याख्यातम् । तदपि द्रष्टव्यम् ॥ प्रियाटन् शब्दस्य हलादिभिर्भाषा आत्वम् वैकल्पिकम् । आत्वपक्षे होहावत् । अनात्वपक्षे राजवत् रूपम् । तदाह—“प्रियाट्नो राजवत् सर्वे हाहावच्चापरं हलि” इति । इति नान्ताः ॥

अधुना धकारान्ताः निरूप्यन्ते । बुध + क्तिप् = बुध् इति धकारान्तः शब्दः । अस्य सौ विशेषं दर्शयति—

दी— । भष्भावः । जण्त्वचत्वे । भुत्—भुद्—बुधौ—बुधः । बुधा । भुद्भ्याम् । भुत्सु । इति धास्वाः ।

सित— । “एकाचो वशो भष्—” इति पदान्ते भष्भावः । ततः जण्त्वचत्वे । भुत्—भुद् इत्यादि ॥

अधुना युज्शब्दस्य रूपदर्शनप्रसङ्गात् तद्वशात्पत्तिं दर्शयति—

३७३ । ऋत्विग्दधृक्स्त्रग्दिगुणिगञ्चुयुजिक् ञ्चाञ्च । ३।२।५६॥

दी— । एभ्यः क्तिन् स्यात् । अलान्त्यिकमपि किञ्चित् कार्यं निपातनात् सम्भवते । निरूपपदात् युजेः क्तिन् । [‘क्विन्’ इत्यत्र] क्नावितौ ।

These words are formed irregularly with क्तिन् । कुल etc. though not regular in अलिक्, दधक् etc. comes here owing to निपातन । निपातन allows some operation though not specifically mentioned in the sutra. युज् (कृष् also) takes क्तिन् though not preceded by any

उपपद । क and न in क्तिन् are इत् । वि only remains which also will elide being अपृक्त । Thus युञ्+क्तिन् gives the प्रातिपादिक्—युञ् ; and we look forward for declension.

मित—। अच्ः सृपि उपपदे, युजिक्कुञ्चोः, केवलघोः क्रुञ्चं न लोपाभावश्च निपात्यते । निपातनवशाच्च 'अलाचनिकम्' सूत्रे अविवक्षितम् अपि [लक्षणानि सूत्राणि श्रव्यं यात्] किञ्चित्कार्यं लभ्यते यथा 'अल्विज' इत्यादौ "वञ्च—" इति पलापवादः कुलम् इत्यादि ॥ इदमपि अत द्रष्टव्यम् चतुर् यजति इत्यं वमादिषु वाक्येषु क्तिन् । सकर्मकत्वेऽपि उपपदस्य नियमो निपात्यते । धृषोतीति क्तिन् दधृक् । द्विवचनादिकं निपात्यते । सृजन्तितामिति क्तिन् ; क्तिनि प्रत्ययोऽन्तगमश्च निपात्यते—सृक् । दिशन्तितामिति कर्मणि क्तिन् निपात्यते—दिक् । उत्खिद्यतीति क्तिन् । तिखोपपत्वादिकं निपात्यते—उष्णिक् । प्राञ्चति इति मुन्मात्रे क्तिन् निपात्यते—प्राङ् ; एवं प्रत्यङ्मुदङ्ङादयः । युनक्तीति केवलात् क्तिन् निपात्यते युङ् । क्रुञ्चतेः इति केवलात् क्तिन् नलोपाभावश्च निपात्यते क्रुङ् ॥

३०४ । कृदतिङ् । ३।१।६३ ॥

दी—। सन्निहिते धात्वधिकारे तिङ्भिन्नः प्रत्ययः कृतसंज्ञः स्यात् ।

In the jurisdiction of धातु, affixes other than तिङ् are called कृत । Thus क्तिन् is a कृत affix ; and then क्तिन्नन्त words are प्रातिपदिक by the rule "कृतद्वितसमासाच्च" ।

मित—। 'क्तिन्' इत्यत्र कनौ इती । ततः वि इति स्थिते इकारः उच्चारणार्थः । एवं तस्य लोपे जाते 'व्' इति स्थिते आह—

३०५ । वेरपृक्तस्य । ३।१।६७ ॥

दी—। अपृक्तस्य वस्य लोपः स्यात् ॥ "कृतद्वित—" इति (युञ् इत्यस्य) प्रातिपदिकत्वात् स्वादयः ।

An अपृक्त-व elides. Thus 'व' the remainder of वि after इकार लोप,

elides by this rule and we get युञ् only which as already said is a प्रातिपदिक by the rule “कृत्तद्धित—” ।

मित— । एवं युञ् व् इत्यव व्लोपे युञ् इति जातम् । तच्च कृदन्तत्वात् “कृत्तद्धित—” इति प्रातिपदिकः । ततः युञ् + सु इति जाते आह—

३७६ । युजेरसमासे । ७।१।७१ ॥

दी— । युजेः सर्वनामस्थाने नुम् स्यादसमासे । सुलोपः । संयोगान्तलोपः (सूत्र ५४) ।

नुम् is ordered in the base युञ् when not compounded and when सर्वनामस्थान affixes follow. Thus in युञ् सु we have नुम् yielding युञ् ज् सु, and सु elides by “हल्ङ्वावभ्यो—” । Then by संयोगान्तलोप ‘ज’ also elides and the result is युञ् ।

मित— । “ङमिदचाम् सर्वनामस्थाने चाधातोः” इत्यतः सर्वनामस्थाने वक्तते ; “इदितो नुम् धातोः” इति सूत्रात् नुम् वर्तते च । अतः आह—“युजेः सर्वनामस्थाने” इत्यादि ॥ असमासे कथमुक्तम् ? सुट् युनक्ति इति क्तिपि उपपदे समासे सुयुञ्सु इति स्थिते न नुम् । किन् अव न भवति केवलस्य युजेः किन् विधानात्, किन् क्तिप् एव भवति । ततः “चोः कुः” इति कृत्वे सुलोपे सुयुक्—सुयुग् इति जायते इति सर्वमेतत् उत्तराय वक्ष्यते ॥ प्रकृते तु युञ् सु इत्यव नुमि युन्ज् सु इति जाते हल्ङ्वादि सुलोपे संयोगान्तलोपे च ‘युन्’ इति स्थिते आह—

३७७ । क्विन्प्रत्ययस्य कुः । ८।१।६२ ॥

दी— । क्विन् प्रत्ययो यस्मात् तस्य कवर्गोऽन्त्यादेशः स्यात् पदान्ते । नस्य कृत्वेन अनुनासिको ङकारः । युङ् । “नश्चापदान्तस्य झलि” इति नुमोऽनुस्वारः । परसवर्णः । तस्यासिद्धत्वात् “चोः कुः” (सूत्र ३७८) इति कृत्वे न । युञ्जौ—युञ्जः । युञ्जस्—युञ्जौ—युजः । युजा—युगभ्याम् इत्यादि ॥ (पूर्वसूत्रे) असमासे किम् ? सुयुञ् इति क्तिपि उपपदसमासे ‘सुयुञ्’ इति जाते सौ—नुम् न स्यात् । ततः किमित्याह— ।

When final in a पद, a base to which the affix किन् is added takes कवर्ग at the end. Thus in युन् which is किन् प्रत्ययान्त takes कवर्ग at the end giving युङ्। Here nasal ङ comes by कुल, for 'न्' of युन् in nasal. Then in युङ् औ the 'न्' becomes अनुस्वार by the rule "नयापदान्तस्य भलि" (ante) and this अनुस्वार becomes nasal ज् by परसवर्णे by the rule "अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः" (८१५८) । Now this परसवर्ण is असिद्ध being later with regard to the operation of the rule "चोः कुः (८२१३०) which is earlier in the order of अष्टाध्यायी, so we do not get कुल here, and the result is युङ्औ ; युङ्कः &c. Why do we say असमासे in the prior rule "युजिरसमासे" ? Witness the base सुयुङ् (with क्तिप् and उपपदतत्) where नुम् does not come (in सु) । And for the form in सुयुङ्+सु (which is क्तिवन्त, किन् being after युङ्—not preceded by any उपपद) we look forward—

मित—। "भक्तानां जयाऽन्ते" इत्यतः अन्ते अनुवर्तते । 'किन्प्रत्ययस्य' इति व्याख्यायते—'किन् प्रत्ययोऽयम्वात् तस्य' इति ॥ एवं युन् इति अनुनासिक 'न्' इत्यस्य कुलेन अनुनासिक ङकारः एव स्यात्, ततः 'युङ्' इति रूपसिद्धिः । युङ्+औ इत्यत्र नुमा युङ्+औ इति जाते 'न्' इत्यस्य "नयापदान्तस्य—" इति सूत्रेण अनुस्वारि सति युङ् औ इति जाते, ततः "अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः" (८१५८) इति परसवर्णेन युङ् औ इति स्थितम् । अस्य परसवर्णस्य परत्वात् "चोः कुः" (८२१३०) इति कुलं प्रति असिद्धः एव । "विपद्यामपिपूर्वं प्रति परं शास्त्रमसिद्धम्" इति "पूर्ववासिद्धम्" (८२१३१) इति सूत्रे व्याख्यानसत्वात् । ततः युङ्औ इत्यादि भवति ॥ पूर्वसूत्रे असमासे कथं कथितम् ? असमासे सुयुङ् शब्दे नुम् यथा न स्यात् इत्यर्थम् इति प्रागुक्तम् ॥ सुयुङ्+सु इत्यत्र किन्प्रत्ययाभावात् कुले अप्राप्ते अन्यसूत्रेण तदेव कुलं विधीयते—

३७८ । चोः कुः । ८२१३० ।

दी—। चवर्गस्य कवर्गः स्यात् भलि पदान्ते च । इति कुत्वम् ; "क्तिवन्त प्रत्ययस्य—" इति कुत्वस्यासिद्धत्वात् । सुयुङ्—सुयुङ्, सुयुङ्औ—सुयुङ्कः ।

(“युजेरसमासे” इत्यादि सूत्रे) युजेः इति धनुपठितेकारविशिष्ट—
स्यासुकरणम् न तु इका निदेशः तेनेह न (युजिप्रहणात् इकशून्यस्य युज-
धातोः नुम् न) । युज्यते समाधत्ते इति युक् । “युजसमाधौ” दैवादिके
आत्मनेपदी ॥ (खजि इति धातोः इदित्वान्नुनि खज् इति धातोः किपि खज् इति
प्रातिपदिकम् । अस्य सौ सुलीपे ततः—) संयोगान्तलोपः । खन्—खज्जौ—
खज्जः इत्यादि । (राजधातोः किपि राज्ञश्चः तस्य कृपाभ्याह—) “ब्रश्च—”
इति षत्वम् । जश्चत्वत्त्वेः । राट्—राड्, राजौ, राजः । राट्त्सु—राट्सु ।
पूर्वं विभ्राट् ॥ (देवेज्जशब्दमाह—) देवेट्—देवेजौ—देवेजः ॥ विश्वसृट्—
विश्वसृजौ—विश्वसृजः । इह ‘सृजियुज्योः कुत्व न’ (भाष्य ग्रयोगात्)
इति क्लीबे वक्ष्यते ॥ परिसृट् (परिसृज्जशब्दे व्रश्चादिना षत्वम्) ॥ षत्व-
विधौ राजिनाहचर्यात् “टुभ्राजि दीसौ” इति फणादिरेव पृच्छते । यस्तु
एजृ भ्रेजृ भ्राजृ दीसौ इति तरुण कुत्वमेव । विभ्राक्—विभ्राग् । विभ्राग्-
भ्याम् इत्यादि ॥ “परौ व्रजेः षः पदान्ते”—पराबुपपदे व्रजेः क्विप्
स्यात् दीघश्च पदान्तद्विपये षत्वं च । परित्यज्य सर्वं व्रजतीति परिव्राट्—
परिव्राजौ—परिव्राजः ।

कवर्ग is ordered in place of चवर्ग when भल् letter follows or
when at the end of a पद । Thus सुयुज्+स् with elision of सु by
“हलभ्यावभ्यो—” gives सुयुक् and सुयुग् by कुत्व । The rule “किन्प्रत्ययस्य
कुः” is explained as किन्प्रत्ययो यथात्, and now if in सुयुज् we say that
युज् has elsewhere किन् after it in युज्, so it should take कुत्व by the
rule—“किन्प्रत्ययस्य कुः” ; on this the author says that the rule—
“किन्प्रत्ययस्य—” is regarded as असिद्ध when कुत्व by the present rule
is being done. So कुत्व after सुयुज् is by the rule “चोः कुः” । युजि in
the rule “युजे रसमासे” &c. is इकारयुक्त य जि of the धातुपाठ and not mere
enumeration by इ here. So the root युज् without इ does not
come under the purview of the rule “युजेरसमासे” &c. Hence युज

समाधी with क्तिप् gives युञ् without तुम् by the rule “युञ्जिस्समासे” । The root खञ्ज (from खजिन्+इदित्वात् तुम्) with क्तिप् gives खञ्ज् ; by संयोगान्त-लोप after सुलोप gives खन् in 1st case singular. The base राज् (from राजदौमी+क्तिप्) is declined as राट्-राङ् &c.—here प्ल coming by the rule “ब्रश्च—” &c. (rule 294). Similarly विभाज् and देविञ् (देवान् यजते इति क्तिपि सम्प्रसारणे सति देविञ्-शब्दः) are declined as विभाट्, देवेट् &c.—(ब्रश्चादिना प्लम्) । Similarly विश्वसृट् from विश्वसृज् is declined. Here कुल by the rule “किन्प्रत्ययस्य कुः” cannot come, for भाष्यकार uses रज्ज् सृट् &c. and this will be said in declension of neuter consonant bases. The base परिसृज् also has प्ल by ब्रश्चादिप्ल, भाज् of the ऋणादि class is taken owing to its connection with the root राज् of that class. भाज् from the root “एज् सेज् भाज् दौमी” however takes कुल by the rule “चोः कुः” । Thus विभाक् &c. is got. The root व्रज् with पर as its उपपद takes क्तिप् and the base then becomes lengthened, and in पदान्त the base takes प्ल as well by the Varttika “परौ व्रजोः षः पदान्ते” । Thus the base परिव्राड् is declined as परिव्राड् &c., with प्ल and जश्चत्वं । By प्ल परिव्राड् is also got as in राट् and राङ् above. Hence here “चोः कुः” does not operate.

मित—। सुगमा—॥ विश्वसृट् इत्यादि प्लमेतत् “किन्प्रत्ययस्य कुः” “चोः कुः” इत्युभयोरपवादः रज्ज् सृज्भ्याम् इति भाष्यप्रयोगात् । अन्यथा “चोः कुः” इति ; किन् प्रत्ययेति वा कुलं स्यात् ; विधाता विश्वसृज्विधिः इति कोषाद्विदमरे अपपाठः ॥ विश्वस्मिन् राजते इति । विश्व + वाज् + क्तिप् (“सत्सृष्टिप—” इति सूत्रेण क्तिप्) = विश्वराज् । अस्त्र रूपविषये विशेषमाह—

३७६ । विश्वस्य वसुराटोः । ६।३।१२८ ॥

टी—। विश्वशब्दस्य दीर्घोऽन्त्यादेशः स्यात् वसौ राट्शब्दे च परे ।

विश्वं वदः यस्य स विश्वावदः । 'राडिति' पदान्तोपलक्षणार्थम् । चत्त्वम-
विवक्षितम् । विश्वाराट्—विश्वाराड्, विश्वराजौ—विश्वराजः । विश्वा-
राड् भ्याम् इत्यादि ।

दीर्घ is ordered at the end of the base विश्व when वसु or राट्
follows. Thus विश्वं वसुः यस्य gives विश्वावसुः । The word 'राट्'
here in the sutra is taken as the पदान्त of the word राज् in विश्व-
राज् । And by taking राट् only चत्त्वयुक्त is not meant, but जश्त्वयुक्त—
'राड्' is also taken, so the auther says "चत्त्वमविवक्षितम्" (i. e.
चत्त्व only is not intended here). Thus we get विश्वाराट् and
'विश्वाराड् and विश्वाराड् भ्याम् &c.

नित— । चत्त्वमिति सूत्रे ; 'वसुराटोः' इत्यत्र 'राट्' यङ्गणम् न केवलम् चत्त्व-
युक्तस्य उपलक्षणम्, किन्तु जश्त्वयुक्तस्य 'राड्' इत्यस्यापि । व्याख्यानान् एवं प्रायते ॥
विश्वाराट् इत्यादि । अत्र प्रयादिसूत्रेण प्लवम् । ततः जश्त्वचत्त्वम् । इमदप्यत्र
द्रष्टव्यम्— "यद्यापि वै पादिक" अथ— "इति षष्ठं "जोः क्तः" इति "कुलान् परम् ।
तथापि चवर्गान्त प्रयादि—विषये प्लवमपवादत्वात् नासिद्धम्— इति बालमनोरमा ॥
भृज्जतीति किपि "यद्विज्ञा—" (६।१।१६) इति सम्प्रसारणाच्च" इति
रेफस्य ऋकारः इत्यर्थः । पूर्वरूपे चुले च भृज् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ
विशेषमाह—

३८० । स्कोः संयोगाद्योरन्ते च । ८।२।२६ ॥

दी— । पदान्ते भलि च परे यः संयोगः तादाद्योः सकार—ककारयोः
लोपः स्यात् । भृट्—भृङ् । सस्य श्चुत्त्वेन शः । सस्य जश्त्वेन जः—
भृजौ—भृजः ॥ "ऋत्विग्—" इत्यादिना ऋतावुपपदे यजेः क्विन् ।
क्विन्नन्तत्वात् कुत्वम् । ऋत्विक्—ऋत्विग्, ऋत्विजौ—ऋत्विजः ॥
"रात्सस्य" (सूत्र २५०) इति नियमात् न संयोगान्तलोपः । ऊर्क्—उर्ग,
ऊजौ, ऊर्जः ॥ इति जान्ताः ॥

At the end of a पद or when a भल् letter follows, then स्र or व्र elides if these are leading letters of a final compound consonant (संयुक्तवर्णः) । Thus in भ्रस्रज्, स्र leads in the final संयुक्तवर्ण and it elides leaving भ्रज् (“यहिज्या—” इति रिफस्य चकारः सम्प्रसारणेन) which become भ्रष् by त्रयादिसूत्र yielding finally भ्रड् by जश्त्व and भ्रट् by चत्त्व । In भ्रस्रज् श्री the स्र by श्रुत्त्व becomes श्र, and the ड् becomes ज् by the rule “भ्रलां जश् भ्रशि” (८११५३) yielding finally भ्रज्श्री ; similarly भ्रजः is got. Now the base चत्विज् is being enumerated. It is derived as चतौ यजते इति चत् + यज + क्तिन् ; here क्तिन् coming by the rule “चत्विग्दधक्—” &c (ante). Then in चत्विज्, सु (स्र), स्र elides by the rule “हल् व्याधृषी—” and final ज् becomes क् by the rule “क्तिन्प्रत्ययस्य कुः” । Thus the form is चत्विक् । Now the base ऊर्ज् is being declined. Here संयोगान्तलोप does not take place owing to the prohibition in the rule “राक्सस्य” (see and rule 240) so we get ऊर्कं, उर्गं &c.

मित— । “भ्रलो भ्रलि” (८१२१६) इत्यतः ‘भ्रलि’ अनुवर्तते “संयोगान्तस्य लोपः” (८१२१३) इत्यतः लोपः वर्तते । ‘पदस्य’ इत्यधिकृतमस्त्विव । सूच क्च स्त्री ; तयोः । ‘संयोग’ इति लुप्तपठौकं पृथक् पदम् । “सः संयोगः तदायोः इति व्याख्यानात् अवगम्यते । फलितमाह—“पदान्ते भ्रलि च परे य संयोगः तदायोः सकारककारयोः लोपः स्यात्” । स्त्रीलोपः संयोगान्तलोपं बाधते, अन्यथा तद्वैयर्थ्यापत्तेः । भ्रजतीति किपि “यहिज्या—” इति सम्प्रसारणम् । “स्त्रीः—” इति सलोपः । “वृश्—” इति जस्य षः । जश्त्वेन डः । “वावसाने” इति चत्त्वविकल्प—भ्रट् ॥ भ्रस्रज् श्री इत्यत्र सस्य श्रुत्त्वेन शः । “भ्रलां जश् भ्रशि” इति शस्रजः— भ्रज्श्री इति ॥ “चत्विग्दधक्—” इति सूत्रेण चतौ उपपदयजघातोः क्तिनि चत्विज् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ ‘क्तिन्प्रत्ययस्य कुः’ इति कुत्वे सति चत्विग्—चत्विद् इत्यादि ॥ “ऊर्ज् बलप्राणनयोः इति प्रातिपदिकम् । अस्य संयो-

गान्तसोपः न स्यात् “रात्सस्” (सूत्र २८०) इति निधेधात् । ततः “चोः कुः” इति कुलेन कर्क—ऊर्ग इत्यादि सिध्यति । इति ज्ञान्ताः ॥

अधुना दकारान्ताः निरूप्यन्ते—त्यदशब्दः तत्तदशब्दपर्यायः । अस्य सौ—“त्यदादीनामः” इति अकारे अन्यादेशे सति त्व अ इति जाते “अतो गुणे” इति पररूपादिषु च त्व + सु (स्र्) इति जातम्, अतः आह—

दो— । त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं च ।

३८१ । तदोः सः सावनन्त्ययोः । ६।१।२०६ ॥

दो— । त्यदादीनां तकारदकारयोः अनन्त्ययोः सः स्यात् सौ परे । स्यः । त्यौ—त्ये । त्यम्—त्यौ—त्यान् ॥ सः—तौ—ते । परमसः— (प्राधान्ये अपि आदेशः भवति) परमनः परमतौ—परमते ॥ (“त्यदादीनामः” इति त्यदादिना द्विपर्यन्तानामेवेष्टिः इति प्रागुक्तम् । तदपि “तदोः सः—” इत्यत्र अनुवर्तते तदाह—) द्विपर्यन्तानामित्येव । नेह—त्वम् ॥ न च (“त्वाहीसौ” इत्यत्र) तकारोच्चारणसामर्थ्यात् नेति वाच्यम् (द्विपर्यन्तानाम् इति अत्र न वर्तते इति वाच्यम् इत्यर्थः) । (“त्वाहीसौ इत्यस्य इत्यर्थः) अतित्वम् इति गौणे (तकारोच्चारणस्य) चरितार्थत्वात् (द्विपर्यन्तानाम् इत्यननुवृत्तौ “त्वम्” इत्यत्र सत्त्वं स्यात् । “त्वाहीसौ” इति सूत्रे तकारोच्चारणम् गौणे अतित्वम् इत्यत्र सार्थकञ्च भवेत् । संज्ञायां गौणत्वे सत्त्वस्य सर्वाद्यन्तगणकार्यत्वेन अग्रवृत्तेः “त्वाहीसौ” इति सूत्रे तकारोच्चारणस्य अतित्वम् इति गौणत्वे लब्धप्रयोजनत्वाच्च “द्विपर्यन्तानाम्” इत्यशब्दे त्वम् इत्यत्र सत्त्वं तु स्यादेव । तदाह “अतित्वम् इति गौणे चरितार्थत्वात् । ततः आह—) संज्ञायां गौणत्वे चात्त्वसत्त्वे न । (संज्ञायामुदाहरति—) त्यद—त्यदौ—तद् । अतित्यद्—अतित्यदौ—अतित्यदः ॥ य—यौ—ये ॥ एषः—एतौ—एते ॥ अन्वादेशे तु एनम्—एनौ—एनान् । एनेन । एनयोः । एनयोः ॥

Of words of त्यदादि class तकार + दकार not at the end changes into सः । Thus त्व + सु becomes स्रः (by तकार being replaced by

स)। Similarly तद्+सु=सः this replacement holds also when
 * त्वद् or तद् &c. is prominent though in compounds, so we get
 परमसः &c. In the sutra “त्वदादीनामः”, the counting is up to the
 word हि by the वाचिक “हिपर्यन्तानामवेष्टिः”, and this comes down
 in this present rule also. So in त्वम् which is read after हि, त
 does not change into स। Nor can it be argued that owing to
 the force of तकारोच्चारण in the सूत्र “त्वाहौ सौ” सत्व does not take
 place by the present rule in the case of त्वम्, and the taking of
 हिपर्यन्तानाम् in the rule “त्वाहौसौ” being significant in the cases
 of अतित्वम् where ‘त्वम्’ being subordinate (गौण) can not take सत्व
 by the rule; we hold that सत्व will take place in the case of त्वम्
 if हिपर्यन्तानाम् is not taken into account in the present sutra.
 When words of the त्वदादिगण denotes designation or when these
 words are गौण (subordinate) in compounds then अत्व by the
 rule “त्वदादीनामः” or सत्व by the present rule will not take place.
 Thus decline त्वद्—त्वदी &c. when त्वद् denotes संज्ञा; so also
 decline अतित्वद्—अतित्वदी &c. when त्वद् is गौण ॥ ...to denote
 अन्वादेश (subsequent assertion) एन is ordered in place of एतद्
 in द्वितीया, तृतीया singular etc by “द्वितीया ठौस्तेनः”।

नित—। “त्वदादीनामः” इत्यतः ‘त्वदादीनाम्’ वर्तते। तदाह—“त्वदा-
 दीनाम् तकारदकारयौः” इत्यादि ॥ अत्रसूत्रे अनन्ययोरिति उक्तत्वात् “त्वदादीनामः”
 इत्यनेन, विप्रतिषेधपरिहारः, भिन्नविषयताप्रतिपादनात्। अकृते अनन्ययङ्गणे
 संवृत्तौ तदसु इत्यत्र विप्रतिषेधे तस्सु इति जाते सख्य इति सुलोपे ङिसः इति च
 प्रसज्यते। भार्य तु ङिस इति दृश्यते इत्यास्ता तावत् ॥ हिपर्यन्तानाम् इत्यादि—
 व्याख्यानं तु दीक्षितलिखनावसरे शुद्धाचरेण उक्तम् ॥

अधुना दान्तयोः उपपद—असद् शब्दयोः विशेषं वदति—

३८२ । डे प्रथमयोरम् । ३।१।२८ ॥

दी—। युष्मदस्मदभ्यां परस्य डे इत्येतस्य प्रथमाद्वितीययोश्च अमादेशः स्यात् ।

अम् is ordered after the bases युष्मद् and अस्मद् in the 1st and 2nd cases and in डे (i. e, fourth case singular affix).

मित—। "युष्मदस्मद्वां डसोऽय्" (३।१।२८) इत्यतः 'युष्मदस्मदभ्याम्' वर्तते । 'डे' इत्यविभक्तिर्को निर्देशः ; व्याख्यानान् 'डे' इति लुप्तपठौकम् इति बोध्यम् । प्रथमयोः इति प्रथमाद्वितीयाविभक्तौलक्षणा । 'तदाह—'युष्मदस्मद्वां परस्य डे इत्येतस्य' इत्यादि । ततः युष्मद् अम् अस्मद् अम् इति स्थिते आह—

३८३ । मपर्यन्तस्य । ३।१।२९ ॥

दी—। इत्यधिकृत्य ।

This is an अधिकार सूत्र ।

मित—। सुगमा ।

३८४ । त्वाहौ सौ । ३।१।३० ॥

दी—। युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्व अह इत्येतावादेशौ स्तः सौपरे ।

त्व and अह are respectively ordered in place of the bases युष्मद् und अस्मत् including up to its मकार, when सु follows.

मित—। युष्मदस्मदीः ययाक्रमं मपर्यन्तस्य 'त्व अह' आदेशौ भवतः सौ परे इति वचनात् 'युष्म' इत्येतस्य त्व, 'अस्म' इत्येतस्य अह आदेशः । अन्योऽकारः उच्चारणार्थः । स्थान्यादेशौ शावपि हलन्तौ । तेन त्वद् अहद् इति जाते, 'अम्' इति स्थिते च आह—

३८५ । शेषे लोपः । ३।१।३० ॥

दी—। आत्वयत्व निमित्तेतरविभक्तौ परतः युष्मदस्मदोरन्त्यस्यलोपः स्यात् । "अतो गुणे" । "अभिपूर्वः" (सूत्र १६४) । त्वम् । अहम् ॥

ननु 'त्वं स्त्री' 'अहम् स्त्री' इत्यत्र 'त्वअम्' 'अह अम्' इति स्थिते अमि पूर्वरूपं परमपि बाधित्वा अन्तरङ्गत्वात् टाप् प्राप्नोति । सत्यम् । "अलिङ्गे युष्मदस्मदी" । तेन स्त्रीत्वाभावात् न टाप् । यद्वा शेषे इति सप्तमी स्थानिनोऽधिकरणत्वविवक्षया । तेन मपर्यन्तात् शेषस्य 'त्वद्' इत्यस्य लोपः स्यात् । स च ("शेषेलोपः" इति च इत्यर्थः) परोऽपि अन्तरङ्गे अतो गुणे कृते प्रवर्त्तते । अदन्तत्वाभावात् न टाप् ॥ परमत्वम् । परमाहम् । अतित्वम् । अत्यहम् ।

The final portion of य षद् and अ षद् elides when विभक्तिप्रत्ययः other than which direct आत्त्व and यत्त्व follows. Thus in त्वद् अम् and अहद् अम् we get त्व अम् and अह अम् by अन्वलीप by this rule. Then the rule "अतो गुणे" directs परस्मै here & no दीर्घ also can come in by the rule "अभिपूर्वः" (No. 194 ante). And finally we get त्वम् and अहम् । Now a question arises here:—In the case of त्वं स्त्री and 'अहं स्त्री', त्वम् and अहम् are feminines, so in the formation of त्वम् and अहम् i.e. in त्व अम् and अह अम्, पूर्वपादश्च by the rule "अभिपूर्वः" though later in the order of अष्टाध्यायी can not come in, for टाप् the feminine affix is अन्तरङ्ग here, and being अन्तरङ्ग it prevails over even परस्मै । This is a reasonable argument indeed. But भाष्यकार under the rule "साम् आकम्" says that यु षद् and अ षद् have no separate genders i.e. they are same in all genders. So यु षद् and अ षद् not being feminine bases टाप् must not come in here. Or—take सप्तमी in शेषे of this rule in the sense of षष्ठी, then the meaning is शेषस्य i.e. मपर्यन्तस्य here. Thus the अद् portion of य षद् and अ षद् elides according to this view. Thus in त्व अद् अम् and in अह अद् अम्, this मपर्यन्तात् शेषलीप follows even if the अन्तरङ्गगुण by the rule "अतो गुणे" is done. So the form

acc to this view—is ल् अम् and अह् + अम् । Now in this stage ल् and अह् being not ending in अकार, टाप् can not come in. So in both ways युष्मद् and अष्मद् take no genders. This rule applies even when words end in युष्मद् and अष्मद् no matter they are subordinate or not. Thus परमत्वम् अतित्वम् &c are got.

नित—। “अहनः आ विभक्तौ” इत्यतः ‘आ’ वर्तते ‘योचि’ (७।२।८३) इत्यतः ‘य’ अस्ति । ‘शेषे’ इति विभक्तिविशेषणमेतत् । शेषे विभक्तौ इत्यर्थः । कस्य शेषः ? यताकारः यकारश्च न विहितः स शेषः । “युष्मदक्षदोरनादेशे”— (७।२।८६) इत्यादिभिद्यतुभिः सूत्रैर्व्याख्यं यत्त्वं च न विहितं स शेषः इति च फलितम् । तस्मिन् परे युष्मदक्षदोः अन्यस्सलोपः स्यात् । तथा चीकं काशिका-याम्—“पञ्चम्याश्च चतुर्थ्याश्च षष्ठीप्रथमयोरपि यान्यद्विवचनाभ्यां तेषु लोपो विधी-यते” ॥ तेन त्वद् सु अहद् सु इत्यत्र त्वं अम् अह अम् इति जाते पररूपे च त्वम् अहम् इति ॥ अत्र व्याख्यानान्तरम् यथा—आदेशो मपर्यन्तस्य विधीयते । मपर्यन्तात् योन्मः स शेषः । शेषे इति षष्ठ्यर्थे सप्तमी । शेषस्य मात् परस्सलोपः । अङ्गागष्टिलोप इत्यर्थः । एतदेव व्याख्यानान्तरम् दीक्षितः उल्लिखति युष्मदक्षदोः स्त्रीत्वनिषेधावसरे । भाष्यकारवचनात् (“अलिङ्गे युष्मदक्षदौ” इति) अत्र स्त्रीत्व-सूचकटाप् निषिद्धः ; व्याख्यानान्तरे अङ्गोपः टाप् निवर्तयति ॥ व्याख्यानान्तर-पक्षेपि अदन्तत्वाभावात् न टाप्—त्व अद्, अह अद् इत्यत्र पररूपे सति त्वद् अहद् इति स्थिते अदोलोपे त्व् अह् इत्येतयोः अदन्तत्वाभावान् न टाप् इति फलितम् ॥ युष्मदक्षदोः त्वाङ्गादेशे तदन्तरिधिरस्ति । अतः “ङे प्रथमयोरम्” इति गौणेषि अयं प्रवर्तते तदाह ‘परमत्वम् अतित्वम्’ इत्यादि ॥

अधुना युष्मद् औ अष्मद् औ इत्यत्र “ङे प्रथमयोरम्” इति अस्मि सति युष्मद् अम् अष्मद् अम् इति जाते आह—

३८३ । युवावौ द्विवचने । ७।२।६२ ॥

दी—द्वयाङ्गौ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य युवावौ स्तो विभक्तौ ।

If duality is spoken of then युव and आव are ordered for युष्मद् and अस्मद् respectively up to its म, when case-affix follows.

मित—। “युष्मदस्मदोरादिशे—” इत्यतः युष्मदस्मदोः वर्त्तते । “मपर्यन्तस्य” इत्यधिकारोपि अस्ति । तदाह—“इयोक्तौ युष्मदस्मदोः” इत्यादि । तेन युवद् औ आवद् औ इति स्थिते “शेषिलोपः” प्राप्नोति ; (पूर्वसूत्रे व्याख्यानान्तरं द्रष्टव्यम्) । आलयत्वेतरनिमित्तविभक्तौ इति व्याख्यानं तु न दोषः ।

३८७ । प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् । ७।२।८८ ॥

दी—। इह युष्मदस्मदोराकारोऽन्त्यादेशः स्यात् । युवाम् । आवाम् । “औडि” इत्येव सूत्रम् । भाषायाम् किम् ? युवं वस्त्राणि । मपर्यन्तस्य किम् ?—साकचकस्य मा भूत् । य्वकाम् । आवकाम् । ‘त्वया’ ‘मया’ इत्यत्र ‘त्वया’ ‘मया’ इति मा भूत् । ‘य्वकाभ्याम्’ ‘आवकाभ्याम्’ इति च न सिध्येत् ।

In classical language आकार is ordered at the end of युष्मद् and अस्मद् in 1st and 2nd dual. Thus in युवद् औ and आवद् औ we get युवा औ and आवा औ by आकारादेश by this rule, then अम् coming by the rule “उप्रथमयोः अम्” we get युवाम् and आवाम् । Here “शेषिलोपः” does not apply, for the विभक्ति here causes आल । As this आकार is ordered both in 1st and 2nd dual, so the reading ‘औडि’ for ‘प्रथमायाश्च द्विवचने’ should have been better here. Why do we say भाषायाम् in the sutra ? Witness युवं वस्त्राणि in vedic language without आल । Why do we say मपर्यन्तस्य here ? Even if the आदेश be for the whole of युष्मद् and अस्मद् then also युवाम् and आवाम् are got. But then if युव and आव be ordered for the whole of युष्मद् and अस्मद्, then in अकच too युव and आव being for the whole of युष्मदो and अस्मदो we get युवाम् and आवाम् without hearing of ककार ।

So we say मपर्यन्तस्य in the prior rule, so that युव and आव are not ordered along with अकच् after युषद् and अखद् । Further if मपर्यन्तस्य in not said here then in this अधिकार on the strength of the maxim “ओकार सकार भकारादौ सुप् सर्वनाम्नः” प्रागकच्, अन्यत् सुपन्तस्य टेः प्राक्” we have युवकाम् + आवकाम्, but then we say that ल्या and म्या should come for ल्या and म्या if मपर्यन्तस्य is not taken here, in the following way :—If “लमावेकवचने” be for the whole of युषद् and अखद् and not up to its म, then in 3rd singular in युषद् आ and अखद् आ we get ल् आ and म आ, and lastly यत् coming by the rule “योचि” we get ल्या and म्या । So for the formation of ल्या and म्या, मपर्यन्तस्य is to be said in this jurisdiction. If again it be argued that ल्या and म्या may be got thus without taking मपर्यन्तस्य here :—let एत् come for अकार in ल् आ and म आ by changing the rule योचि into “अच् त्” yielding ल्या and म्या,—then we are to say that मपर्यन्तस्य is taken here so that युवकाभ्याम् and आवकाभ्याम् are formed with ककार heard here भकारादि सुप् following अकच् must come before सर्वनाम्नः; and not after...

मित—। एवम् आलनिमित्तमत्र विभक्तिः । तेन “शेषेलोपो” न भवति । युवा औ आव औ इति स्थिते “उप्रथमयोरम्” इति युवाम्, आवाम् इति । द्वितीया दिवचनेपि आलस्य विधानात् आह—“औङि इत्येव सुवचम्” ॥ स्वे भाषायाम् कथमुक्तम् ?—वेदे युषद् औ इत्यत्र मपर्यन्तस्य युवादेशे सति आलामावे शेषेलोपे च सति रूपम् ॥ अत्राधिकारि मपर्यन्तस्य किमर्थं गृहीतम् ?—समस्तस्य युवावी आदेशौ यथा न स्याताम् । असतिमपर्यन्तस्य गृहणे समस्तादेशे सति युषकद् औ इत्यादी युवावी आदेशौ भवतः । ततः अकच् ककारः न गृह्येत । एवं अलवकस्य युवावी यथा न स्याताम् तदर्थम् मपर्यन्तस्य गृहणम् ; अतः आह—“साकट्कस्य मा सूत्—युवकाम्, आवकाम् । “ओकारसकारभकारादौ सुप् सर्वनाम्नः” प्राग-

कच, अन्यत् सुवन्तस्य टः प्राक्” इति वचनात् असत्यपि—मपर्यन्तस्य यङ्णे युवकाम्, आवकाम्, यदि सिध्यति तथापि मपर्यन्तस्य यङ्णे असति दीर्घः स्यात्—तथा च अत्राधिकारि मपर्यन्तस्य यङ्णे असति त्वया मया इत्यत्र त्वया म्या च स्यात् । “त्वमावेकवचने” इति युष्मदच्चादौ, समस्तयोः ‘त्व म’ इति आदेशे सति त्व आ म आ इति जाते “यौष्मि” इति, यत्वं च त्वया म्या इति स्यात् । इत्येतदर्थम् मपर्यन्तस्य यङ्णम् । ननु त्व आ म आ इत्यत्र अकारस्य यत्वं च ‘योऽचि’ सूत्रेण विहितम् । इदं सूत्रं यदि “अचेत्” इति भवेत् तदा त्व आ म आ इत्यत्र अकारस्य एवे सति ‘त्वया मया’ सिध्यति । ततश्च मपर्यन्तस्य यङ्णं व्यर्थं स्यात् । अतः आह—युवकाभ्याम्, आवकाभ्याम्, इति न सिध्यति, यदि मपर्यन्तस्य यङ्णं न स्यात् ; यतः अत्र भकारादिसुप्, अकच सर्वनामः टः प्राक्, न तु सुवन्तस्य टः प्राक् । अतः मपर्यन्तस्य यङ्णमत्राधिकारि युक्तमेव ॥

अवना युष्मदच्चादौ जसि विशेषविधिमाह—

३८८ । यूयवयौ जसि । ७।२।६३ ॥

दी—स्वष्टम् । यूयम् । वयम् ॥ (यूयवयविधेरङ्गत्वात् तदन्तविधिरत आह)—परमयूयम् । अतियूयम् । अतिवयम् ॥ इह शेषेलोपः अन्त्यलोपः इति पक्षेजसः शी प्राप्तः । “अङ्गकार्ये—पुनर्नाङ्गकार्यम्” इति न भवति । “ऊप्रथमयोरम्” इत्यत्र मकारान्तरं प्रश्लिष्य ‘अम् माम् एवावशिष्यते न तु विक्रियते’ इति व्याख्यानाद्वा (जसः शी न भवति) ।

यूय and वय are respectively ordered in place of युष्मद and अस्मद up to their म only, when जम् follows. Then in यूयद् जस्, वयद्, जस् by मपर्यन्तात् शेषेलोपः we get यूय जस्, वयजस्, and then “ऊप्रथमयोः—” ordering अम्, we get यूयम्, and वयम् । This यूय and वयादेश being in अङ्गाधिकार we get तदन्तविधि here. This यूय and वय come even when युष्मद &c. are गौण । So we get परमयूयम् । परमवयम् । अतिवयम् &c. If शेषेलोप is explained as अन्त्यलोप, then in यूयद् जस

and वयद् जस् we get यूय जस् and वयजस् ; now these being अकारान्त and being सर्वनाम as well शी is to come for जस् as in सर्व &c. But this शी cannot come for when one अङ्कार्थे is already done, a second अङ्कार्थे (as जसः शी after अवर्णान्त सर्वनाम bases) is not to come in ; or this शी in place of जस् cannot come if we take अम् in the sutra “छे प्रथमयोरम्” as अम् मान्, explaining अम् च म् च इति अम् = अम् by संयोगान्तलोपः ।

मित— । इह इत्यादि । “शेषेलोपः” इत्यत्र अन्यलोपः इति व्याख्यानं यदि गृह्यते तदा यूयद् जस् वयद् जस् इत्यत्र अन्तलोपे यूय जस् वयजस् इति स्थिते ‘यूय’ इत्यादीनां अवर्णान्तत्वात् सर्वनामत्वाच्च जसः शीभावः प्राप्नोति सत्यम् । किन्तु अङ्कार्थे सति पुनः अङ्कार्थे न स्यात् इति परिभाषया तु अत्र अङ्गाधिकारि यूयाद्यादेशे सति पुनः अवर्णान्तत्वमाश्रित्य जसः शीभावो भवितुं न युक्तः अतः जसः शी अत्र न भवेत् । अथवा एवं व्याख्यानमपि जसः शीभावोत्र न भवति । “छे प्रथमयोरम्” इत्यत्र अम् च म् च इति द्वन्द्वेन अम्, तस्य संयोगान्तलोपेन ‘अम्’ इति लभ्यते । किन्तु तच्च ‘अम् मान्’ एव इति मकारान्तरप्रक्षेपात् अत्र मान् अम् एव भवति ततः जसः शीभावो न स्यात् । वस्तुतस्तु व्याख्यानमेतत् भाष्ये न दृश्यते अतः उपेत्यम् । सन्निपातपरिभाषया एव अत्र शीभावो न स्यात् । अम् अत्र आत्वयत्वेतर—निमित्तात्मक—शेषविभक्तिरूपम् आश्रित्य अन्यलोपं घटयति । तत् कथमवान्यलोपः अम् विधातयेत् ? इत्यस्यां तावत् ॥ अधुना द्वितीयं कवचने “छे प्रथमयोरम्” इति अमि कृते युष्मद् अम् अस्मद् अम् इति स्थिते माह—

३८६ । त्वमावेकवचने । ७।२।६७ ॥

टी— । एकास्योक्तौ युष्मदस्प्रदोर्मपथ्यन्तस्य त्वमौस्तः विभक्तौ ।

Eng.—Easy.

मित— । “युवावौ द्विवचने” इतिवत् अमानुवृत्तिर्बोद्धव्या । संपथ्यन्तादेशे सति त्वद् अम् मद अम् इति जातिमाह—

३६० । द्वितीयायाञ्च । ७।२।८७ ॥

दी— । युष्मदस्मदोराकारः स्यात् । (“अलोन्त्यस्य” इति दकारस्य आत्वम्) । त्वाम् । माम् । युवाम् । आवाम् ।

In द्वितीया too आकार is ordered at the end of युष्मद् and अस्मद् । Thus त्वद् अम् = त्वा अम् = त्वाम् । Here “शेषेलोपः” does not come for here विभक्ति causes आत्त्व to come in. Similarly माम् &c.

मित— । त्व अम् मा अम् इति स्थिते अस्त्वानिमित्तत्वात् शेषेलोपी न प्राप्नोति । ततः त्वाम् । माम् इति ॥ पूर्ववत् युवाम् आवाम् इति ॥ अधुना शसि विशेष-
माह—

३६१ । शसो न । ७।१।२६ ॥

दी— । ‘न’ इत्यविभक्तिकं पदम् । युष्मदस्मज्जयां परस्य शसो नकारः स्यात् । अमोपवादः । “आदेः परस्य” (सूत्र ४४) (इति शकारस्य नकारः) । ततः “संयोगान्तस्यलोपः” (सूत्र ५४) (इति अन्त्यस्कारलोपे) युष्मान्—अस्मान् ।

Here ‘न’ in the rule is stated without adding any विभक्ति । The meaning of the rule is—नकार comes in places of शस् after युष्मद् and अस्मद् । This नकार thus bars coming of अम् here by the rule “ङेऽप्रथमयोरम्” । Again this नकार is for the first letter of शस् i. e., for श here by the rule “आदेः परस्य” (see ante). Thus युष्मद् नस् = युष्मानस् by आत्त्व by the rule “द्वितीयायाञ्च” । This becomes युष्मान् by संयोगान्तलोप by the rule “संयोगान्तस्यलोपः” । Similarly we get अस्मान् ।

मित— । ‘न’ इत्यविभक्तिकी निर्देशः । अकार उच्चारणार्थः । एतच्च न्—
विधानं “ङेऽप्रथमयोरम्” इति अमोपवादाद्यम् । अतः आह—“अमोपवादः” ।

शसो न-विधानेन पूर्वस्य च शकारस्य नकारः इति लभ्यते । “आदिः परस्य” इति सूत्रेण लभ्यते । ततः युष्मदन्स् अस्मदन्स् इति जाते “द्वितीयायाञ्च” इति “दकारस्य आत्वे” सति युष्मान्स् इति स्थिते संयोगान्तस्य सकारस्य खोपे स युष्मान् अस्मान् इति ॥

अधुना युष्मद् अस्मद् आ इति स्थिते, “त्वमानेकवचने” इति यथाक्रमेण त्वमादेः सति त्वद् आ मद् आ इति जाते विशेषमाह—

३६२ । योऽचि । ७।२।८६ ॥

दी— । अनयोर्यकारादेशः स्यात् अनादेशोऽनादौ परतः । त्वया— मया ।

य is ordered after युष्मद् and अस्मद् when अनादि विभक्ति where no order has been made, follows. Thus त्व् आ मद् आ becomes त्वय् आ and मय् आ i. e., त्वया and मया with यादेश for द् here by “अलोऽन्त्यस्य” ।

मित— । ‘योऽचि’ इत्यत्र यकारात् अकारः उच्चारणार्थः । “अष्टन आ विभक्तौ” इत्यतः ‘आ विभक्तौ’ वर्तते । अचि इत्येतत् विभक्तिविशेषणम् । “युष्मदस्मदोरनादेशे” इत्येतदपि सूत्रमत्र अनुवर्तते । ततः आह—“अनयोयकारादेशः” इत्यादि । अनादेशे किम् ? ‘त्वत् मत्’ इत्यत्र “पञ्चम्या अत्” इत्यादेशे सति यत्वम् न स्यात् ॥ त्वद् मद् इत्येतयोरलोऽन्त्यस्य यादेशः ॥

३६३ । युष्मदस्मदोरनादेशे । ७।२।८६ ॥

दी— । अनयोराकारः स्यादनादेशे हलादौ परे । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । युष्माभिः । अस्माभिः ।

आकार is ordered at the end of युष्मद् and अस्मद् when हलादि विभक्ति having no further order therein follows. Thus by “युवावौ द्वित्वचने” we get युवदभ्याम् and आवदभ्याम् which by आकारादेश at the end be-

comes युवाभ्याम् and आवाभ्याम् । And in वहुवचन we get युष्मद्भिः and अस्मद्भिः = युष्माभिः and अस्माभिः by आह ।

मित— । अनुवृत्तिस्तु 'आविभक्तौ' इति पूर्वसूत्रवत् । "रायो हलि" इत्यतः 'हलि' इति विभक्तौ अन्विति, ततः आह—'अनयोः आकारः स्यादनीदेशे हलादौ परे' ॥ युष्मद् ए अस्मद् ए इत्यत्र "त्वमावेकवचने" इति प्राप्ते आह—

३६४ । तुभ्यमहौ डयि । ७।२।६५ ॥

दी— । अनयोर्मपर्यन्तस्य तुभ्यमहौ स्तः डयि । अमादेशः । "शेषे लोपः" । तुभ्यम् । मद्यम् ॥ (आङ्गत्वात् तदन्तविधिः ततः आह—) परमतुभ्यम् । परममद्यम् । अतितुभ्यम् । अतिमद्यम् ॥ युवाभ्याम् । आवाभ्याम् ।

तुभ्य and मद्य are ordered up to म of युष्मद् and अस्मद् when the विभक्तिप्रत्यय डे follows. So in युष्मद् ए and अस्मद् ए we get तुभ्यद् ए and मद्यद् ए । Then we have अमादेश in डि by the rule "डेप्रथमयोरम्" । Lastly by "शेषे लोपः" we get अदभाग लोप yielding तुभ्यम् and मद्यम् ॥ This order in place of युष्मद् and अस्मद् comes even if these are at the end of a word whether as प्रधान or as गौण ; thus परमतुभ्यम् । अतितुभ्यम् &c.

मित— । तुभ्यद् ए मद्यद् ए इति स्थिते "डेप्रथमयोरम्" इति अमादेशे सति "शेषे लोपः" इति सूत्रेण च टिलोपे इति तुभ्यम् मद्यम् इति रूपसिद्धिः । आङ्गत्वात् अत्र तदन्तविधिरस्ति, तेन अयमादेशः गौणत्वेऽपि प्रवर्तते । तदाह—"परमतुभ्यम्, अतितुभ्यम्" इत्यादि । युष्मदभ्यस् अस्मदभ्यस् इत्यत्र "युष्मदस्मादीरनादेशे" इति आकारे प्राप्ते आह—

३६५ । न्यसोऽभ्यम् । ७।१।३० ॥

दी— । न्यसोभ्यम् अभ्यम् वा अमादेशः स्यात् । आद्यः शेषे लोपस्य

अन्त्यलोपत्व एव । तत्राङ्गवृत्तपरिभाषया एत्वं न । अभ्यम् तु पञ्चद्वयेपि साधुः । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् ।

भ्यम् वा अभ्यम् is ordered in place of भ्यम् after युष्मद् and अस्मद् । If in the rule "शेषे लोपः" we take the view as अन्त्यलोपः then युष्मद्भ्यम् &c. become युष्मभ्यम् । Then the rule "वहुवचने भलीति" does not operate again, for the Paribhasa "अङ्गहत्ते पुनर्हत्तावविधिः, i.e., when one अङ्गकार्यं (as शेषेलोप here) is done a further अङ्गकार्यं is not to operate. But if the order be taken, as अभ्यम् here then no question arises from the point of view in the rule "शेषे लोपः" । Thus युष्मभ्यम् and अस्मभ्यम् are formed.

नित— । आद्यः इत्यादि—"शेषेलोपः" इति सूत्रस्य आद्यव्याख्यानपक्षे अन्त्यलोपः स्यात् । 'तत् पक्षे आद्यः' भ्यम् इति आदेशः । ततः युष्मद्भ्यम् इत्यत्र भ्यमि कृते युष्मद् भ्यम् इत्यत्र अन्त्यलोपे सति युष्म भ्यम् इति जाति "वहुवचने भलीति" इति एत्वं प्राप्नोति । किन्तु एतत् एत्वं अङ्गहत्तपरिभाषया (यथा "अङ्गहत्ते पुनर्हत्तावविधिः"—अङ्गकार्ये प्रवृत्ते सति पुनरङ्गकार्यं न भवति इत्यर्थः) न प्रवर्त्तते । अत्र "शेषेलोपः" इति अङ्गकार्ये सति पुनरङ्गकार्यम् एत्वं न भवेत् ॥ अत्र आदेशः यदि अभ्यम् स्यात् तदा "शेषेलोपः" इति सूत्रस्य पञ्चद्वयाश्रयणेपि (अन्त्यलोपपक्षे टिलोपपक्षे च इत्यर्थः) युष्मभ्यम् अस्मभ्यम् इत्यत्र न कापि बाधा वर्त्तते ॥ अधुना युष्मद् ऊस् अस्मद् ऊस् इत्यत्र "त्वमाविकवचने" इति त्वद् ऊसि मद ऊसि इति जाति आह—

३६६ । एकवचनस्य च । ७।१।३१ ॥

दी— । आभ्यां षष्ठ्येकवचनस्य अतु स्यात् । त्वत् । मत् । 'ऊसेश्च' इति सुवचम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् ।

अतु comes in place of पञ्चम्येकवचन विभक्ति after युष्मद् and अस्मद् । Thus युष्मद् ऊसि &c. becomes त्वद् ऊसि &c. by the rule "त्वमाविकवचने"

which by "शेषे लोपः" stands as ल ङसि, then अत् coming for ङसि we get ल अत्=लत् by परदप । So मत् is formed. The Sutra here should better be "ङसेच" owing to लाघव in this. In dual of पञ्चमी we get युवाभ्याम् &c. as before.

मित— । "पञ्चम्या अत्" (७।१।६२) इत्यत्र 'अत्' अपकथ्यते । उत्तरसूत्रादानयनं नाम अपकर्षः इति प्रागुक्तम् । "युष्मदस्यदभ्याम् ङसोऽश्" इत्यतः युष्मदभ्याम् वर्त्तते । एवं तद्ङसि मद्ङसि इत्यत्र "शेषेलोपः" इत्यनेन टिलोपे (अन्यलोपे पररूपे वा) अदादेशे च सति लत् मत् इति ॥ अधुना पञ्चमीबहुवचने विशेषं वदति—

३६७ । पञ्चम्या अत् । ७।१।३२ ॥

दी— । आभ्यां पञ्चम्याः भ्यसोऽतुस्यात् । युष्मत् । अस्मत् ।

Eng.—Easy.

मित— । पूर्ववत् 'युष्मदस्यदभ्याम्' इति अनुवर्त्तते । "भ्यसो भ्यम्" इति सूत्रात् 'भ्यसो' च वर्त्तते । तत आह—'आभ्यां पञ्चम्याः भ्यसः अत् स्यात्' इति । एवं युष्मद् भ्यस् अद्यदभ्यस् इत्यत्र भ्यसः 'अत्' आदेशे सति शेषे लोपे च सति युष्मत् अस्मत् इति ॥ अधुना षष्ठीविभक्तिं विस्मृयति—

३६८ । तवममौ ङसि । ७।२।६६ ॥

दी— । अनयोर्मपर्थ्यन्तस्य तवममौ स्तः ङसि ।

मित— । 'मपर्थ्यन्तस्य' इत्यधिकारसत्त्वात् आह—'अनयोर्मपर्थ्यन्तस्य' इत्यादि । "त्वमाविकवचने" इत्यस्यायमपवादः एव । ततः युष्मद्ङस् अस्मद् ङस् इत्यत्र तवद्ङस ममद्ङसु इति स्थितिः । ततः विशेषं वक्ष्यति—

३६९ । युष्मदुस्मदुभ्याम् ङसोऽश् ॥ ७।१।२७ ॥

स्पष्टम् । तव । मम । युवयोः । आवयोः ।

Eng.—Easy.

मित—। शिञ्जात् सर्वादेशः । तेन तवद् अश् ममद् अश् इति स्थिते “शेषे-
लोपः” इति ठिलोपे तव मम इति रूपसिद्धिः । “योऽचि” इत्यत्र अनादेशे इत्यनुवृत्तेः
यादिशोव न भवति । युष्मद् ओस् अस्मद् ओस् इत्यत्र द्विवचने मपर्यन्तस्य युष्मावी
आदिशौ ततः युवद् ओस् आवद् ओस् इति स्थिते “योऽचि” इति दस्य यस्ते णवय् ओस्
आवय् ओस्=युवयोः आवयोः इति ॥

४०० । साम आकम् । ७।१।३३ ॥

दी—। आभ्यां परस्परसाम आकम् स्यात् । भाविनः सुटो निवृत्त्यर्थम्
सुसट्कनिर्देशः । युष्माकम् । अस्माकम् । त्वयि ; मयि । युवयोः ।
आवयोः । युष्माह ; अस्माह ।

आकम् is ordered in place of साम् coming after the bases युष्मद्
and अस्मद् । The saying of ‘सामः’ with सुट् in the sutra suggests
that सुट् by the rule “आमि सर्वनाम्नः सुट्” also is to be barred. Thus
युष्मद् आम् &c., =युष्म आकम्=युष्माकम् by शेषे लोपः” । Similarly we get
अस्माकम् । In युष्मद् इ अस्मद् इ we get first लमादेश in एकवचने (i.e., त्वद्
इ मत् इ), then there is यादेश by the rule “योचि” (e.g., त्वय् इ मय् इ)
and we get त्वयि and मयि ॥ युवयोः आवयोः are formed as before.
In युष्मद् सु अस्मद् सु we get आ for ह at the end by the rule “युष्मदस्मा-
दोरनादेशे” and the result is युष्मासु अस्मासु ।

मित—। सकारेण सङ्घ वृत्तं य ‘आम्’ तस्य सामः इत्यर्थः । ‘ससुट्कस्य आम्’
इति भावः । अयं ससुट्कनिर्देशः ‘भाविनः’ भविष्यतः “आमि सर्वनाम्नः सुट्” इति
सूत्रेण भविष्यतः सुटो निवृत्त्यर्थः । तथा च चालमनोरमा—“यदि तु आम् आकम् इत्ये-
वोच्यते, तदा आम् आकमादेशे कृते दकारस्य शेषलोपे सति स्थानिवत्त्वेन आकमा-
देशस्य आम्त्वात् तस्य अवर्णात् परत्वात् सुडागमः स्यात् । ततः एत्वपत्योः युष्मायाम्
अस्मायाम् इति स्यात् । अतः ससुट्कनिर्देशः” ॥ त्वयि मयि इति—युष्मद् इ अस्मद्
इ इति स्थिते एकवचने लमादेशे सति त्वद् इ मत् इ इति जाते “योचि” इति दकारस्य

यादेशे च लयि भयि इति ॥ युष्मद् सु अस्मद् सु इति “युष्मदस्मादीरनादेशे” इति दकारस्य आत्वे सवर्णदीर्घे च युष्मासु अस्मासु इति सिध्यति ॥

“त्वमाविकवचने” इति सूत्रे “युवावौ द्विवचने” इति सूत्रे च यथाक्रमम् एकवचन-
द्विवचनशब्दी योगिकौ न तु प्रत्ययपरी । तत्फलमेव अधुना शौकचतुष्टयेन स्फुटी-
करोति—

दी— । समस्यमाने द्व्येकत्ववाचिनी युष्मदस्मदी ।
समासार्थोऽन्यसंख्यश्चेत्स्तो युवावौ त्वमावपि ॥
सुजसङ्ख्यसु परत आदेशाः स्युः सदैव ते ।
त्वाहौ यूयव्यौ तुल्यमहौ त्वममौ त्वमावपि ॥
पूते परत्वाद्वाधन्ते युवावौ विषये स्वके ।
त्वमावपि प्रवाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः ॥
द्वेकसंख्यः समासार्थो वद्वर्थे युष्मदस्मदी ।
तयो रद्व्येकतार्थत्वान्न युवावौ त्वमौ न च ॥

Eng.—Easy.

मित— । अन्वयः—यदि समस्यमाने युष्मदस्मदी द्व्येकत्ववाचिनी (भवतः) तदा
समासार्थः अन्यसंख्यश्चेत् अपि युवावौ त्वमावपि स्तः ।

व्याख्या— । युष्मदस्मदशब्दयोः एकत्वे द्विले सति यथाक्रमम् त्वमादेशौ युवावादेशौ
च भवतः । एतयोः समासेपि एकत्वे द्विले सति समासार्थस्य अन्यसंख्यार्थपरत्वेपि यथा-
क्रमं त्वमादेशौ युवावादेशौ च भवतः इति निष्कर्षार्थः । ततश्च त्वां मां वा अतिक्रान्तः
अतिक्रान्ती अतिक्रान्तः इति “अव्यादयः क्रान्तादर्थे द्वितीयया” इति प्रादिसमासे सति
विग्रहवाक्ये युष्मदस्मदोः एकत्वे द्वितोः युष्मद् स्थाने ‘ल’, अस्मद् स्थाने च ‘म’ आदेशौ
भवतः ‘अतिल’ ‘अतिम’ इति च प्रातिपदिकौ भवतः । एवं युवाम् आवाम् वा अति-
क्रान्तः इति विग्रहे युष्मदस्मदोः द्विले सति ‘अतियुव’ ‘अव्याव’ इति प्रातिपदिकौ भवतः ।
युष्मदस्मदोः एकत्वे त्वमादेशौ द्विले च युवावौ आदेशौ किं सार्वत्रिकौ वा न वा इत्य-
लोचरमाह—सुजस् इत्यनेन ॥ अन्वयः—“त्वाहौ सौ” “यूयव्यौ जसि” “तुल्यमहौ
जसि” “त्वममौ जसि” इति (अपि यथाक्रमं) सुजस्—ङे—ङस्सु परतः ये

आदेशाः विहिताः ते सदैव स्तुः (युष्मदस्मदोः एकद्विवचनस्य परस्मैपि स्तुरित्यर्थः)
 अतश्च एते आदेशाः 'अतित्व' 'अतियुव' इत्यादि प्रातिपदिकेषु भवन्ति ॥ एतदेव
 युक्तम् दर्शयति—एते इति । अन्वयः—एते (त्वाहादिशादयः) परत्वात् सूक्ते विषये
 (निजविषये, मजसादौ विषये इत्यर्थः) युवावौ (आदेशौ) बाधन्ते । यद्यपि त्वमादेशौ
 एतेभ्यः परौ तथापि 'एते' त्वाहादिशादयः 'त्वमादेशावपि प्रबाधन्ते' । कथं बाधन्ते ?
 इत्याह—'पूर्वविप्रतिषेधतः'—“विप्रतिषेधे परं कार्यम्” इति न्यायेन परशब्दस्य इष्ट-
 वाचित्वमाश्रित्य इष्टेन पूर्वसूत्रेण परसूत्रस्य विप्रतिषेधः बाधः पूर्वविप्रतिषेधः उच्यते ।
 विप्रतिषेधे समुपस्थिते पूर्वस्य प्रवृत्तिः नाम पूर्वविप्रतिषेधः । एवं 'पूर्वविप्रतिषेधेनैव
 त्वाहादिशादयः त्वमा अपि प्रबाधन्ते' इति फलितम् ॥ किन्तु युष्मदस्मदोः वङ्गधेयत्वे सति
 समासार्थस्य अतथात्वे इति कलेपि युष्मदस्मदोः युवावौ त्वमा च आदेशौ न भवतः इति
 अप्रसङ्गः आर्त्तव्यम् । एतदेवाह इति कलस्य इत्यनेन श्लोकेन । अन्वयः—समामासः
 इति कलस्यः सित्, (किन्तु) युष्मदस्मदोः (एतौ शब्दौ) वङ्गधेयत्वे (वङ्गधेयपरत्वे, यदि भवतः
 इति शेषः) तदा तयोः (युष्मदस्मदशब्दयोः) अङ्गोक्तार्थत्वात् न युवावौ (स्तः) ।
 एवं युष्मान् अस्मान् वा अतिक्रान्तः अतिक्रान्तौ वा इति विषये युष्मदस्मदोः अङ्गोक्तार्थ-
 त्वात् युवावौ त्वमा न आदेशौ च स्तः ततश्च अतियुष्मत्, अत्यस्मत् इति च प्रातिपदिकौ
 भवतः ॥ इति श्लोकचतुष्टयसंगृहीतमेवार्थम् अधुना उदाहरणेन विशदीकरोति प्रथमं
 तावत् युष्मदस्मदोः एकले त्वमादेशयोः—उदाहरणमाह—

दी— । त्वां मां अतिक्रान्त इति विग्रहे—अतित्वम् । अत्यस्मम्
 (सौ त्वाहादिशौ त्वमादेशौ बाधते इति उक्तत्वात् ; एवमन्यथापि मजसादौ युयव्यौ
 बोद्धव्यौ) । अतित्वाम् । अतिमाम् (इह प्रथमायाः द्विवचने आकारः) ।
 अतियूयम् । अतिवयम् ॥ अतित्वाम् । अतिमाम् । अतित्वोम् ।
 अतिमाम् । अतित्वान् । अतिमान् ॥ अतित्वया, अतिमया । अति-
 त्वाभ्याम्—अतिमाभ्याम् । अतित्वाभिः, अतिमामिः । अतितुभ्यम्—
 अतिमह्यम् । अतित्वाभ्याम्—अतिमाभ्याम् । अतित्वभ्यम्—अतिम-
 भ्यम् ॥ कसिभ्यमोः—अतित्वत्, अतित्वत्, अतिमत, अतिमत । म्यामि
 प्राग्वत् ॥ अतितव—अतिमम । अतित्वयोः—अतिमयोः । अतित्वाकम्—

अतिमाकम् ॥ अतित्वयि, अतिमयि । अतित्वयोः—अतिमयोः । अतित्वाद्यु—
अतिमाद्यु ॥

मित— । सु—जस्—ङे, ङसभ्योऽन्यत्र सञ्धासु च विभक्तिषु एकद्विवहुवचनेषु
त्वमावेव आदेशी अधिकारसत्वात् मपर्यन्तस्य बोद्धव्यी । प्रक्रियासु च युष्मदद्यादशब्दवत्
ज्ञेयी ॥ सु—जस्—ङे—ङससु यदाक्रमं त्वाहौ यूयवदौ, तुभ्यमहौ तवममावपि ज्ञेयी इति
फलितम् ॥ अधुना युष्मदस्यदोः द्वित्वाचित्वे उदाहरणमाह—

दी— । युवाम् आवाम् वा अतिक्रान्त इति विग्रहे सु—जस्—ङे—ङस-
सु प्राग्वत् ॥ औ—अम्—औट्—अतियुवाम् । अतियुवाम्—अति-
युवाम् । अत्यावाम् । अत्यावाम् । अत्यावाम् ॥ अतियुवान्—अत्या-
वान् ॥ अतियुवया—अत्यावया । अतियुवाभ्याम् । अत्यावाभ्याम् ।
अतियुवाभिः, अत्यावाभिः ॥ भ्यम्—अतियुवभ्यम् । अत्यावभ्यम् ॥
ङसिभ्यसोः—अतियुवत्, अतियुवत् । अत्यावत् । अत्यावत् ॥ ङसि—
अतियुवयोः । अतियुवयोः । अत्यावयोः—अत्यावयोः ॥ (षष्ठीबहुवचने)
अतियुवाकम्—अत्यावाकम् ॥ (ङौ) अतियुवयि, अत्यावयि ॥ अति-
युवानु—अत्यावानु ॥

मित— । पूर्ववद् ज्ञेया । किन्त्वत्र द्वित्वाचित्वे युवावौ आदेशी मपर्यन्तस्य
एव ॥ अधुना युष्मदस्यदोः बहुवचनचित्वे उदाहरणमाह—

दी— । युष्मान् असमान् वा अतिक्रान्त इति विग्रहे सु—जस्—ङे—ङस-
सु प्राग्वत् । औ—अम्—औट्—अतियुष्माम्, अतियुष्माम्, अतियुष्माम् ।
अत्यस्माम्—अत्यस्मांसु—अत्यस्माम् ॥ अतियुष्मान् । अतयस्मान् ॥
अतियुष्मया, अत्यस्मया । अतियुष्माभ्याम्, अत्यस्माभ्याम् । अति-
युष्माभिः, अत्यस्माभिः ॥ भ्यसि—अतियुष्मभ्यम्, अत्यस्मभ्यम् ॥ ङसि-
भ्यसोः—अतियुष्मत्, अत्यस्मत् ॥ ङसि—अतियुष्मयोः, अत्यस्मयोः ॥
(आभि—) अतियुष्माकम्, अत्यस्माकम् । (ङौ)—अतियुष्मयि, अत्य-
स्मयि । अतियुष्माद्यु—अत्यस्माद्यु ॥

४०१ । पदस्य । ८।१।१६ ॥

मित—। अधिकारसूत्रमिदम् । यदितः उर्ध्वमनुक्रमिष्यामः 'पदस्य' इत्येवं तद्वेदितव्यम् इत्यर्थः ।

४०२ । पदात् । ८।१।१७ ॥

मित—। 'पदात्' इत्ययमधिकारः । यदितः उर्ध्वमनुक्रमिष्यामः 'पदात्' इत्येवं तद्वेदितव्यम् ।

४०३ । अनुदात्तं सर्वमपदादौ । ८।१।१८ ॥

दो—। इत्यधिकृत्य ।

मित—। त्रयमेतत् अधिकारसूत्रम् । अतः दीक्षित आह—'इत्यधिकृत्य' इति अनुदात्तमिति च सर्वमिति च अपादादौ इति च एतत् त्रयम् अधिकृतं वेदितव्यम् । यदितः उर्ध्वमनुक्रमिष्यामः अनुदात्तं सर्वम् अपादादौ इत्येवं तद्वेदितव्यम् । पादशब्देन ऋकृपादः श्लोकपादश्च गृह्यते । सर्वग्रहणं सर्वमनूद्यमानं विधीयमानं चानुदात्तं यथा स्यादिति ॥

४०४ । युष्मदस्मदोः षष्ठोचतुर्थीद्वितीयास्थयो र्वा नौ ।

८।१।२० ॥

दो—। पदात्परयोः अपादादौ स्थितयोरनयोः षष्ठ्यादि—विशिष्टयो-
र्वा नौ इत्यादेशौ स्तः । तौ चानुदात्तौ ।

वाम् and नौ are respectively ordered in place of whole of युष्मद् and अस्मद् in 6th, 4th and 2nd case dual, and if these are after some पद and also not at the beginning of a foot of a verse. And these are अनुदात्त ।

मित—। 'पदात्' "अपदादौ" "अनुदात्तम्" इत्यस्ति । अतः आह—
"पदात् परयोः" इत्यादि । एकवचन बहुवचनयोरादेशान्तरविधानात् द्विवचनान्तयो-
रवमादेशः । उदाहरणं यथा :—एतच्चाम् इदञ्च नौ स्तम् । नमो वां धनं नौ देहि ।
अर्थयावद्वां रक्षतं नौ भवेभ्यः ॥ पदात् परयोः किम् ? वाक्यादीनामूत आवयोः

स्वम् ॥ पादशब्देन चत्वारः श्लोकपादश्च गृह्यते इति प्रागुक्तम् । अपादादौ किम् ? “ह्रस्वैरमात्यैः सह चौरवासा मामर्घ्यपाणिभरतोऽभ्युपैति” ; अत्र ‘मामर्घ्यपाणिः’ इत्यत्र पदपादौ अस्मदस्याग्रे ‘मा’ इत्यादेशः न स्यात् ॥

४०५ । बहुवचनस्य वसन्तसौ । ८।१।२१ ॥

दी— । उक्तविधयोः अनयोः षष्ठ्यादिवहुवचनान्तयोः वसन्तसौन्तः ।
वाम्-नावोरप्वादः ।

वस् and नस् are ordered respectively in place of युष्मद् and अस्मद् coming after some पद (word) and not at the beginning of a foot of a verse ; and वस् and नस् come in place of बहुवचन only of षष्ठी, चतुर्थी and द्वितीया । Thus this rule bars order of वाम् and नौ in the बहुवचन ।

मित— । पूर्वसूत्रात् “युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थी द्वितीयास्थयोः” वर्तते । ‘पदात्’ ‘अपादादौ’ इत्याद्यप्यस्ति । तदाह—‘उक्तविधयोरनयोरित्यादि’ ॥

४०६ । तेमयावेकवचनस्य । ८।१।२२ ॥

दी— । उक्तविधयोरनयोः षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोः ‘ते मे’ एतौ स्तः ।

ते and मे come for the whole of युष्मद् and अस्मद् coming after a word and not at the beginning of a foot of a verse. This order is in place of singular of षष्ठी and चतुर्थी only. The order is not in द्वितीया singular, for the next sutra makes a fresh order for द्वितीया only.

मित— । ‘ते च मे च’ इति तेमयी—इन्द्रः । पूर्वसूत्रवत् अत्रापि अनुवृत्तिः ज्ञेया । ततः आह—‘उक्तविधयोः अनयोः’ इत्यादि । ‘षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोः अनयोः’ इति द्विती उक्तम्, यतः परसूत्रेण द्वितीयेकवचनान्तस्य आदेशान्तरं विहितम् ॥

४०७ । त्वामौ द्वितीयायाः । ८।१।२३ ॥

दी— । द्वितीयेक वचनान्तयोरनयोः ‘त्वा मा’ एतौ स्तः ।

त्वा and मा are ordered respectively in place of द्वितीया (singular) of युष्मद् and अष्मद् if these are after some word and not at the beginning of a foot of a verse.

मित— । त्वाद्य माद्य त्वामी, इत्यः । पूर्वसूत्रात् 'एकवचनस्य' इत्यत्र वर्त्तते, तत्राह—'द्वितीयैकवचनान्तयोः अनयोः' इत्यादि ॥ अधुना "दशमदशमदोः—" इत्यादि (सूत्र ४०४-४०७) सूत्रचतुष्टयोक्तं सर्वं द्वितीयाचतुर्थीषष्ठीविभक्तिक्रमेण एक-द्वि-बहु-वचनक्रमेण चोदाहरति :—

दी— । ओशस्त्वावतु मापीह दद्यात्ते मेऽपि शर्म सः ।

त्वामी ते मेऽपि स हरिः पातु वामपि नौ विभुः ॥

सुखं वां नौ ददात्वीशः पतिर्वांमपि नौ हरिः ।

सोऽव्याद्वो नः शिवं वो नो दद्यात् सेव्योत्र वः स नः ॥

Eng.—Easy.

मित— । अन्वयः—श्रीशः (विष्णुः) त्वा मा अपि पातु (रक्षतु) [अत्र द्वितीयैकवचने त्वा मा इत्यादिशौ भवतः] ; स (श्रीशः) ते मे अपि शर्म (सुखं) दद्यात् (ददातु) [अत्र चतुर्थीएकवचने 'ते मे' इति], स हरिः ते मे अपि त्वामी (अत्र 'ते मे' इति षष्ठीएकवचने) ; विभुः (स विष्णुः) वाम् नौ अपि पातु (रक्षतु) [अत्र द्वितीयादिवचने 'वां नौ' इति] ॥ ईशः वां नौ अपि सुखं ददातु (अत्र चतुर्थीद्विवचने 'वां नौ' इति), हरिः वाम् नौ अपि पतिः [अत्र षष्ठीद्विवचने 'वां नौ' आदेशी भवतः], सः हरिः वः नः अपि अव्यात् (रक्षतु) [अत्र द्वितीयावहुवचने 'वस् नस्' आदेशी], वः नः अपि शिवं (मङ्गलं) दद्यात् [अत्र चतुर्थीबहुवचने 'वस् नस्' आदेशी], अत्र सः वः अपिनः सेव्यः [अत्र षष्ठीबहुवचने 'वस् नस्' इत्यत्र "कृत्यानां कर्त्तरि वा" इति षष्ठी] ।

दी— । पदात्परयोः किम् ? वाक्यादौ मा भूत् । त्वां पातु मां पातु ।

मित— । अत्र वाक्यादित्वात् तुषमदशमदशमदोः द्वितीयायास् 'त्वां मां' इति आदेशी यथा न स्यात् अतः 'पदात्परयोः' इति उक्तम् ॥ तत्रैव पूर्वमेव व्याख्यातम् ॥

दी—। अपादादौ किम् ?—“वैदेशेऽऽस्मान्कृष्णः सर्घदा-
वतु ।”

Why do we say अपादादौ in the above sūtras ? Witness अस्मान्
in the sentence “वैदे; etc”—here अस्मान् being at the beginning
of a foot of a verse does not recognise short forms of अस्माद् &c.

मित—। अत्र ‘अस्मान्’ इत्यस्य श्लोकपादादित्वात् तत्स्थाने बहुवचने ‘नः’ इति
न स्यात् । एतदपि पूर्वमपि व्याख्यातम् ॥

दी—। (षष्ठीचतुर्थी द्वितीयाख्ययोः इत्यत्र । स्थग्रहणात् श्रूयमाणविभक्ति-
कयोरेव । नेह—इति युष्मत्पुत्रो ब्रवीति । इति अस्मत्पुत्रो ब्रवीति ।

Eng.—Easy. See “Mitabhasini.”

मित—। स्थग्रहणं श्रूयमाणविभक्त्यर्थम् । षष्ठी-चतुर्थी-द्वितीयाविभक्तौः अपरि-
लुज्यती; अनयोः युष्मदस्मादोः ‘वांनी’ स्तः इति निष्कर्षः । ततः अलुप्तषष्ठीचतुर्थी-द्वितीया-
विभक्तियुक्तयोः अनयोः युष्मदस्मादशब्दयोः इति फलितम् इति भावः । एवम् “इति
युष्मत्पुत्रो ब्रवीति” इत्यत्र ‘युष्मत्पुत्र’ इति लुप्तषष्ठीविभक्तित्वात् अत्र बहुवचने ‘वः’
आदेशः न स्यात् । “इति अस्मत्पुत्रः” इत्यत्र इतिशब्दानुवृत्तिः पदात् परत्वं सम्पाद-
यितुं बोध्यम् ॥

दी—। समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशाः वक्तव्याः (वार्त्तिक) ।
एकतिङ् वाक्यम् । तेनेह न—ओदनं पव तव भविष्यति । इह तु स्यादेव
—शालीनां ते ओदनं दास्यामीति ॥ एते वां नावादयः आदेशाः अनन्वा-
देशे वा वक्तव्याः (वार्त्तिक) । अन्वादेशे तु नित्यं स्युः । (अनन्वादेशे
विकल्पो यथा—) धाता ते भक्तोऽस्तिः धाता तव भक्तोऽस्ति वा । (अन्वा-
देशे निव्यः यथा—) तद्धमे ते नम इत्येव ॥

The अनुदात्त short forms of युष्मद् and अस्माद् (ॐ, वा, मा, वसु, नम्
&c.) are to be made when these are completely put in one sen-
tence. And in grammar by a sentence (वाक्य) we are to under-

stand a complete idea with one तिङन्त verb. Thus in the sentence ओदनं पच तव भविष्यति, there being two तिङन्त verbs completing the sense, we can't get short forms of युष्मद् a, ते for तव । But in the sentence—शालीनां ते ओदनं दास्यामि, the sentence is completed with one तिङन्त verb, so here the short forms of युष्मद् may come in and thus we get ते here. Again by another Varttika as said above (e.g., “एते वां नावादयः आदेशाः &c.”) these short forms of युष्मद् and अस्मद् as वां नौ &c., can be optionally made in अनन्वादेश i.e., when no अन्वादेश is implied ; but in अन्वादेश (i.e., when a subsequent assertion is made) these short forms are compulsory indeed. Thus in अनन्वादेश, we have optionally both ते and तव as in धाताते भक्तोस्ति and धाता त्व भक्तोस्ति, whereas in अन्वादेश we get ते the short form only as in तस्मै ते नमः &c.

मित— । समानवाक्ये एकवाक्ये इत्यर्थः, तथा च बालमनोरमा “निमित्तनिमित्तिनोरिकवाक्यस्यले इत्यर्थः” । निघातशब्दः अनुदात्तार्थं बोधयति, यतः युष्मदस्मदोः वां नावादयः आदेशाः अनुदात्ताः एव “अनुदात्तम्” इत्यस्य (४०३ सूत्र) अधिकारसत्वात् । “एकवाक्ये युष्मदस्मदादेशाः वक्तव्याः” इति अर्थे लब्धे, किमत्रवाक्यमिति प्रश्ने सति आह—“एकतिङ्वाक्यम्” । एक तिङ् (तिङन्तक्रिया) यस्य इति बहुव्रीहिः । एतच्च वाक्यलक्षणं व्याकरणशास्त्रोपयोगि एव “ततः ओदनं पचतुं भविष्यति” इति वाक्ये तिङन्तद्वयसत्वात् तत्स्थाने युष्मदः निघातादेशः ‘ते’ इति न भवेत् । ‘शालीनां ते’ इत्यत्र तु स्यादेव यतः अयं एकतिङन्तयुक्तं वाक्यम् ॥ किञ्चित् कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं गमयितुं पुनरुपादानमन्वादेशः इति प्रागुक्तम् । अन्वादेशे युष्मदस्मदोः आदेशाः वां नावादयः सदैव स्याः, अनन्वादेशे तु विकल्पेन एते आदेशाः भवन्ति इति भावः ॥

४०८ । न च-वा-हाहैवयुक्ते । ८।१।२४ ॥

दी— । चादिपञ्चकयोगे नैते आदेशाः स्युः । हरिस्त्वां मां च रक्षतु ।

कथं त्वां मां वा न रक्तेत् इत्यादि । युक्तप्रहणात् साक्षात् योगे अयं निषेधः । परम्परासम्बन्धे तु आदेशः स्यादेव । हरो हरिश्च मे स्वामी ।

These short अनुदात्त forms of युष्मद् and अस्मद् (as वां नी &c.) are not to come in connection with the five अव्ययः—च, वा, हा, अह and एव । Witness हरिस्त्वां &c., where there being च we get त्वां &c. not त्वा the short form here. This prohibition is to apply where there is direct contact with these, for the word युक्त in the Sutra suggests so, but when the contact or connection with these is indirectly implied then the short forms are to come, in as in the sentence हरो हरिश्च मे स्वामी । Here च directly goes with हर and हरि, and indirectly with मे, so here being परम्परासम्बन्ध of च and अस्मद्, the short form 'मे' can come.

मित— । 'च' समुच्चये अव्ययम्, 'वा' विकल्पे ; 'हा' अद्भुते ; 'अह' खेदे, 'एव' अवधारणे । एतेषां इन्द्रः । च वाह्वाहैवाः । तेषां युक्तम् योगः, तस्मिन् सति वा नावादयः आदेशाः न स्युरित्यर्थः । युक्+क्त नपुंसके भावे=युक्तं योगः—तथा च इति—'चादिपञ्चकयोगे' ॥ "न च वाह्वाहैव—" सति युक्तशब्दप्रहणात् साक्षात्सम्बन्ध-विवक्षायाम् अयं निषेधः गम्यते, न तु परम्परासम्बन्धे । 'हरो हरिश्च मे' इति वाक्ये चकारः हरिहरविषये साक्षात् अन्वितः न तु अस्मद्शब्देन, अतः अस्मद्शब्दस्य 'मे' इति आदेशः अतः साक्षात्सम्बन्धसत्त्वात् स्यादेव ॥

४०६ । पश्यार्थैश्चानालोचने । ८।१।२५ ॥

दो— । अचानुपज्ञानार्थैर्धातुभिर्योगे एते आदेशा न स्युः । चेतसा त्वां समीक्षते । परम्परासम्बन्धेऽप्ययं निषेधः—भक्तः तव रूपं ध्यायति । आलोचने (चानुपज्ञाने) तु—भक्तस्त्वा परयति धनुषा ।

These short forms of युष्मद् and अस्मद् are not used in connection with verbs not denoting आनुपज्ञान (direct vision). Thus in

चित्ता त्वाम् &c. there being no चाक्षुषज्ञान त्वाम् is used and not त्व the short form. This prohibition holds good even when the connection of युष्मद् or अस्मद् and the verb is remote and not direct. Thus in भक्तस्तव &c., we get तव and not ते for there is indirect connection of ध्यान and तव । But in the sense of आलोचन i.e., direct optical vision we get the short form as in भक्तस्त्वा &c.

नित— । दृश धातोः भावे शप्रत्यये सति 'पश्य' इति लभ्यते ; दर्शनं हि तदर्थः । पश्यः दर्शनम् अर्थः येषां तैः धातुभिः योगे अनालोचने अचाक्षुषज्ञाने अर्थं गम्यमाने एते वा नावादयः आदेशाः न स्युः इत्यर्थः ॥ 'पश्य' इत्यनेन दर्शनसामान्यमुक्तम् । आलोचनं चाक्षुषज्ञानम् तत्त्व्युदासः अनालोचनम् ॥ इति सत्त्वात् वृत्तौ आह— अचाक्षुषज्ञानार्थे धातुभिर्योगे' इति ॥ अन्यत् सुगमम् ॥

४१० । सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा । ८।१।२६ ॥

दी— । विद्यमानपूर्वात् प्रथमान्तात् परयोरनयोः अन्वादेशे अप्येते आदेशाः वा स्युः । भक्तस्त्वमप्यहं तेन हरिस्त्वां त्रायते स माम् । त्वामा इति वा ।

These short forms of युष्मद् and अस्मद् are optional when अनुदेश is implied provided युष्मद् and अस्मद् come after their immediately प्रथमान्त use.

नित— । वा नावादयः आदेशाः अनुदेशे विभाषिताः, अनुदेशे तु नित्याः इति प्रागुक्तम्—अनुदेशेपि अत्र विकल्पार्थम् सूत्रं प्रतिप्रसूयते । 'सपूर्वायाः' इत्यत्र सङ्ग-शब्दः विद्यमानवाच्यो । विद्यमानपूर्वायाः इत्यर्थः । 'प्रथमायाः' इत्यनेन प्रथमान्तायाः इति लभ्यते तदन्तविधिना । अतः आह—'विद्यमानपूर्वात् प्रथमान्तात् परयोः अनयो-रनुदेशे' इत्यादि ।

४११ । सामन्त्रितम् । २।३।४८ ।

दी— । सम्बोधने या प्रथमा तदन्तसामन्त्रितसंज्ञा स्यात् ।

आमन्त्रित word is that which ends in a प्रथमान्त word, used in, सम्बोधन ।

मित— । “सम्बोधने च” इति सूत्रात् ‘सम्बोधने’ वर्त्तते । ‘सा’ इत्यनेन “प्राति-
पदिकार्थं लिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा” इति सूत्रस्या प्रथमा परासृज्यते । ततः आह
—‘सम्बोधने या प्रथमा तदन्तम्’ इत्यादि ॥

४१२ । आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् । ८।१।७२ ।

दी— । स्पष्टम् । अग्ने तव । देवास्मान्पाहि । अग्ने नय । अग्ने
इन्द्र वरुण । इह युष्मदस्मदोरादेशः, तिङन्तनिघातः, आमन्त्रितनिघातश्च
न ॥ “सर्वदा रक्ष देव नः” इत्यत्र तु ‘देव’ इत्यस्य अविद्यमानवद्भावेऽपि
ततः प्राचीनं (पूर्व) ‘रक्ष’ इत्येतदाश्रित्यादेशः (अस्मदस्थाने ‘नः’ आदेशः) ।
एवम् “इमं मे गङ्गेयमुने” इति मन्त्रे ‘यमुने’ इत्यादिभ्यः प्राचीनानाम्
(पूर्वाशाम्) आमन्त्रितानाम् अविद्यमानवद्भावेऽपि ‘मे’ शब्दमेवाश्रित्य सर्वेषां
निघातः । (“आमन्त्रितस्य च” इति निघातः अनुदात्तत्वमित्यर्थः) ।

An आमन्त्रित word at the outset is to be regarded as non-exis-
tent. Thus in अग्ने तव &c., देवास्मान् &c., अग्ने and देव being regard-
ed as non-existent, the short forms ते for तव and नः for अस्मान् are
not used, for then ते and नः will be at the beginning of a पाद ।
The instances ‘अग्ने नय’ अग्ने इन्द्र etc are cited to show that अग्ने being
regarded as non-existent ‘नय’ the तिङन्त word cannot be निघात i.e.,
अनुदात्त, for it does not come after an अतिङन्त word here—अग्ने being
अविद्यमानवत् and the word इन्द्र &c., similarly are not अनुदात्त prior
words being अविद्यमानवत्, and thus इन्द्र &c., not coming after a पद
cannot be अनुदात्त । (See below). In ‘सर्वदा रक्ष देव नः’ though देव
is as if non-existent being आमन्त्रित, still नः the short form is used
for there is the word रक्ष prior to देव and thus नः is not पादादौ ।

So also in the mantra “इमं मे गङ्गेयमुने” the आसन्नित words prior to यमुने &c., though non-existent, still all are regarded as अनुदात्त with reference to their prior word मे here. The rule for अनुदात्त here is “आसन्नितस्य च” meaning an आसन्नित word after another word is अनुदात्त ।

मित— । पूर्वस्थितम् आसन्नितपदम् अविद्यमानवत् बोध्यम् इति सूत्रार्थः । तेन ‘अग्रे तव’ ‘देव अस्मान् पाहि’ इत्यत्र ‘अग्रे’ देव इति आसन्नितपदयोः अविद्यमानवत्त्वात् ‘देव अस्मान्’ च इति पादादौ भवन्तौ ‘ते नः’ इति पदौ तत्स्थाने नाद्रियेति । “अग्रे नय” “अग्र इन्द्र वरुण” इत्यत्र च ‘अग्रे अग्र’ पदयोः आसन्नितयोः अविद्यमानवत्त्वात् प्रथमोदाहरणे ‘नय’ इति तिङन्तस्य “तिङ्तिङ्” — (अतिङ्न्तात्पदात् परं तिङन्तमनुदात्तं स्यात्) — इति सूत्रेण अनुदात्तत्वं न भवति ; द्वितीयोदाहरणे च इन्द्रादि-आसन्नितपदानां “आसन्नितस्य च” — (पदात् परम् आसन्नितम् अनुदात्तं भवति) — इति अनुदात्तत्वं न भवति । अतः आह— ‘इह (प्रथमोदाहरणस्य) युष्मदस्यदोरादेशः, (तृतीये) तिङन्तनिघातः, (चतुर्थे) आसन्नितनिघातश्च न भवति’ इति । निघातशब्दः अनुदात्तवाची इत्युक्तम् ॥ ‘सर्वदा वच देव नः’ इत्यादि सुगमम् ।

४१३ । नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् । ८।१।७३ ॥

दी— । विशेष्यं समानाधिकरण्यो विशेष्यो आसन्निते परे नाविद्यमानवत् स्यात् । हरे दयालो नः पाहि । अग्ने तेजस्विन् ।

The noun word having an adjective आसन्नित word in the same विभक्ति following it is to be treated as not अविद्यमानवत् (non-existent). Thus in हरे दयालो &c., the समानाधिकरण्य adjective आसन्नित word ‘दयालो’ follows the noun (विशेष्य word) हरे, so हरे is treated as not non-existent, hence ‘नः’, is used though दयालो is अविद्यमानवत् ॥

मित—। 'आमन्त्रितम् अविद्यमानवत्' इत्यनुवर्धते। 'समानाधिकरणे' एक-विभक्तियुक्ते इत्यर्थः। 'सामान्यवचनम्' इत्यनेन 'विशेष्यम्' गम्यते। ततः 'आह—'विशेष्यं समानाधिकरणे विशेषणे आमन्त्रिते परे न अविद्यमानवत्' ॥ ततः 'हरे-दयालो नः' इत्यत्र दयालो इत्यस्य अविद्यमानवत्तेवपि 'हरे' इत्यस्य विद्यमानतामाश्रित्य 'नः' इति अस्मादादेशः भवति ॥

दी—। "विभाषितं विशेषवचने" (इति सूत्रम्)। अत्र (सूत्रे) भाष्यम्—"बहुवचनमिति वक्ष्यामि" इति। (सूत्रं व्याख्यायते—) विशेष्यं समानाधिकरणे आमन्त्रिते विशेषणे परे अविद्यमानवत् वा। ययं 'प्रभवः देवाः शम्भयाः', युष्मान् भजे, वो भजे इति वा। इह अन्वादेशेपि वैकल्पिका आदेशाः ॥

The plural विशेष्य word having its adjective आमन्त्रित word in the same विभक्ति following it is optionally अविद्यमानवत् (as non-existent). We say बहुवचनान्त विशेष्य word, for भाष्यकार under the rule "विभाषितम् विशेषवचने" (which provides optional अविद्यमानवत्त्वा as above) adds 'बहुवचनम्' to this. So we have ययं प्रभवः; युष्मान् वा वः भजे। This optional आदेश of short forms is to be known in अन्वादेशे too.

मित—। सुगमा ॥ सु शोभनी पादावस्य इति "संख्यातुसुबैस्व" (५।४।१४०) इति पादशब्दस्य—अन्यलोपे सुपादशब्दः। अस्य सौ हलश्चादिलोपे सति—

दी—। सुपात्—सुपाद्। सुपादौ—सुपादः ॥ सुपादम्—सुपादौ।

मित—। सुपाद शब्द इति स्थिते विशेषमाह—

४१४। पादः पत्। ६।४।१३० ॥

दी—। पाच्छन्दान्तं यदङ्गं भं तदवयवस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः स्यात्। सुपादः। सुपदा। सुपाङ्गाम् इत्यादि ॥ इतिदान्ताः।

A base technically termed as भ (i.e., when यदि वा अनादि प्रत्यय follows) ending in 'पाद' changes its पाद into पद। Thus in सुपाद

शम् (अच्), सुपाद ending in पाद is a 'भ', so here पाद changes into पद् and the form is सुपद्. Similarly सुपद्वा. &c.

मित—। भाषिकारः अत्राधिकारश्च वर्तते । तत्र 'पाद' इत्यनेन सह सम्बध्यते । तदन्तविधिरस्ति । अतः आह—'पादशब्दान् यदङ्गे भम्' इत्यादि ॥ "निर्दिश्व मानस्य आदेशा भवन्ति" इति पादशब्दस्यैव 'पद्' इति, न तु, समुदायस्य सुपादशब्दस्य ॥ दान्तोऽश्मादेशः शौध्यः ; तान्ते आदेशे पदान्तलाभावात् 'सुपदः सुपदा' इत्यादौ ढकारो न स्यात् ॥ मय्य विलोकेन भ्वादौ ऋादौच । अग्निं मन्यति मच्छाति वा किपि अग्रिमथ्, अकारान्तं प्रातिपदिकम् । किपिसति "अनिदिताम् हलः उपधायाः किति" इति नलोपः 'अग्रिमथ्' इति शब्दः । अस्य सौ हल्वादिलोपे जगृत् च ख्वेच सति—अग्रिमत्-अग्रिमद् इति, तदेवाह—

दी—। अग्निं मन्यति इति अग्निमत—अग्निमद् । अग्निमथौ—अग्निमथः । अग्निमद्भ्याम् इत्यादि ।

मित—। सुगमा ॥ इदमत्र ज्ञातव्यमस्ति—मयि हिंसायामिति भौवादिकस्य तु उदित्वात् नलोपाभावे अग्रिमन् इति प्रातिपदिकम् ; अस्य सौ संयोगान्तलोपे अग्रिमन् इति रूपम् । औङि—अग्रिमन्वौ इत्यादि ॥

प्रकृष्टमश्नति गच्छतीति किनि 'प्राच्' इति प्रातिपदिकम् अस्य रूपं वक्ष्यन् उपन्यस्यति—किन् चात्र "अलिक्दृक्"—इत्यादि सूत्रेण सुपि उपपदे भवति इति उक्तम्, तदेव आरयन् आह—

दी—। "अत्विग्—" (सूत्र ३७३) इत्यादि सूत्रेण प्राञ्चेः सुप्यु पदे क्विन् । (ततः प्राच् इति प्रातिपदिकजाते अस्य रूपाख्याह—)

४१५ । अनदितां हल उपधाया किङिति । ६।४।२४ ॥

दी—। हलन्तानाम् अनदितामङ्गानाम् उपधायाः नस्य लोपः स्यात् किति किति च । "उगिद्वाम्—" इति (अत्र) जुम् । "संयोगान्तस्य लोपः" । जुमो नकारस्य "क्विन्प्रेत्ययस्य कुः" इति कुत्वेन ङकारः । प्राङ् ॥ अनुस्वारपरसुबन्तौ । प्राञ्चौ—प्राञ्चः । प्राञ्चम्—प्राञ्चौ ॥

Of bases ending in हल् and that are not इदित् (i.e., having इ as इत्) have their penultimate नकार elided when क्-इत् or छ्-इत् affixes follow. Thus in प्र+अच+किन्, the penultimate न elides, for किन् is a क्-इत् affix by this rule and the result is प्र+अच्=प्राच् ॥

[N.B.—The न् of किन् elides by the rule “हलन्त्यम्” । And इकार in किन् is for pronunciation, so the result is क् wherein क् is इत् by the rule “लशक्तद्धिते” । Now च् only remains, which also elides by the rule “वेरप्रकृत्य” । So in किन् and किप् everything of the प्रत्यय elides]:

And now the base प्राच्+सु first takes तुम् by the rule “उगिदृषां सर्वनामस्थाने अधातोः” when सर्वनामस्थान affixes (i.e., first five विभक्तिप्रत्यय) follow. So the form becomes प्राच् from प्राच्+सु, (सु eliding by “हल्भ्याप्रभ्यो—”), then by संयोगान्तलोप we get प्रान् and now the final nasal नकार is replaced by nasal छकार by the rule “किन्प्रत्ययस्य कृः” (see sutra 377 ante.) So the final form of the base प्राच् is प्राङ् । In प्राञ्चौ there is तुम् and we get प्रान् च् औ where ‘न्’ (which is not अपदान्त) changes into अनुस्वार for ‘a भल् letter follows by the rule “नचपदान्तस्य ऋलि” and this अनुस्वार by परसवर्ण becomes ज् by the rule “अनुस्वरस्य यदि परसवर्णः” (ante.); hence our author says “अनुस्वारपरसवर्णौ” । Thus the final form of प्रान्चौ is प्राञ्चौ । Similarly we get प्राच्चः, प्राच्चम्, प्राञ्चौ &c.

नित— । ‘इ’ इकारः इत्यर्थः ‘इत्’ इत्संज्ञकः येषां तांनि इदितः, तेषाम् इदिताम् । न इदिताम् इति ‘अनिदिताम्’ । एतत् अङ्गनाधिकारे सति ‘अङ्गनाम्’ इत्यस्य विशेषणम् । ‘हल्’ इत्यपि तद्विशेषणम् । ‘शास्त्रलोपः’ (६।४।२३) इति पूर्वप्राप्तात् ‘नलोपः’ इति अनुवर्त्तते । यतः प्राङ्—‘इलान्तानाम् अनिदिताम् अङ्गनाम् नस्य लोपः’ इत्यादि ॥ इलान्तानाम् अङ्गनाम् किम् ? यास्वणीः । अथ ‘नी’ इति

हलन्तधातुवभावात् उपधायाः न स्यात् ॥ एवं प्राच् सु इत्यत्र “ऊगिदचाम्—” इति तुमि सति प्रान्च् सु इति जाते हलव्यादिना सुलोपे, संयोगान्त लोपे च प्रान् इति जातम् । ततः “किन्प्रत्ययस्य—” इति कुले प्राङ् इति ॥ सर्वनामस्थाने तुमि सति प्रान्च् औ इति जाते “नचापदान्तस्य भलि” इति अपादान्तस्य नस्य अनुस्वारसति प्रां च इति स्थिते “अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः” इति परसवर्णे च सति प्राच् इति, एतदभि-
प्रेत्य दीक्षितः आह—अनुस्वार परसवर्णो इत्यादि ॥ प्रान्च् औ इत्यत्र “सोयुना—” (मा० ४।५०) इति चुत्वेन प्राङ् इति सिध्यति इति न वक्तव्यम् । यतः “सोयुना—” इति कृतमपि च “नचापदान्तस्य” इत्येतत् प्रत्यसिद्धम् ॥

प्राच् + शस् (अस्) इति स्थिते आह—

४१६ । अचः । ६।४।१३८ ॥

दी— । लुप्तनकारस्य अञ्चतेर्भस्पाकारस्य लोपः स्यात् ।

The अकार of the root अच्, of which नकार has elided and which is a ‘भ’, elides. Thus in प्राच् + शस्, अच् is लुप्त नकार and is a ‘भ’, so its अकार elides and we get प्रच् + शस् (शम्) and we look forward—

मित— । “अहोपोऽनः” इत्यतः अहोपः अवाप्ति । ‘अचः’ इति लुप्तनकारस्य अञ्चतेः यङ्गम् । भाधिकारस्तु वर्तते एव । ततः आह—‘लुप्तनकारस्य अञ्चतेः भस्य अकारस्य’ इत्यादि । प्राच् इत्यत्र तु प्र + अच् इति सङ्गताः । ततः अस्य सूत्रस्य प्राप्ती शसि परे ‘अचः’ अकारस्य लोपे सति प्रच् + अस् इति जाते आह—

४१७ । चौ । ६।३।१३८ ॥

दी— । लुप्ताकारनकारे अञ्चतौपरे पूर्वस्य अणो दीर्घः स्यात् । प्राचः । प्राचा, प्राग्भ्याम् इत्यादि ॥ प्रत्यङ्—प्रत्यङ्चौ—प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चम्—प्रत्यञ्चौ । ‘अचः’ इति लोपस्य विषये अन्तरङ्गोपि यङ् न प्रवर्तते । “अकृतव्युहाः पाणिनीयाः—” इति परिभाषया । प्रतीचः । प्रतीचा ॥ अमुम् अञ्चति इति विग्रहे ‘अवस् अञ्च’ इति स्थिते—

When अच् having its अकार and नकार elided follows, then the prior अच् vowel (i.e., अ, इ, उ vowels) becomes lengthened. Thus in प्रच् + अस् we have अच् in प्रच् having its अकार and नकार elided, so the rule applies and the prior vowel अकार in प्र becomes दीर्घ and we get प्राचः। Similarly प्राचा &c. In शस् प्राच् becomes प्राचः and the rules 'अचः' and 'ची' seem to be superfluous here. So a further instance of the word प्रत्यच् is being given in शस्, to show the significance of the application of the rules 'अचः' and 'ची'। In the case of the base प्रत्यच् we get प्रत्यङ् प्रत्यङ्ची &c. as in प्राङ्—प्राङ्ची before. Now in प्रत्यच् + शस्, शस् not being a सर्वनाम-स्थान, तुम् by the rule "उमिदचा—" cannot come and the rule 'अचः' then should give अकारलोप in प्रत्यच्, but then the rule 'ची' has no application here, for we cannot get a prior अच् vowel here—the form being प्रत्यच्। Apprehending this difficulty the author says that when अकारलोप of अच् is being done by the rule 'अचः' then यच् must not come in though यच् is अन्तरङ्। For when 'अचः' directs अकारलोप which causes यच् कार्य here, the यच् कार्य itself must not come in, for its निमित्त (cause) itself is being destroyed. And this is possible by the Paribhasa 'अकृत्युहाः पाणिनीयाः' (i.e., निमित्तं विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा तत् प्रयुक्तं कार्यमपि न भवति) [For which see our notes under the rule—स्वरितेनाधिकारः—rule No. 46]. So in प्रत्यच् when अकार of लुप्तनकारयुक्त अच् elides by the rule 'अचः', then यच् does not come in and the form is प्रति अच् + शस् = प्रति च् + शस्, then 'ची' directing दीर्घ of prior vowel, we get प्रतीचः। Similarly प्रतीचा &c. In the case of अदस् + अच् + क्तिन्, speciality is being enumerated—

मित—। “द्वलोपे पूर्वस्यदीर्घोऽणः” इत्यतः “पूर्वस्यदीर्घोऽणः” वर्तते । ‘ची’ इति चुशब्दस्य सप्तम्येकवचनम् । ‘चु’ इति लुप्ताकार-नकारस्य अक्षतिः यद्वचनम् । ततः आह—लुप्तनकाराकारस्य अक्षती परे इत्यादि ॥ तेन प्रचु + अस् इत्यतः पूर्वस्य अणः दीर्घे सति प्राचः इति, एवं प्राचा । प्राग्भ्याम् इति “किन्प्रत्ययस्य कुः” इति कुत्वम् ॥ ‘प्राचः’ इत्यस्य अकृतयोरप्यथयोः स्वयोः सिद्धौ सत्यां प्रतीचः इत्यादि सिद्धार्थं स्वयोः वचनम् । अतः प्रत्यच् शब्दस्य रूपोपस्थाह—प्रत्यच् प्रत्यक्षी इत्यादि प्राचश्चद्वत् ॥ ननु प्रत्यच् + शस् (अस्) इत्यत्र असर्वनामस्थानत्वात् असति तुमि ‘अचः’ इति सूत्रेण अकारलोपे च प्रत्यच् इति जाते ‘ची’ इति सूत्रस्य प्राप्तिरेव न भवति । तदा स्वमपि व्यर्थं स्यात्, प्रत्यच् इति अनिष्टं च रूपमापद्येत । ततः आह—‘अचः’ इति लोपस्य विषये “अन्तरङ्गोपि यण् न भवति” । ततः प्रत्यच् + शस् इत्यत्र ‘अचः’ इत्यनेन अकारलोपे सति यण् न स्यात् प्रति च् + शस् इति च भवति । सर्वमेतत् “अकृतव्यूहा—” इति परिभाषया सम्भवति । अस्य अर्थो यथा—निमित्तं विनाशोमुखं दृष्ट्वा तत्प्रयुक्तं कार्यमपि न स्यात् । प्रकृते तु यण्निमित्तस्य अकारस्य ‘अचः’ इति सूत्रेण विनाशे सति अकारनिमित्तं यण् अपि न स्यात् । यवम् प्रति च् + शस् = प्रतीचः (‘ची’ इति दीर्घे सति) ॥ भाष्ये तु ‘ची’ इत्यारभसामर्थ्यादेव यण् न इति समाहितम् ॥ अनुमद्यति इति क्तिनि उपपदसमासे च अदस् + अच् इति स्थिते विशेषमाह—

४१८ । विष्वग्देवयोश्च टेरद्रघञ्चतावप्रत्यये । ६।३।६२ ॥

टी—। अनयोः सर्वनाम्नरच टेरद्रादेशः स्यात् अप्रत्ययान्ते अचञ्चतौ परे ।

Of the words विष्वक् and देव and of pronominal bases, the टि—portion is replaced by अद्रि when अच् with its affixes not heard (e.g., किन्, किप्) follow. Thus अदस् + अच् = अदद्रि अच्, when यण् comes and नकार of अच् elides by the rule “अनिदिताम्—” (ante.) and the base is अदद्राच् । It is now being declined—

मित—। ‘अद्रि’ इति लुप्तप्रथमाकम् । ‘विष्वग्देवयोश्च’ इति चकारेण “असर्वनाम्नः” (६।३।६१) इति सूत्रात् ‘सर्वनाम्नः’ इत्यस्य समुच्चयः । ‘अप्रत्ययान्ते’ अचञ्च-

मानप्रत्ययान्ते इत्यर्थः—यथा, किन्, क्तिप् इति । अक्षतौ वप्रत्ययान्ते इत्यपि पाठोऽत्र दृश्यते । तदा 'वप्रत्ययान्ते' वकारयुक्तप्रत्ययान्ते इत्यर्थः । फलञ्च सममेव ॥ एवम् अदस् + अञ्च इत्यत्र टेः अद्रि सति अदद्रि + अञ्च = अदद्राच् ("अनिदिताम्—" इति नलोपः) । अस्य रूपाणाञ्च—

४१६ । अदसोऽसेर्दादु दो मः । ८।२।८० ॥

दी— । अदसोऽसान्तस्य दात् परस्य उदूतौ स्तः, दस्य मश्च । उ इति ह्रस्वदीर्घयोः समाहारद्वन्द्वः । आन्तरतम्यात् ह्रस्वव्यञ्जनयोः ह्रस्वः, दीर्घस्य दीर्घः । अमुमुयङ्—अमुमुयञ्चौ—अमुमुयञ्चः । अमुमुयञ्चम् ।

अमुमुयञ्चौ—अमुमुईचः । अमुमुईचा—अमुमुयगभ्याम् इत्यादि । मुत्वस्यासिद्धत्वात् न यण ॥ "अस्त्यवाधे अस्त्यसदेशस्य" इति परिभाषाम् आश्रित्य परस्यैव मुत्वंवदतामिरे—'अदमुयङ्' ॥ "अः 'सेः सकारस्य स्थाने, यस्य सः 'असिः' तस्य असेः" इति व्याख्यानात् "तदाद्यत्वविषये एव मुत्वं नान्यत्" इति पक्षे—अददद्रयङ् । उक्तं च भाष्ये—

अदसोऽद्रेः पृथङ्मुत्वं केचिदिच्छन्तिलत्ववत् ।

केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेर्हि दृश्यते ॥" इति ॥

विष्वग्देवयोः किम् ?—अश्वाची । अञ्चवतौ किम् ?—विष्वग्युक् । अप्रत्यये किम् ?—विष्वगाञ्चनम् । अप्रत्ययग्रहणं ज्ञापयति 'अन्यत्र घातु-ग्रहणो तदादिविधिः' इति । तेनायस्कारः । "अतः कृकमि—" इति सः ॥

उत् and क्त come after the द of अदस् not ending in स, and also its द changes into म । 'उ' in the sutra (e.g., दात् उ=दादु) stands for both उ and ऊ by समाहार द्वन्द्वः । Owing to similarity of एकमात्रोच्चारण, इस् उ comes for both इस् vowel and consonant, and दीर्घे ऊ comes for अ दीर्घे vowel owing to द्विमात्रोच्चारण । Thus in अदद्राच् सु with हुम् by the rule "उगिदृचां सर्वनामस्थाने—" we have अदद्राच् सु and सु elides by "इलशाविभ्यो—" how चकार elides by

संयोगान्तलोप and the form is: अदद्रान् ; then by कुल by the rule “क्तिन् प्रत्ययस्य कुः” the result is अदद्राङ् । Now here अदस् being असान्त its first द changes to म and its ऋस् अकार to उकार and the form is असुद्राङ् ; again द्र being a part of अदस् by ‘अद्रि’ आदेश (see previous rule) this द changes to म and रिक् changes to उ, so the final form is असुसुयङ् । Similarly असुसुयञी &c. as in प्राञी । In अदद्राङ् + शस्, we have elision of अ of अलोपिअच्चु giving अदद्र इच्च, here उल and मल are as before and we get असुसु इच् ; then by the rule ‘ची’ इ becomes दीर्घ and the final form is असुसुईचः । Similarly असुसुईचा &c. In भ्याम् we get कुल and the form is असुसुयग्भ्याम् (उल and मल being as before above). In असुसुईचः—‘सु’ + ई should result in यण्, but here यण् does not come in by the rule “इकीयणचि” (६।६।७७), for सुल by this rule in प्पारा० is to be treated as असिद्ध with respect to यण् by the rule “पूर्ववासिद्धम्” (प्पारा१) । Bhattoji now discusses a second view on this rule thus—the word ‘अदस्’ in the sutra should be taken as अदसः स्थाने—षष्ठी in अदसः being स्थाने षष्ठी । Then the rule “अलोऽन्यस्य” operates and then उल and मल are for the final of अदस् । But the final being सकार we do not get दात् परल for उल । Now the परिभाषा “अन्यवाधि अन्यसदिशस्य” declares that if an operation cannot come at the final owing to contradiction, then let it come near the final only, so here उल and सुल come for the final द only which is near अन्यसमीपवर्तिन्, thus in अदद्रान् final दात् परल उल comes in and we get अदसुयङ् ॥ There is a third interpretation also in this point e.g., असिः is expounded as ‘सिः’ सकारस्य स्थाने ‘सिः’ यस्य स ‘असिः’, तस्य असिः । Then ‘according to this view सुल comes only when there is अल for सकार of अदस् by

the rule “त्यादासीनामः” । Here however there being no अत्त्व for स of अदस्, सुत्व &c. does not at all come and we get अदद्राङ् । Thus the Bhashya says—“some wish separately सुत्व of both of the अद्रि आदेश and of अदस् as नत्व of both रेफ and ऋकार in the case of चली-कृष्यते by the rule “ऊपी रोलः” ; others wish सुत्व of the word near the final i.e., of द्र portion only, others again, does not wish सुत्व at all, for they say it (सुत्व) is when अत्त्व comes in place of सकार of अदस्” ॥ Why do we say ‘विष्वग्देवयोः’ in the rule ? Witness अश्वाची without अद्रादेश for here neither विष्वक् nor देव or सर्वनाम words do come as उपपद । Why do we say ‘अञ्चती’ in the sutra ?—Witness विष्वग्युक् । Here there being no अञ्चु धातु at the end there is no अद्रादेश । Why do we say अप्रत्यये (i.e., अय्युमाणाप्रत्यये) in the sutra ? Witness विष्वगञ्चनम् without अद्रादेश, for here there is य्युमाणाप्रत्यय i.e., लुट् (अन्) at the end. Saying of अप्रत्यये in the sutra suggests this much also that in other cases when a धातु is taken in a sutra, then take तदादिविधि there i.e., a word with the धातु is to be reckoned there. Thus in the sutra “अतः कृकमि—” &c. (sutra 160) the root ‘कृ’ implies तदादिविधि i.e., a word ending with the धातु is to be reckoned there. Thus in the sutra “अतः कृ—”, the root कृ implies तददिविधि i.e., a word ending in कृ, so we get अयस्कारः—सत्त्व for रिसर्ग coming by this rule.

मित— । ‘असिः’ असान्तस्य ‘अदसः’ दात् उ दः मः इति सान्वयः सूत्रच्छेदः । ‘अदसः’ इत्यवयवपक्षो, ‘असिः’ इति अस्य विशेषणम् च । अविद्यमानः ‘सिः’ सकारः यस्य सः, ‘असिः’ । तस्य अदसः इत्यर्थः । दात् उ = दात् परस्य उ । अतः आह— ‘अदसीऽसान्तस्य दात्परस्य’ इत्यादि ॥ उय ऊय ‘उ’—समाहारबन्धः नपुंसकैवचनम् “इस्वी नपुंसकैवप्रातिपदिकस्य” इति अस्यत्वञ्च । अतः आह—‘उ’ इति इस्वदीर्घयोः

समाहारश्चः । कुत 'उ' कुत वा 'ऊ' इति सन्देहे सति आह—'आन्तरत्यात्
 ऋस्त्वयञनयोः' उभयोरपि एकमात्रिकयोः उच्चारणसाम्यात् 'ऋस्त्वः उकारः' दीर्घस्त्व
 द्विमात्रिकस्य उच्चारणसाम्यात् दीर्घोऽकारः इत्यर्थः ॥ अधुना अदद्राच् सु इत्यत्र सर्व-
 नामस्थाने "उगिद्वचाम्—" इति नुमि सति, हल्त्वादिलोपे संयोगान्तलोपे च अदद्रान्
 इति । ततः "क्विनप्रत्ययस्य कुः" इति कुत्वे सति अदद्राङ् इति । अधुना अदद्राङ् इत्यत्र
 उभयोरपि दकारयोः अदसवयवीभूतयोः मत्वे उत्वे च सति अमुमुयङ् इति सिध्यति ॥
 अमुमुयङ्गौ इति प्राची इतिवत्—उत्त्वमत्वे तु पूर्ववत् ॥ अदद्राच् + शस् इत्यत्र नलोपि-
 नोच्यते: "अचः" इति अकारलोपे सति अदद्र इच् + शस् इति जाते 'चौ' इति दीर्घे
 सति अदद्र इच् + शम्, पूर्ववत् उत्त्वमत्वे सति अमुमुइचः इति । अत्र 'मुइ' इत्यंशे
 यण् न स्यात् । यतः यण्विषये सुत्वम् असिद्धं वाच्यम् ॥ अत्र पुनः मतान्तरमाह—
 सत्वे 'अदसः' इति स्थानपठौमाश्रित्य केचित् असान्तस्य अदसः अन्यस्य इति व्याख्या-
 नयन्ति । एतन्मते "अलोन्त्यस्य" इति सूत्रं तु प्रवर्तते । अन्यवर्णस्याव दात्परो न
 भवति । अद्रादेशे कृते तु इकारः अन्यः सोपि दात्परो न भवति । ततश्च
 अलोन्त्यपरिभाषायाः अप्रवृत्त्या अन्यस्य आदेशवाधे सति अन्तसमीपवर्तिनः एव दात्परस्य
 उत्त्वम्, दस्य च मः "न तु ततः पूर्वयोः" दकारतदुत्तरवर्णयोः सुत्वमित्यर्थः । एतत् सर्वं
 "अन्यवाधे अन्यस्यदेशस्य" इति परिभाषयैव ज्ञेयम् । एवमेतन्मते "अदमुयङ्"
 इत्येव भवति ॥ पुनश्च मतान्तरमाह—सूत्रे 'असिः' इत्येतत् एवं व्याख्यायते—'सिः'
 सकारस्य स्थाने 'अः' यस्य 'असिः' तस्य असिः इति । एतन्मते—अदसूस्थाने "त्यदा-
 दीनामः" इति अत्वे मत्वे च सुत्वं प्रवर्तते नान्यत्र ; ततः अत्र असति अत्वे अदद्राङ्
 इत्येव सिद्धति । सर्वमेतत् अभिप्रेत्या भाष्यमेवात्र उदाहृतम्—अदसोऽद्रेऽरित्यादि ॥
 अन्यतः—केचित् 'अदसः' (अदसो दकारस्य इत्यर्थः) अद्रेः (अद्रादेशस्य च) पृथक्
 सुत्वम् इच्छन्ति, कत्ववत् ("कपीरोलः" इति सूत्रेण चलीकृष्यते इत्यत्र रेफसकारयोः
 उभयोः यथा कत्वमिच्छन्ति तद्वत् इत्यर्थः) ; केचित् अन्यस्यदेशस्य (सुत्वमिच्छन्ति इति
 शेषः) , एकै (केचित्) न (सुत्वं न इति वदन्ति इति शेषः) । (यतः एते
 वदन्ति—) सुत्वं असिः ('अः' अकारः त्यदाद्यत्वेन 'सिः' सकारस्थाने यस्य तादृशस्य
 अदसः) दृश्यते हि (नान्यत्र इत्यर्थः) ॥

सूते 'विष्वग्देवयोः' कथमुक्तम् ? अत्राची इत्यत्र तदभावात् अद्रादेशो मा भूत् इत्यर्थः ॥ सूत्रे अक्षतौ किमर्थं गृहीतम् ?—विष्वग्युज् इत्यादौ असति अक्षतौ परे यथा अद्रादेशः न स्यात् तदर्थम् ॥ सूत्रे अप्रत्यये (अभ्युमाणाप्रत्यये इत्यर्थः) किमर्थमुक्तम् ? विष्वगञ्जनम् इत्याव अक्षतेः श्रूयमाणप्रतायस्य लुठः (असः इत्यर्थः) सत्यात् अद्रादेशो यथा न स्यात् ॥ सूत्रे अप्रताययङ्गणम् इदमपि ज्ञापयति—अन्यत्र सूत्रे धातौ उक्तौ सति तदादिविधिः श्रेयः इति । एवम् "अतः कृकमि—" इति सूत्रे 'कृ' इति धातुयङ्गणे सति कृ-युक्तः शब्दः गृहीतव्यः । ततः अयः+कार इति स्थिते उक्तसूत्रेण सकारे सति अयस्कार इति सिद्धाति ॥

अधुना उद + अञ्च + क्तिन् = उदच् इति शब्दरूपमाह—

दी— । उदङ्—उदञ्चौ—उदञ्चः (इत्यादि प्राचश्शब्दवत्) । शसादौ अचि (उदच् इत्यत्र 'अचः' इति अकारस्य लोपे प्राप्ते आह—) —

४२० । उद ईत् । ६।४।१३६ ॥

दी— । उच्छब्दात् परस्य लुप्तनकारस्य अञ्चतेर्मस्य अकारस्य ईत् स्यात् । उदीचः । उदीचा । उदग्भ्याम् इत्यादि ।

Of अच् whose नकार has elided and which comes after the prefix उद and which is technically termed as 'म' has its अकार changed into ईत् । Thus उदच् + अम् = उदीचः with अकार of अच् changed to ईत् ।

मित— । 'अचः' इति वसति । 'अचः' इति अक्षतिर्लुप्तनकारो गृह्यते ततः आह— "उच्छब्दात्परस्य लुप्तनकारस्य अक्षतेः" इत्यादि ॥ अक्षतसुगमम् ॥ सम्यक् अक्षतीति विग्रहे सम् + अञ्च् + क्तिन् इति जावे—

४२१ । समः समि । ६।४।१३७ ॥

दी— । अप्रत्ययान्ते अञ्चतौ परे समः समिरादेशः स्यात् । सम्यङ्—सम्यङ्चौ—सम्यङ्चः । समीचः ; समीचा इत्यादि (प्राग्वत्) ॥

समि comes in place of सम when अच् follows as उत्तरपद and when there is no audible प्रत्यय after it. Thus सम् अच् + किन् = सम्यच् which is declined in सर्वनामस्थान affixes like प्राच् । In शम्, the अ of अच् elides by 'अचः' and then in समिच् + अस् इकार is lengthened by the rule 'चौ' and we get समीचः, समीचा &c.

मित— । “विश्वगदेवयोश्च टिरद्राचतौ अप्रत्यये” इत्यतः ‘अचतौ अप्रत्याये’ वर्तते । ततः आह—‘अप्रत्यायान्ते (अश्रूयमाणप्रत्यायान्ते, अन्ते प्रत्यायाभावे लुप्त प्रत्याये इत्यर्थः) अचतौ परे इत्यादि ॥ एवं सम् + अच् + किन् = सम्यच् ॥ सर्वनामस्थाने प्राच् शब्दवत् रूपाणि ॥ शसादौ अचि सम्यच् अस् इत्याव ‘अचः’ इति अकारलोपे समिच् अस् इति जाते ‘चौ’ इति दीर्घे च समीचः इति स्यात् । एवं समीचा ॥ अन्यत् सुगमम् ॥

[अत्र ‘अप्रत्यायान्ते’ इति पाठे तु ‘व’ इति किङ्किनोः सामान्यग्रहणम्—इति प्रागुक्तम्] ॥

सह अचतीति विग्रहे सह + अच् + किन् इति स्थिते विशेषमाह—

४२२ । सहस्य सभिः । ६।३।६५ ॥

दी— । अप्रत्ययान्ते अचतौ परे (सहस्य सभिः आदेशः स्यात् इति शेषः) । सध्र्यङ् (इति प्राच् शब्दवत्) । [शसादौ अचि सप्तौचः (समीचः इतिवत्)] ।

Eng.—Easy.

मित— । सुगमा ॥ तिरस् वक्रमचतीति तिरस् + अच् + किप् इति स्थिते विशेषमाह—

४२३ । तिरसस्तिर्य्यलोपे । ६।३।६४ ॥

दी— । असुप्ताकारे अचतौ अप्रत्ययान्ते परे तिरसः ‘तिरि—’ आदेशः स्यात् । तिर्य्यङ्—तिर्य्यञ्चौ—तिर्य्यञ्चः । तिर्य्यञ्चम्—तिर्य्यञ्चौ तिरश्चः । तिरश्वा—तिर्य्यगुभ्याम् इत्यादि ।

दी—। ‘क्रुञ्च कौटिल्यात्पीभावयोः’। अस्य ‘चत्विर्दधृक्—’
 (इति) आदिना (इति सूत्रेण इत्यर्थः) नलोपाभावोपि निपात्यते। (क्रुञ्च इति
 प्रातिपदिकम्। अस्य सौ) क्रुङ्। क्रुञ्चौ—क्रुञ्चः। क्रुङ्भ्याम्॥ अत्र
 किन्नन्तत्वात् कुत्वम्, यथा प्राङ्भ्याम् इत्यादौ॥ (पयः सुञ्चतीति किपि
 ‘पयोसुच्’ इति प्रातिपदिकम्। अस्य सौ “चोः कुः” इति कुत्वम्। जश्त्वचत्वे।
 तदाह—) पयोमुक्—पयोमुग्। ,पयोमुचौ—पयोमुचः॥ (सुङ् इत्यतीति
 सुपूर्वात् इत्यते; किपि “श्चिञ्या—” इति सूत्रेण सम्प्रसारणे च सुङ् इति प्रातिप-
 दिकम्। अस्य सौ हल्ङादिना सुलोपे) “व्रश्च—” इति (२६४ सूत्रेण)
 वत्वम्। “स्कोः—” (सूत्र ३८०) इति सुलोपः। ततः जश्त्वचत्वे।
 सुवृट्—सुवृङ्। सुवृञ्चौ—सुवृञ्चः। सुवृट्सु—सुवृट्सु (“ङः सि धुट्”
 इति वा धुट्)॥

मित—। धातुपाठे ‘त्रय’ इति धातौतु ‘श्’ इति सकारस्य यत्वे कृते जातः।
 सुङ् इत्यत्र चकारस्य यत्वे सति चुत्वाभावात् शुत्वे असति सुङ्मष् इति जाते “स्कोः—
 इति सु-लोपे सति सुवृष् इति भवति। ततः जश्त्वेन=सुवृङ् इति। चत्वेन
 सुवृट् इति भवति। अतः आह—“व्रश्च—” इति यत्वम्। “स्कोः—इति सुलोपः॥
 इत्यादि॥ इति चान्ताः॥ अथ तकारान्ताः कथ्यन्ते—

दी—। ‘वर्त्तमाने पृषत्महत्-वृहत्-जगत् शतृवच्च’ इति (उणादि-
 सूत्रेण) एते निपात्यन्ते शतृवच्चैषां कार्यं स्यात्। (ततः) उगित्वात् नुम्।
 “सान्त महत्—” (सूत्र ३१७) इति दीर्घः। मह्यते पूज्यते इति महान्।
 महान्जौ—महान्तः। हे महन्। महतः। महता—महद्भ्याम् इत्यादि॥

Eng.—Easy.

मित—। मह्यतेपूज्यते इति ‘महत्’ शब्द औष्ठादिकः अतिप्रतायेन निपात्यते।
 अस्य सुलोका औष्ठादिकस्येण शतृवद्भावे महत् सु इति जाते उगित्वात् “उगिद्भ्याम्—”
 इति सर्वनामस्थाने तुमि सति महन्तु सु इति स्थिते—“सान्तमहत्तः संयोगस्य” (सूत्र
 ३१७) इति असमुद्धौ सर्वनामस्थाने उपधाया दीर्घे सति महन्तु सु इत्याय महान्तु
 सु इति जाते “हल्ङादिभ्यो—” इति सुलोपः। ततः संयोगान्तलोपः तेन महान्तु

इति सिध्यति । एवं महान्ती महान्तः इति ॥ “सान्त महतः—” इति सूत्रे “दीर्घा-
ऽसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने” इति वृत्तावृत्तत्वात् सम्बुद्धौ दीर्घाभावे—हे महन् इति ॥
सान्तस्य तु श्रैयस् सु इत्याव तुमि श्रैयन्स् सु इति सुलोपसंयोगान्तलोपौ । ततः सर्व-
नामस्थाने दीर्घं सति श्रैयान् इति ॥

धौरसि अस्य इति मनुपि ‘धीमत्’ इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ विशेषमाह—

४२५ । अत्वसन्तस्य चाधातोः । ६।४।१४ ॥

दो—। अत्वस्तस्य उपधाया दीर्घः स्यात् धातुभिन्नासन्तस्य च अस-
म्बुद्धौ सौ परे । परं नित्यं च जुमं वाधित्वा वचनसामर्थ्यात् आदौ दीर्घः ।
ततो जुम् । धीमान्—धीमन्तौ—धीमन्तः । हे धीमन् । शसादौ—
महद्भुत् ॥ धातोरप्यत्वन्तस्य दीर्घः । गोमन्तमिच्छति, गोमान् इवाचरतीति
वा क्यजन्तादाचारक्विवन्ताद्वा कर्त्तरि क्विप् । “उगिदचाम्—” इति
सूत्रे अज्प्रहणं नियमार्थम् । ‘धातोरचेत् उगित्काव्यं तद्धि अज्वत्तेरेव’ इति ।
तेन ‘सत्’ ‘ध्वत्’ इत्यादौ न । ‘अधातोः’ इति तु अधातुभूतपूर्वस्यापि नुमर्थम् ।
गोमान्—गोमन्तौ—गोमन्तः इत्यादि ॥ ‘भातेर्ध्वत्’ (भवत् इति प्राति-
पदिकम्) अस्यसौ—भवान्—भवन्तौ—भवन्तः ॥ शत्रन्तस्य तु अत्व-
न्तत्वाभावात् न दीर्घः । भवतीति भवन् ॥

When सु (1st case singular) follows (—सु being not of सम्बो-
धन—) of a word ending in the affix अत्तु (i.e., of a word formed
by some affix having अत्तु in it) or of a word ending in अस् which
अस् is not the part of a verbal root, we have दीर्घं of its penulti-
mate letter (vowel). Here in धीमत् सु we have first दीर्घं and then
जुम् by the rule “उगिदचाम्—” । But if first जुम् comes being पर
and नित्य (being a कृताकृतविधि it is नित्य), then there will be no
vowel in उपधा here, and this rule will be useless ; so owing to the
force and significance of the rule we have first दीर्घं of the उपधा

vowel and then नुम् । Thus here Bhattoji says, “परं नित्यं च नुम् वाधित्वा वचनसामर्थ्यात् आदौ दीर्घः” । Now in धीमात्सु add नुम् yielding धीमान्सु=धीमान् by सुलोप=धीमान् by संयोगान्तलोप ॥ And धीमत् औ=धीमन् औ=धीमन्नी &c. In सन्धोधन there being no दीर्घ we get धीमन् । In शस् etc., the base is like मङ्गत् ॥ This दीर्घविधान by the present rule comes even after अत्वन् धातु । But generally अत्वन् धातु is not available, so to have an अत्वन् धातु the author cites the case of नामधातु after the word गोमत् । Thus गोमन्तमिच्छति or गोमानिवाचरतीति गोमत् (नामधातु)+किप्=गोमत् । Now the rule “उगिदचाम्—” directs नुम् of an अधातुउगित् whereas गोमत् is a धातुउगित्, so here नुम् cannot arise at all. To solve this position Bhattoji says that ‘अच्’ in the sutra “उगिदचाम्—” is taken to make this नियम् e.g., if उगित्-कार्य is to be made after a धातु then let it be done after the root अच् only and not of other roots. So स्रसु+किप्=स्रत् is got without नुम्—उगित्कार्य by the above नियम् being available after the root अच् only. Now it may be argued that if उगित्कार्य is to be made after the root अच् only, then let the sutra be “उगितः सर्वनामस्थाने—” (and अच् only will be covered by this उगित् here). Apprehending this argument Bhattoji following भाष्यकार says that ‘अधातोः’ in the sutra is significantly taken to imply that नुम् is to come after words that were not धातु previously. In गोमत्, the word though a धातु in नामधात्वावस्था still it was not a धातु in its still prior state, so नुम् comes after it. And it being an अत्वन्धातु दीर्घ in सु comes here and we get गोमान् &c. भा+उवत् gives the base भवत् meaning ‘you.’ It is अत्वन् so we get दीर्घ in सो—नुम् comes as usual and the result is भवान् &c. But भु+शब्द=भवत् becomes

भवन् in सौ । For शतन्त words not being अलन्त, दीर्घ, in सौ cannot come, but नुम् only as usual by the rule “उगिदचाम्—” comes only.

* N.B.—अधातु असन्त bases also take दीर्घ in सौ by this rule. Witness वेद्याः (here अस् of वेधस् is not a धातु) ।

मित— । ‘अतु’ इति लुप्तपठौकं स्तन्त्रं पदम् । तदन्तविधिना अलन्तस्य इत्यर्थः । ‘अधातोः’ इत्येतत् ‘अलन्तस्य’ विशेषणम् । ‘सौच’ इति सूत्रोपात्तं सर्वमेतत् अनुवर्तते यथा—“असम्बन्धौ सौ उपधायाः दीर्घः” । ‘सौ च’ इति सूत्रे एतेषामनुवर्तनम् प्रागुक्तम् द्रष्टव्यम् । फलितमाह—“अलन्तस्य उपधायाः दीर्घः स्यात् धातुभिन्नस्य असन्तस्य च” इत्यादि ॥ “कृताकृतविधिः नित्यं” धीमत् सु इत्यत्र नुमपि दीर्घे कृते अकृतेपि प्रवर्तते । अतः परं नित्यं च एतत् नुम् प्रथमं भवितुमर्हति । किन्तु नुमि पूर्वं कृते सति धीमन्त् सु इत्यत्र अजुपधात्वाभावात् दीर्घो न स्यात् । उपधायाः अचो दीर्घविधानं च व्यर्थं स्यात् । अतः अनेन सूत्रेण वचनसामर्थ्यात् परम् नित्यामपि नुमं वाधित्वा प्रथमं दीर्घः ततः नुम भवति, तदाह—“परं नित्यं च नुमं वाधित्वा वचनसामर्थ्यात् आदौ दीर्घः । ततः धीमात् सु=धीमान्त् सु=सुलोप संयोगान्तलोपाभ्यां धीमान् इति ॥ अधातोरप्यलन्तस्य दीर्घः इति उक्तम् । किन्तु धातव्यप्रायेण अलन्ताः न । अतः अलन्तं धातुं दर्शयितुं गोमत्शब्दात् नामधातुत्वमाश्रित्य आचार क्तिवादान्तात् गोमत् इति प्रातिपदिकम् । एतत् अलन्त-धातुय । अतोव सौ दीर्घः स्यात् । किन्तु अस्य सर्वनामस्थाने नुम् कथं स्यात् ? “उगिदचाम्—” सूत्रे ‘अधातोः’ ग्रहणात्, प्रकृते च “सनादान्ताः धातवः” इति न्यायेन आचारक्तिवन्तस्य धातुत्वात् । अधातोः उगितोऽयं नुम् विधीयते । सर्वमेतत् आशङ्क्य परिहारं वक्ष्यति—“उगिदचाम्—इति सूत्रे” इत्यादिना—अत्र सूत्रे ‘अच्’ इति नलोपिनः अक्षतेः ग्रहणम्, एतच्च नियमं बोधयति । नियमशरीरं यथा—यदि धातोः उगित्काव्ये तर्हि केवलस्य अक्षतेरेव बोध्यम् नान्यस्य धातोः इत्यर्थः । अतस्य स्‘सु ध्वं’सु इत्यादि उगितः धातोः क्तिपि विहितः ‘सत् ध्वत्’ इति शब्दयोः नुम् न स्यात् । एतत् सर्वं अक्षतेः उगित्वादेव सिद्धेऽपि पृथक् ग्रहणात् ज्ञापकात् बोध्यम् । एवं सति प्रकृते गोमत्शब्दे गोमत् इति नामधातुजातत्वात् कथं वा नुम् स्यात् ?

“उगिदचाम्—” इति सूत्रे अधातोः इति ग्रहणं, पूर्वं अधातुभूतस्य अधुना धातुत्वेऽपि नुम् यथा स्यात् तदर्थम् । ततश्च गोमत् शब्दात् नामधातुत्वान्नयणे ‘गोमत्’ इति धातुत्वेऽपि पूर्वमधातुभूतत्वात् अत्र नुम् तु स्यादेव, न तु उक्तनियमशरीरेण नुमभावो भवेत् । ततः गोमत् इत्यत्र प्रातिपदिके सौ परे दीर्घं नुमि च सति गोमान् इति ॥ भा + डवत् = भवत् । अत्र डित्सामर्थ्यात् अभस्यापि टिलोपः । एषशब्दः युष्मत्पर्यायः । अस्य सौ अलन्तत्वात् दीर्घं उगिज्ञाञ्च नुमि सति भवान् इति । भवन्तौः—भवन्तः इत्यादि धीमत्शब्दवत् ॥ शबन्तस्य शब्दस्य तु अलन्तत्वाभावात् न दीर्घः, नुम् तु उगिज्ञात् स्यादेव । अतः सू + शब् = भवत् । अस्य सौ भवन् इति ॥ असन्तस्य अधातोः किम् ? वेधाः इति । अत्र वेधसो अस्मागस्य धातुत्वाभावात् सौ परे दीर्घः । अधातोः किम् ? —दुकुलं वस्ते इति क्विपि दुकुलवः । अत्र अस्मागस्य धातुत्वात् न दीर्घः ॥

दा + शब् = ददत् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ “उगिदचाम्—” इति नुमिप्राग्वै विशेषं कथयितुमुपपन्न्यसति—

४२६ । उभे अभ्यस्तम् । ६।१।५ ॥

दी— । षाष्ठद्वित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते ते उभे समुदिते अभ्यस्त-
संज्ञे स्तः ।

The duplication that is ordered in the sixth chapter of the अष्टाध्यायी both taken together are called अभ्यस्त ।

नित— । “एकाचो ह प्रथमस्य” इति सूत्रात् ‘ह’ वर्त्तते । ‘ह’ इत्यनेन षष्ठाध्यायगतं द्वित्वमेव विवक्षितम् । तदाह—षाष्ठद्वित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते ते उभे इत्यादि । अतः अभ्यस्तसंज्ञायाः द्वित्वनिबन्धनत्वं ज्ञेयम् ॥ प्रकृते च ददत् इत्यत्र ‘द्वौ’ (६।१।१०) इति सूत्रेण यत् द्वित्वं विहितं तत् समुदितं अभ्यस्तसंज्ञं स्यात् । ततः षाष्ठ—

४२७ । नाभ्यस्तान्छतुः । ७।१।७८ ॥

दो— । अभ्यस्तात् परस्य शतृर्नुम् न स्यात् । ददत्—ददतु । ददतौ—ददतुः (इत्यादि) ।

After an अभ्यस्त base शब्द does not take तुम् । So तुम् in ददत् due by the rule “उगिदचाम्—” is prohibited. So ददत्+सु yields ददत् by चत्वं and ददद् by जश्त्व ।

मित— । “इदितो तुम् धातोः” इति सूत्रात् तुम् वर्तते । फलितमाह—‘अभ्य-
स्तात् परस्मै शतुः तुम् नै ॥ तेन ददत् इत्यत्र “उगिदचाम्—” इति सूत्रप्राप्तः तुम्
वार्थ्यते । शतुश्च अलन्तत्वाभावात् सौ दीर्घोऽपि न, अतः चत्वं जश्त्वान्न ददत्—ददद्
इति ॥

४२८ । जक्षित्यादयः षट् । ६।१।६ ॥

दी— । षट् धातवोऽन्ये जक्षितिरच सप्तमः एते अभ्यन्तसंज्ञा स्युः ।
जक्षत्—जक्षद्, जक्षत्वा—जक्षतः । एवं जाग्रत्, दरिद्रत्, शासत्, चकासत् ॥
दीधीवेव्योर्हित्वेपि छान्दसत्वात् व्यत्ययेन परस्मैपदम् । दीध्यत् । वेव्यत् ॥

The six roots taken along with जच as the seventh as read in the षदादिगण धातु पाठ are also in grammar technically known as अभ्यस्त धातु । These are—जच, जाग्र, दरिद्रा, चकास्, शास्, दीधीङ् and वेवीङ् । These being अभ्यस्त, their शब्द forms are declined like ददत् without तुम् । Now though दीधीङ् and वेवीङ् are आत्मनेपद being ङ्ङत् and have no शब्द so to say, still these being vedic roots take परस्मैपद by व्यत्यय (change of परस्मैपद from आत्मनेपद viceversa) ; so they are taken notice of here.

मित— । “उभे अभ्यस्तम्” इति सूत्रेण अप्राप्तम् अनेन विधीयते हिलनिवन्ध-
नम् अभ्यस्तसंज्ञम् किन्तु अत्र अहिलस्यापि तत् विधानं स्वमारभ्यते । जच, जाग्र,
दरिद्रा, चकास्, शास्, दीधीङ् वेवीङ् इति सप्त षदादिगणपठिता धातवो अभ्यस्ता
शेयाः । तेन एतेषां शतुर्नृन्, ददत्वत् रूपम् ॥ दीधीङ् वेवीङ् इत्यनयोः छित्वात्
आत्मनेपदित्वेपि परस्मैपदित्वं छान्दसव्यत्ययेन स्यादेव । ततः अनयोः शृचपि स्यात् ।
ततश्च शतुर्नृन् यथा न स्यात् तदर्थम् अतएव ङ्ङम् ॥ इति तान्ताः ॥

अधुना पकारान्ताः शब्दाः कथान्ते । गुप् रक्षणी + क्तिप् = गुप् इति प्रातिपदिकम् । असौ सौ, सुबलुपि—

दी—। गुप् (चत्त्वेन)—गुप् (जरत्वेन), गुपौ—गुपः । गुवभ्याम् इत्यादि ।

मित—। भ्यामादी पदत्वात् जरत्वेन 'प्' इत्यस्य 'व' स्यात् । तेन गुव् भ्याम् इत्यादि ॥

अधुना शान्ताः शब्दाः निर्दिश्यन्ते—

४२६ । त्यदादिषु द्वशोऽनालोचने कञ्च । ३।२।६० ॥

दी—। त्यदादिषु उपपदेषु अज्ञानार्थात् द्वशब्दातोः कञ् स्यात् । चात् किञ् ।

When त्यद् &c, as उपपद precedes the root द्वश् not meaning 'ज्ञान' (knowledge), the root takes कञ् also किञ् । Then in तद् + द्वश् + किञ् we look forward for the proper form—

मित—सुगमा ॥

४३० । आ सर्वनाम्नः । ६।३।६१ ॥

दी—। सर्वनाम्नः आकारोन्त्यादेशः स्यात् द्वद्वश्चतुषु । कुत्वस्य असिद्धत्वात् 'व्रश्च—' इति षः । तस्य जरत्वेन डः ; तस्य कुत्वेन गः ; तस्य चत्त्वेन पक्षो कः । तादृक्—तादृग्, तादृशौ—तादृशः ॥ 'पत्वापवादत्वात् कुत्वेन खकारः' इति कैयटहरदत्तादिमते तु चत्त्वाभावपक्षे 'ख' एव श्रूयते न तुगः ; जरत्वं प्रति कुत्वस्यासिद्धत्वात् । 'दिगादिभ्योयत्' इति निर्देशात् नासिद्धत्वम् इति वा बोध्यम् ॥

आकार comes at the end of सर्वनाम words when द्वग्, द्वश्, and चतु follows. Thus तद् + द्वश् + किञ् with आकार at the end of तद् gives तादृग् । In तादृग् + सु we have कुत्वं by the rule "किन्प्रत्ययस्य कुः" (८।२।६२) and this श् becomes ख by "चयो द्वितीयाः—" । Now this

कुल is असिद्ध with regard to षत्व by the rule “ब्रश्—” (८।२।३६) so the sutra “ब्रश्—” operating we get षत्व here which by जश्त्व becomes ङ । And this ङ now by कुल becomes ग which by चत्वं turns into कः । So the result is तादृक्—तादृग् &c. Kaiyata and Haradatta &c, however hold that कुल by the rule “किन् प्रत्ययस्य कुः” bars षत्व by the rule “ब्रश्—”, so तादृग्+सु gives तादृक् by कुल with ख् at the end, when not allowing optionality of चत्वं by the rule “वावसाने” ; for acc. to them कुल is असिद्ध with regard to जश्त्व by the rule “भलां जशोन्ते” (८।२।३६) । But Bhattoji says that कुल is not असिद्ध with regard to जश्त्व, for this is evident from the rule “दिगादिभ्योयत्” where दिश् + आदि becoming दिक् + आदि = दिगादि (admitting of जश्त्व after कुल) । So the forms acc. to our author is तादृक् and तादृग् in सु ।

मित— । ‘आ’ इति लुप्तविभक्तिको निर्देशः । “ङगृह्णवतुषु” (६।३।८६) इति सूत्रमत्र वर्तते । अलोऽन्यपरिभाषया ‘आ’ च अन्त्यादेशः स्यात् । फलितमाह—‘सर्वनामः आकारोऽन्यादेशः’ इत्यादि । एवं तद् + ङश् + किन् इत्यत्र दकारस्य आत्वे तादृग् इति । अस्य सौ तादृग् + सु इत्यत्र हल्त्यादिना सुलोपः, ततः तादृग् इति जाते “किन् प्रत्ययस्य कुः” इति शस्य खः । तस्य च कुत्वस्य असिद्धत्वात् “ब्रश्—” इति सूत्रेणात्र यः स्यात् । “भलां जशः—” इति षस्य ङः । अधुना च जश्त्वसिद्धिं कुलं प्रवर्त्तते, ततः कुत्वेन ‘ङ’ इत्यस्य गः । अस्य च चत्वेन पक्षे कः । ततः तादृग्—तादृक् इति ॥ मतान्तरमाह—षत्वापवाद इत्यादिना । “किन् प्रत्ययस्य कुः” इति सूत्रस्य परत्वात् प्रकृते ‘च किन् प्रत्ययसत्त्वात्, ङदं कुत्वस्य’ प्रत्यादि षत्वविषयकं सूत्रं बाधत एव इति कैयटहरदत्तादयः । ततः एषां मते कुत्वेनाव शस्य खः । खश्च जश्त्वेन गः न स्यात् कुलविषये जश्त्वस्य असिद्धत्वात् । किन्तु यन्कारस्य ङदं मतं दूषयन् अस्त्रसेनाह—“दिगादिभ्योयत्” इति निर्देशात् इत्यादिना । ‘दिगादिभ्योयत्’ इत्याव सूत्रकार एष दिश् इत्याव कुत्वे सति जश्त्वं विदधत् कुत्वे सति जश्-

लस्य असिद्धत्वं नाजीगणत् । अतः कुले सतापि जश्त्वं स्यादेव । ततः ताड्यम्
इत्यत्र गकारः एव श्रोतुं योग्यः ॥ विशतीति विश् + क्तिप् = विश् इति प्रातिपदिक-
कम् । अस्य सौ विशेषः स्मारयति—

दी— । “अश्च—” इति षत्वम् ; जरत्वचत्वे । विट्-विड्, विशौ—
विशः । विशम् । (? विड्भ्याम् इत्यादि) ।

मित— । नश्यतीति क्तिप् ‘नश्’ इति प्रातिपदिकम् । अत्र विशेष-
माह—

४३१ । नशेर्वा । ८।२।६३ ॥

दी— । नशेः कवर्गोऽन्त्यादेशः वा स्यात् पदान्ते । नक्—नग् । नट्—
नड् । नशौ—नशः । नग्भ्याम्—नड्भ्याम् इत्यादि ।

Of the base नश्, कवर्ग is optionally ordered at its end when it is at the end of a पद । Thus by सुलोप we get नक्—नग् by कुल, and by षत्व we get नट्—नड् &c.

मित— । “क्तिन् प्रतायस्य कुः” इति पूर्वसूत्रात् ‘कुः’ वचती “पदस्य” इत्यधि-
कारश्च अस्ति । तदाह—‘नशेः कवर्गोऽन्त्यादेशः वा स्यात् पदान्ते’ ॥ असति कुले
ब्रह्मादिभ्यो षत्वमपि स्यात् । तस्य जश्त्वेन डकारः इत्यादि ॥

४३२ । स्पृशोऽनुदके क्विन् । ३।२।५८ ॥

दी— । अनुदके अपि उपपदे स्पृशेः क्विन् स्यात् । घृतस्पृक्—
घृतस्पृग् । घृतस्पृशौ—घृतस्पृशः । क्विन्प्रत्ययो यस्मात् इति बहुमीत्या-
श्रयणात् क्विप्यपि कुत्वम् । स्पृक् । षड्गकाः प्राग्वत् ।

When a सुबन्त उपपद other than the word अनुदक precedes the root स्पृश् then it takes क्विन् । Thus घृतं स्पृशतीति will give घृतस्पृश् with क्विन् । In सु, the form is घृतस्पृक्—घृतस्पृग् by कुल by the rule “क्तिन् प्रतायस्य कुः” । In this rule if क्विन्प्रतायस्य be broken up as

किन् प्रतायः यथात् सः, then स्पृश् will also where with क्तिप् take क्तृ. for किन् is made after it under some circumstances (as this present rule says). Thus the base स्पृश् (with स्पृश्+क्तिप्) will be declined as स्पृक् &c. Here also षत्व by व्रथादि rule, डत्व by जश्त्वेन and 'ग' by कुल्व and क by चर्त्त्वविकल्प is same as in the case of ताडक् before. So Bhattoji says "षडगकाः प्राग्वत्" ।

मित— । "सुपिस्थः" इति सूत्रात् 'सुपि' वर्त्तते । तदाह— "अनुदक् (उदक-शब्दभिन्ने इत्यर्थः) सुपि उपपदे स्पृशेः किन्" इति । ततः, घृतं स्पृशतीति किनि घृतस्पृश् इति प्रातिपदिकम्, अस्य सौ कुल्वेन खः, व्रथादिना घः । तस्य जश्त्वेन डः ततः कुल्वम् । चर्त्त्वविकल्पः ताडम्बत् । ततः घृतस्पृक्—घृतस्पृग् इति ॥ "किन्प्रत्ययस्य कुः" इति सूत्रस्य 'किन्प्रत्ययस्य' इति पदम् बहुव्रीहिसमासिन 'किन् प्रत्ययो-यथात्' इति यदि व्याख्यायते तदा निरुपपदे स्पृशेः किपि सति अपि कुल्वं प्रवर्त्तते ; यतः स्पृशेः अन्यत्र उपपदे किन् भवति ॥ ततः स्पृशतीति किपि स्पृश् । अस्य सौ—स्पृक् इति । अवापि "षडगकाः प्राग्वत्" षत्व—जश्त्वं कुल्वचर्त्वाः इत्यर्थः 'प्राग्वत्' उक्तवत् ताडम्बत् वा ज्ञेयाः ॥

दी— । 'जिघृषा प्रागल्भ्ये' (इति धातुः) । अस्म्यात् "श्चत्विग्—दधृक्—" इत्यादिना क्विन् । द्वित्वमन्तोदात्तत्वं च निपात्यते । कृत्वात् पूर्वं जश्त्वेन डः गः कः (जश्त्वं प्रतिकुल्वस्य असिद्धत्वात् प्रथमं जश्त्वेन षस्य डकारः, तस्य कुल्वेन गकारः, अस्य च चर्त्त्वविकल्पेन ककारः इत्यर्थः) । धृशतीति दधृक्—दधृग् । दधृषौ—दधृषः । दधृग्भ्याम् इत्यादि ॥ रत्नानि मुष्णातीति (रत्नमुष् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ रूपं यथा—) रत्नमुट्—रत्नमुड (जश्त्वेन षस्य डः । चर्त्त्वविकल्पेन च टः) । रत्नमुषौ—रत्नमुषः । रत्नमुड्भ्याम् इत्यादि ॥

मित— । अधुना नित्यबहुवचनान्तं षष् शब्दं रूपयति—

दी— । "षड्भ्यो लुक्" (सूत्र २६१) [अनेन जश्त्वंसोः लुक् । ततः जश्त्वंचर्त्वा । तदाह—] षट्—षड् । षड्भिः । षड्भ्यः । [आसि तु] "षट्चतुर्भ्यश्च" (सूत्र ३३२) इति नुट् । (एवं षट् नाम् इत्यत्र टुलम् तु

स्यादेव तदाह—) 'अनाम्' इति पय्युदासात् (प्रतिषेधात् इत्यर्थः) न पृत्व-
निषेधः । "थोऽनुनासिके—" इति विकल्पं वाधित्वा "प्रत्यये भाषायां
नित्यम्" इति वचनात् (इस्य) नित्यमनुनासिकः (एवं षट् नाम् इत्यत्र पदा-
न्तस्य षट् 'ट' इत्यस्य अनुनासिके सति 'षण्' नाम् इति अस्य टुत्वेन षणाम् इति)—
षणायाम् । षट्सु—षट्सु ("डः" ति षट् इति विकल्पात् षुटि सति 'षटत्सु' इति) ॥
('षड्भ्योलुक्', "षट्चतुर्भ्यश्च" इत्यनयोः अङ्गत्वात् तदन्तविधिरस्ति तदाह—)
तदन्तविधिः । परमषट् । परमषणायाम् (प्रियाः षट् यस्य इति बहुव्रीहौ इत्यर्थः
प्रियषष् इति प्रातिपादिकम् । अत्र षष् शब्दस्य गौणत्वात् लुग्लुटौ न साः । तदाह—)
गौणत्वे तु प्रियषषः । प्रियषषाम् ॥

Eng—Easy.

मित— । सुगमा ॥ पठितुमिच्छतीति सनि किपि पिपठिष किप् इति स्थिति
"अतोलोपः" (६।४।४८) इति अकारे लुक् पिपठिष् इति प्रातिपादिकम् । तस्य
सुलोपे पदत्वे सति, यत् 'ष्' इति तदादौ 'स्' आसीत् ततोव "ससजुषो रुः" (८।२।६६)
इति रुत्वम् । इदं—रुत्वं प्रति "इष्कोः" (८।३।५१) इति कृतस्य षत्वस्य असिद्ध-
त्वात् "समजुषोः रुः" इति रुत्वमेव स्यात् । एतत् सर्वमुद्दिश्याह—

दी— । रुत्व प्रति षत्वस्य असिद्धत्वात् पिपठिष् इत्यत्र "समजुषो रुः"
इति रुत्वम् ।

मित— । तेन पिपाठिर् इति पदे सति आह—

४३३ । वोरुपधायाः इकः । ८।२।७६ ॥

दी— । रेफावान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्यात् पदाभ्ते ।
पिपठोः—पिपठिषौ—पिपठिषः । पिपठिभ्याम् । "वासरि" (सप्तमी
बहुवचने सुपि विशेषमाह—) इति वा विसर्जनीयः ।

The penultimate व्रक् vowel of a verbal root ending in रेफ (र) वा व् becomes lengthened when final in a पद । Thus in पिपठिर्, which ends in र् of a verbal root we get दीर्घ of the उपधा इकार and

the result is पिपठौ; &c. Similarly पिपठौभ्याम् । In पिपठिष् सु we first get पिपठौष् by उपधादीर्घ, then by the rule “वा शरि” we get optional विसर्ग here. Then for श्रुत् of सु here it is said—

मित— । रश्च वृश्च इति वौ । तयोः वौः इति । एतच्च “सिपिधातो र्वा” इति सूत्रान् पदान्तस्य ‘धातोः’ इत्यस्य विशेषणम् । पदाधिकारीऽप्येव । तदाह— ‘रिफात्रान्तस्य धातोरुपधायाः’ इत्यादि । एवं पिपठौर् इति जाते विसर्गः ततः पिपठौः इति । भ्यामादौ पदान्तत्वात् अनेन सूत्रेण उपधादीर्घे पिपठौभ्याम् इति ॥ पिपठिष् सु इत्यत्र दीर्घे सति “रीः सुपि” (८।३।१६) इति विसर्जनियः । ततः “वा शरि” इति सूत्रेण विकल्पेन विसर्जनियः । विसर्जनियाभावपक्षे विसर्जनियस्य सत्वम् ततः पिपठौस्सु पिपठौः सु इति पञ्चदशे स्थिते इष्कवर्गाभ्यां परत्वाभावात् “आदेशप्रत्यययोः” इति श्रुते अप्राप्ते विधानमाह—

४३४ । नुम् विसर्जनोयशब्दवायेपि । ८।३।५८ ॥

दी— । एतैः प्रत्येकं व्यवधानेऽपि इष्कुभ्यां परस्य सस्य सूर्यस्यादेशः स्यात् । षट्त्वेन पूर्वस्य षत्वम् । पिपठौष्पु—पिपठौःषु ॥ ‘प्रत्येकम्’ इति व्याख्यानात् अनेकव्यवधाने षत्वं न—निस्स्व, निस्से । नुम् ग्रहणं नुमस्यानिकानुस्वारोपलक्षणाथम्, व्याख्यानात् । तेनेह न—सहिचस्य पुंसि । अतएव न शर्ग्रहणेन गतार्थता ॥

A dental सकार coming after an इष् letter (i.e., vowel and इष्-वरत्त) and after कवर्ग becomes cerebral if नुम्, विसर्जनोय and शर् each separately intervenes. Thus in पिपठौस्सु and in पिपठौः सु we get षत्वं in सु though शर् + विसर्जनोय intervenes respectively. Then in the first case the previous सकार also becomes cerebral by the rule “टुना टुः” । So we get पिपठौष्पु + पिपठौः पु । As the explanation here is “when each of these i.e., नुम्, शर्, &c. intervenes”. So when several of these intervenes simultaneously then cerebral does not come. Thus in निष् + निष्से got from the root निष् + स्

and निस् + से respectively, both नुम् and शर् (स) intervene between इण् vowel in नि and स्, so no cerebral here. The नुम् here does not stand for अनुस्वार in general, but for अनुस्वार in place of नुम् only, so in सुहिन्सु and in पुंसु we do not get cerebral for in the first there is no अनुस्वार in place of नुम् and in the second instance the अनुस्वार is not of नुम् । And that नुम् does not represent अनुस्वार in general is also proved from taking शर् here separately. If नुम् is for अनुस्वार, then there will be tautology ; for अनुस्वार in general is included in शर् (cp—शर्ष्वपि अनुस्वारस्य पाठात्) ।

मित— । “इण्कोः” (८।३।५१) इति वर्तते । “अपदान्तस्य मूर्धन्यः” इत्यतः ‘मूर्धन्यः’ इत्यप्यस्ति । तदाह—‘एतैः प्रत्येकं व्यवधानेपि इण्कुम्भां परस्य’ इत्यादि । नुमव्यवाये विसर्जनीयव्यवाये शर्ष्ववायेपि इण्कोरुत्तरस्य सकारस्य मूर्धन्यादेशः । व्यवाय-शब्दः इदन्तत्वे सन् प्रत्येकमभिसंबध्यते । एवं प्रकृते पिपठीष्णु पिपठीः सु इति पचद्वये सति आद्ये शर्ष्ववाये षत्वे ण्वेन पूर्वस्यषकारः ; द्वितीये विसर्जनीयव्यवाये षत्वे पिपठीःषु इति भवति ॥ वृत्तौ “प्रत्येकव्यवधाने” इति व्याख्यानात् अनेकव्यवधाने षत्वं न स्वात् । शर्ष्वनिष्पन्नं निष्पत्ति इत्यत्र नुम् शर् इति उभयव्यवाये सति ‘स्व’ इति ‘से’ इति नात्र षत्वम् ॥ अत्र सूत्रे नुमग्रहणं च नुमस्थानिकानुस्वारोपलक्षणार्थम् न तु सर्वानुस्वारग्रहणलक्षणम् । तेन सुहिन्सु (सुहिन्सुशब्दस्य सप्तमीवहुवचनम्) नुमो अनुस्वाराभावे न षत्वम् ; पुंसु इत्यत्र अनुस्वारस्य नुमस्थानिकत्वाभावाद् न चाप्यत्र षत्वम् । यदि च नुमग्रहणेन अनुस्वारमात्रं गृह्यते तदा नुमः पृथकग्रहणम् अनावश्यकम्, यतः अनुस्वारस्य शर्ष्वपि पाठात् शरग्रहणेनैव गतार्थता स्यात् ; अतः आह—“अतएव न शरग्रहणेन गतार्थता” इति ॥ कर्तुमिच्छति इति सनि किपि “अतोऽलोपः” इति सूत्रेण अलोपे चिकीर्षु इति प्रातिपदिकम् । “हलिच” (८।२।७७) इत्युपधादीर्घः । अस्य सी हल्ङादिना सुलोपे “रातृसस्य” (८।२।१४) इत्येतत् प्राति “इण्कोः” (८।३।५०) इति षत्वस्यासिद्धत्वात् सुलोपे “खरवसानयोः विसर्जनीयः” (८।२।१५) इति विसर्जनीये ऋषि-‘मिकीः’ इति भवति । एतत् सर्वं उद्देश्येनैवाह—

दी— । “रात्सस्य” (सूत्र २५०) इति (चिकीर्षु इत्यत्र) सलोपे विसर्गः
 (“खरवसानयोः—” इति विसर्गः) । चिकीः, विकीर्षो, चिकीर्षः । [एवं
 चिकीर्षभ्याम् इत्यत्र पदत्वे षलोपे सति चिकीर्षभ्याम् इति ॥ चिकीर्षु सु इति स्थिते च
 षलोपे “इष्कोः” इति षत्वे, सुपि परे रोरेव इति “रोः सुपि” इति सूत्रे नियमात्
 रेफस्य विसर्जनीयः न । ततः चिकीर्षु इति सिध्यति । तदेवाह—] “रोः सुपि”
 इति नियमात् न विसर्गः—चिकीर्षु ॥

(दोष्णशब्दरूपं वक्ष्यति—) “दमेढोस्” इति (उणादिसूत्रम्) । ङित्त्वसाम-
 ध्यात् टिलोपः (दोष् इति) । (अत्र) षत्वस्यासिद्धत्वात् ह्रस्वविसर्गो
 (“ससजुषो रुः” इति रुत्वे सति विसर्गः—ततः—) दोः, दोषौ, दोषः । “पहनो—”
 इति सूत्रेण वा दोषन् (शसादौ) । दोष्णः । दोष्णा । दोषः । दोषा ॥
 (विविच् शब्दं निरूपयति—) ‘विच् प्रविशने’ । सन्नान्तात् किप् । [विष्टु मिच्छ-
 तीति विष् + सन् + लटति = विविच् + सति = विविष् + सति (व्रथादि सूत्रेणात्र
 भलपरत्वात् सस्य षकारः) = विविक् + सति (‘षटोः कः सि’ इति सूत्रेण षस्यकः) =
 विविक्षति (सकारस्य प्रत्ययावयवत्वात् “आदेश प्रत्यययोश्च” इति षत्वम् । अस्यात्
 विविक्षधातोः किपि विविच् इति प्रातिपदिकम् । अस्यसौ विविच्सु इत्यत्र हलन्त्यादिना
 सुलोपे “षटोः कः सि” (८।२।४१) इति विहितस्य कत्वस्य असिद्धत्वात् षकारस्य
 संयोगान्तलोपः । संयोगान्तलोपे सति कत्वस्य निमित्ते लुप् कत्वं न स्यात् । ततः
 व्रथादिष्वेव षत्वं पुनः प्रवर्तते ततः जश्त्वचत्वं—विविट्—विविष्ठ इति । एतदभि-
 प्रत्याह—]

कत्वस्यासिद्धत्वात् संयोगान्तलोपः । “व्रश्च—” इति षः । जश्त्वचत्वे ।
 विविट्—विविष्ठ । विविक्षौ—विविष्ठः इत्यादि ॥

(“तच्च तनुकरणे” इति धातोः किपि तच् इति प्रातिपदिकम् । अस्यसौ हल्-
 ष्यादिना सुलोपे “स्कोः—” इति कलोपे च षस्य जश्त्वेन ङः, तस्य चत्वं विकल्पश्च,
 “ततः तट्—तड्” इति । अतः आह—) “स्कोः—” इति कलोपः ; तट्—तड्,
 तक्षौ, तक्षः । तदभ्याम् इत्यादि ॥

(भाः रचतीति किपि गोरच् इति प्रातिपदिकम् । तच्षत् रूपम् ; तदाह—)

गोरट्—गोरड्, गोरज्ञौ, गोरज्ञः ॥ (तच् + णिच्, रच् + णिच् इति तच्चि रच्चि धात्वोः क्तिपि “गोरनिटि” इति णिलोपे तच्, रच् इति प्रातिपदिकद्वयम् । एतयोः सौ हल्ङादिना सुलोपे सति “स्कोः संयोगाद्योः—” इति चकारलोपो न भवति । तदाह—) तन्निरक्षिभ्यां एयन्ताभ्यां क्विपि तु “स्कोः”—इति न प्रवर्त्तते । णिलोपस्य स्यानिवद्धावात् (“अचः परस्मिन्” इति स्थानिवच्चात् इत्यर्थः) । “पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्” इति त्विह नास्ति । “तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु” इति निषेधात् । तस्मात् (“स्कोः—” इत्यस्य अप्रवृत्तेः) संयोगान्तलोप एव । (ततः अन्यस्य षकारस्य लोपे सति—) तक्—तग् । गोरक्—गोरग् ॥

(सन्नन्तस्य पचधातोः सति यिपच् लटि इति स्थिते “चोः कुः इति कुत्वे पिपचति । अस्य क्तिपि पिपच् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ हल्ङादिलोपे “स्कोः—” इति कलोपो न स्यात् । यतः चकारस्थानिकं कुत्वं “स्कोः—” इति कलोपं प्रति असिद्धमेव । ततः संयोगान्तलोपे सति पिपक्—पिपग् इति । अतः आह—) “स्कोः—” इति कलोपं प्रति (चकारस्थानिकस्य) कुत्वस्य असिद्धत्वात् संयोगान्तलोपः पिपक्—पिपग् ॥ (एवं विवच्, दिधच् इति प्रातिपदिकयोः रूपाणि तदाह— एवं विवक्, दिधक् इति ॥ इति शान्ताः ॥ (अथ सकारान्ताः कथान्ते—) पिस गतौ । छुष्टु पेसतीति (क्तिपि सुपिस् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ हल्ङादिना सुलोपे “ससजुषो रुः” इति रुत्वे “बोरुपधायाः—” इति दीर्घः सुपीः इति तदाह—) छपीः, छपिसौ, छपिसः । छपिसा, छपीभ्याम् । छपीषु—छपीष्णु (पिपठीःषु—पिपठीष्ण इत्यादिवत्) । एवं छतुः । तुल खण्डने । इति धातोः क्तिपि सुतुस् इति प्रातिपदिकम् । सुपिस्वत् रूपम् इति शेषः) ॥ (अदादि ज्ञानार्थकस्य विदधातोः वेतीति श्वादेशे “विदः शतुर्वसुः” इति सूत्रेण वस्वादेशे विद्वन् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ उगित्वाद्गम्, “सान्तसंहतः—” इति सर्वनामस्थाने नकारस्य उपधादीर्घः । सुलोपसंयोगान्तलोपो—विद्वान् इति । तदाह— (विद्वान्, विद्वांसौ—विद्वांसः । हे विद्वन् । विद्वांसम्, विद्वांसौ ।

मित—। विद्म् + शस् इत्यत्र शसिः सर्वनामस्थानत्वाभावात् भसंज्ञायामाह—

४३५ । वसोः सम्प्रसारणम् । ६।४।१३१ ॥

दी—। वस्वन्तस्य भस्य सम्प्रसारणं स्यात् । पूर्वरूपम्, षत्वम्, विदुषः । विदुषा । “वसुसं सु—” (सूत्र ३३४) इति दत्वम् । विद्वद्भ्याम् इत्यादि ।

Of a word ending in वस् (i.e. affix having वस् in it) and becoming a “भ”, सम्प्रसारण comes in ; thus in विद्म् + शस् (अस्), विद्म् ends in वस् and is a “भ” । So here the final “व” by सम्प्रसारण becomes उ and the form is विट् अस् which by the rule “सम्प्रसारणाच्च” takes पूर्वरूप and becomes विदुस् then there is षत्व by the rule “आदिश-प्रत्यययोश्च” and we get विदुष which with the addition of अस् turns into विदुषः । Similarly विदुषा । Now in विद्वद्भ्याम्, the वस्वन्त word विद्म् being पदान्त takes final इ by the rule “वसुसं सु—” (rule 334) and the form is विद्वद्भ्याम् &c.

मित—। ‘वसोः’ वस्वन्तस्य इत्यर्थः । भाषिकारो वर्तते । ततः आह—
‘वस्वन्तस्य भस्य’ इत्यादि ॥ एवम् विद्म् + अस् इत्यत्र सम्प्रसारणेन वकारस्य उत्वे विट् अस् + अस् इति स्थिते “सम्प्रसारणाच्च” इति पूर्वरूपे सति विदुस् + अस् इत्यत्र प्रत्ययावयवत्वात् षत्वे च विदुषः इति ॥ विद्वद्भ्याम् इत्यत्र विद्म् इत्यस्य पदत्वात् “वसुसं सु” इति दत्वे विद्वद्भ्याम् इति एवं विद्वत्सु ॥

सदधातोः “भाषायां सदवसथुवः” इति लिटः कसुः इति सद + कसु = सेदिवस् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ उगित्वाद्भूमि सति “सान्तमहतः—” इति सर्वनामस्थाने दीर्घः ; हल्ङ्यादिना मुलीपः, संयोगान्तलीपः, ततः सेदिवान् इति एतत् सर्वमभि-
प्रेत्य आह—

दी—। सेदिवान्, सेदिवांसौ—सेदिवांसः । सेदिवांसम् । सेदिवांसौ ।
(सेदिवस् + (शस्) अस् इति स्थिते “वसोः सम्प्रसारणम्” इति सेदि उ अस् इति आति

पूर्ववत् पूर्वरूपे षत्वे सेदि उस् अस्=सेदुषः इति स्यात् । किन्तु सेदुषः इत्येव युक्तं रूपम् । तदेव समर्थयितुमाह—) अन्तरङ्गेऽपि इडागमः सम्प्रसारणविषये न प्रवर्तते । “अकृतव्यूहाः—” इति परिभाषया । सेदुषः [सेदिवस् + अस्, इत्यत्र इडागमश्च वसमाश्रित्य भवति, सम्प्रसारणेन वसोः वकारस्य नाशात्, निमित्ते विनष्टे तदाश्रितकार्थमपि नश्यति इति इडागमोऽपि निवर्तते ततः सेद् उस् + अस् = सेदुषः । एतच्च “अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः” इति परिभाषया भवति इति प्रागपि व्याख्यातम् । “निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः” इति न्यायमेव “अकृतव्यूहा—” इति परिभाषा वदति] । सेदुषा । सेदिवद्भ्याम् इत्यादि (विडस् शब्दवत्) ॥ (सु + हिंस + क्तिप् = सुहिंस् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ हल्ङादिना सुलोपः । संयोगान्त सस्य लोपः ततः “नयापदान्तस्य भलि” इति भल् सकारमाश्रित्य प्रवर्तितो-नुस्वारः निमित्तापायात् स्वयं निवर्तते ततः सुहिन् इति । अत्र “सान्तमहतः” इति दीर्घस्तु न स्यात् कारणमाह—) “सान्तमहत—(सूत्र ३७१) इत्यत्र सान्तसयोगोऽपि प्रातिपदिकस्यैव गृह्यते न तु धातोः, महच्छब्दसाहचर्यात् (प्रकृते तु सुहिंस् इत्यत्र सान्तसंयोगस्तु धातोः अतः न दीर्घः) । सुष्ठु द्विनन्तीति सुहिन्, सुहिंसौ, सुहिंसः । सुहिन्भ्याम् इत्यादि । सुहिन्त्सु—सुहिंस्सु । “नय” इति सूत्रेणात्र वैकल्पिको धृट् स्यात् ॥ , (ध्वस् + क्तिप् = “अनिदिताम्—” इति नलोपः, ध्वस् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ सोर्लोपे “वसुखं सुध्वं सु—” इति पदान्ते दः । ततः ध्वत् इति । तदेवाह—) ध्वत्—ध्वद्, ध्वसौ, ध्वसः । ध्वद्भ्याम् ॥ एवं सत् ॥

Eng—Easy.

मित— । पूञ् पवने इति धातोः “पूञो ङुमसुन्” इति उणादिसूत्रेण ङम् सुन् प्रत्ययेः । ङ—न—उकाराः इतः । ङित्वात् अथस्यापि टिः लोपः । ततः पुंस् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सर्वनामस्थाने विशेषमाह—

४३६ । पुंसोऽसुङ् । ७।१।८६ ॥

दी । सर्वनामस्थाने विवक्षिते पुंसोऽसुङ् स्यात् । असुङ् उकारः उच्चारणार्थः । ‘वहुपुंसो’ इत्यत्र “उमितश्च” इति लीवर्थं कृतेन “पूञो

‘हुम्सुन्’ इति प्रत्ययस्य उगित्वेनैव नुम् सिद्धेः । पुमान् । हे पुमन् । पुमांस्तौ—पुमांसः । पुंसः । पुंसा, पुम्भ्याम्, पुम्भिः ॥ इत्यादि । पुंसि, पुंसु ॥

When सर्वनामस्थान affix is being intended then असुङ् is ordered at the end of the base पुम्स् । Here उकार of असुङ् is for उच्चारण and not for उगित्कार्य as old commentators suppose. In the बहुव्रीहि—बहवः पुमांसः यस्याः we by सुब्लुक् get बहुपुंस + ङीप् by the rule “उगितय” = बहुपुंसी । Here ङीप् comes because the affix हुम् सुन् is उगित् and in ङीप्, असुङ् has no प्राप्ति at all for it is not सर्वनामस्थान affix and नुम् also by the rule “उगिदच्—” comes for the affix हुम्—सुन् is उगित् ; so उ of असुङ् is for its pronunciation and not for उगित् कार्यं । Thus in पुम्स्सु ; we by असुङ् at the end get पुमन्सु and by नुम् we get पुमन्स्सु now by “सान्महतः—” the उपधा of नकार become दीर्घ and we get पुमान्स्सु । Now by सुलोपसंयोगान्तलोपी we have पुमान् । In हे पुमन् the rule “सान्महतः—” has no application for सम्बुद्धि is not a सर्वनामस्थान affix ; and so on.

मित— । “इतोऽत् सर्वनामस्थाने” इति सूत्रात् सर्वनामस्थाने वर्तते । तदाह— ‘सर्वनामस्थाने विवक्षिते’ इत्यादि ॥ असुङ् उकार उच्चारणार्थः न तु उगित् कार्यार्थः यतः बहवः पुमांसः यस्याः इति बहुव्रीहौ सुब्लुकि ङीपि च बहुपुंसी इति जायते । अत्र ङीप असर्वनामस्थानत्वात् असुङ् प्राप्तिरेव नास्ति, किन्तु “पूजोः हुम्सुन्” इति प्रत्ययस्य उगित्वादेव “उगितय” इति ङीप् सिध्यति । अतः असुङ् उकारः उगित्-कार्यार्थः न । एवं नुमपि अत्र प्रत्ययस्य उगित्वादेव भवति तदाह—“बहुपुंसी” इत्यत्र ‘उगितय’ इति ङीवर्थे कृतेन, इत्यादि ॥ पुम्स्सु इति स्थिते असुङ् । पुमन्सु इति जाते “उगिदच्—” इति नुमि पुमन्स्सु । सुलोपसंयोगान्तलोपी । ततः पुमान् इति । ‘हे पुमन्’ इत्यत्र सम्बुद्धेः सर्वनामस्थानात्माभावात् असति दीर्घे सिध्यति ॥

अधुना उग्रनस् शब्दं रूपयितुमस्सौ विवेकं वक्ष्यति—

दी । “ऋदुशनस्—” (सूत्र २७५ । ७।१।६३) इत्यनङ् (ततः उशनन्
स् इत्यत्र हल्ङादिना सुलोपे प्रातिपदिकान् नलोपे उपधादीर्घं च सति)
उशना ; उशनसौ—उशनसः । “अस्य सम्बुद्धौ वानङ् नलोपश्च वा वाच्यः”
(वार्त्तिक) । हे उशनन्—हे उशन—हे उशनः । उशनोभ्याम् इत्यादि ॥
(न हण्यते नित्यत्वात् इति वाक्ये “नञि हन एह च” इति असिः एहादेशश्च ।
अनेहस् इति प्रातिपदिकम् कालवाचि । अस्य सौ यथा—) अनेहा (“ऋदुशनस्—”
इति अव अनङ्) । अनेहसौ, अनेहसः । हे अनेहः । अनेहोभ्याम् इत्यादि ॥
(विदधाति इति “विधाजो वेध च” इत्यसिः वेधादेशश्च ; वेधसशब्दस्य सौ यथा—)
वेधाः (“अत्वसन्तस्य चाधातोः—” इति दीर्घः) । वेधसौ, वेधसः । हे वेधः ।
वेधोभ्याम् इत्यादि । (“अत्वसन्तस्य—” इति सूत्रे) ‘अधातोः’ इति
उक्तेः न दीर्घः (इति प्राग्व्याख्यातम्) ॥ सुष्ठु वस्ते इति सुवः (अव अस्-
भागस्य धातुत्वात् न दीर्घः इति प्रागुक्तं “अत्वसन्तस्य—” इति सुव्याख्यानवसरे) ।
सुवसौ, सुवसः ॥ पिण्डं गसते इति (किपि पिण्डयस् शब्दः । अस्य सौ)
पिण्डप्रः (अवापि अस्—भागस्य धातुत्वात् न दीर्घः) । पिण्डगलः (इत्यपि) ।
“ग्रह गलसु अदने” ।

Eng.—Easy.

मित— । सुगमा ॥ अदस्शब्दं वदति । अस्य सौ त्यदाद्यत्वे प्राप्ते आह—

४३७ । अदसः औ सुलोपश्चः । ७।१।१०७ ।

दी— । अदसः औकारः अन्त्यादेशः स्यात् सौपरे सुलोपश्च । ‘तरोः
सः सौ—’ (सूत्र ३५१) इति दस्य सः । असौ । (अकचि अदकम् शब्दात्
सौ विशेषेणाह—) ‘औत्वप्रतिषेधः साकच्कस्य वा वक्तव्यः सादुत्वं च’
(वार्त्तिक) । प्रतिषेधसन्नियोगपिष्टमुत्वं तदभावे न प्रवर्तते । असकौ—
असकः । (अदम् औ इत्यत्र प्रक्रियामाह—) त्यदाद्यत्वं । पररूपम् । वृद्धिः ।
“अदसोऽसे—” इति मत्वोऽस्वे । अमू ॥ (जसि रूपं वक्ष्यति—) । “जशः
शी” (सूत्र २१४), आद्गुणः (सूत्र ३६)—

औकार is ordered at the end of the base अदस् when सु follows and सु elides as well. Thus in अदस् सु we get अदौ (with औकारादेश and सुलोप)। This rule prohibits ल्यदाद्यत्व here in सु। Then by the rule “तदोः सः सौ—” we get स for द and the form is असौ। In अदस् + अकच् however we get the base अदकस् and its speciality is being said by the Varttika “औत्वप्रतिषेधः &c.,” though by the present rule अदस् includes अदकस् also. The Varttika says that “in अदकस् औत्व is optional in सु, and when there is no औत्व there is उत्त्व after स”। When औत्व is done there is no उत्त्व after स, the reason is “उत्त्व which is in connection with औत्वप्रतिषेध cannot come when there is औत्व owing to the dictum “सन्नियोगशिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः।” Thus in औत्व the form is असकौ and in औत्वाभाव the form is असुकः॥ In अदम् + औ there is ल्यदाद्यत्व yielding अद च औ which by पररूप becomes अद औ which again by वृद्धि being अदौ, lastly there is मत्व of द and उत्त्व of औकार by the rule “अदसौ असेः दादु दो मः” (सूत्र ४१८) and we get अस्। In अदम् + जस् we get first ल्यदाद्यत्व then we get अद ई by “जसः शीः” this by the rule “आदगुणः” becomes अदे and we look forward—

नित—। अलौन्त्यपरिभाषया औत्वं च अस्वस्त्रादेशः स्वात्। अदौ इति जाते “तदोः—” इति सः असौ इति ॥ “अव्ययसर्वनामासकच् प्राक् टः” इति अदस् + अकच् = अदकस् शब्दस्य सौ विशेषमाह वार्तिकेन “औत्वप्रतिषेध” इत्यादिना। औत्वाभावे मादुलं, औत्वे सति मकारात् उत्त्वनं। कुतो एतत् लभ्यते? तदाह—
“सन्नियोगशिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः” इति न्यायात्। प्रकृते च औत्वप्रतिषेधसन्नियोगे मादुलं उक्तम् ‘तदभावे’ औत्वप्रतिषेधाभावे तु मादुलं न प्रवर्तते। ततः औत्वाभावे दस्य सत्वे मकारात् अकारस्य उत्वे ल्यदाद्यत्वे पररूपे, हत्वे विसर्गे च असुकः इति। औत्वे सति सुलोपे दस्य सत्वे असकौ इति ॥ अस्क इति तु पृथक्

अव्युत्पन्न शब्दः ॥ अदस् औ इत्यत्र त्यदाद्यत्वे अद अ औ इति जाते, पररूपत्वम् अद औ इति स्थिते वृद्धौ च अदौ इत्यत्र “अदसौ असेः—” इति सूत्रेण औकारस्य ऊत्वे दस्य च मत्वे ‘अम्’ इति ॥ अदस् जम् इत्यत्र त्यदाद्यत्वे अद+जस् इत्यत्र ‘जसः शी’ इत्यनेन अद ई इति गुणेन च अदे इति स्थिते आह—

४३८ । एत ईद्वहुवचने । ८।२।८१ ।

दी— । अदसो दातृपरस्य एत ईतृस्यात् दस्य च मो बहुवर्धकौ । अमी ॥ “पूर्वत्रासिद्धम्” इति विभक्तिकार्यं प्राक्, पश्चात् उत्त्वमत्वे । अमूम्, अमू, अमून् । सुत्वे कृते घिसंज्ञायाम् नाभावः ।

एकार after द of the stem अदस् becomes ईकार and the द becomes म when बहुवचन is implied. Thus in अदे, the एत् after द turns into ई and we get अदौ, now द becoming म gives अमी । In अदस् अम् by त्यदाद्यत्व we get अद अम्—here उत्त्व and मत्व due by the rule “अद-सोऽसेः—” (८।२।८०) is असिद्ध with regard to the rule “अभिपूर्वः” (६।१।१०७) which is a विभक्तिकार्य । And विभक्तिकार्य is to come even when उत्त्व and मत्व are done. Now the question is which of these विभक्तिकार्य or उत्त्वमत्व is to operate first ? On this the answer is “let first विभक्तिकार्य come and then उत्त्वमत्व operate owing to the force of the rule “पूर्वत्रासिद्धम्” । Thus in अद अ we get first पूर्वरूप yielding अदम्, now by उत्त्व and मत्व the form is अमूम् । So we get अमू and अमून् । In अदस् टा we get first त्यदाद्यत्व giving अद आ, then सुत्व (and so later उत्त्व coming in we get the form अमू आ । Here अमू is a घिसंज्ञक word by the rule “शेषो घिसंज्ञः” (see ante,) and so ना comes for आ here by the “आङो नास्त्रियाम्” । But it is said that मत्वोत्त्व is असिद्ध with regard to विभक्तिकार्य; then how मत्वोत्त्व operate here first ? The answer on this is in the next rule which sanctions सिद्धता of मत्व with regard to घिसंज्ञ ।

मित— । “अदसोऽसीः—” इति पूर्वसूत्रात् अदसो ‘दात् दोमः’ इति च वर्तते । ततः आह—‘अदसो दात् परस्व एतद्वत् दस्य मः’ इत्यादि ॥ अदे इत्यत्र ईले मल्ले च अमी ॥ अदस् अम् इत्यत्र त्यदाद्यले अदअस् इति भवति । अत्र ‘अदसोऽसीः—’ (८१२।५०) इति कृते सति उत्वं मल्लञ्च “अमिपूर्वः—” (६।१।१०७) इत्येतत् प्रत्यसिद्धम् । ततः कृतयोरपि उत्वमल्लयोः विभक्तिकार्यं प्रवर्तते । यद्यपि कृतमाभ्यां प्राक्कृताभ्यां एतदेवाह—‘पूर्ववासिद्धम्’ इति विभक्तिकार्यं प्राक्, पश्चात् उत्वमल्ले । ततः अदम् इति विभक्तिकार्येण जाते उत्वमल्लेन अमुम् इति ॥ एवं अम्, अमून इत्यादि ॥ अदम् टा इत्यत्र त्यदाद्यले अद आ । ततः उत्वे सुत्वे च सति अमु आ इत्यत्र ‘अमु’ इत्यस्य घिमंशायाम् “आलोः नाऽस्त्रियाम्” इति नाभावः स्यात् । विसंज्ञां प्रति सुत्वस्य सिद्धतां वाञ्छन् आह—

४३६ । न मु ने । ८।२।३ ॥

दी— । नाभावे कर्तव्ये कृते च मुभावो नासिद्धः स्यात् । अमुना अमूभ्याम् (त्यदाद्यत्वेन अदाभ्याम् इति स्थिते उत्वं मत्वं च) । अमूभ्याम् अमीभिः (त्यदाद्यत्वेन अदभिस् इति स्थिते “नेदमदसोरकोः” इत्यैस् भावनिषेधे “बहुवचने भर्त्स्यत्” इत्येतन्म । अदेभिः । ततः मलोत्वाभ्याम् अमीभिः) । अमुष्मै अमीभ्यः (अमीभिः इति यथा भवति) । अमुष्मात् । अमुष्य । अमुयोः । अमीषाम् (यथा अमीभिः सिध्यति) । अमुष्मिन् । अमीषु ॥ इति सान्ताः हलन्ताः पुंलिङ्गाश्च ॥

When नाभत्व is being done or is done then सुत्व is to be regarded as सिद्ध indeed. So in this case सुत्व operates first and then विभक्तिकार्यं comes. Thus अमुष्मा=अमुना । In अदस् भ्याम् we have त्यदाद्यत्व=अद भ्याम्=अदाभ्याम् as in रामाभ्याम्=अमूभ्याम् by उत्व and मल्ल । Similarly अमीभिः is got thus :—अदस् भिम्=अद भिम् by त्यदाद्यत्व=अदेभिः (see note above)=अमीभिः by ई for एत्व and मल्ल for ई and so on.

मित— । मश्च उच्च इति सु इति समाहारद्वन्द्वेन निर्देशः । 'ने' इति न इत्यस्य सप्तम्येकवचनम् । 'ने' नाभावे कर्त्तव्ये कृते वा इत्यर्थः ॥ ततश्च प्रकृते नाभावे कर्त्तव्ये सुत्वस्य सिञ्चत्वात् घेः परत्वात्सन्नाभावः निर्वाधः, अतएव अमुना इत्यादि ॥ अन्यत्-सुगमम् ॥

इति हलन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् ॥

॥ अथ हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

४४० । नहो घः । ८।२।३४ ॥

दी— । नहो हस्य घः स्यात् ऋलि पदान्ते च उपानत्—उपानद्, उपानहौ, उपानहः । उपानद्ग्राम् । उपानत्सु ॥

The इकार of the root नह becomes घ when a ऋल् letter follows or when at the end of a पद । Thus the base उपानह् is got from उप नह + क्तिप् with दीर्घ of the पूर्वपद by the rule "नहिद्वितिद्विषिव्यधिरुचिसहितनिष् कौ" (६।३।११६) । In its सु we get उपानध् with धत्व of इकार which by जश्त्व and चत्वे yields उपानत् and उपानद् in सु (सु eliding by "हल्ङावभ्यो" &c. Similarly उपानद्ग्राम् and उपानत्सु &c. ।

मित— । "होढः" इत्यतः हो वर्तते । तदाह—'नहो हस्य घः' इत्यादि । ततः उप + नह वम्बने + क्तिप् इत्यत्र "नहिद्वितिद्विषिव्यधिरुचिसहितनिष् कौ" इति पूर्वपदस्य दीर्घे सति उपानह् इति शब्दः । अस्य सौ सुलोपे पदान्तत्वात् हस्य घकारे सति उपानध् इति । ततः जश्त्वचत्वेन च उपानत्—उपानद् इति ॥ एवं भ्यासि पदत्वात् धत्वे जश्त्वे च उपानद्ग्राम् । एवं उपानह् + सु इति हस्य धत्वे 'शरिच' इति चत्वे उपानत् सु इति ॥ उद्पूर्वात् छिद्घातोः किन् उद् + छिद् + किन् = उद्छिद् इति शब्दः "अलिङ्गदृक्" इति सूत्रेण सिध्यति । अस्य रूपं दर्शयति—

दी—। उत्पूर्वात् 'व्याह प्रीतौ' इत्यस्मात् "ऋत्वग्—" आदिना
क्विन् । (अस्मादेव) निपातनात् दलोपपत्त्ये । क्विञ्चस्तत्वात् कुत्वेन
इत्यधः ; जण्त्ववच्ये । (ततः) उष्णिक्—उष्णिग्, उष्णिगौ, उष्णिहः ।
उष्णिग्यभ्याम् । उष्णिञ्चु ॥ (इति हान्ताः) ।

(स्त्रीलिङ्गद्विशब्दमाह—) द्यौः (सौ "दिवचीत्") ; दिवौ, दिवः ।
(प्रदाने "दिवत्" इति) द्युभ्याम् । द्युषु ॥ (रेकान्तगिर्यब्दमाह—)
रण्याति अनया इति क्तिप् सम्पदादिः । "स्यतश्चातोः" (७।१।१००)
इति इर् । ततः गिर इति प्रातिपदिकम् । अथ सौ सुलोपे "वैरुपधायाः दीर्घः—"
इति दीर्घः । ततः— गीः गिरौ—गिरः ॥ एवं पूः । (पिपत्तिं पारयति इति
क्तिपि "उदोष्ठापूर्वस्य" (७।१।१०२) इत्युत्तरपरः । ततः पुर् इति प्रातिपदिकम्) ॥
चतुरः चतस्रादेशः ("विचतुरोः स्त्रियाम्" इति सूत्रेण इति शेषः) । चतस्रः (चतस्र
—आदेशस्तु परः । ततः एतत् "चतुरनङुङोः—" इति आभं बाधित्वा प्रवर्तते ।
चतस्र + अस् = चतस्रः) । चतस्रः । चतसृणाम् ("न तिसृचतस्र" इति दीर्घ-
प्रतिषेधः) ॥ इति रेफान्ताः ॥

(अथ मान्ताः आरभ्यन्ते) (किम् कः इति । किम् कादेशे टाप् । का—के
—काः । सर्वावत् ॥ (अथ इदमशब्दस्य स्त्रियां विशेषं वक्ष्यति—)

Eng.—Easy.

४४१ । यः सौ । ७।२।११० ।

दी—। इदमो इत्ययः स्यात् सौ । "इदमो मः" (सूत्र ३४३) [इति
मकारस्य मकारि कृते । अनेन सूत्रेण दस्य च यत्वे सति—] इयम् ॥ [श्रीलिङ्ग]
सदाद्यत्वं (? पररूपत्वम्), टाप् । "दश्च" (सूत्र ३४५) इति मः । इमे—
इमाः । इमाम्—इमे—इमाः । अनया । 'हलि लोपः' (इह इत्यस्य लोपः)
आभ्याम् । आभिः । अस्यै (स्याडागमः) । अस्याः । अनयोः । आसाम् ।
अस्याम्—अनयोः—आस । अन्वादेशे तु । एनाम्—एने—एनाः । एनया
एनयोः ॥ इति मान्ताः ॥

The द of इदम् is replaced by य when सु follows. [This order is in feminine gender only ; for in masculine we have the special rule “इदोय् पुंसि” and in neuter सु &c. being elided there is no अङ्गकार्यं at all]. Thus इदम् + सु = इदम् + सु by the rule “इदमा मः” = इमम् with हलङादिना सुलोपः । In इदम् + औ, we have त्यदायत्व yielding इद अ + औ = इद + औ by पररूप = इदा + औ by टाप् in feminine = इदा + शी by the rule “औङ् आपः” = इदे by “आदगुणः” = इमे by म for द by the rule ‘दश्’ ॥ In इदम् + आ = इद + आ by त्यदायत्व = अना आ by the rule ‘अनाप्यकः’ = अनया by एत्व (see ante. under masc. इदम्) ॥ In भ्याम् &c. we have ‘इद’ लोप् by the rule “हलि लोपः” &c. as in masculine and so on. अस्मै अस्याः, अस्याम् &c. as in सर्वस्मै, सर्वस्याः &c. In अन्वादेश एन is ordered for द्वितीया, इया singular and 6th and 7th case dual and the declension is like the base रमा ।

मित— । “इदमो मः” इतिसूवात् इदमः वर्तते । “दश्” इतिसूवात् ‘दः’ इति षष्ठान्तमप्यस्ति । तदाह—“इदमो दश् यः स्यात् सौ” ॥ “इदोय् पुंसि” (७।२।१११) इत्युत्तरसूत्रे पुंसि इति विशिष्यवचनात्, नपुंसके च सोः लुका लुक् अङ्गकार्याभावात् स्त्रियामयं विधिः इति बोध्यम् ॥ इदम् + सु (“इदमो मः” इतिसूत्रेण मकारस्य मत्वे = (अनेन सूत्रेण दश् यत्वे) इयम् इति ॥ औङ् त्यदायत्वे इदमऔ इति जाते पररूपे टापि सति इदा + औ इति भवति । ततः “औङ् आपः” इति प्रीभावे गुणे च सति ‘दश्’ इति दकारस्य मत्वे च इमे इति ॥ त्यदायत्वेन इद + आ इति जाते “अनाप्यकः” इति अना आ इति स्थिते एत्वे अनया इति ॥ हलादौ इदमौ इदमो इदो लोपे = पुंलिङ्गवत् आभ्याम् इत्यादि भवति ॥ अस्मै अस्याः, अस्याम् इत्यादौ स्याडागमादि सर्वावत् ॥ अन्वादेशे ‘एन’ इति जाते रमावत् रूपाणि ॥

द्वौ— । “ऋत्विग् धृग—” (इति सूत्रेण) सृजः क्विन् अमागमश्च निपात्यते । (ततः सज् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ क्विन्त्वात् कुले अर्शत्वे चत्वे सति—) सज्—सजा । सजौ—सजः । सज् भ्याम् । सजु ॥ इति जान्ताः ॥

(त्यदशब्दमाह—) त्यदाद्यत्वम्, टाप् । :स्य—त्ये—त्याः । एवं तदयद् । एतद् ॥ इति दान्ताः ॥

(वक्तौति कर्त्तरि क्तिप्) “क्तिप्वचि—” (वार्त्तिक) इति दीर्घः असम्प्रसारणं च; वाच् इति प्रतिपदिकम् । अस्य सौ, हलङ्गादिना सुलोपः । ‘चोः कुः’ इति कुत्वम् । जश्चलचत्वं । तदाह—) वाक्—वाग्, वाचौ—वाचः । वाग्भ्याम् । वाङ् ॥ (आप्नोतीति औषादिके क्तिपि “आप्नोतिङ्” स्वयं इति ऋस्वः । अप् इति) अपशब्दे नित्यं बहुवचनान्तः । “अपतुन्—” (सूत्र २७७) इति दीर्घः (सर्वनामस्थाने) आपः । अपः ।

Eng.—Easy.

मित— । अप् भिस् इति स्थिते आह—

४४२ । अपो मि । ७।४।४८ ।

दी— । अपस्तकारः स्यात् भादौ प्रत्यये परे । अङिः । अङ्गः । अङ्गः । अपाम् । अपृष्ठ ॥ (इति पान्ताः) ॥

The final of अप् is changed to तकार when an affix beginning with भ follows. Thus अङ्गिः, अङ्गः &c. In अवभक्तः we do not get त at the final for here भादि प्रत्यय does not follow but भादि word only.

मित— । “अवः उपसर्गात्” इति सूत्रात् ‘तः’ वर्त्तते । ‘भि’ इति भादि प्रत्यये परे इत्यर्थः ॥ अन्यत् सुगमम् ॥ दिश् + किन् चत्विगादिसूत्रेण = दिश् । अस्य सौ “प्रथ—” इति थः । तस्य जश् ‘लिन ङः’, तस्य “किन्प्रत्ययस्य कुः” इति कुत्वम् । जश्चलचत्वं । तदाह—

दी— । दिक्—दिग्, दिशौ—दिशः दिग्भ्याम् दिच्चु ॥ (इच्छन्ते अर्थाः अनया इति विशङ्गे सम्प्रदादिलात् ह्रस्वः क्तिपि सति अपि कुत्वम् स्यात् । तदिवाह—), “त्यवाविषु—” (सूत्र ४२६) इति ह्रस्वः क्विन् विधानात् अन्यत्रापि कुत्वम् ; क्विन् प्रत्ययो यस्मात् इति बहुवचोऽपेक्षया इत्यर्थः । दृक्—दृग्, दृशौ—दृशः ॥

(च्वेषतीति लिषेः क्तिप् । लिष् इति प्रातिपदिकम्) त्विट्—त्विड्, त्विषौ—
 त्विषः । त्विड्भ्याम् । त्विटत्सु—त्विट्सु । (“ङः सिधुट्” इति पात्तिकोधुट्) ।
 सहजुषते इति (सजुष् शब्दः । अस्य सौ “ससजुषो रुः” इति रुत्वम् । “वोरु-
 पधायाः” इति दीर्घः । अतः आह—) सजूः, सजुषौ, सजुषः । सजूभ्याम् ।
 सजूषु—सजूः षु ॥ (आशासनम् इत्याशास्तेः क्तिप् । “आशासः कावपसंज्ञा-
 नम्” इत्युपधायाः इत्वम् । “शसिवसिषसौनाञ्च” इति षत्वम् । अस्य षत्वस्य असि-
 ङ्गत्वात् रुत्वम् । ततः सुलोपे “वोरुपधायाः” इति दीर्घः । एतत् सर्वमेवाह—)
 षत्वस्यासिद्धत्वात् रुत्वम् । आशीः—आशिषौ—आषिषः । आशीभ्याम् ।
 आशीभिः ॥ (स्त्रीलिङ्ग अदसः शब्दमाह—) असौ (पुंलिङ्गप्रकरणं द्रष्टव्यम्) ।
 त्यदादात्वं टाप् । औङः शी । उत्त्वमत्वे । अमूः, अमूः । अमूमू ।
 अमू अमूः । अमुया, अमूभ्याम्, अमूभिः । अमुष्यै, अमूभ्याम्,
 अमूभ्यः । अमुष्याः, अमुयोः, अमूषाम् । अमुष्याम्, अमुयोः, अमुषु ।
 (सर्वत्र पुंलिङ्गप्रकरणं सर्वाशब्दरूपं च द्रष्टव्यम्) ॥

इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

Eng—Easy.

“अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ॥”

दी— । (सुशोभनाः अनङ्वाहः यस्य कुलस्य इति बहुव्रीहौ स्वनङ्गुशब्द-
 नपुंसकेनाह—) “स्वमोर्लुक्” (लुक्ालुप्तत्वात् “सावनङ्गुहः” (७।१।२२) इति
 तुम् न) । (पदान्तत्वात्) दत्वम् । स्वनङ्गुत्—स्वनङ्गुद । स्वनङ्गुही (नपुंस-
 काच्च’ इति औङः शोभावः) । “चतुरनङ्गुहो—” (सूत्र ३३१) इत्याम्
 (सर्वनामस्थानि । नपुंसकस्य प्रथमा द्वितीया बहुवचनम्—शि’ सर्वनामस्थानम् इति
 प्रागुक्तम् । “नपुंसकस्य कर्णवः” इति तुम् । तस्य “नश्” इति अनुस्वारसति—)
 स्वनङ्गुवाहि । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् ॥

[विमलः द्यौः आकाशः यस्या अङ्गः इति विग्रहे—विमलदिव् शब्दमाह—)
 “दिव उत” (पदान्ते) । अहर्विमलदुः ॥ (विमलदिव् + शौ = विमलदिवी)
 अत्र ‘दिव्’ शब्दस्य पदान्ताभावात् “दिव उत” इत्येत्वं न स्यात् । तदाह—)
 अन्तर्वर्त्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पूर्वपदस्य एव उत्तरखण्डस्यापि पदसंज्ञायां
 प्राप्तायाम् “उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेधः” (वार्त्तिके) इति प्रत्यय-
 लक्षणां न । विमलदिवी, विमलदिवि ॥ अपदादिविधौ किम् ?—दधि-
 सेचौ । इह षत्वनिषेधे कर्त्तव्ये पदत्वमस्त्येव । चकारस्य कृत्वं (कर्त्तव्ये)
 तु न (पदत्वं नास्ति इत्यर्थः) ॥

Eng—unnecessary.

मित— । विमलदिव्+शौ इत्यत्र ‘विमलदिवी’ इति रूपं वक्ष्यन् उपन्यस्यति ।
 ‘विमलदिवी’ इत्यत्र समुदायस्य सुबन्ततया पदत्वम् अस्ति, न तु केवलस्य दिव्शब्दस्य,
 अतः “दिव उत” इति न प्राप्नोति । न च “सुपोधातुप्रातिपदिकयोः” इति लुतां
 दिव्शब्दोत्तरां विभक्तिं प्रत्ययलक्षणेनाश्रित्य दिव् इत्यस्य पदत्वं वाच्यम् । “न च लुका
 लुमलात् न प्रत्ययलक्षणम् इति वाच्यम् ; पदसंज्ञायाः सुबन्तधर्मतया अङ्गधर्मत्वाभावेन
 अत्र “न लुमता—” इति निषेधस्याप्रवृत्तेः । अन्यथा राज्ञः पुरुषः राजपुरुषः इत्यादौ
 पूर्वभागे नलोपादिकं न स्यात्” सर्वमेतत् आशङ्क्य आह—“अन्तर्वर्त्तिनीम् विभक्तिमा-
 श्रित्य” इत्यादि । अत्र प्रत्ययलक्षणः वारयति न वार्त्तिकमेतत् । वार्त्तिकस्यार्थो
 यथा—“समासे उत्तरखण्डस्य पदसंज्ञायां कर्त्तव्यायाम् ‘अन्तर्वर्त्तिविभक्तिलोपे प्रत्यय-
 लक्षणप्रतिषेधो वक्तव्यः पदादिविधिं वर्जयित्वा” । ततश्च ‘दिव्’ इत्यस्य उत्तरखण्डस्य
 प्रत्ययलक्षणे प्रतिषेधे दिव् इत्यस्य पदत्वं नास्ति, “दिव उत” इति च न प्रवर्त्तते ततः
 विमलदिवी ; विमलदिवि (शौ भलन्ताभावात् नुम् न) ॥ अपदादिविधौ इति
 वार्त्तिके किमर्थमुक्तम् तदाह—दधिसेचौ इति । सेच् इति क्तिवन्तमेतत् । दधः
 सेचौ दधिसेचौ । अत्र समासे उत्तरखण्डस्य मेषां लुतां विभक्तिं प्रत्ययलक्षणेनाश्रित्य
 ‘सेच्’ इत्यस्य पदत्वेन तत्सकारस्य पदादितया “सातृपदाद्योः” इति सूत्रेण षत्वनिषेधः
 इष्टः । तथा च बालमनोरमा “उत्तरपदत्वे प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः” इत्येवावति । चेत्ते तु
 सेच् इत्युत्तरखण्डस्य पदसंज्ञायां कर्त्तव्यायां प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः स्यात् । तथा च

‘सिच्’ इत्यस्य सुबन्तत्वाभावेन अपदतयोः तत्सकारस्य प्रदादित्वाभावेन ध्वनिषेधो न स्यात् । अतः ‘अपदादिविधौ’ इति उक्तम् । ध्वनिषेधस्य पदादिविधितया तस्मिन् कर्त्तव्ये प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाभावेन प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य ‘सिच्’ इत्यस्य पदान्तत्वात् तत् सकारस्य “सापेदाद्वीः” इति ध्वनिषेधो निर्बाधः । ननु ‘सिच्’ इत्युत्तरखण्डस्य पदत्वचकारस्य कुलं स्यात् । अतः आह—‘चकारस्य कुले तु न’ । अस्यार्थः यथा—कुले कर्त्तव्ये तु सिच् इत्यस्य पदत्व नास्ति । कुलस्य पदान्तविधित्वेन पदादिविधिमिश्रतया तस्मिन् कर्त्तव्ये प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधसत्वात् पदत्वाभावात् इति बोध्यम् ॥

अधुना रेफान्तं वार—शब्दमाह—

दी—। वाः, वारी, अभ्रलन्तत्वात् न नुम्—वारि (भ्रलन्तत्वाभावात् सर्वनामस्थाने नुम् न इत्यर्थः) । वारा—वाभ्याम् इत्यादि । (वार्धु इत्यत्र “रोः सुप्ति” इति नियमात् न विसर्जनीयः) ॥ (चतुरशब्दः नित्यबहुवचनान्तः । अतः आह—) चत्वारि (‘शि’ इत्यस्य सर्वनामस्थानत्वात् “चतुरनङ्ङोः—” इति आम्) ॥ (किम् शब्दमाह । किम् सु इत्यत्र सीर्लुकि लुमतालुमत्वात् “किमः कः” इति कादेशो न, एतदेवाह—) न “लुमता” इति कादेशो न । किम्, के, कानि ॥ (एवं) । इदम् इमे, इमानि ॥

दी—। “अन्वादेशे नपुंसके एनद्वक्तव्यः” (वार्त्तिक) । एनत् । एने, एनानि । एनेन । एनयोः । एनयोः ॥

मितं—। “द्वितीया टोस्तेन” इत्यस्यैव । तत्र अमर्थमेवैतत् वार्त्तिकम् । इतरासु पूर्वैरेवसिद्धम् । वस्तुतस्तु “द्वितीयाटोस्तेनत्” इति सूत्राङ्गे सति, नपुंसके ऋणी तुमि एनत्सिध्यति । ‘एनम्, एनी एनान्’ इत्यादयस्तु त्यदाद्यत्वेन सिध्यति इति मर्थं स्पष्टम् ॥

अधुना ब्रह्मन् शब्दमाह—

दी—। ब्रह्म, ब्रह्मणो, ब्रह्माणि । “सम्बुद्धौ नपुंसकानां नलोपो या वाच्यः”—हे ब्रह्मन्, हे ब्रह्म ॥

मितं—। ब्रह्मन् इति । अतः सर्वनामस्थानत्वाभावात् कृका च लुप्तत्वात् उपधावङ्गि न लोपः । ‘भलीपः, भलीपदिकोभित्’ इति नलोपः । ब्रह्मणोति सर्वनामस्थानत्वा-

भावात् नोपधायादिति, "सर्वनामस्थाने चासन्धौ" इति सूत्रं द्रष्टव्यम् । 'ब्रह्माणि इति भल्लन्तत्वाभावात् न तुम् । इति सर्वमेतत् हलन्तपुंलिङ्गप्रकरणे राजन्शब्दरूपे द्रष्टव्यम् ॥ 'अहन्' सु इत्यत्र लुगता लुप्ते सुप परत्वाभावात् "रोऽसुपि" इति रुः,— एतदेवाह—

दी— । "रोऽसुपि" (सूत्र १७२) [इति] अहर्भाति । "विमाणा डिश्योः" (सूत्र २७१) इति अह्नी, अहनी, अहानि (अत्र भल्लन्तत्वाभावात् तुम् न, किन्तु सर्वनामस्थानत्वात् उपधादीर्घः) ॥

नित— । सुगमा ॥ भ्यामादौ हलि अहन्शब्दस्य विशेषमाहः—

४४३ । अहन् । १।२।६८ ।

दी— । "अहन्" इत्यस्य रुः स्यात् पदान्ते । अहोभ्याम्, अहोभिः । इह "अहः" "अहोभ्याम्" इत्यादौ रत्वस्त्वयोः असिद्धत्वात् नलोपे प्राप्ते 'अहन्' इत्यावर्त्य एकेन नलापाभावं निपात्य द्वितीयेन रुर्विधेयः । तदन्त-स्यापि रत्वस्त्वे । दीर्घाणि अदाणि यस्य स दीर्घाहा निदाघः । इह हल्ङ्यादिलोपे प्रत्ययलक्षण्येन 'असुपि' इति निषेधात् रत्वाभावे रुः, तस्य असिद्धत्वात् नान्तलक्षणे उपधादीर्घः । सम्बुद्धौ तु हे दीर्घाहो निदाघः ("हृषिच" इति सन्धौ उत्त्वम्) । दीर्घाहाणौ, दीर्घाहायः । दीर्घाहा, दीर्घाहोभ्याम् इत्यादि ॥

'रु' is ordered at the final of the base अहन् when at the end of a पद । Thus अहन् + भ्याम् = अहरभ्याम् = अह रु भ्याम् = अहोभ्याम् by the rule "हृषि च" (ante.) Similarly अहोभिः । In अहः and अहोभ्याम् रत्न and रत्व respectively are treated as असिद्ध, so नलोप by the rule "नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य" is due here ; this however does not take place owing to bringing of 'अहन्' in this sūtra ; so by one 'अहन्' there is absence of नलोप here and by the second 'अहन्' of the sūtra रु is being enjoined. As अहन् is said in original in this

sutra, so क comes even after words having अहन् final. Thus we get दीर्घाहः निदाघः । Here in दीर्घाहन् सु, when सु elides by the rule “हल्ङ्रावृद्धी—”, then resorting प्रत्ययलक्षणत्वं here ‘असुपि’ prohibits रत्वं but we get रत्वं yielding दीर्घाह क=दीर्घाहः and here this क being as if not taken place we have उपधादीर्घः for it ends in न (owing to असिद्धत्वं of क) । In सप्तोऽधन the form is दीर्घाहः and so on. .

मित— । “ससजुषो क” इत्यतः ‘कः’ कश्चेत् । फलतः पादान्ताधिकारस्तु अश्वेव । ततः आह—‘अहन्’ इत्यस्य कः स्यात् इत्यादि ॥ अथ ‘अहन्’ इति लुप्तपठोक्तः प्रकृतिनिर्देशः । तेन सौ लक्षणिकस्य अहन्रूपस्य न कः किन्तु र एव ॥ “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” इत्येतत् प्रति अहः अङ्गोभ्याम् इत्यादिषु कृतं रत्वं रत्वं चासिद्धम् । तेन प्राप्नोति नलोपः । ‘अहन्’ इति सूत्रे नकारान्त निपातात् (पुनः ‘अहन्’ इत्यनुवर्तनात्) न भवति । अन्यथा नलोपं कृत्वा अह इति निर्दिश्येत । एवं च ‘अङ्गो नलोप-प्रतिषेधः’ इति वार्तिकं न कर्तव्यमिति इति निश्चयः ॥ अन्यत् सर्वम् सुगमम् ॥

दो— । [दक्षिन् सु इत्यत्रः सुलुक् । नलोपः—] दक्षिङ् (अथ उपधा दीर्घस्तु न, सर्वनामस्थानत्वाभावात्, लुका च लुप्तत्वात्) । दक्षिङनी, दक्षिङ्गिनी । दक्षिङ्गिभ्याम् इत्यादि ॥ स्रग्वि, स्रग्विनी, स्रग्वीणि (दक्षिङवत्) ॥ वारिम, वारिमिनी, वारिमीनि ॥ बहुवृत्रह, बहुवृत्राणी (अल्लोपे कृत्वे च सति रूपम्) —बहुवृत्रहणी, बहुवृत्रहाणि (श्रिः सर्वनामस्थानत्वात्, तस्मिन् सति अलोपाभावात् “इन् हन्—” इति उपधादीर्घः “एकालुत्तरपदेषः” इति शत्वम् इति बोध्यम्) ॥ (वङ्गः पूषाणः यत्र इति बहुपूषन्) बहुपूष, बहुपूषाणी (श्याम् अलोपे रूपम्), —(वङ्ग-भावे) बहुपूषनी, बहुपूषाणि ॥ (एवम्) बहुवृत्र्यम्, बहुवृत्र्यमन्ती—बहुवृत्र्यमणी, बहुवृत्र्यमाणि ॥ (नक्षत्रपूर्वात् सलघातोः सम्पदादित्वात् किप् असृज् इति रक्तप्रत्ययः) असृज् सो नपुंससक्रे स्मृतीर्लुकि विशेषमाह—) असृजः पदान्ते कृत्वम् : सृजः क्विवेनः विधानात् (“किन्प्रत्ययस्य कः” इति सूत्रे किन्प्रत्ययः यथात् इति बहुव्रीह्याश्रयात्) । विवसृडादौ तु न । “सृजिदेशोः—” इति सूत्रे रक्तसृज्भ्याम् इति भाष्य-प्रसंगात् (सर्वदेतत् पुलिहप्रकरणे उक्तम्) । यद्वा “वज्र—” आदिसूत्रे सृजि-

यज्योः पदान्ते षत्वं कुत्वापवादः (एतयोः षत्वं कुलं वाचित्वा वर्तते इत्यर्थः ; ततश्च भाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते) । अस् अत्विगुणव्योस्तु निपातनादेव कुत्वम् । (ननु तदा अस्क् शब्दोऽपि कुत्वापवादं षत्वं इति चेत् तन्न । इत्येदवाह) अस्क्-शब्दस्तु अस्यतेरौणीदिके ऋच्प्रत्यये बोध्यः (ततः “वय—” इति सूत्रस्याविषयत्वात् “चोः कुः” इति कुले सति अस्क्, असृग्, इति—) अस्क्—असृग्, असृजी, असृज्जी । “पहन्तो—” इति सूत्रेण वा असन् । असानि । असृजा—असृना, असृगभ्याम् असभ्याम् इत्यादि ॥ (ऊर्जयति इति ऊर्जं प्राणने किन् ऊर्जं इति प्रातिपदिकम्) ऊर्क—ऊर्गं, ऊर्जी, ऊर्जि । नरजानां संयोगः ॥ (वङ्ग-शब्दे अन्यात् अचः ऊकारात् उपरि नुमः प्रतिषेधः स्यात्, किन्तु अन्यात् वर्णात् पूर्वोनुम् वा स्यात् इति वार्तिकद्वयेनाह—) “वहूर्जिं नुम् प्रतिषेधः” । अतन्त्यात्-पूर्वो वा नुम् (वार्तिक) । वहूर्जि—वहूर्जि वा कुलानि ॥ त्यत् (लुकास्त-त्वात् त्यदाद्यत्वं सत्वं च न), त्यद्, त्ये, त्यानि ॥ तत्—तद्, ते, तानि ॥ यत्—यद्, ये, यानि । एतत्—एतद्, एते, एतानि । अन्वादेशे तु एनत् ॥ वेभिद्यतेः क्विप् (वेभिद्य इति यङ्लुगन्तधातोः अतो लोपे यलोपे च वेभिद् इति) । वेभिद्—वेभिद्, वेभिदी । (जश्गोः स्थाने यः शिः तच्चिन्) सौ अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् अल्लन्तत्त्वात् न नुम् । अजन्तलक्षणस्तु नुम् न ; स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावात् (स्थानिभूतस्य अलोपस्य स्वस्य विधौ कर्तव्ये अलोपस्य स्थानिवत्त्वं न सम्भवति इत्यर्थः) । वेभिदि ब्राह्मणकुलानि ॥ (एवं) चेच्छिदि ॥

Eng.—Unnecessary (only Sanskrit Note is given along with Dikshita) ; for here forms are almost everywhere in the light of masculine declensions.

मित—। सुगमा ॥ गामच्छतीति किन् । अवञ्जि गवाच् ; पूजायां (“नार्धं पूजायाम्” इति नलोपाभावात्) “एङः पदान्तात् अति” इति पूर्वकूपे गोच् ; पूजायाम् गोच् । प्रकृतिभावे गोअच्, पूजायाम् गोअच् इति षट् प्रातिपदिकानि । एषां रूपाणि वक्ष्यन् श्लोकद्वयेन रूपसंख्यानि निरूपयन् आह—

वी— । गवाक्शब्दस्य रूपाणि कृतेऽर्वाङ्गतिभेदतः ।

असन्ध्यवह् पूर्वपैतवाधकशतं मतम् ॥

स्वम्सुष्ट नव, षट्भादौषट्के स्यु स्त्रीणि त्रसंशसोः ।

चत्वारि शेषे दशके रूपाणीति विभावय ॥

In the neuter gender the base गवाक् with difference of meaning in the root अश्च e.g., worship and motion, and by प्रकृतिभाव, अवहट्देश and पूर्वपैतवाधकशतं in सन्धि in each case takes 109 forms in its declensions. Thus it has 9 forms in each of सु, अम् and सुप्, has six forms in the six भादि case affixes (e.g., भ्यामवय, भिस्, भ्यस्दय), has three each in जस् and शस् । And in rest ten विभक्तिप्रत्यय it has four forms in each. So altogether it has 109 forms in its declension in the neuter. This is now being illustrated—

मित्र— । सुगमा ॥ श्लोकोक्तमिव उदाहरणेन उपपादयति—

दो— । तथाहि—गामरूचतीति विग्रहे “अतिवा—” आदिना क्विन् । गतौ (“अनिदिता—” इति) नलोपः । “अवह स्फोटायनस्य” इत्यवह । गवाक्—गवान् । “सर्वत्रविभाषा गोः” इति प्रकृतिभावे—गो अक्, गोश्च ग् । (‘एङ् पदान्तात् अति’ इति) पूर्वरूपे गोक्—गोग् । पूजायाम् (“नाच्चेः पूजायाम्” इति नलोपाभावे) नस्य कुत्वेन ङः—गवाङ्, गोश्चङ्, गोङ् ॥ अस्मि अपि एतान्येव नव ॥ औङ् शी ; (अस्य) भत्वात् “अचः” इत्यल्लोपः—गोची । पूजायान्तु—गवाञ्ची, गोश्चञ्ची, गोञ्ची ॥ “जश्शसो शिः” । शेः सर्वनामस्थानत्वात् नुम् । गवाञ्चि, गोश्चञ्चि, गोञ्चि ; गतिपूजनयोः त्रीण्येव ॥ गाच्चा—गवाञ्चा—गोश्चञ्चा—गोञ्चा ॥ (गत्यर्थे) गदाग्न्याम्—गोश्चग्न्याम्—गोग्न्याम्— । (पूजायाम्) गवाङ्ग्न्याम्—गोश्चङ्ग्न्याम्—गोङ्ग्न्याम् इत्यादि (एवं भित्ति भ्रमरवैपि बोध्यम्) ॥ सपि तु हान्तानां पक्षे “ङ्याोः कुक् टुक् शरि—” इति कुक् । गवाङ्कु—गोश्चङ्कु, गोङ्कु—गवाङ्पु—गोश्चङ्पु—गोङ्पु, गवान्तु—गोश्चञ्चु—गोञ्चु । न चेङ्

“चयो द्वितीयाः—” इति पक्षे ककारस्य सकारेश्च पराशामाधिक्यं शङ्क्यम् ; चत्त्वस्यासिद्धत्वात् । कुक्पक्षे तु तस्य असिद्धत्वात् जश्त्वाभावे पक्षे द्वितीयादेशात् त्रीणि रूपाणि वधन्ते एव । (सूत्रकारसंज्ञितं नवाधिकशतं रूपाणि, स्वमते अधिकसूक्तम् इत्यर्थः) । उद्यमेषां द्विवचनानुनासिकावकल्पनात् । रूपा-
गयरवाङ्मिभूताति (५२७) भवन्तीति मनोविभिः ॥

मित— । सुगमा ॥ ऊहमीषामिति । सौ नवानां रूपाणामन्यवर्गस्य ‘अनविच’ इतिद्वित्वे तदभावे च अष्टादश रूपाणि इत्यनेन अन्यथापि द्विवचनादिवोद्धरम् इति विस्तरभयात् व्यवहारकाले अप्रकृतत्वाच्च सुगमत्वाच्च व्याख्यानमनावश्यकमेव ॥

अधुना तिर्य्यञ्चशब्दमाह । तिरः अजतीति “अलिगदष्टक्—” आदिना क्तिन् । गती “अनिदिताम् हलः—” इति नलोपः । ततः नपुंसके सौ सीलोपः । कुत्वम् । जश्त्वचच्चे । अतः आह—

दी— । तिर्य्यक्—तिर्य्यग्, तिरश्ची (औडः श्वा भत्वात् ‘अचः’ इति अलोपः) ; तिर्य्यञ्चि । पूजायां तु—तिर्य्यङ्, तिर्य्यञ्ची, तिर्य्यञ्चि । (शेषं पुंवत्) ॥ यकृत्, यकृती, यकृन्ति । “पह्नो—” इति वा यकन् । यकानि । यकना—यकृता ॥ शकृत्, शकृतो, शकृन्ती । (पाक्षिक शकन् आदेशे सति—) शकानि । शकना—शकृता ॥ (दा + श्व = ददत् इति प्रातिपदिकम् । अस्य रूपाण्याह—) ददत्, ददती ।

मित— । ददत् + शि इति स्थिते शौ “नाभ्यस्ताच्छतुः” इति नित्यं नुमनेविधे प्राप्ते विधानमाह—

४४४ । वा नपुंसकस्य । ७।१।७।६ ।

दी— । अभ्यस्तात् परो यः शता तदन्तस्य क्लीवस्य नुम वा स्यात् सर्वनामस्थाने । ददन्ति-ददति ॥ तुदत् ।

Neuter base ending in the शत come after a duplicated root (अभ्यस्तात्) takes नुम optionally in the सर्वनामस्थान affix. Here शि is a सर्वनामस्थान affix, so ददत्+शि takes नुम optionally and we get

ददन्ति + ददति । Now the base तुदत् (derived from तुद + श्ठ) is being declined and we look forward—

मित— । “नाभ्यस्तात् शतुः” इति वर्तते न च नञ् । “उगिदचाम्—” इति सूत्रात् सर्वनामस्थाने च अस्ति । तदाह—“अभ्यस्तात् परो यः शता” इत्यादि । ननु सकस्य जश्शसीः स्थाने शीः सर्वनामस्थानत्वात् पाचिके नुमि सति ददन्ति—ददति इति । अथना तुद + श्ठ = तुदत् इति अस्य रूपमाह । सीलुंका लुप्तत्वात् तुदत् इति । श्रीङ्ः स्थां भत्वात् नुमि अप्राप्तिं वैकल्पिकं विधानमाह—

४४३ । आच्छीन्तद्योर्नुम् । ७।१।८० ।

दी— । अवर्णान्तात् अङ्गात् परो यः शतुरवयवः तदन्तस्य अङ्गस्य नुम वा स्यात् शोनयोः परतः । तुदन्ती—तुदती, तुदन्ति । भात्, भान्ती—भाती, भान्ति ॥ पचत् ।

When शी or नदी i.e., feminine affix follows, then नुम is optional after bases ending in श्ठ come after अवर्णान्त-अङ्ग । Here अङ्गत्व is to be understood of roots taken along with श-विकरण । Thus in तुद + श्ठ, तुद is अवर्णान्त अङ्ग taken along with श-विकरण, so this ending in श्ठ takes optional नुम in शी and when the fem. affix छीप् follow. Thus तुदत् + शी = तुदन्ती + तुदती । In तुदत् + शि we get सर्वनामस्थानलक्षणं नुम् by the rule “उगिदचाम्—” and the form is तुदन्ति । Similarly नुम in शी is optional after अवर्णान्त अदादि roots like भा, या &c. So we get भान्ती and भाती in शी of the stem भात् and so on. Now we see the peculiarity of the base पचत् got from भ्वादि root पच with श्ठ added.

मित— । पूर्वसूत्रात् ‘वा’ इति वर्तते । ‘भात्’ इति पचमी अवर्णान्तात् अङ्गात् इत्यर्थः । “नाभ्यस्तात् शतुः” इत्यतः शतुः वर्तते । तदाह—“अवर्णान्तादङ्गात् परो यः शतुरवयवः” इत्यादि । प्रकृते तु तुद इत्यस्य श्चे अवर्णात् नुम वा स्यात्.

अव अवत्वं तु तदादि यङ्गणेन विकरणविशिष्टस्यापि यङ्गणं बोध्यम् । ततः तुदन्ती—
तुदती इति ॥ तुदन्ति इत्यत्र तु 'अभिद्भ्याम्' इति सर्वनामस्थाने नुमि सति रुपम् ॥
अदादौ लुकि अवर्णान्तात् धातोर्नुम् वा, तदाह—भातु, भान्ती—भाती इत्यादि ॥
'भान्ति' इति 'तुदन्ति' वत् बोध्यम् ॥ अदादौ अन्यत्र अवर्णान्तत्वाभावे व्रत्, व्रती,
व्रन्ति इत्यादि नुमभावे सिध्यति । अतः 'निःशसन्ती विशालम्' इत्यपप्रयोगः यतः
'शस' अदादौ पठितः ॥ 'पचत्' इत्यत्र शवविकरणस्यापि "आच्छीनाद्योः—" इत्यनेन
सूत्रेण नुमी वैकल्पिकत्वे सति आह—

४४६ । शप्श्यनोर्नित्यम् । ७।१।८१ ॥

दी । शप्श्यनोरात् परो यः शतुरवयवः तदन्तस्य नित्यं नुम् स्यात्
शीनद्योः परतः । पचन्ती, पचन्ति ॥ दीव्यत्, दीव्यन्ती, दीव्यन्ति ॥

नुम् is obligatory when शी and नदी i.e., fem. affix लीप्, follow,
after base ending in शङ्ग coming after अवर्ण of शप् (भ्वादि) or श्यन्
(दिवादि) विकरण । Thus in पचत्, पच ends in अवर्ण with शवविकरण,
so here नुम् is नित्य and we get पचन्ती in शी । Similarly दीव्यन्ती ॥
पचन्ति+दीव्यन्ति however are formed as in तुदन्ति ॥

मित— । "आच्छीनाद्योर्नुम्" इति वक्तते । "नाभ्यस्तात्—" इत्यतः 'शतुः'
अप्यस्ति । तदाह—'शप्श्यनोरात् परो यः' इत्यादि । ततः 'पच' इति शवविकरण-
विशिष्टस्य अवर्णस्य परो शतुरवयवस्य नुम् नित्यं भवति श्नां सत्याम् । एवं 'दीव्यत्'
इत्यस्यापि बोध्यम् ॥ पचन्ति दीव्यन्ति' इत्यादि तु तुदन्तिवत् ॥ अन्यत् सुगमम् ॥
फलितं यथा—तदादौ शी अवर्णात् शङ्ग ; नुम् वा शीनद्योः । अदादौ लुकि अवर्णा-
न्तात् धातोर्नुम् वा । भ्वादौ शपि अवर्णान्तात् शङ्ग । नित्यं नुम् । दिवादीश्चानि
अवर्णात् शङ्ग । नित्यं नुम् । नित्यमेव नुम् । तेन "मोक्षितान्तरवरतनुरियं सुच्य-
माना । विभाति गङ्गा रोधःपतनकलुषा गच्छतीव प्रसादम्" इति चिन्धम् । अन्यत्र
जुडीत्यादी श्नी शतरि "त्राभ्यस्तोरात्ः" (६।४।११२) इत्यादन्तानामाकारलोपे
नावर्णात् परः शता । नुमभावश्च ॥ स्वादौ श्नी नावर्णात् शङ्ग । नुमभावः । ततः

“अदर्शयन् वक्तुमशक्तु वक्तव्यः” इत्यपवादः ॥ रुधादौ अस्मि अवर्णभावः । नुम् न । तदादौ उकारे नावर्णः ; न नुम् ॥ कदादौ अप्रत्ययै “आभ्यन्तयोः—” इत्याकारलोपे अवर्णभावः, नुमपि न ॥ चरादौ णिचि श्रुति नित्यं नुम् ॥

सुशोभनाः आपो यस्मिन् इति समासे “ऋक्पूर्वध्—” इति समासान्तश्च न स्यात् “न पूजनात्” इति निषेधात् ततः ‘स्वप्’ इति प्रातिपदिकम् । तस्य रूपाणाह—

दी । स्वप्—स्वप्, स्वपी ॥ (स्वप् + णि इत्यत्र विधानक्रममाह—) नित्यात् परादपि नुमः प्राक् “अप्, तृन्—” (सूत्र २७७) (“अपूतन्—” इति सूत्रे दीर्घस्य अप्शब्दसुबन्धविहितत्वात्) इति दीर्घः, प्रतिपदोक्तत्वात् । ततः नुम् । स्वाम्पि ॥ (निरवकाशत्वं प्रतिपदोक्तत्वम् ” इति पक्षोऽस्ति । तदा “अपूतन्—” इति दीर्घस्तु निरवकाशो न भवति, आपः इत्यत्र सावकाशत्वात् । ततश्च पूर्वे नित्यत्वात् परत्वाच्च नुमागमे सति दीर्घः न स्यात् । इति सर्वमेतत् स्वीकृत्य आह—) “निरवकाशत्वं प्रातिपदोक्तत्वम्” इति पक्षो तु प्रकृते तद्विशिष्टात् नुमेव । स्वाम्पि ॥ स्वपा । “अपोभि”, इति स्वप्नधाम्, स्वद्भिः इत्यादि ॥

Eng—Easy.

दी— । “अस्तिपूर्वपि—” इत्युयादिसूत्रेण धनेरुस् । (ततः प्रत्ययावयवत्वात् सस्य अस्ति धनुष् इति प्रातिपदिकम् । अस्मात् समीर्णुक् । ततः वकारस्य अस्तिज्ञत्वात् “ससङ्गुषो रुः” इति कृत्वम् । एतदेवाह—) षत्वस्याभिज्ञत्वात् कृत्वम्—धनुः । धनुषी । (धनुस् जम् इत्यत्र नृपुंसके णि ; नुम् । ततः धनुन्स् इ इति आवे—) ‘सान्तमहतः—’ (सूत्र ३१७) इति दीर्घः । “नुम् विमर्जनीय—” (सूत्र ४३४) इति षत्वम् । धनूँषि । धनुषा, धनुभ्याम् । एवं चक्षुर्हविरादयः ॥ पिपठिषतेः क्विप् । “वैरोपधाया—” इति दीर्घः । पिपठोः, पिपठिषी । (पिपठिष् + णि इत्यत्र विधानमाह—) अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् भलन्तलक्षणो नुम् न । स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावात् अलन्तलक्षणोपि नुम् न । पिपठिषि (वेभिषि इत्यादौ सधमेतत् उक्तम्) । पिपठोभ्याम् इत्यादि पुं वत् ॥ पयः (लुका लुक्त्वात् “अलसक्तस्य” इति नः

दीर्घः) । पयसौ, पयसि । पयसा, पयोभ्याम् इत्यादि ॥ (सु शीभनः
प्रमानं यस्य कुलस्य इति विश्वे सुपुम्श्च शब्दः । अस्मात् स्त्रीलुक् । संयोगान्त-
लोपः ततः सुपुम् इति । एतदेवाह—) सुपुम्, सुपुंसी, सुपुमांसि (ये सर्वनाम-
स्थानत्वात् “पुंसोऽसुङ्” इति अरुङ्) ॥ अदस्, इत्यत्र सोर्लुका लुप्तत्वात् न औ ।
नापि व्यदाद्यत्वम् । ततः) अदः ।

(औलि रूपमाह—) विभक्तिकार्थम् (व्यदाद्यत्वादिकम् इति यावत् ।
(“पूर्ववासिङ्गम्—” इति विभक्ति कार्यान्तरं) उत्त्वमत्वे । (ततः) अमृ । (यौ,
व्यदाद्यत्वं, पररूपत्वं अजन्तत्वात् तुम्, उपधादीर्घश्च, ततः उत्त्वमत्वे इति—) अमृनि ।
पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् ॥

Eng —Easy.

॥ इति हलन्ताः नपुंसकलिङ्गाः ॥

॥ अथाव्ययप्रकरणम् ॥

४४३ । स्वरादिनिपातमव्ययम् । १।१।३१ ॥

दी । स्वरादयो निपाताश्च अव्ययसंज्ञाः स्युः ।

Words beginning with स्वर, etc (to be enumerated below) and
words technically called in grammar as निपात (cp-the rule “प्राची-
न्वरात्रिपाताः”, “चादयोऽसत्त्वचने”, “प्रादयः”; “उपसर्गाः क्रियायोगे” &c)
are all called अव्यय ।

मित— । स्वर, आदि येषां ते स्वरादयः । स्वरादयः च निपाताश्च इति स्वरा-
दिनिपातम् । समादारब्धः । निपाताः यथा—“प्राचीन्वरात्रिपाताः” इत्यधिकृत्य
“चादयोऽसत्त्वचने”, “प्रादयः”, “उपसर्गाः क्रियायोगे” इत्यादि सूत्रविहिताः

(प्राग् व्याख्याताश्च) । अत्र वालमनोरमा द्रष्टव्या यथा—“स्वरादीनां चादीनां पृथक् पाठस्तु “निपाता आद्यदात्ताः” इति स्वरभेदाद्यः । चादीनामसत्त्ववाचिनामेवाव्ययत्वम् । स्वरादीनान्तु सत्त्ववाचिनाम् असत्त्ववाचिनाञ्च तत् इति व्यवस्थार्थम् ॥”

अधुना स्वरादयो वक्ष्यन्ते—

दो— । स्वर, प्रातर, पुनर्, सनुतर, (सनुतर, इत्यन्तर्धाने; सनुतरीरो गच्छति), उच्चैस्, नीचैस्, शनैस्, अधक् (इति सत्ये । अधवदन्ति विद्वांसः), क्ते, युगपत्, आरात्, पृथक्, ह्यस्, इवस्, दिवा, रात्रौ, सायस्, चिरम्, मनाक्, ईषत्, जोषम् (इति सुखमौनयोः । जोषमाप्ते जितेन्द्रियः । जोषमास्), तूष्णीम्, वहिस्, अवस्, (इति वहिरर्थे; अवो गच्छति), समया (इति समीपमध्ययोः । त्वां समया आप्ते; शानं समया आप्ते शानमध्ये इत्यर्थः), निकषा (इति समीपे । विलङ्घ्य लङ्घनं निकषा ङनिष्यति), स्वयम्, वृथा, नक्तम्, नञ्, हेतौ (इति निमित्ते), इन्द्रा (इति प्राकाशे । समिद्धमिद्धेशमहो दधासि), अद्धा (इत्यवधारणे । अद्धा प्रियं प्रत्यर्पयिष्यति), सामि (इत्यङ्कुक्षयोः । सामिसम्भीलिताच्च; सामिकृतमकृतं स्यात्), ‘वत्’ [‘तेन तुल्य’ क्रियाचेति] (५।१।११५) इत्यादिना विहितमिह गृह्यते । तदन्तर्गतं प्रदर्शयन्नाह—] ब्राह्मणवत्, क्षत्रियवत् (इति वत्यन्तोदाहरणे) । सना (इति नित्ये), उपधा (इति भेदे), सनात् (इति नित्ये), तिरस्, अन्तर्ग अन्तरेण, ऽयोक् (इति कालसूचके । ज्योग् जीवामः) । कम् (इति वाविसूक्तं सुखनिन्दाव्योमसु । कश्च पशाम्), शम् (इति दुःखोपशमे । शङ्करः, शम्भुः), सहसा, विना, नाना, स्वस्ति, स्वधा, अलम्, चषट्, श्रौषट्, वौषट् (एते हविर्दाने अन्यत् (इत्यन्यार्थे), अस्ति (इति सथायाम् तिङन्तप्रतिशक्तम् अव्ययम् । उपांशुः (अप्रकशोच्चारणे), ज्ञामा (चान्ती), विहायसा (आकाशे) दोषा, भृषा, मिथ्या, सुधा, पुरा, मिथो, मिथस्, प्रायस्, मुहुस्, प्रवाहुकम् (इति समकाले) [‘प्रवाहिका—इति पाठान्तरम्], आर्य्यं ह्यलम् (इति प्रसन्नार्थे । आर्य्यहसं गृह्णाति), अभीष्टम्, साकम्, सार्द्धम्, नमस्, ह्रस्क् (इति वर्जने), धिक्, अथ, अस् (इति शीघ्रार्थे),

आम् (इत्यङ्गीकारे), प्रताम् (इति स्तानी), प्रशान् (इति समासार्थं), मा, माङ् । आकृतिगणायाम् ॥

N. B.—This स्वरदि list is an open one (आकृतिगण) and not a closed one.

मित— । “प्रायश्चरान्निपाताः” । तत्र चादय उपसर्गाः गतयः कर्माप्रवचनीयाश्च निपतन्ति । चादयश्च—

दी— । च, वा, ह (इति प्रसिद्धौ), अह (पूजायाम् । गणकारस्य ‘ह चह’ इति विनायोगे । त्वं ह ग्रामं गच्छ अयमहारण्यं गच्छतु), एव, एवम्, नूनम्, शरवत्, युगपत्, भूयस्, कूपत्, सुपत् (द्वी प्रथे प्रथसायाम् च), कुवित् (भूर्यर्थे), नेत् (शङ्कायाम्), चेत् चन (चेदर्थे), यत्र नह (इत्यारम्भे), कच्चित् हन्त, माकिर् माकिम् नकिर् (तयः वर्जने), माङ् नञ् यावत् तावत् त्वै विशेष वितर्कयोः), द्वै (वितर्के), भ्वै (पाठान्तरम्), रै (दाने) श्रोषत् वौषट् स्वाहा स्वधा वषट् ओम्, तुम् (इति तुहारे । गुरुं तुह्यत्), तथाहि खलु- किल अथ सप्तु स्म, आदह (उपक्रमहिंसा कृतसनेषु); “उपसर्ग विभक्ति स्वरप्रतिरूपकारश्च” (गणतत्त्व)—[तत्र उपसर्गप्रतिरूपकेषूदाहरणं अव इति] अवदत्तम् (उपसर्गे तु “अचः उपसर्गात्तः इति प्राप्नोति । अथवा उपसर्गेपि “अवदत्तं विदत्तञ्च प्रदत्तादिकर्मणि । सुदत्तमनुदत्तञ्च निदत्तमिति चेत्थते—” इत्यत्र निपातनात् अवत्तम् अवदत्तम् इति दावपि ॥ विभक्तिप्रतिरूपकेषु सुर्विभक्तीरहम् इत्युदाहरणम्—], अहंयुः (सुवन्ते तु स्वरलोपः स्यात् ॥ तिङविभक्तीः—अस्तीति], अस्तिज्ञोरा (तिङन्ते तु बहुव्रीहिनस्यात् ॥ स्वरप्रतिरूपकान्तावत्—) अ आ ई उ ऊ ए ऐ ओ औ (आ इति वाक्यकारणयोः । इतरि सम्बोधने) पशु (समासार्थं) शुक्लम् (जेष्ठे) यथाकथा च (अनादरे), पाट् व्याट् अङ्ग है हे भोस् अये (सप्त सम्बोधने) अ (हिंसा प्रतिलोभ्य पादपूरणेषु), विषु (नानार्थे), एकपदे (अकथादित्यर्थः । कथमेकपदे निवृत्त्यरीन्), युत् (कृतसायाम्) आतः (इतोपि इत्यर्थः) । चादिराकृतिगणः ॥

मित— । सुगमा ॥ अङ्गना स्तरादि-चादिभिन्नानि अव्ययानि कथयन् परिगणनं करोति—

४४८ । तद्धितश्चासर्वविभक्तिः । १।१।३८ ॥

दी— । यस्मात् सर्वा विभक्तिः नोत्पद्यते स तद्धितान्तः अव्ययं स्यात् । परिगणनं कर्तव्यम्—तसिलादयः प्राक् पाशप् । शस्प्रभृतयः प्राक् समासान्तभ्यः । अम् । आम् । कृत्वोऽर्थाः । तसिवती । नानाजौ इति । तेनेद् न—पचतिकल्पम् पचतिरूपम् ।

A तद्धितान् word after which all the विभक्तis do not arise is called an अव्यय । Enumeration on the point (to remove doubt) is necessary. Affixes beginning with तसिल् and ending with all up to the sutra “द्विषोश्च धमुञ्” i.e. all affixes from तसिल् but falling prior to पाशप्. Affixes शस् etc. and ending with “ङाच्” in the rule “अव्यक्तानुकरणा—” that is before समासान्त affixes; अम् enjoined by the rule “असु च चन्दसि”, and आम् enjoined by “किमेतिङ् अव्ययघात् आसु चद्रव्यप्रकर्षे” ; The affixes कुलसुच्, सुच् and घाः The affixes तसि/ वति. [N.B. The reading here ‘वत्’ is questionable. Affixes ना and नाच् by the rule “विनञ्स्थां नानाजौ न सङ्” —words ending with these affixes are अव्यय । Thus the enumeration being complete अव्ययल does not arise in पचतिकल्पम् got by the rule “ईषदसमाप्ती कल्पवदेष्ट्य देशीयरः” and in पचतिरूपम् got by the rule “प्रशंसायां रूपम्” ।

मित— । ‘असर्वं विभक्तिः’ इति बहुव्रीहिः । अव्ययसामानाः सर्वा विभक्तयः यस्य इत्यर्थः ॥ तथा च वृत्तिः ‘यस्यात् सर्वा विभक्तिः नोत्पद्यते’ इत्यादि । अतिव्यति अव्ययानि परिहाराय परिगणनं कृतम् ॥ अन्तः सुगमम् ॥

४४९ । कृत्मेजन्तः । १।१।३९ ॥

दी । कृद् यो भान्त पूजन्तश्च तद्धितमव्ययं स्यात् । स्मार स्मारम्, जीवसे, तिष्ये (इत्यादि वैदिकप्रयोगः) ।

A word ending in a कृद् that has म् वा ए the end, is an अव्यय as कारं कारम्, जीवसे &c.

मित—। कृत् सेजन्तः इति छेदः । म् च एच् सेचोः, तौ अन्ते यस्य । अन्यत् सुगमम् ॥

४५० । कृत्वातोसुनकुसुनः ११।१।४० ॥

दी । एतदन्तमव्ययं स्यात् । कृत्वा । उदेतोः ; विसृपः (एती दी वैदिकप्रयोगी) ।

A word ending with the कृत् affixes क्वा सोनुन् जा कनुन् is an अव्यय ।

मित । सुगमा ।

४५१ । अव्ययीभावश्च । १।१।४१ ॥

दी—। अधिहरि ।

An अव्ययीभावसमानान्त word is also an अव्यय, as अधिहरि &c.

मित—। सुगमा ॥ हरौ इत्यर्थे अधिहरि, विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः ॥

४५२ । अव्ययात् आप्सुपः । १।४।८२ ।

दी—। अव्ययात् विहितस्य आपः सुपश्च लुक् स्यात् । तत्र श्योस्त्रायाम् । अथ विहितविशेषणात् (अव्ययात् विहितस्य इति व्याख्यानात् इत्यर्थः) नेह—अत्युच्चैसो (उच्चैः उच्चस्थम् अतिक्रान्तः इति “अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीया” इति समासे अत्युच्चैस् शब्दः । अस्य अव्ययत्वं नास्ति । यतः सुप् अत न अव्ययात् विहितः किन्तु अत्युच्चैस् शब्दात् । सूत्रादिगणे केवलं उच्चैः शब्दः प्रहितः) । अव्ययसं ज्ञायां यद्यपि तदन्तविधिरस्ति तथापि नः गौण्ये । (अत सूत्रे) “आप्पहृणं व्यर्थमलिङ्गत्वात्” (वार्तिक) [अव्ययानां लिङ्गं नास्ति, अतः सूत्रे आव्ययणं व्यर्थम् । अव्ययानां लिङ्गाभावे प्रमाणमाह—]

दी—। “सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु स्याद्व च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु
यन्तव्येति तदव्ययम्” ॥ इति भोप्याक्ता श्रुतिर्लिङ्गकारकसंख्याभावपरा ॥

[अथ प्रसङ्गादाह—]

वष्टि भागुरिरन्तोपमवाप्योरुपसर्गायोः ।

आपञ्चापि हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा ॥

वगाहः—अवगाहः, पिधानम्—अपिधानम् ॥ इत्यव्ययानि ॥

[तेन “पूर्वापरी तथोनिधौ वगाहः” इति “भुजङ्गपिहितद्वारं पातलमवितिष्ठति”
इत्यादि प्रयोगः सङ्गच्छते] ॥

Eng.—आप् and सुप् that are to be made after an अव्यय elide.
Thus in तव शालायाम् आप् (fem. affix) and सुप् after the अव्यय word
तव elide. As the explanation here is “अव्ययात् विहितस्य” so in अत्युच्चैस्
the सुप् that is due after अत्युच्चैस् comes for it is not done after उच्चैस्
the अव्यय, but after अत्युच्चैस् which is not अव्यय ; and उच्चैस् the अव्यय
is subordinate here (गौण) so तदन्तविधि though ordinarily due after
अव्यय words cannot come here. Taking of आप् in the sutra is un-
necessary, for अव्यय are said as without लिङ्ग (gender). Thus it
is said “An अव्यय (indeclinable) is that which does not change
and is same in all the genders in all the numbers and in all
विभक्तिः” । Owing to this saying of भाष्यकार, अव्यय have no gender,
case-endings, number &c. Immediately it is to be noted that—
According to Prof. Bhaguri the initial अ of the उपसर्गा अव and अवि
optionally elides and आप् optionally comes after हलन्त words like
वाचा निशा and दिशः &c. Thus both वगाह and अवगाह, so पिधानम् and
अपिधानम् are correct.

Here ends the अव्यय ।

सित—सुगमा— ॥

॥ अथस्त्रीप्रत्ययाः ॥

४५२ । स्त्रियाम् । ४।१।३

दी— । अधिकारोयम् । 'समर्थानाम्' इति यावत् ॥

This is an अधिकार सूत्र and its jurisdiction goes up to the sutra "समर्थानां प्रथमादा" (४।१।८२) ।

मित— । "समर्थानां प्रथमादा" इति यावत् ये प्रत्ययाः कथिताः ते स्त्रीप्रत्यया एव इति भावः ।

४५४ । अजाद्यतष्टाप् । ४।१।४ ।

दी— । अजादीनाम् अकारान्तस्य च वाच्यं यत् स्त्रीत्वं तत्र द्योत्ये टाप् स्यात् । अजाद्युक्तिः लीपो लीपो बाधनाय ।—अजा । अतः—खट्वा ॥

टाप् is the affix when feminineness is to be spoken of after अजादि words and after अकारान्त words. अज, अश्व &c. that are read in the अजादि list take टाप् being अदन्त, why then does the necessity arises to mention the अजादि list separately ? On this the author says that आप् after अजादि list comes in the matter of लीप् or लीष् to come after these words by the rule "जातेरस्त्रीविषयात् अयोपधात्" and "वयसि प्रथमे" &c. ;—that टाप् bars लीप and लीष् due after the words of the अजादि list. Thus fem. of अज is अजा ; the instance of अकारान्त word taking टाप् in feminine is that खट्वा becomes खट्वा ।

मित— । 'अजः' अजशब्दः आदिर्येषां ते अजादयः । ते च अत् च इति समाहारे 'अजाद्यत्' ; तस्य 'अजाद्यतः' । "ऊगाप् प्रातिपदिकान्" इति सूत्रात् 'प्रातिपदिकान्' इति वर्तिते सति तच्च षष्ठ्या विपरिणते 'अजाद्यतः प्रातिपदिकान्' इति

सम्भवे । एवं च तदन्तविधियं वक्तुं । “यद्वा चामत्पूर्वा जातिः” इति वचनमेव तदन्तविधियं विज्ञायते । ततः आह—‘अजादीनाम् अकारान्तस्य च वाच्यं यत् स्त्रीलं तत्तद्योत्यं’ इत्यादि ॥ ननु अजादीनाम् अदन्तत्वादिव टापि सिद्धे किमर्थम् पृथग्वचनम् ? अतोत्तरमाह—“वयसि प्रथमे” इति ङीप् ‘जातेरस्त्रीविषयात्’ इति ङीप् च बाधित्वा अजादी च टावेव यथा स्नात् तदर्थम् अजादीनाम् पृथगुक्तिः । अतः आह—‘अजाद्युक्तिः ङीषो ङीपश्च बाधनाय’ । सूत्रे “अजाद्यतः” इत्यस्य ‘अजादिभ्यः अतः’ इत्यादि व्याख्यानं न युक्तम्, अजादीनाम् इति स्त्रीत्वमेव सम्बन्धयति, तदेवाह—

दी— । अजादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणात् नेह । पञ्चाजी । “द्विगोः” (सूत्र ४१६) इति ङीप् । अत्र हि समासार्थसमाहारानिष्ठं स्त्रीत्वम् । (अजादीनाह—) अजा । एटका । अश्वो । चटका । मृषिका । पृषु जातिलक्षणां ङीप् प्राप्तिः (स च न भवति) ; वाला, वत्सा, होडा, मन्दा, विलाता, पृषु “वयसि प्रथमे” इति ङीप् प्राप्तिः ।

As the word ‘अजादि’ qualifies स्त्रीत्व, so in the case of पञ्चाजी we get ङीप्, and not टाप् (for here स्त्रीत्व is not of अजादि word but of समाहार in the समास—पञ्चानाम् अजानां समाहारः) । In पञ्चाजी, ङीप् comes by the rule ‘द्विगोः’ (see infra.). Here स्त्रीत्व is dependent on the समाहार of समासार्थ, so ङीप् comes. Now the अजादि list is being enumerated—अजा, एटका अत्र चटका मृषिका,—of these words ङीप् by the rule “जातेरस्त्रीविषयात्” is due and is barred by टाप् ; so वाला, वत्सा होडा, मन्दा विलाता of अजादि list takes टाप्, barring ङीप् by the rule “वयसि प्रथमे” ।

मित— । इती व्याख्यानालम्बनेन अजादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणात्, पञ्चानाम् अजानाम् समाहारः इति समाहारद्विगो “द्विगोः” इति ङीपि पञ्चाजीशब्दे स्त्रीत्वं न अजादीनाम् विवक्षितं किन्तु समासार्थनिष्ठसमाहारस्य अतः अत टाप् न । अजादीनाम् सार्थं अतः इति व्याख्यानं तु पञ्चाजीशब्दे टावेव स्नात् । अतः एतद्व्याख्यानमयुक्तम् ।

अजादीनाह । एषां मध्ये अजा एङकादिपञ्चशब्दानां जातिलक्षणो ङीप् टापा बाध्यते ; एवं वाक्ता वक्तादिशब्दे “वयसि प्रथमे” इति प्राप्तः ङीष्ठापा बाध्यते ॥

दी— । ‘सम्भस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात्’ (वार्त्तिक) । सम्पला । भस्त्रफला । (अत्र) “ङ्यापोः—” इति ह्रस्वः ॥ “सदच्कान्दप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात्” (वार्त्तिक)—सत्पुष्पा । प्राक् पुष्पा । प्रत्यक् पुष्पा ॥ ‘शूद्रा चामहतपूर्वा जातिः’ (वार्त्तिक) ; पुंयोगे तु शूद्री ; अमहतपूर्वा किम् ?—महाशूद्री ॥ (अधुना अपि अजादीनेवाह—) क्रुच्चा, उष्णिहा, देवविशा । ज्येष्ठा । कनिष्ठा । मध्यमेति पुंयोगेपि । कोकिला ॥ “मूलान्नजः”—अमूला ॥

मित— । “पाककर्णपणपुष्पफलमूलवालोत्तवपदाच्च” (४।१।६४) इति सूत्रमार्थं पठितं वार्त्तिकं यथा—“सम्भस्त्राजिन—” । अत्रापि ङीष्ं बाधित्वा टावेव भवति इति तदर्थमेव इदमत्र अजादिगणव्याख्यानं एव पठितम् । सम्भस्त्रा अजिन शण पिण्ड—एतेभ्यः परः यः फलशब्दः तस्मादपि टावेव इति वार्त्तिकार्थः । सम्भस्त्राणि फलानि यस्याः इति सम्पला । भस्त्रेवफलानि यस्याः इति भस्त्रफला । भस्त्राशब्दः नित्यस्त्रीलिङ्गः न तु भाषितपुंसकः तत्कथमस्य पुंवत्वम् ? अत्रोत्तरमाह,—अत्र “ङ्यापोसंज्ञाच्छब्दसोर्बहुलम्” इति ह्रस्वः ॥ “सदच्कान्द—” इति वार्त्तिकमपि, एतेभ्यः परः यः पुष्पशब्दः तस्मात् “पाककर्ण—” इति सूत्रप्राप्तं ङीष्ं बाधित्वा टापं प्रवर्तयितुम् अत्र पठ्यते ॥ महाशूद्री इति । महती च सा शूद्रा च इति कर्मधारये पुंवच्चे आत्वे च महाशूद्री इति । अत्र महत्पूर्वत्वात् न टाप् ॥ क्रुच्, इत्यस्य स्त्रियाम् = क्रुच्चा, एवम् उष्णिह् = उष्णिहा—अत्र अदन्तत्वाभावात् अप्राप्तं टापम् विधीयते । अत्र वटिभागुरिरिति वार्त्तिकम् अपि अर्त्तव्यम् तेन हलान्तानां विकल्पेन टाप विधीयते ॥ ङ्येष्ठादिशब्दानाम् पुंयोगलक्षणं ङीष्ं बाधित्वा टावर्यमेव अत्र पाठः ॥ “पाककर्ण—” इति सूत्रप्राप्तं ङीष्ं बाधितुं वार्त्तिकं यथा—“मूलान्नजः” ॥ दंष्ट्राशब्दोपि अजादौ पठ्यते । अजादिरा-
कृतिगणः ॥

दी— । “ऋन्नेभ्यो ङीप्” (सूत्रं ३०३—प्रागुक्तम् व्यख्यातं च) । कर्त्री । दण्डिनी ।

चदन्त and नास्त words take डीप् in the feminine.

मित— । सुगमा ।

४५५ । उगितश्च । ४।१।६ ।

दी— । उगिदन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां डीप् स्यात् । भवन्ती । पचन्ती । “शप्श्यनोः—” इति नुम् (? नित्यम्) ॥ “उगिदचाम्—” इति सूत्रे अजग्रहणेन “धातोश्चेदुगित्कार्थं तर्हि अञ्चतेरेव” इति नियम्यते । तेन इह न—उखाञ्चत् । विचप् । “अनिदिताम्—” इति ग्लोपः । पर्याध्वत् ॥ अञ्चतेरुतु स्यादेव—प्राची ; प्रतीची ॥

After a crude word ending in उगित् (affix or otherwise) takes डीप् in the feminine. Thus भू+शब्+डीप्=भवन्ती ; so also पचन्ती etc. In these cases नुम् is compulsory when डीप् follows, by the rule “शप्श्यनोर्नित्यम्” (ante.) In the sutra “उगिदचाम्—” the taking of अच् i.e., the root अञ्च् implies this injunction that—if उगित्कार्थ is to be recognised of roots then अञ्च् only will be taken into consideration. Thus in उखायाः संसते इति उखा+सं+सु+क्लिप्=उखाञ्चत् we are not to take सं+सु as उगित् to attach fem. डीप् after it. Similarly in पर्याध्वत् संसते इति पर्या+ध्वं+सु+क्लिप्=पर्याध्वत्, the root is not to be regarded as उगित् for attaching fem. डीप् here by this rule. In उखाञ्चत् and पर्याध्वत् the न elides when क्लिप् follows by the rule “अनिदिताम् हलः—” (ante.) But as the root अञ्च् is regarded as उगित्, so प्राञ्च् and प्रतीच् etc. take डीप् in the fem. (उगित्त्वात् डीप्) yielding प्राची and प्रतीची ।

मित— । उक् इति प्रत्याहारः । ‘उक् इत्’ लुप्तं यस्य तस्मात् । “अजायातः—” इति सूत्रवत् अत्रापि “प्रातिपदिकात्” इति वर्तते । उक्लिप्तः प्रातिपदिकात् इत्यर्थः । अत्रापि तदन्तविधिरस्ति ; समासप्रत्ययत्रिकी तदन्तविधेः प्रतिषेधमिदं उगित्युद्धये तदन्त-

विधिरस्ति, तथा च वार्त्तिकम्—“उगिदगहणवर्जम्” इति । ततः आह—‘उगिदस्तात् प्रातिपदिकात्’ इत्यादि ॥ भवन्ती पचन्ती इति शप्-विकरणस्य ङीपि “शप्स्यनोर्नित्यम्” इति नित्यं नुमि सति सिध्यति ॥ धातुविषये अक्षतेरेव उगिच्छं शास्त्रम्, ततः ‘उङ्हा- स्तत्’ इत्यादि स्त्रं सुधातोः क्तिप् सति उगित्त्वचणो ङीप् न स्यात् । किन्तु प्राची प्रतीची इत्यादि अक्षतेः सिद्धे सति ङीप् तु भवत्येव ॥

४५६ । वनो र च । ४।१।७ ॥

दी—। वन्तन्तात् तदन्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रिषां ङीप् स्यात् ।
 रश्च अन्तादेशः । 'वन्' इति ङ्निप्-क्वनिप्-वनिपां सामान्यग्रहणम् ।
 "प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य च ग्रहणम्" (परिभाषा) ।
 तेन प्रातिपदिकविशेषणात् तदन्तान्तमपि लभ्यते । एत्वानमतिक्रान्ता
 अतिष्ठवरी ; अतिधीवरी ; शर्वरी ॥ 'वनो न ह्यः "इति वक्तव्यम्"
 (वार्त्तिक) :— ह्यन्तात् धातोः विहितो यो वन् तदन्तात् तदन्तान्ताच्च
 प्रातिपदिकात् न ङीप् रश्च न इत्यर्थः । 'ओष् अपनयने' । वनिप्
 "विद्वनोः—" इत्यात्त्वम् । अवावा ब्राह्मणी । राजयुधवा ॥ "बहुव्रीहौ
 वा" (वार्त्तिक) :—बहुधीवसी । बहुधीवा । पक्षो (ङीप्—रत्वाभावपक्षो)
 भाववक्ष्यते ॥

After a प्रातिपदिक ending in वन् or after a word ending in a वदन्त word डीप् comes in the fem. and र comes at the final of these. By 'वन्' the affixes डुनिप्, क्कनिप् and वनिप् are taken. "By an affix" the word after which it is enjoined and the affix itself both these are taken into account. So 'वन्' qualifying a प्रातिपदिक gives वदन्त and वदन्तान्त words also. Thus अतिमूलरी and अतिधोवरी take डीप् and रादेश for these are वदन्तान्त word, सु+डुनिप्=सुवन् and धा + क्कनिप् = धीवन् । शर्वरी is also got from the वदन्त word शर्वन् (शु+ वनिप्) ॥ Now the Varttika "वनो न ह्यः" directs that वदन्त and वदन्तान्त

सान्त words are not to take ङीप् and रादेश in fem. if these are got from a root ending in a हश् latter (i.e. a letter covered by हश् प्रत्याहार) । Thus ओण्+वनिप्=ओ आ (आ by the rule “विङवनीः—”) वन्=अवावन् । Here ङीप् and र in fem. do not come for the root ओण् ends in a हश् letter. Similarly राजयुष्वा is got in fem. for the root युष् ends in a हश् letter. Lastly the Varttika “बहुव्रीहौ वा” directs that the original rule “वनी र च” is optional in the case of बहुव्रीहि समास । Thus बहुधीवरौ and बहुधीवा । ‘बहुधीवा’ while not taking ङीप् and र in the fem., then it optionally takes ङीप् after it by the rule “डातुभाभ्याम्—” (rule No. 461 below).

नित— । ‘वनः र च’ इत्यतस्ते ‘र’ इति स्तुतप्रथमाकम् । ‘वनः’ इति पूर्ववत् ‘प्रातिपदिकात्’ इत्यस्य विशेषणम् । तेन तदन्तविधिः लभ्यते । एवं “प्रत्ययग्रहणे—” इति परिभाषया प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य तन्माध्यवर्तिनस्य ग्रहणात् ‘वन्’ ग्रहणेन वन्नन्तं वन्नन्तान् च लभ्यते । तदाह—‘वन्नन्तात् तदन्तात् च प्रातिपदिकात्’ इत्यादि ॥ “सूयजोङ्निप्” इति सु+ङ्निप्=सुवन् ; तथा धा+कनिप्=धीवन् ; शू+वनिप्=शर्वन् । अन्यत् सुगमम् ॥ “वनो न हश्” इति वार्त्तिकेन च सूत्रोपात्तौ ङीप्-रादेशौ हश्नन्धातोः यो वन् तदन्तात् न विधीयेते ; ‘हश्’ इति प्रत्याहारः ॥ ओण्+वनिप्=ओ आ+वन्=अवावन् । अव-धातोः हश्नन्तात् स्त्रियां ङीप्-रादेशश्च न । एवं राजयुष्वा इत्यत्रापि बोध्यम् ॥ “बहुव्रीहौ वा” इति वार्त्तिकेन च “वनो र च” इति सूत्रगतः विधिः बहुव्रीहिसमासे विकल्पात् । “अनो बहुव्रीहिः” इति सूत्रगतस्य निषेधस्यायमपवादः ॥ बहुवः धीवानः यवसः इति बहुव्रीहिः । ङीव्-रादेशभावापत्ते तु “डातुभाभ्याम्—” इति वल्यमानसूत्रेण ङाप्-वा स्यात् ॥

४५७ । पादोऽन्यतरस्याम् । ४-१।८ ॥

टी— । पाच्छब्दः कृतसमासान्तः तदन्तात् प्रातिपदिकात् ङीवरा स्यात् । द्विपदौ—द्विपात् ।

After a प्रातिपदिक ending in the word पाद् that is formed as समासान् (with अकारलोपः), ङीप् optionally comes in the feminine. Thus द्वौ पादौ यस्य इति बहुव्रीहौ “संख्यासुपूर्वस्य” इति पादशब्दस्य अकारलोपे ‘पाद्’ इति जायते । And now when ङीप् come after it, it is a ‘भ’ so पाद् becomes—

पद् and we get द्विपदी (ङीप् भच्चात् पादः पत् इति) । द्विपात् ।

मित— । सुगमा ॥

४५८ । टावृचि । ४।१।६ ॥

दी— । ऋचि वाच्यायाम् पादन्तात् टाप् स्यात् । द्विपदा ऋक् । एकपदा ॥
(पूर्वसूत्रात् ‘पादः’ वर्त्तते ॥ उभयोदाहरणे टाप् भच्चात् पादः पत्) ।

When ऋक् is signified or qualified then टाप् comes after a प्रातिपदिक ending in the word ‘पाद्’ (i.e. कृतसमासान् पाद्) । Hence we get द्विपदा or एकपदा ऋक् ॥

मित— । सुगमा— ॥

दी— । “न षट्स्वस्त्रादिभ्यः” ।—पञ्च । चतस्रः ॥ ‘पञ्च’ इत्यत्र नलोपे कृतेपि ‘ष्णान्ताषट्’ इति षट्संज्ञां प्रति ‘नलोपः सुप्स्वर—’ (सूत्र ३५३) इति नलोपस्य असिद्धत्वात् ‘न षट्स्वस्त्रादिभ्यः’ इति न टाप् ।

षट्संज्ञक words and words like स्वस्त्र &c as enumerated before do not take feminine affixes ङीप् or टाप् । Why do you say टाप् also here ?—For in पञ्च, नलोप is done (and it in अदन्त) but पञ्चन् being a षट्संज्ञक word by the rule “ष्णान्ता षट्” नलोप is असिद्ध here by the rule “नलोपः सुप्स्वर—” (ante), so पञ्च being अदन्त, टाप् (i.e. अदन्तलक्षणटाप्) is due after it. And this टाप् is being prohibited by the rule “नषट्—” so both ङीप् and टाप् अनुवृत्ति in this rule are necessary.

मित— । इदं बालमनोरमागतमत्र स्यात्त्वम्—” ननु “नषट्स्रसादिभ्यः” इति ङीवे निषिध्यताम्, किं टावनुवृत्त्या । नान्तत्वात् टापः प्रसक्तेरभावेन तन्निषेधवैयर्थ्यात् इति ?... नान्तलक्षणङीपि प्रतिषिद्धे सति जश्शसोरुकि नलोपे कृते अदन्तत्वात् प्राप्तस्य टापः प्रतिषेधार्थमिह टावनुवृत्ति—रावश्चकौ इति यावत्” । सर्वमेतत् अभिप्रेत्य दीक्षितो वदति—‘पञ्च’ इत्यत्र नलोपे कृते’ इत्यादि ॥

४५६ । मनः । १।१।११ ॥

दी— । मन्तन्तात् न ङीप् । सीमा—सीमानौ ॥

Eng—Easy.

मित— । मनः इत्यत्र पूर्ववत् तदन्तविधिः बोध्यः ॥ “नषट्—” इति पूर्वसूत्रात् ‘न’ इति वर्त्तते । ‘ऋन्नेभ्यः’ इति अतः ङीप् अस्ति ॥ ततः आह—‘मन्तन्तात् न ङीप्’ इति ॥ एवं सीमन्शब्दे नान्तलक्षणे ङीपि निषिद्धे राजवत् रूपम् ॥

४६० । अनो बहुव्रीहेः । ४।१।१२ ॥

दी— । अन्नन्तात् बहुव्रीहेः न ङीप् । बहुयज्वा—बहुयज्वानौ ।

Eng—Easy.

मित— । ‘अनः’ इति अनेन पूर्ववत् तदन्तविधिः बोध्यः । अनुवृत्तिस्तु पूर्वसूत्रवदेव । तदाह—‘अन्नन्तात् बहुव्रीहेः’ इत्यादि ॥ बहुव्रीहौ ङीपि निषिद्धे, बहुयज्वन् इति राजवत् रूपम् । ततः बहुयज्वा बहुयज्वानौ इत्यादि ॥

४६१ । डानुभाभ्यामन्यतरस्याम् । ४।१।१३ ॥

दी— । सूत्रद्वयोपात्ताभ्यां डावा स्यात् । सीमा, सीमे—सीमानौ । दामा, दामे—दामानौ । ‘न पुंसि दाम’ इत्यमरः ॥ बहुयज्वा, बहुयज्वे—बहुयज्वानौ ।

डाप् optionally comes after words as are got by the previous two rules e.g. “मनुः” and “अनो बहुव्रीहेः” । Thus सीमा, सीमे—सीमानौ &c. Similarly दामा, दामे—दामानौ &c. The word दामन् is

not used in the masculine. But in the neuter and fem.—so says Amara, The base बहुयज्वन् hence takes डाप् in the fem. optionally and gives बहुयज्वा—यवहुयज्वे &c. (like तला Or रमा) ।

मित—। “मनः” इति “अनो बहुव्रीहिः” इति च सूत्रद्वयेनैष्टात् समन्तात्, अन्नन्तात् बहुव्रीहिश्च विकल्पेन डाव् भवति इति सूत्रार्थः ॥ अत्र सूत्रे “अन्यतरस्याम्” ग्रहणं निरर्थकम् । यतः “मनः” इत्यादिना ङीप्निषेधे पुनः “ङाहुभभ्याम्” इति ङावृविधाने एव विकल्पसिद्धेः, “अन्यतरस्याम्” इति वचनम् न युक्तम् भाति किन्तु स्पष्टार्थम् इति केचित् । भाष्यकारस्तु विकल्पार्थम् “अन्यतरस्याम्” इति न व्याचक्षौ, किन्तु “अन्यतरस्याम्” इत्यस्य योगविभागमाश्रित्य “बहुव्रीहि वद्” इति “वनोरच” इति सूत्रस्य वार्तिकम्, प्रत्याख्यातवान् ॥ अन्यत् सुगमम् ॥

४६२ । अत्र उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम् । ४।१।२८ ॥

टी—। अन्नन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनो वा ङीप् स्यात् । पक्षे डाप्—ङीप् निषेधौ । बहुराज्ञी—बहुराजा । बहुराज्ञौ—बहुराजे—व, राजानौ ।

A बहुव्रीहि ending in अन् which अन् clides its उपधा when a “म”, optionally takes ङीप् in the fem. optionally here डाप् (by the previous rule) and ङीप् निषेध by the rule “अनो बहुव्रीहिः” also operate. Thus in the बहुव्रीहि—बहुराजन्, the word ends in अन् which is उपधालोपिन् so the rule applying we get बहुराज्ञी (with ङीप्) बहुराजा (with डाव्) and बहुराजन् (with ङीप् निषेधे) ।

मित—। “बहुव्रीहेरुपधौ ङीप्” इति सूत्रात् “बहुव्रीहिः” वर्तते ; “संख्या-व्ययादेः ङीप्” इति सूत्राच्च ङीप् अस्ति । “प्रातिपदिकात्” च वर्तते एव । फलित—साह—“अन्नन्तात् उपधालोपिनः बहुव्रीहिः इत्यादि ॥ अत्र अन्यतरस्याम् ग्रहणेन पक्षे डाव्, ङीप्निषेधश्च भवति । अतः वीणि रूपानि यथा—बहुराज्ञौ, बहुराजा, बहुराजन् इति ॥

६३ । प्रत्ययस्थात् कात्पूर्वस्यात् इदाप्युसुपः । ७।३।४३ ॥

दी— । प्रत्यास्थात् ककारात् पूर्वस्याकारस्य इकारः स्यात् अपि परे स आप्सुपः परो न चेत् । सविका । कारिका । अतः किम् ?—नौका । प्रत्ययस्थात् किम् ?—शक्नोतीति शका । असुपः किम् ?—बहुपरिवाजका नगरी । कात् किम् ?—नन्दना । पूर्वस्य किम् ?—परस्य मा भूत् कटुहा । अतः इति तपरः किम् ?—राका । अपि किम् ?—कारकः ॥ 'मामकनरकयोहपसंख्यानम्' (वार्त्तिक —मामिका । नरान् कायतीति नरिका ॥ 'त्यक्त्यपोश्च' (वार्त्तिक)—दाक्षिणात्यिका । इहृत्यिका ॥

The अकार which is just prior to a ककार which ककार is of a प्रत्यय, becomes इकार when आप् (the fem. affix) follows this आप् being not after a सुप् । Thus सर्वा + अकच् = सर्वका = सविका in the fem. by this rule ; so also कृन् + खल् (अक) = कारक = कारिका in the fem. by this rule. Why do we say 'अतः' in the rule ? Witness नौका (नौ + स्वार्थे क) । Here औकार is ककारात् पूर्व and not अकार, so इ does not come here when टाप् follows. Why do we say प्रत्ययस्थात् in the sutra ? Witness शक्नोतीति शका (शक + पचाद्यच् + टाप्); here का is not प्रत्ययस्थ but a धात्ववयव, so इत्त्व does not come here ; why so we say 'असुपः' in the sutra ? Witness the example बहुवः परिवाजका वस्याम् इति बहुपरिवाजका नगरी, here when टाप् follows the अकार before ककार does not take इकार, for here आप् comes after सुप् which though elided is regarded as existent by प्रत्ययलक्षणम् । Why do we say कात् in the sutra ?—Witness the example नन्दना, here इकार cannot come in place of अकार, for it is not before ककार । Why do we say 'पूर्वस्य' in the sutra ?—This is because the पूर्व अकार from क is to take इकार and not पर अकार । Thus in

कटुका the अकार after ककार does not take इकार when टाप् follows. Why do we say अतः in the rule with “अ” after it? Witness राका (रा धातु + क औषादि), here अकार is ककारात्पूर्व and not अकार, so इकार does not come for अकार here when टाप् follows. Why do we say आपि in the sutra? Witness कारक, ककारात्पूर्व अकार does not take इकार for here आप् does not come in. The Varttika “मामक—” directs इकार for अकार prior to ककार in मामक and नरक when आप् follows yielding मामिका & नरिका । In both क is not प्रत्ययस्य so the present rule not providing इत्वं for अकार here in the fem. the Varttika provides that ; lastly त्यगन्त and ल्यवन्त words ending in “क” (i.e. प्रत्ययककार) are to take इकार for their अकार, before ककार । This दाक्षिणात्यिका &c.

मित— । ‘प्रत्ययस्थात् कात्’ इत्यत्र कात् इति ककारात् अकारः उच्चारणार्थः । सूत्रे ‘अमुपः’ इति व्याख्यायते—“स आप् सुपः परो न चेतु” इति ॥ सूत्रे अतः इति किमर्थम् उक्तम् ? ‘नीका’ इत्यत्र ककारात् पूर्वस्य औकारस्य इत्वं यथा न स्यात् एतदर्थम् ॥ ‘प्रत्ययस्थात्’ इति वचनात् ‘शका’ इत्यत्र ककारस्य धात्ववयवत्वात् प्रत्ययस्थत्वाभावात् पूर्वस्य अकारस्य इत्वं न प्राप्नोति ॥ ‘अमुपः’ इति सूत्रे उक्तत्वात्, बहुवः परिव्राजकाः यस्याम् इति समीपे बहुपरिव्राजका नगरी इत्यत्र आपः प्रत्ययलक्षणेन सुपः परत्वात् ककारात्पूर्वस्य अकारस्य इत्वं न स्यात् ॥ ‘कात्’ इति वचनम् असति ककारे यथा न स्यात् तदर्थम्, यथा नन्दना इति ॥ सूत्रे ‘अतः’ इति तपरकरणात् राका इत्यत्र पूर्वस्य अकारस्य इत्वं न स्यात् ॥ ‘आपि’ किम् ?—कारकः इत्यत्र आवाभावात् अकारस्य इत्वं यथा न स्यात् तदर्थम् ॥ मामक+टाप्, नरक (नर + कै + क) टाप् इत्यत्र ककारस्य प्रत्ययस्थत्वाभावात् आपि सति ककारात् पूर्वस्य अकारस्य इकारे अप्राप्ते तद्विधानार्थं वार्त्तिकमाह—“मामकनरक—” इति ॥ “उदीचामातःस्थाने” इति वक्ष्यमाणसूत्रेण विकल्पे प्राप्ते “त्यकत्यपीय” इति वार्त्तिकम् तदुपवादाद्यर्थम् । “दाक्षिणापय्यात् पुरसत्यक्” इति त्यक्, ततः स्वार्यिक-कः ; अधुना टापि सति :

दाक्षिणात्याका । एवं इङ्+त्यप् (“अव्ययात्तप्”) + क = इङ्गत्यक् । ततः टापि इङ्गत्याका । त्यगन्त्यवन्त्ययोश्च ककारात् पूर्वस्य अकारस्य नित्यम् इकारार्थम् वार्त्तिकम् ॥

४६४ । न यासयोः । ७।३।४५ ।

दी— । यत्तदोरस्य इन्नः स्यात् । यका । सका । यकाम् । तकाम् ॥ “त्यकनश्च” निषेधः (वां) (इत्वं स्त्रियां निषिध्यते)—उपत्यका, अधित्यका ॥ “आशिषिवुनश्च न” (इत्वं न इत्यर्थः) [वां]—जीवका, भवका ॥ “उत्तरपदलोपे न” (इत्वं न इति शेषः)—देवदत्तिका (इति उत्तरपदलोपाभावे)—देवका ॥ “क्षिपकादीनाञ्चन” (वां)—क्षिपका, ध्रुवका, कन्यका, चटका ॥ “तारका ज्योतिषि” (वां) ; अन्यत्र तारिका ॥ “वर्णका तान्तवे” (वां) ; अन्यत्र वर्णिका ॥ “वर्त्तका शकुनौ प्राचाम्” (वां) ; उदीचां तु वर्त्तिका ॥ “अष्टका पितृदेवत्ये” (वां) ; अष्टिका अन्या ॥ “सूतका पुत्रका वृन्दारकाणां वेति वक्तव्यम्” (वां) इह वा अ इति छेदः । (पुत्रिकाशब्दे कात्पूर्वस्य अकारादेशो वा इत्यर्थः । तेन पुत्रिकाशब्दे डीनः इवर्णस्य पक्षो अकारः । अन्यत्र (सूतकादिशब्दे) इत्ववाधानार्थम् अकारस्यैव पक्षो अकारः । सूतिका—सूतका इत्योदि ॥

The अकार prior to ककार in the case of bases यद् and तद् does not take इकार when आप् follows. Thus we get यका, यकाम्, सका, सकाम् etc. In the case of ल्यकन् प्रत्ययान्त words this इत्वं when टाप् (आप्) follows is barred, so we get उपत्यका &c. Similarly the affix वुन् (अक) does not change its prior अकार to इकार when this वुन् is in the sense of आशिष । Then we get जीवका, and not जीविका and so on. When an उत्तरपद of a word elides then its prior अकार does not change to इकार ; so we get देवका when the उत्तरपद—‘दत्त’ has elided, so our author gives the other example देवदत्तिका as well here. Words like क्षिपका, कन्यका,

चटका etc are without इत् in fem. The form is तारका in the sense of ज्योतिष् (luminary or eye-pupil), otherwise the form is तारिका (with इत् in the fem.) Similarly we get वर्णका without इत् in the sense of 'pertaining to तनु' । Otherwise the form is वर्णिका with इत् in the fem. So acc. to early scholars वर्णका is formed without इत् in the fem. to denote शकुनि (bird). Acc. to later scholars the form is वर्त्तिका in the very sense. Similarly अष्टका is formed in the fem. in the sense of some rites addressed to the manes &c. otherwise the form is अष्टिका (as referring to पाणिनीयाष्टाध्यायी) । In the Varttika "सूतकापुत्रिका" &c. the splitting is वा अ । This अकार is optionally ordered before 'क' । So (owing to this अन्वविधान) in the word पुत्रिका, अकार is optional for ईकार (got from डीन् by the rule "शाङ्खनवाद्यजोडीन्"—see below rule 527). But in the case of other two words mentioned in the above Varttika अकार is made for अकार to bar इकार due in these. So we get सूतिका—सूतका, पुत्रिका—पुत्रका &c.

मित— । 'या' इत्येतस्य "उदीचामातः स्थाने—" इति विकल्पे प्राप्ते निषेधो-
मिति न्यासे उक्तम् । तदुक्तम्—यतः, 'आतः स्थाने' इत्यंशस्य अत्र अभावो विद्यते,
अननुवर्त्तनात् । 'या सा' इति यत्तदोरुपलक्षणम्, इत्याशयेनाह—“यत्तदोरस्य इत्
स्थात्” इति ॥ आशिषि इति :—“आशिषि यो वुन् तस्य योऽयमकारादेशः तदकारस्य
'प्रत्ययस्त्वात्—” इति इत् न इति वार्त्तिकार्थः । एवं इत्निषेधः अत्रैवैवमपि वार्त्तिके
विज्ञेयः । जीवधातोः “आशिषि च” इति वुन् ततः जीवका इति एवं भवका (भू-
धातोः आशिषि वुनि गुणावादेशौ) ॥ देवदत्तशब्दे उत्तरपदस्य दत्तशब्दश्च “अनजादौ
च विभाषा लोपो वक्तव्यः” इति लोपः । अतः देवका इत्यत्र इत् न । दत्तशब्दलोपं
दर्शयितुमेव देवदत्तिका इति लदाद्वरणमुपन्यसाम् ॥ लिपिरिगुपलक्षणः कः । ततः
अञ्जाते कन्—चिपका इति । चटसेदने पचाद्याञ्च, ततः क चटका इति ॥ ज्योतिर्न-

चवे, नेत्रकनौनिका च तारका ॥ वर्णका इति प्रावारविशेषः ततश्च तान्त्र एव । तन्नुनी
 विकारः तान्त्रवः—‘ओरख’ इति अङ् । वर्णिका इति तु गन्धविशेषश्च व्याख्या, सोत्र-
 कर्त्री च ॥ वर्णका इति शकुनी गन्धे भवति इति इत्वं न । अन्यार्थे तु नित्यमित्वम् ॥
 पितरश्च ताः देवताश्च पित्रदेवताः तदर्थं कर्म पित्रदेवत्वम् ‘देवतान्तात् तादर्थो
 यत्’ इति यत् । अत्रन्ति ब्राह्मणा यस्याम् सा अष्टका । एवं पित्रादि कर्मणि
 अष्टका इति भवति । अन्यत्र पाणिन्यष्टधायां तु अष्टौ परिमाणमस्याः इति
 “संख्यायाः अतिशदन्त्याः” कन् । ततः स्त्रियामष्टिका इति ॥ सूतकादि वार्त्तिके
 पुत्रिका इति इकारमात्रः पाठः, पुत्रशब्दस्य शाङ्करवादि ङीनन्त्वात् इति भावः । अतः
 आह—“इह वा अ इति छेदः” इत्यादि ॥ अन्यत्सुगमम् ॥

४६५ । उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः । ७।३।४६ ।

दी—। यकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययाकारस्य स्थाने योऽकारस्तस्य कात्पूर्वस्य इद्वा
 स्यात् अपि परे । ‘केयोः’ (सूत्र ८३४) इति ह्रस्वः । आर्य्यका—आ-
 र्य्यिका । चटकका—चटकिका । आतः किम्—साङ्कार्य्ये भव साङ्कार्य्यिका ।
 ‘यक—’ इति किम् ?—अरिवका । ‘स्त्रीप्रत्यय—’ इति किम् ?—शुभ
 यातीति शुभंयाः । अञ्जाता शुभंयाः शुभंयिका ॥ ‘धात्वन्तयकोस्तु
 नित्यम्’ (वां)—छनयिका ; छपाकिका ।

The अकार which comes in place of the fem. affix आकार just preceded by य or क, optionally takes इकार in its stead being anterior to ककार । Thus आर्य्या एव with स्वार्य्यिकक gives आर्य्यका and आर्य्यिका । Here आर्य्या + क first yields आर्य्यक with आकार being कस्व by the rule “के इणः” (rule. 834 under बहुव्रीहि समास) । Then when the fem. affix comes इत्वं is optional yielding both आर्य्यका and आर्य्यिका । Similarly चटकका and चटकिका । Why do we say आतः in the rule ? Witness साङ्कार्य्यिका with नित्य इत्वं, for here अकार after यकार is not in place of आकार of a स्त्रीप्रत्यय ॥ Why do we say यक—

पूर्वाया; in the sutra ?—Witness अत्रिका with नित्य इत्, for here though अकार is in place of आकार still it is not preceded by either य or क । Why do we say स्त्रीप्रत्ययाकारस्य ? Witness शुभयिका with नित्य इत्, for here आकार after य is धात्ववयव and not of स्त्रीप्रत्यय । And on this the Varttika runs “the अकार on य or क which is a धात्वन्तावयव takes इत् always when fem. affix आप् follows.” Thus we get सुनयिका and सुपाकिका where य and क are अवयव of the roots नी and पच ; so इत् is नित्य here by the rule “प्रत्ययस्यात् कात्—” (ante.)

ति— । यद्य कञ् इति इत् । तौ पूर्वी यस्याः इति ‘यकपूर्वायाः’ । एतत् ‘आतः’ इत्यस्य विशेषणम् । “प्रत्ययस्यात् कात्—” इति सूत्रमवानुवर्तते । ततः आह—“यकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययाकारस्य स्थाने” इत्यादि । ‘स्थाने’ इत्येतत् “षष्ठीस्थाने-योगा” इत्यनेनैव लब्धं, ततो व्यर्थमेव सूत्रे स्थाने यङ्गणेन—इति चेत् । मैवमस्तु यतः अनुवादे परिभाषाणाम् उपस्थितिः न स्यात् इति ज्ञेयम् । स्थानेयङ्गणम् अत एतत् आपयति ॥ आर्या एव इति स्वार्थिके कप्रत्यये ततः पूर्वस्य आकारस्य ‘केऽणः’ इति सूत्रेणङ्गस्येति पुनः टापि सति—आर्यिका-आर्यिका इति अनेन सूत्रेण विकल्पेन सिध्यति, एवमन्यथापि बोध्यम् ॥ सूत्रे ‘आतः’ इति किमर्थमुच्यते ? साङ्गाश्वं नाम नगरम् ; तत्र भवा इति ‘साङ्गाश्विका’ । अत्र यकारादकारस्य आकारस्थानिकत्वाभावात् इत्त्वविकल्पो यथा न स्यात् तदर्थम् ‘आतः’ इति सूत्रे उच्यते ॥ सूत्रे यकपूर्वायाः कथमुक्तम् ?—अत्रिका इत्यत्र अकारस्य आकारस्थानिकत्वेऽपि तस्य यकपूर्वत्वाभावात् नित्यम् इत् न तु विकल्पः ॥ त्रौ स्त्रीप्रत्ययाकारस्य इति कियर्थमुक्तम् । शुभयिका इत्यादि धात्ववयवाकारस्य अत्रे सति इत्त्वविकल्पो ना भूत् इत्येतदर्थम् ॥ तथा एतत् पञ्चममेव वार्त्तिकमाह—“धात्वन्तावयवो नित्यम्” इत्यमिति भावः । नी धातोः पच-याचि नय इति । सु नयः यस्या इति सुनया ततः स्वार्थं कः, ‘केऽणः’ इतिङ्गस्य, ततः टापि सति सुनयिका इति ; अत्र उक्तवार्त्तिकेन इत् नित्यम् । एवं सु शीभनः पाकः यस्या इत्यादौ सुपाका शब्दपि उक्तप्रक्रियया सुपाकिका इति भवति उभयत्र यकारक-कारयोः धात्ववयवत्वात् आकारस्थानिकस्य अकारस्य इत्त्वविकल्पो न स्यात् इति ॥

४६६ । भस्त्रैषाजान्नाद्वास्त्रा नञ्पूर्वानामपि । ७।३।४७ ।

दी—। स्वेत्यन्तं क्षुप्तषष्ठीकं षट्म् । एषामत इद्वा स्यात् । तदन्तविधिर्नैव सिद्धे नञ्पूर्वाणामपीति स्पष्टार्थम् । भस्त्राग्रहणमुपसर्जनार्थम् । अन्यस्य तूत्तरसूत्रेण सिद्धम् । एषा द्वा एतयोस्तु सपूर्वयोनेत्त्वम् । अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य 'असृपः' इति प्रतिषेधात् । अनेषका ; पचमेषका ; अद्वके ; परमद्वके । स्वग्रहणं सञ्ज्ञोपसर्जनार्थम् ? इह हि 'आतःस्थाने' इत्यनुवृत्तं स्वशब्दस्यातो विशेषणम् । न तु द्वैषयोः सम्भवात् । नाप्यन्येषाम् अव्यभिचारान्न । स्वशब्दस्तु अनुपसर्जनमात्मीयवाची अकजहः । अर्थान्तरे तु न स्त्री । सञ्ज्ञोपसर्जनीभूतस्तु कप्रत्ययान्तत्वात् भवत्युदाहरणम् । एवं चात्मीयायां स्विका ; परमस्विक्तेति नित्यमेवेत्त्वम् । निर्भस्त्रका—निर्भस्त्रिका ; एषका—एषिका ; कृतषत्वनिर्देशात् नेह विकल्पः—एतिके—एतिकाः । अजका—अजिका ; जका—जिका ; द्वके—द्विके ; निःस्वका—निःस्विका ॥

The first compound in the sūtra, e.g., भस्त्रैषाजान्नाद्वास्त्रा ending in स्त्रा, is a इस्त्र समास with the षष्ठीविभक्ति elided after it. The अकार of these preceding ककार becomes optionally इकार when टाप् follows in the feminine. Here owing to अङ्गत्व there is तदन्तविधि and so words ending in भस्त्रैषा &c. also take इत् for अकार in the fem. still 'नञ्पूर्वानामपि' is stated in the sūtra to clear all doubt here. The base भस्त्रा is fem., so इत्वविकल्प here will be established by the sūtra "अभाषितपुंस्काश्च", hence taking of भस्त्रा here implies that words having भस्त्रा as उपसर्जन (subordinate) are to be taken here ; (such words being त्रिलिङ्ग, the rule "अभाषितपुंस्काश्च" will not apply and there will be necessity of इत्वविकल्प by this rule) ; so our author says "भस्त्राग्रहणमुपसर्जनार्थम्" । Other words ending in

भस्त्रा however where भस्त्रा is not उपसर्जन being feminine, the rule “अभाषित” will apply and give इत्वविकल्प so take उपसर्जन ‘भस्त्रा’ in the present rule. But in the case of एषा and हा this इत्वविकल्प is not of words having पूर्वपद before एषा and हा i.e., here in इत्वविकल्पविधि, एषा and हा alone are to be taken. The reason is that owing to अनुवर्त्तन (coming down) of अनाद्यसुप्: here, there will be सुप् before टाप् in एषा and हा ; if these are preceded by some other पद, the लुप्त विभक्ति in the पूर्वपद before एषा and हा by प्रत्ययलक्षण will be taken as having सुप् before टाप् । So in this rule mere एषा and हा are taken for इत्वविकल्प ; and in अनेपका परमेपका, अद्वी परमद्वी we do not get इत्व at all, there having सुप् here before टाप् with reference to the elided intermediate विभक्ति of the पूर्वपद । And the word स्त्र is taken here when it denotes संज्ञा or is subordinate in a समास । For the अनुवृत्त ‘आतः स्थाने’ qualifies the अकार of स्वशब्द i.e., this इत्वविकल्प is of स्त्र when there is अकार for its आकार । Now if अनुपसर्जन सर्वनामस्वशब्द is taken there will be no आतः स्थाने अत्, but if स्त्र is संज्ञाभूत or is उपसर्जन it not being a सर्वनाम will not take अकच् but क ; thus स्त्रा + क = स्त्र + क by the rule ‘केशः’ = स्त्रका by addition of टाप् again ; so here स्त्र has आतः स्थाने अत् । Hence our present rule applies. [N.B.—Remember that meaning ज्ञाति and धन, स्त्र is not सर्वनाम by the rule “स्त्रमज्ञातिधनाख्यायाम्” । It is सर्वनाम meaning आत्मा and आत्मीय ; in this meaning स्त्र + अकच् + टाप् yields स्त्रिका only with नित्य इकार for अकार, for here is no आतः स्थाने अत् in स्त्र] । This अनुवृत्ति of आतः स्थाने however does not qualify हा and एषा, for these being of सर्वाद्यन्तर्गण and being specified with व्यदाद्यल and सत्व &c., are taken as सर्वनाम हा and एषा with अकच् after these (and in that case

these cannot be taken as उपसर्जन, for then सर्वादात्मगणकार्यं will not come after these) and thus in these there can be no आतः स्थाने षत् । Again आतः स्थाने cannot qualify the word भस्त्रा &c., for in these the words not being सर्वनाम does not take अकच् but कप्रत्यय come after these ; then these fem words will take ङस् for their आप् by the rule 'किष्' and we will inevitably in these words get आतः स्थाने षत्, so further qualification after these is unnecessary, so the author says "नाप्यनोप्याम् अव्यभिचारात्" । Again as आतः स्थाने qualifies the base स्त्र here, then in स्त्रिका where अनुपसर्जन स्त्र meaning आत्मीय is सर्वनाम takes अकच्, so here there being no आतः स्थाने षत् in स्त्र, the form is स्त्रिका only without इत्वविकल्प, so the author says, "स्त्रशब्दः अनुपसर्जनमात्मीयवाची आकजर्हः" । But in other meanings it is not feminine at all. So स्त्र while denoting संज्ञा or is उपसर्जनीभूत, then it takes क and we get the examples under this rule with इत्वविकल्प । Meaning आत्मीय and when अनुपसर्जन then the form is स्त्रिका परमस्त्रिका only without इत्वविकल्प (अथ अकचि सति आतः स्थाने अकारस्यात्माभात्) । Now the instance of this sutra are being given :—निर्भस्त्रका—निर्भस्त्रिका (भास्त्रायाः निर्गता इति उपसर्जने ङस्, टापि कप्रत्यये च ततः 'किष्' इति ङस् सति निर्भस्त्रका इति, पुनः टापि निर्भस्त्रका—निर्भस्त्रिका इति) । Similarly एषका—एषिका ; here as sutra says एष with इत्व attached, so in एतिके from (एति + अकच्) and एतिकाः, we get the इत्व as नित्य । So also अजका—अजिका । अका—अिका । (ई + अकच् =) ईके—ईकि ; निःस्त्रका—निःस्त्रिका (the word is formed as in निर्भस्त्रका and निर्भस्त्रिका) ॥

मित— । भस्त्रा, एषा, अजा, शा, हा, स्त्रा,—एषां हन्तः । ततः षष्ठ्याः सौत्री-
, लुक् षठ्, आङ्—“स्त्रेत्यन्तं लुक् षष्ठीकं पदम्” । अनुवृत्तिस्त्वञ्च न प्रदर्शिता, किन्तु

अनुपदमेव स्फुटीभविव्यति ॥ 'कात्पूर्वस्वात् इदाप्यसुपः', 'आतः स्थाने' इति वर्त्तते, किन्तु का अनुवृत्तिः कुवास्ति कुत न वा इति उत्तरत्वं स्फुटीकृत्यते ॥ अङ्गाधिकारत्वात् अतः तदन्तविधौ सति भस्त्रादिशब्दान्तानाम् इति लामेपि सूत्रे "नञ्पूर्वाङ्गम् अपि" वचनं स्पष्टार्थम् न तु नियमार्थम् । नियमे सति निर्भस्त्रिका इति न सिध्यति ॥ ततः आह—“स्तष्टार्थम्” इति ॥ केवलभस्त्राशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात् “अभाषितपुंस्काञ्च” इति उत्तरसूत्रेणैव इत्यविकल्पे सिद्धे, अतः सूत्रे “भस्त्रायङ्गणम् उपसर्जनार्थम्” इति वदति । एवमस्य उपसर्जनत्वे तिलिङ्गत्वात् भाषितपुंस्कात्वेन “अभाषितपुंस्काञ्च” इति सूत्रस्य अप्राप्तौ वचनम् सार्थकम् । अन्यस्य उपसर्जनभिन्नस्य भस्त्राशब्दस्य तु नित्यस्त्रीत्वात् “अभाषितपुंस्काञ्च” इति पाञ्चिकम् इत्वं तु स्यादेव । ततः परमभस्त्रका—परमभस्त्रिका इति भवतः ॥ किन्तु एवम् “एषाहा एतयोस्तु सपूर्वयोः न इत्वं” । कथमेतत् ज्ञायते ? इत्यत्रोत्तरमाह—“अनाप्यसुपः” इति अत्र वर्त्तते । ततः सपूर्वयोः ‘एषा हा’ इत्येतयोः पूर्वपदस्यः लुप्तायाः विभक्तिः प्रत्ययलक्षणेन सूत्रमात्रित्य, आपः सुपः परत्वात् इत्वं न स्वात् एतदेवाह—“अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमात्रित्य असुपः इति प्रतिषेधात्” । ततश्च अनेषका परमेषका, अइकी परमइकी—इति इत्वाभावः ॥ स्वशब्दस्य तु “स्त्री ज्ञाता-वात्मनि स्त्रं द्विष्वात्मोये स्त्रोऽस्त्रियां धने” इति कौषात् ज्ञातावात्मनि पुंस्त्वम् । आत्मोये विशेष्यनिघ्नस्त्रिलिङ्गः । धने तु पुंनपुंसकलिङ्गः । यदा तु स्त्रीविशेषस्य संज्ञा तदापि स्वशब्दः स्त्रीलिङ्गः । आत्मोयवाचिनः सर्वनामता साप्यनुपसर्जनस्यैव भवति ; “संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः” इति वचनात् । ततश्च आत्मोयायां वाच्यायां सर्वनामत्वात् अकचि टापि “प्रत्ययस्थात्कात्—” इति नित्यमित्ये स्त्रिका इति भवति ; ननु अत्र “भस्त्रैषा—” इति इत्यविकल्पः कथं न स्यात् ? इत्यत्रोत्तरमाह—“अत्र स्वशब्दयङ्गणं संज्ञोपसर्जनार्थम्” । प्रकृते तु अनुपसर्जनत्वात् स्त्रिका इति नैलविकल्पः । अतः कारणञ्च उपन्यस्यति—‘इह हि आतः स्थाने इत्यनुवृत्तं स्वशब्दस्यातो विशेषणम्’ इति । पूर्वस्वात् ‘आतः स्थाने’ अनुवृत्तं सत्स्वशब्दमेव विशेषयति नान्यम् । ततश्च अर्थोऽलिभ्यते—स्वशब्दस्य आतः स्थाने अकारस्य इहा स्यात् । ‘आतः स्थाने’ इत्यनुवृत्तं कथं अन्यानृशब्दान्न न विशेषयति ? इत्याह—“न तु द्वयोः असम्भवात्” । ‘एषाहा’ इति सर्वाद्यन्तर्गण्यदाद्यादिप्रयुक्तसत्वात्-

निर्देशेन सर्वनामत्वस्य आवश्यकत्वात् । ततश्च अत्र अकचि सति 'आतः स्थाने' अकाराभावः स्फुटः एव । भस्त्राजादिशब्दानां असर्वनामत्वात् कप्रत्यये सति "केऽणः" इति ऋस्ते पुनः टापि च सति (निर्भस्त्रकादौ यथा) आतः स्थाने अकारस्य नियत-सत्त्वात् आह—“नाप्यन्येषाम् अव्यभिचारात्” इति ॥ अनुपसर्जनान्कीयवाची स्वशब्दस्तु सर्वनामत्वात् अकजर्हः, अस्य आतः स्थाने अकाराभावात् इत्वविकल्पः न स्यात्, किन्तु नित्यत्वम्—‘स्त्रिका, परमस्त्रिका’ इति । एवं च “हंसं तनौ संनिहितं चरन्तं मुनेर्मनोवृत्तिरिव स्त्रिकायाम्” इति श्रीहर्षश्लोके “भस्त्रैवेति” वैकल्पिकम् इत्वम् इति व्याचक्षाणाः उपेक्ष्या इति भावः । सर्वमेतत् अभिप्रेत्याह हरदत्तः—“अत्रातः स्थाने इत्येतत् स्वशब्दस्य विशेषणम् । सम्भवव्यभिचारौ हि तत्र स्तः काकचोः, सतोः ॥ द्वै प्रयोः सन्धवो नास्ति, नान्यत्र व्यभिचारिता । सर्वनाम्नः स्वशब्दस्य तेन नायं विधिर्भवत्” ॥ प्रकृते उदाहरणान्वाह—निर्भस्त्रका—निर्भस्त्रिका इत्यादि । भस्त्रायाः निष्क्रान्ता इति “निरादयः क्रान्त्यर्थे द्वितीयया” इति समासे, ऋस्त्वत्वे च, पुनटोपि कप्रत्यये च “केऽणः” इति ऋस्ते निर्भस्त्रकशब्दात् पुनटापि निर्भस्त्रकाशब्दः । इत्व-विकल्पे रूपद्वयम् ॥ एवमन्यत्रापि बोध्यम् ॥ “भस्त्रैतत्त्राः” इति वक्तव्ये एषेति कृतप्रत्ययनिर्देशात् औजसादिषु अकचि सति घलाभावात् इत्वविकल्पो न स्यात् । तेन एतद्विके—एतिकाः इति ॥ स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् अजादयः स्त्रीलिङ्गा एव गृह्यान्ते । उदाहरणमपि तादृशम्—अजका—अजिका इत्यादि सुगमा । निःस्त्रका—निःस्त्रिका इत्यादौ प्रक्रिया तु निर्भस्त्रकादिषु च यथा ॥

४६७ । अभाषितपुंस्काच्च । ७।३।४८ ॥

दी— । पतस्माद्विहितस्य आतः स्थाने अत इद्वा स्यात् । गङ्गाका—गङ्गिका । बहुव्रीहेर्भाषित पुंस्कत्वात् ततो विहितस्य नित्यम् । अज्ञाता खट्वा अखट्विका । शेषिके तु विकल्पः एव ।

अकार in place of आकार of an अभाषितपुंस्क word becomes option-ally इकार when fem affix टाप् (आप्) follows. Thus गङ्गा/एव इति स्तार्थे के सति (“केऽणः” इति) ऋस्ते च भवति गङ्गाका—गङ्गिका । A बहुव्रीहि co-

mpound is a भाषितपुंस्क, so इत् under above conditions is नित्य after it by the rule “प्रत्ययस्यात् कात् ।” Thus अविद्यामाना खट्वा यस्याः इति अखट्वा ; ततः “गोस्त्रियोःपसर्जनस्” इति ऋस्, ततः टापि, अज्ञातार्थके सति, “केऽणः” इति ऋस्, पुनः टापि अखट्टिका । But when there is कप् here in the बहुव्रीहि by the rule “शेषादिभाषा” (see under बहुव्रीहि समास) then इत् is optional here, yeilding अखट्टिका + अखट्वाका (for reasons see मितभाषिणी below.)

मित—। “उदीचामातः स्थाने—” इति वर्तते । यकपूर्वायाः इति तु नास्तीव । भाषितः पुमान् अनेन इति भाषितपुंस्कः, न तादृशः ; तस्मात् । तदाह—“एतस्माद्विहितस्य आतः स्थाने” इत्यादि ॥ गङ्गाशब्दात् कः । ततः “केऽणः” इति ऋस्-सति आतः स्थाने अकारस्य सत्वात् इत्वविकल्पः—गङ्गाका—गङ्गिका इति ॥ “अनेकमन्यपदार्थे” इति सूत्रात् बहुव्रीहौ शब्दस्य त्रिलिङ्गविशेषविघ्नत्वात्, भाषितपुंस्क एव, ततः अस्य भाषितपुंस्कत्वात् स्त्रे अप्राप्ते “प्रत्ययस्यात् कात्—” इति नित्यमित्वम् एव । अविद्यामाना खट्वा यस्याः इति “नजोऽन्यार्थानाम्—” इति वार्त्तिकेन बहुव्रीहौ कवभावे अखट्टुशब्दः । अखट्टुशब्दे “गोस्त्रियोः—” इति ऋस्, ततः स्त्रीविशेषणत्वात् टापि सति, सुपिच, “केऽणः” इति ऋस्, पुनश्च टापि अखट्टिका । अत्र बहुव्रीहौ अखट्टुशब्दस्य भाषितपुंस्कत्वात् इत्वविकल्पो न स्यात् ॥ “शैथिके कपि” इति—अत्र बालमनोरमा एव द्रष्टव्या यथा “न स् खट्टुस् इत्यवस्थायां कपि, सुबलुक् । प्रत्ययलक्षणेन भागद्वयस्य सुवन्तत्वात् ‘नजोऽन्यार्थानाम्—’ इति बहुव्रीहिसमासः । ‘समासान्तः’ इत्यन्वयसंज्ञावत्वात् कवन्तस्यैव समासत्वम् । ततश्च अखट्टाकशब्दे अखट्टा इत्यंशस्य उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तसमासरूपप्रातिपदिकत्वाभावात् ‘गोस्त्रियोः—’ इति ऋस् न भवति । नापि “केऽणः” इति ऋस्, “न कपि” इति निधेधात् ; किन्तु ‘आपोऽन्यतरस्याम्’ इति ऋसविकल्पः । तत्र खट्वाशब्दात् विहितस्य प्राग्वर्त्तिनः टापः अभाषितपुंस्कात् विहितत्वेन तत्स्थानिकऋसाकारस्य अयम् इत्वविकल्पः भवत्येव । ‘आपो—’ इति ऋसाभावपक्षे तु अखट्टाक इत्येव ; अतश्च दीक्षितः आह—“शैथिके कपि तु विकल्प एव” ।

४६८ । आदाचार्याणाम् । ७।३।४६ ॥

दी—। पूर्वसूत्रविषये आदा स्यात् । गङ्गाका । उक्तपुःस्कात् शुभ्रिका ।

Eng.—Easy.

मित—। ‘पूर्वसूत्रविषये’ इत्यादि—अभाषितपुंस्कात् विहितस्य आतः स्थाने अतः आत् वा स्यात् इत्यर्थः ; ततः गङ्गाका स्यात् ॥ शुभ्रशब्दः भाषितपुंस्कात् एव ततः टापि के च सति, “केऽणः” इति ऋस्त्वे च सति पुनः टापि शुभ्रिका । अत्र भाषित-पुंस्कलात् सूत्रे अप्राप्ते “प्रत्ययस्यात्कात्—” इति अतः नित्यमिलमेव ।

४६९ । अनुपसर्जनात् । ४।१।१४ ॥

दी—। अधिकारोऽयम् । “यूनः तिः” इत्यभिधाय्य (अधिकारो-यम्) । अयमेव स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिं ज्ञापयति ।

This is an अधिकार सूत्र and its अधिकार (jurisdiction) goes up to the sutra “यूनक्ति” (Sutra 531). This rule indeed implies तदन्तविधि in स्त्रीप्रत्यय (i.e. in the matter of feminine affixes)—thus says भाष्यकार । ‘अनुपसर्जनात्’ here implies that स्त्रीप्रत्यय comes after when the word is उपसर्जन also, in the prior rules ; so also in the rule “बनो रच” we get तदन्तविधि । Generally however the varṭika “समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधेः प्रतिषेधः” does not allow तदन्तविधि in स्त्रीप्रत्यय ।

मित—। सुगमा ॥

४७० । टिड्ढाणञ् द्वयसजदघ्नञ् मात्रञ्चतयप् ठक्ठञ्क्ञ् क्वरणः ।

४।१।१५ ॥

दी—। अनुपसर्जनं यट्ठिदादि तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकम् ततः स्त्रियां ङीप् स्यात् । कुरुचरी । नदट्—नदी । उपसर्जनत्वात् नेह—बहु-कुरुचरा ॥ वक्ष्यमाणा इत्यत्र टिड्ढात् उगित्वाच्च ङीप् प्राप्तः । दहटो

हित्वेन 'लाश्रयमनुबन्धकार्यं' नादेशानाम्' (परिभाषा) इति ज्ञापनान्न भवति । शनः शानच् शित्वेन क्वदिनुबन्धकार्येपि 'अनलविधौ' इति निषेधज्ञापनद्वय । सौपर्ण्यो ; ऐन्द्रो ; औत्सी । ऊर्ध्वयसी ऊरुद्वी—ऊरुमात्री, पञ्चतयो, आक्षिकी, लावणिकी, यादवरी, इत्वरी । "ताच्छीलिकेणेपि"—चौरी । "नञस्तञ्जीककृत्युस्तदण तलुनानामपसंख्यानम् (बां)—स्त्रैशी, पौस्ती, शाक्तीकी, याष्टीकी, आद्यङ्कुरणी, तस्थी—तलुनी ॥

An अकारान्त प्रातिपदिक (crude word) which is not an उपसर्जन (i.e., not subordinated in a बहुव्रीहि समास mainly) and which ends in the affixes having ट इत् or ढ or अण् or अञ् &c., takes ङीप् in the feminine. Thus कुरुचरी with ङीप् in the feminine for here we have ट-इत् प्रत्यय । Similarly नदद् + अच् = नदी with ङीप् in the fem.

In case of the word वक्ष्यमाणा, ङीप् is due in the fem., for शानच् here coming in place of लृट् is by स्थानिवत्त्व, ट-इत् and उगित् as well. But we do not get ङीप् here for स्थानिवत्त्व cannot be counted in such cases. The reason is in the rule "यासुट् परस्मैपदेषु उदात्तो ङिच्"; specification of ङित् of यासुट् coming in place of लिङ् which is already ङित् implies that here स्थानिवत्त्व does not take place, for then further ङित्वविधान would have been unnecessary, thus the परिभाषा "लाश्रयम् अनुबन्धकार्यं आदेशानां न भवति"—i.e., enjoining with reference to अनुबन्ध in the matter of ल i.e., tenses, is not to come in place of their आदेश as well—prohibits टित् or उगित् of शानच् coming in place of लृट् । Further शित्वविधान of शानच् coming in place of आ which is already शित् by the rule "इलः अ शानञ्जी" implies that there is prohibition of स्थानिवत्त्व in the matter of अनुबन्धकार्य by 'अनलविधौ' in the rule "स्थानिवदादिशोऽनलविधौ" । So in वक्ष्यमाणा we get अजादिलक्षण टाप् and not ङीप् ॥ Then सौपर्ण्यो being ढक्-

प्रत्ययान्त by the rule “स्त्रीभ्यो ङक्” takes ङीप् ; similarly ऐन्द्री being अजन्त, औत्सी being अजन्त and so on.

Then ङीप् comes after च प्रत्ययान्त words which take च in the sense of तदस्य शीलम् । Thus चुराशीलमस्याः gives चोरी for it ends in च (by “छवादिभ्यो णः” where there is अनुवृत्ति of ‘शीलम्’) । Similarly the Varttika ‘नञ् सञ्—’ says that नञन्त, सञन्त ईकगन्त and खान-प्रत्ययान्त words and the words तरुण and तलुन also take ङीप् in the feminine.

[N.B.—तरुण and तलुन being included in the गौरादि list is to take ङीष्, but this Varttika directs ङीप् ; the difference will be in स्वर only.]

मित— । टित्, ड, णञ्, अञ्, इयसच्, इयञ्, मावच्, तरप्, ठक्, ठञ्, कञ्, कर्प्, एषां समाहारः । ततः पञ्चम्यैकवचनम् । प्रत्ययसङ्घर्षपरिभाषया एतत्प्रत्ययान्तात् प्रातिपदिकात् इत्यर्थः । “अजायतः—” इति सूत्रात् ‘अतः’ वर्तते एव तच्च ‘प्रातिपदिकात्’ इत्यस्य विशेषणम् । ‘अनुपसर्जनात्’ इत्यधिकारस्य अस्थेव । स्याधिकारस्यापि वर्तते । तदाह—“अनुपसर्जनं यद्विदादि तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकम्” इत्यादि ॥ कुरुषु चरतीति कुरुपपदात् ‘चरेटः’, टित्त्वात् स्त्रियां ङीप् ; एवं नदी अपि ॥ वचः + लृट्, स्थाने (?) शानच् कर्मणि = वल्यमाणा ; “लृटः सद्वाः” इति सूत्रेण लृटः शान-जादेशः । अत्र तु लृटः टित्त्वात् उगित्वाच्च तत्स्थानिकस्य शानजपि तादृशः एव, ततः तदन्तात् प्रातिपदिकात् ङीप् प्राप्नोति सत्यम् । किन्तु “लाश्रयम् अनुवन्धकार्यम् आदेशानां न भवति” इति परिभाषया लट्लकाराश्रितं ट-इत्-अनुवन्धकार्यं तदादेशस्य शानचः न स्यात् । अत्र किं प्रमाणमित्युत्तरमाह—“यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिञ्” इति सूत्रे ङिञाश्रितस्य यासुडागमस्य ङिञेपि पुनः ङिञ्विधानात् प्रायते यत् “लाश्रितमनुवन्धकार्यम् आदेशानां न” इति । पुनश्च “इलः अः शानजुभौ” इति सूत्रे च शितः ‘आ’ इत्यस्य ‘शानच्’ इति शित्विधानात् प्रायते कचित् अनुवन्धकार्यं स्थानिवत्त्वं नास्थेव, अनुवन्धविधौ इति निषेधात् । “तथा च वल्यमाणा इत्येव टित् उगित् अनु-

वन्धकार्ये 'अनल्विधौ' इति निषेधप्रत्यूह्या स्थानिवत्त्वाभावेन टिस्त्रौगिस्त्रयोरभावात् न ङीप् — (इति वालमनोरमा) । अत्र वालमनोरमास्थम् इदमपि स्मर्तव्यम् — "लाग्रयमनुवन्धकार्येनादिशानाम्" इत्यत्र यासुटो ङिच् न आपकम् । तस्य तिप्-सिप्-मिवर्धत्वात् । न हि लिङादेशत्वेपि तिप्-सिप्-मिवां ङिच् स्थानिवत्त्वलभ्यम् । "इलः अः शानच् हौ" इति सूत्रे भाष्ये 'ङिच् पिन्न, पिञ् ङिच्' इति प्रपञ्चितत्वात् । तथा अः शानचः शिचमपि न लिङ्गम् । तत्र शिचस्य भाष्ये आपकत्वे "सिंहपिञ्" इति ह्रस्वपितृस्य तातङी ङित्स्य च वैयर्थ्यमिति भाष्ये दूषणाभिधानाच्च । तस्मात् वन्ध-माणा इत्यत्र ङीवैवयुक्तः, टाप् त्वसाधुरेव । अजादित्वात् टाप् इति वा कथञ्चित् समा-धेयम् ॥ सुपर्णायाः अपत्यं स्त्री इति "स्त्रीभ्यो ङक्" इति ङक्ति ङीपि च प्राप्ते सौ-पर्णेयी ; एवं वैनतेयी । इन्द्रः देवतास्याः इति "सास्य देवता" इति अणि सति स्त्रियाम् ङीप् । उत्सस्य ऋषिविशेषस्य अपत्यं स्त्री इति उत्सादित्वात् अङि ङीपि च औत्सी ॥ पञ्च अवयवा अस्याः इति "सख्यायाः अवयवे तयप्" ततः ङीप् इति पञ्चतयी । अस्मैर्दीव्यति इति ङक्ति ङीपि च आचीकी । लवणं पण्यमस्याः इति ङङि च लावणिकी इत्यादि सुगमम् ॥ ताच्छीलिके णेपि ङीप् । चुरा शीलमस्य इति 'शीलम्' इत्यनुङ्गत्वात् "कृत्वादिभ्यो णः" इति णे सति ङीपि च चौरी इति ॥ एवं नञ्-सञ् ईकक् प्रत्ययान्तात् ङीप् एव । तरुणतल्लुगशब्दयोः गौरादित्वात् ङीपि प्राप्ते अनेन वार्तिकेन ङीवैव विधीयते—फलं तुल्यं, किन्तु स्त्रे विशेषो वर्तते एव ॥

४७१ । यञश्च । ४।१।१६ ॥

दी— । यजन्तात् स्त्रियाम् ङीप् स्यात् । अकारलोपे कृते—

After a यजन्त word ङीप् is attached in the feminine. Thus गर्गस्य अपत्यं स्त्री = गर्ग + यञ् ('गर्गादिभ्यो यञ्') = गर्गा by आदि हङ्गि + ङीप् = गर्गा + ङीप् (the last अकार eliding by the rule "यस्मैति च" ; hence our author says अकारलोपे कृते) = गर्गी with यलोप by the next rule.

मित— । 'यञ्' इति प्रत्ययस्य "टिङ्ठाणञ्—" इति पूर्वसूत्रे यङ्गणे उचितेपि घृग्यङ्गणम् उत्तरसूत्रे ("प्राचांश्च तद्धितः" इत्यत्र) 'यञ्' इत्यस्य अनुवृत्त्यर्थम् ॥ गर्गस्य

अपत्यं स्त्री इति “गर्गादिभ्यो यञ्” इति यञि आदिह्रस्वी च, ततः यस्तीति च गकारात्
अकारस्य लोपे कृते आह—

४७२ । हलस्तद्धितस्य । ६।४।१५० ॥

दी— । हलः परस्य तद्धितयकारस्य उपधाभूतस्य लोपः स्यात् इति
परे । गार्गी । “अनपत्याधिकारस्थत्वात् न ङीप्” (वां)—दीपे भवा
द्वेष्ट्या । अधिकारग्रहणात् नेह—देवस्यापत्यं देव्या । “देवादयस्त्र्यङ्गी”
इति हि यञ् प्राग्दिव्यतीयः न तु अपत्याधिकारपठितः ।

A तद्धित-यकार coming after a हल् letter and being an उपधा
(penultimate), elides when ई follows. Thus गार्गी + ङीप् = गार्गी
with य elided. Here first we have अकारलोपः (see preceding rule)
and then we have यकारलोपः । A question may arise that if अकार
first elides how can then यकार be an उपधा ? On this the answer
will be अलोप is treated as असिद्ध (as if not taken place) in the matter
of यलोप by the rule “सिद्धवदवाभात्” (६।४।१२) ।

The Varttika “अनपत्याधिकारत्वात् न ङीप्” declares that ङीप् does
not come after यञन्त words if that यञ् is outside the jurisdiction of
अपत्यप्रत्ययः । Thus दीपे भवा = द्वेष्ट्या । Owing to the saying of ‘अधिकार-
स्थत्वात्’ in the Varttika there is also no ङीप् after दैव्यं got with यञ्
in the sense of अपत्य, for this यञ् by the Varttika “देवादयस्त्र्यङ्गी” is
outside अपत्याधिकार it being a प्राग्दिव्यतीय rule (i.e., extending as far
as the rule “तेन दिव्यति—” &c).

नित— । ‘हलः’ इति कञ्च परशब्दयोगे पञ्चमी । पूर्वसूत्रात् यञः वर्धते; तच्च
‘तद्धितस्य’ इत्यस्य विशेषणम् । “यस्तीति च” इत्यतः इति अस्ति ; “सुथेतिथ्यगस्य—”
इति सूत्रात् उपधायाः अस्ति; तथा “ङी ङीपो कट्ठाः” इति सूत्रात् लोपः वर्धते ; ततः
आह—‘हलः परस्य तद्धितयकारस्य’ इत्यादि ॥ ततः गार्गी + ङीप् = गार्गी । अत्र

प्रथमम् अलोपः ततः यलोपः ; अन्यथा यकारस्य ईत्परत्वं न स्यात् । ननु अलोपे कृते यकारस्य उपधात्वं कथं सिद्धम् ? इत्यवोचरमाह—अलोपस्य आभीयत्वेन असिद्धत्वात् यकारस्य उपधात्वं सुस्थिरमेव ॥ 'तस्यापत्यम्' इत्यपत्याधिकारभिन्नयञन्तात् ङीप् न स्यात् इति आह—“अनपत्या” इति वार्तिकेन ; तथा च काशिका—“अपत्यग्रहणं कर्तव्यम् । इह माभूत् । दीपादनुसमुद्रं यञ्—इष्या” । अत्र काशिकादौ अपत्यग्रहणेन अपत्याधिकारपरत्वं बोध्यम् इति—मनोरमायां स्पष्टम् ॥ वार्तिके अधिकारग्रहणात् दैव्या इत्यत्र यञन्तत्वे सत्यपि अस्य यञः अपत्याधिकारवहिर्भूतत्वात् ङीप् न स्यात्, इत्याह—“देवादयञ्जौ” इति हि प्राग्निदिव्यतौयः न तु अपत्याधिकारपठितः” ॥

४७३ । प्राचां षक तद्धितः । ४।१।१७ ॥

दी— । यञन्तात् ष्को वा स्यात् स्त्रियाम्, स च तद्धितः ।

After a यञन्त word ष्क (i.e., आयन) optionally comes in the feminine and this is to be treated as a तद्धित affix.

मित— । 'यञः' इति वर्जते, तद्वाह—'यञन्तात्' इत्यादि ॥ 'ष्क' इति सौतः विभक्ताभावः ।

४७४ । षः प्रत्ययस्य । १। । ६ ॥

दी— । प्रत्ययरूपादिः षः इत् स्यात् ।

Then ष at the beginning of a प्रत्यय elides. Thus in ष only फ remains.

मित— । सुगमा ।

४७५ । आयनेयीनीयियः फढखल्लघां प्रत्ययादीनाम् । ७।१।२ ।

दी— । प्रत्ययादिभूतानां कादीनां क्रमात् आयन्नादयः आदेशाः स्युः । तद्धितान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वम् । पितृत्वसामर्थ्यात् णे.शोक्तेऽपि स्त्रीत्वे “विद् गौरादिभ्यश्च” इति वक्ष्यमाणो ङीप् । गार्वायणी ॥

आयन, एय, ईन, ईय and इय respectively come in place of फ, ढ, ख, ल and घ when these are at the beginning of a प्रत्यय । Thus

for क we get आयन । And this being तद्धित is a प्रातिपदिक by the rule “कृतद्धितसमासाश्च” । And being a प्रातिपदिक and being पितृ-प्रत्ययान्त takes ङीष् in the feminine by the rule “पितृगौरादिभ्यश्च” (*infra*). Though क is made in स्त्रियाम्, still here पितृ indicates that ङीष् by the गौरादि rule is to come after this. Thus we get गार्गायणी also here.

मित ।— सुगमा ।

४७६ । सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः । ७।१।२८ ॥

दी— । लोहितादिभ्यः कत शब्दान्तेभ्यः यजन्तेभ्यः नित्यं षः स्यात् । लौहित्यायनी । कात्यायनी ।

लोहितादि words extending as far as the word ‘कत’ ending in यञ् takes ष always after these when fem. affix follows. This लोहितादि is under the गर्गादि list. Thus लौहित्यायनी and कात्यायनी ।

मित— । लौहितादिः गर्गायन्तर्गणः “गर्गादिभ्यो यञ्” इत्यत्र च द्रष्टव्यः । कतः अन्तः यस्मिन्, तेभ्यः । शकत्वादित्वात् पररूपम् बोध्यम् । “षः तद्धितः” इति च वसति । तदाह— “लोहितादिभ्यः कतशब्दान्तेभ्यः नित्यं षः” इति ॥ लोहित-स्यापत्यं स्त्री इति गर्गादियजिज्जते, यजन्तात् षः, तस्मिन् अयन्नादेशे “यस्मैतिच” यकारात् अकारस्य लोपे च सति लौहित्यायनी इति । पिलात् ङीष् । एषं कात्यायनी ॥

४७७ । कौरव्यमाण्डू काभ्यां च । ७।१।२९ ॥

दी— । आभ्यां षः स्यात् (?) स्त्रियोम् । क्रमेण टाव्हीषोरपवादः । “कुर्वादिभ्यो रायः” । कौरव्यायनी । “ढक् क मण्डूकात्” इत्यश् । मण्डूकायनी । “आसुरे रूपसंख्यानाम्” (षत्व्य उपसंख्यानाम् इति) । आसुरायनी ।

ष comes after these words when the fem. affix follows. In कौरव्य, the affix टाप् was due in the feminine and in मण्डूक, ङीष्

was due by the rule “टित्दानञ्—” and these are being barred here by ऋ । Now the author shows how टाप् and डीप् respectively after these words are barred by quoting the rules of their formation e.g. “कुर्वादिभ्योऽणः” and “ढक् च मण्डूकात्” । The word चासुरि also takes ऋ when feminine affix follows after it. Thus we get चासुरायणी ।

नित— । क्रमेणेति—“कुर्वादिभ्योऽणः” इति कौरव्य शब्दस्य स्त्रियां टापि प्राप्ते, “ढक् च मण्डूकात्” इति मण्डूकशब्दस्य “टित्दानञ्—” इति च प्राप्ते, अनेन सूत्रेण स्त्रियाम् ऋः विहितः । ततश्च पिच्चात् डीप्, “पिद्गोरादिभ्यश्च” इति ॥ अन्यत् सुगमम् ॥

५७८ । वयसि प्रथमे । ७।१।२० ॥

दी— । प्रथमवयोवाचिनः अदन्तात् स्त्रियां डीप् स्यात् । कुमारी । “वयस्यचरमे” इति वाच्यम् (वा)—वधूटी । चिरगटी । वधूटचिरगटशब्दौ यौवनवाचिनौ अनयोः द्वितीयवयोवाचित्वात् सूत्रेण अप्राप्तौ (वास्तिके ‘वयसि अचरमे’ इति उक्तम्) ॥ अतः किम्—शिशुः । “कन्यायान्” ; (डीप् न इत्यर्थः) ; “कन्यायाः कनीन च” (सूत्र १११६) इति निर्देशात् । (अत्र सूत्रे सूत्रकारेण एव ‘कन्यायाः’ इति उक्तत्वात् कन्याशब्दस्य डीप् न इति विज्ञायते) ।

अकारान्त words denoting first stage of life takes डीप् in the feminine. Thus we get कुमारी with डीप् from कुमार । The Varttika says that instead of वयसि प्रथमे we should say here वयसि अचरमे i.e., after अदन्त words not denoting last stage of life डीप् comes in ; so we get वधूटी and चिरगटी with डीप् in the feminine from the words वधूट and चिरगट denoting youth i.e., second stage of life.

[N B.—Some divides our life into three stages e.g., कौमार, यौवन and बाल्यक, others into 4 stages e.g., कौमार, यौवन, प्रौढ and बाल्यक] ।

Why do we say अतः here i.e., अदन्तात् in the Vritti?—Witness व्रिणुः here though it denotes first stage of life, still not being अदन्त it does not take ङीप् in the fem. The word कन्या though indicating first stage of life still does not take ङीप् in the fem. This is owing to the Sutrakara's use of the word 'कन्याया' without ङीप् in the sūtra 'कन्यायाः कर्त्तव्यं च' ।

मित— । अतः 'अतः' इति वर्त्तते ॥ सूत्रार्थश्च यथा—'प्रथमे वयसि वर्त्तमानं यत् प्रातिपदिकं अदन्तं ततः स्त्रियाम् ङीप् प्रत्ययो भवति—' इति ॥ अन्यत् सुगमम् ॥

४७६ । द्विगोः । ४।१।२१ ॥

दी— । अदन्तात् द्विगोः ङीप् स्यात् । त्रिलोकी । अजादित्वात् त्रिफला, त्रयनीका सेना ।

ङीप् comes in the fem. after अकारान्त words of द्विगु समास । Thus त्रयाणां लोकानां समाहारः=त्रिलोकी with ङीप् by this rule. And the Varttika "अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियाम् ङीप्" directs स्त्रीत्व of अकारान्त द्विगु words. Why then do we get त्रिफला from त्रयाणां फलानां समाहारः । This is because त्रिफला is read in the अजादि list. Similarly अजादित्वात् we get त्रयनीका in त्रयनीका सेना ।

मित— । अदन्तोत्तरपदस्य द्विगोः स्त्रियामिष्टत्वात् अनेन सूत्रेण ङीप् एव विधीयते । तेन त्रिलोकी, पञ्चपूली, पञ्चवटो, पञ्चाङ्गी इत्यादि सिध्यति । त्रिफला, त्रयनीका इति तु अजादित्वात् टापि सिध्यति ; तथा च काशिका—'कथं त्रिफला ? अजादिषु दृश्यते' ॥

४८० । अपरिमाणविस्ताचित कम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि ।

४।१।२१ ॥

दी— । अपरिमाणान्तात् विस्ताद्यन्नाच्च द्विगोः ङीप् न स्यात्, तद्धितलुकि । (तद्धितलुक् दर्शयति—) पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाशवा । आर्ही-

षष्ठक् । “अध्यधपूर्वात् द्विगोलुगसंज्ञायाम्” इति लुक् ॥ द्वौ विस्तौ पचति द्विविस्ता । द्वयाचिता । द्विकम्बलया । परिमाणान्तात्त द्वयादुको ॥ तद्धितलुकि किम् ? समाहारे पञ्चाश्वी ॥

When there is elision of a तद्धितप्रत्यय after a द्विगुसमासयुक्त पदन्त word not denoting परिमाण (measure) also ending in the words विस्त, आचित and कम्बल्य we do not get डीप् in the fem. ‘The author shows तद्धिलुक् here thus पञ्चभिरश्वैः क्रीता इति पञ्चाश्वी । Here there is आर्हयि ठक् प्रत्यय, then this elides by the rule “अध्यधपूर्वात्—”; so we do not get डीप् in पञ्चाश्वी । Similarly द्विविस्ता &c. are formed (see mitabh); द्विगु words ending in परिमाणवाचक words take डीप् thus we get द्यादुकी । Why do we say तद्धितलुकि in the sutra?—Witness पञ्चाश्वी with डीप् here there is no तद्धितलुक् but समाहार, so डीप् comes in.

मित— । अत्र ‘द्विगोः, डीप्’ इति पूर्वसूत्रात् अनुवर्तते । प्रातिपदिकात् इति तु वर्तते एव । तदाह—अपरिमाणान्तात् विस्तद्यान्ताच्च द्विगोः डीप् न, तद्धितलुकि सति । तद्धितलुकम् एव दर्शयति—‘पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वी’ इत्यनेन । अत्र ‘आर्हयि’ अगोपुच्छसंख्यापरिमाणात् ठक्’ इत्यधिकारि ‘तेनक्रीताम्’ इति ठक् भवति । तस्य च टकः “अध्यधपूर्वात्”—इति लुक् च । अत्र पूर्वसूत्रेण डीप् न, अपरिमाणान्तद्विगुत्वात् । अत्र बालमनोरमास्यभिदमपि द्रष्टव्यम्—” नन्वत्र ‘द्विगोः’ इति प्राप्ते डीप्नि-विधेयि “टिड्ढाणञ्—” इति-ठक्निमित्तको डीप् दुर्वारः । शाभ्यां शताभ्यां क्रीता ‘विशता’ इत्यत्र “संख्यायाः अतिशदन्तायाः” इति कनः ‘अध्यधै—’ इति लुकि, ‘अपरिमाण—’ इति निषेधस्य चरितार्थत्वात् इति चेत् ? सत्यम् । “टिड्ढाणञ्—” इत्यत्र प्रत्यासत्त्या टिड्ढाणञादीनां यः अकारः तदन्तमिति विवक्षितम् । पञ्चाश्वशब्दस्यायं ठगवयवाकारान्तः न भवतीति न दोषः” ॥ विस्तादिशब्दानां परिमाणवाचित्वे अपरिमाण इत्यनेन अप्राप्तेः पृथग्युक्तम् ॥ द्विविस्ता इत्यत्र “तद्धितार्थ—” इति द्विगुः । “सम्भवव्यवहरतिपचति” इति सूत्रेण ठक् । तस्यै “अध्यधै—” इति लुक् । ततः डीप्निषेधे टापि द्विविस्ता ॥ “आचितौ दश भावाः” इत्यमरः । द्वौ

आचिती वहतीति प्राग्बतीयः ठञ्, तस्य “अध्वर्ध—” इति लुकि ङीपनिषेधे च द्वाचिता इति रूपसिद्धिः ॥ कम्बलस्य प्रकृतिभूतं द्रव्यं कम्बल्यम् । द्वाभ्यां कम्बल्याभ्यां क्रीता इति द्विकम्बल्या, पञ्चाद्वावत् प्रक्रिया ॥ परिमाणं वाचकात् आदकौ पचतीति द्वादकौ । सूत्रे तद्धितलुकि इति कथमुक्तम् ? तदाह—समाहारि योले तु ङीपि सति पञ्चाशौ दशाशौ इत्यादि सिद्धत्वेन ।

४८१ । काण्डान्तात् क्षेत्रे । ४।१।२३ ॥

दी— । क्षेत्रे यः काण्डान्तो द्विगुः ततः न ङीप् तद्धितलुकि । द्वेकारणे प्रमाणस्यः द्विकारणं क्षेत्रभक्तिः । “प्रमाणे द्वयसच्—” इति विहितस्य मात्रः “प्रमाणोऽक्षः द्विगोर्नित्यम्” इति लुक् । क्षेत्रे किम् ?—द्विकारणो रज्जुः ॥

A digu ending in the word काण्ड and referring to क्षेत्र (field or portion thereof), does not take ङीप् if there is elision of तद्धित-प्रत्यय in it. Thus we get द्विकारणं without ङीप् while referring to some portion of क्षेत्र । Here is लुक् of the तद्धित affix मात्रच् (as stated by the author above). If not implying क्षेत्र then the word takes ङीप् as in द्विकारणी रज्जुः; here also the तद्धित affix मात्रच् elides and then there is ङीप् by the rule “द्विगोः” ।

मित— । “द्विगोः” इति “न तद्धितलुकि” इत्यप्यत्र वर्धते । तदाह—‘क्षेत्रे यः काण्डान्तो द्विगुः ततः न ङीप्’ इत्यादि ॥ उदाहरणं यथा—द्विकारणं । अतः ‘क्षेत्रभक्तिः’ इति वचनं ‘क्षेत्रे’ इति बोधनार्थम् उक्तम् । अत्र तद्धितलुकं दर्शयति—“प्रमाणे द्वयसच्—” इति विहितस्य इत्यादिना ॥ यदि क्षेत्रं न योक्तव्यं, तदा तु काण्डात् द्विगोः ङीप् भवत्येव, यथा द्विकारणी रज्जुः । अत्रापि मात्रचि सति तस्य लुकि च ‘द्विगोः’ इति ङीप् । ततः आह—‘क्षेत्रे किम् ?’ इत्यादि ॥

४८२ । पुरुषात् प्रमाणेऽन्यतरस्याम् । ४।१।२४ ॥

दी— । प्रमाणे यः पुरुषः तदन्तात् द्विगोः ङीप् वा स्यात् तद्धितलुकि । द्वौ पुरुषौ प्रमाणं यस्याः सा द्विपुरुषी—द्विपुरुषा वा परिखा ।

A द्विगु ending in the word पुरुष denoting some प्रमाण, takes ङीप् optionally in the fem. Thus we get द्विपुरुषी and द्विपुरुषा वा परिखा (a moat equalling the height of two person's height). Here also the प्रमाणप्रत्यय मातृच् elides as above i.e., as in the prior rule ; and the present rule applies.

मित— । अनुवृत्तिस्तु पूर्वसूत्रवद्वा बोध्या । अत्रापि प्रमाणप्रत्ययस्य मातृच् पूर्व-
वत् लुक् । ततः सूत्रस्यास्य प्रवृत्तिः ॥

४८३ । ऊधसोऽनङ् । ५।४।१३१ ॥

दी— । उधोऽन्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशः स्यात् स्त्रियाम् । इत्यनङि-
कृते डाप्—ङीप्—निषेधेषु प्राप्तेषु—

A बहुव्रीहि compound ending in the word ऊधस् takes अनङ् in the feminine, i.e., when fem. affix follows. Now in कुण्डोचन् the optional डाप् by the rule “डावुभाभ्याम्”—and optional ङीप् by the rule “अन उपधालोपिनो—” are first barred by the rule “अन्त्रेभ्यो ङीप्” । Then this नान्तलक्षण ङीप् also is to be prohibited by the rule “अनो बहुव्रीहिः” and we look forward—

मित— । ‘डाप्-ङीप्’ इत्यादि । कुण्डोचन् इत्यत्र “डावुभाभ्याम्” इति वैकल्पिकस्य डापः, “अन उपधालोपिनः” इति वैकल्पिकस्य ङीपस्य बाधकभूतस्य “अन्त्रेभ्योः” इति सूत्रस्य प्राप्तौ, ततश्च “अनो बहुव्रीहिः” इति नान्तलक्षणङीपोपि बाधकसूत्रे प्राप्ते सति आह—

४८४ । बहुव्रीहेरुधसो ङीप् । ५।१।२५ ॥

दी— । ऊधोन्तात् बहुव्रीहेः ङीप् स्यात् स्त्रियाम् । कुण्डोचनी ।
स्त्रियाम् किम् ?—कुण्डोचोघेनुकम् ? इह अनङ् अपि न । तद्विधौ
“स्त्रियाम्” (वां) इत्युपसंख्यानान्तात् ।

A बहुव्रीहि ending in the word ऊधस् takes डीप् in the fem. Thus we get in कुण्डम् इव 'ऊधो यस्याः = कुण्ड + ऊधस् + अनङ् = कुण्डोधन् + डीप् = कुण्डोधी by the rule "अङ्गोपीनः" । Why do we say स्त्रियाम् in the Vritti ?—Witness कुण्डो धैनुकम् i.e., a herd of cows having kunda-like udders. Here as कुण्डोधम् refers to धैनुकम् in the neuter (धैनुनां समूहः इति "अधितहसिधिनोऽठक्" इति ठक् ; ठक्च "इसुसुक्तान्तात् कः" इति कादेशः), no डीप् owing to non-reference to fem. gender, no अनङ् also comes for there is no reference to fem. gender here, there being स्त्रियाम् in the above rule also, and the varitika 'स्त्रियाम्' says that this is to be taken in the अनङ् विधि after the word ऊधस् in the बहुव्रीहि ।

मित—। कुण्डमिव ऊधः यस्याः सा कुण्डधन् + डीप् = कुण्डोधी, "अङ्गोपीनः" इति सूत्रेण ॥ 'स्त्रियाम्' इति वृत्तौ किमर्थम् उक्तम् ? कुण्डोधः इति नपुंसके सति डीप् अनङ् च यथा न स्यात् तदर्थम् । धैनुनाम् समूहः इति "अधितहसिधिनोऽठक्" इति ठकि तस्य "इसुसुक्तान्तात् कः" इति, के सति धैनुकम् इति । नपुंसक-धोतनाय 'धैनुकम्' इति उक्तम् । अत्र स्त्रीत्वाभावात् डीप् न अनङ् अपि न, तत्र "अनङ्विधी" "स्त्रियाम्" इति वार्तिकेन स्त्रियाम् इत्यस्य वृत्त्यात् ॥ बहुव्रीहिरित्येव अत्रापि ज्ञेयम्, अन्यत्र तत्पुरुषे पीनोधाः प्रातोधाः इत्यादौ डीप् न स्यात् ॥

४८५ । संख्याव्ययादे डीप् । ४।१।२६ ॥

दी—। डीषोपवादः । द्व्यूङ्गी । अत्यूङ्गी । बहुव्रीहेरित्येव—ऊधोऽतिक्रान्ता अत्यूधाः (अत्र बहुव्रीहिसमासाभावात् अनङ् डीषी न भवतः) ।

In a बहुव्रीहि समास if a numeral or an अव्यय precedes the word ऊधस् then it takes डीप् । This bars डीप् । So we get द्व्यूङ्गी &c. All this applies to बहुव्रीहिसमास only. Witness अत्यूधाः without डीप् &c. in तत्पुरुषे ।

मित—। सुवसा ॥

४८६ । दामहायनान्ताच्च । ४।१।२७ ॥

दी— । संख्यादेर्वहुव्रीहेर्दामान्तात् हायनान्तात् च ङीप् स्यात् । दामान्ते डाप्—प्रतिषेधयोः (‘डावुभाभ्याम्—’ इति डाप्, “अनोवहु—” इति ङीप् प्रतिषेधस्य च) प्राप्तयोः, हायनान्ते (अदन्तत्वात्) टापि प्राप्ते वचनम् । द्विदाम्नी । अव्ययग्रहणाननुवृत्तेः ‘उद्दामा वड्वा’ इत्यत्र डावनिषेधावपि पक्षे स्तः ॥ द्विहायनी वाला ॥ “त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य णत्वं चाव्ययम्” (वां) । “वयोवाचकस्यैव हायनस्य ङीव्णत्वं चेप्यतेः” (वां)—त्रिहायणीचतुर्हायणी । वयसोऽन्यत्र—द्विहायना त्रिहायना, चतुर्हायना शाला ।

A बहुव्रीहि preceded by some संख्यावाचक words and ending in the word दामन् or हायन takes ङीप् in the fem.; बहुव्रीहि words ending in दामन् is to take optional डाप् by the rule “डावुभाभ्याम्—” and optional ङीप् by “अनः उपधालोपिनः” and ङीप् प्रतिषेध by the rule “अनो बहुव्रीहिः”, all these are barred by ङीप् in the present rule; and बहुव्रीहि words ending in हायन was to take अदन्तलक्षणाट् and that is barred by ङीप् here. So we get द्विदाम्नी with ङीप् for the बहुव्रीहि द्विदामन् ends in दामन्; here the word अव्यय not coming down in this rule from the previous one we get उद्दामा वड्वा with optional डाप् and ङीप् निषेध by “अनो बहुव्रीहिः”, for this rule does not apply here in उद्दामा वड्वा । In the matter हायन the instance is द्विहायनी वाला ॥ The word हायन preceded by the words त्रि and चतुर् takes the cerebral ण; and in the matter of ङीप् and णत्वं the word हायन meaning year (वयस्) is to be taken. Thus त्रिहायणी &c., with cerebral, for हायन here refers to वयस् । But witness त्रिहायना without ङीप् and णत्वं, for here हायन does not mean वयस् ।

मित— । सुगमा ।

४८७ । नित्यं संज्ञाछन्दसोः । ४।१।२६ ॥

दी— । अन्नन्तात् बहुव्रीहेः उपधालोपिनः ङीप् स्यात् संज्ञाछन्दसोः ।
सुराजी नाम नगरी । अन्यत्र पूर्वेषा (“अन उपधालोपिनः—” इति पूर्व सूत्रेण)
विकल्प एव । वेदे तु शतमूर्ध्नी ।

Eng.—Easy.

मित— । “अन उपधालोपिनः” (४।१।२६) इत्येतावत् पूर्वसंवात् अनुवर्तते ।
तदाह—“अन्नन्तात् बहुव्रीहेः उपधालोपिनः” इत्यादि । “अन्यत्र” संज्ञायामथोत्था-
याम् ‘पूर्वेषा’ “अन उपधा—” इति पूर्वसूत्रेण विकल्पः एव ॥

४८८ । केवल-मामक-भागधेय-पापापरसमानार्थकृत-सुमङ्गल-

भेषजान्च । ४।१।३० ॥

दी— । एभ्यो नवभ्यो नित्यं ङीप् स्यात् संज्ञाछन्दसोः । ‘अथोत
इन्द्रः केवली विंशः । मामकी तनू । भागधेयी । पापी । अपरी ।
समानी । आर्य्यकृती । सुमङ्गली । भेषजी । अन्यत्र (लोके असं-
ज्ञायां) केवला इत्यादि । मामकग्रहणं नियमार्थम् (नियमो यथा—लोके
असंज्ञायाश्च ङीप्-निवृत्त्यर्थम् इत्यर्थः) । अन्नन्तादेव सिद्धेः । तेन लोकेऽसं-
ज्ञायाम् मामिका ।

The nine words केवल, मामक, भागधेय, पाप, अपर, आर्य्यकृत, समान,
सुमङ्गल and भेषज take ङीप् in the fem. while denoting संज्ञा (design-
ation) and while used in Vedas. Thus केवली, मामकी, &c. In
other place i.e., in classical usages and not denoting designation
the forms are केवला &c. with टाप् । The inclusion of the word
मामक (and so भेषज also) in the Sutra implies this rule e.g., in
classical usages and in असंज्ञा, ङीप् will not come after मामक ; and
ङीप् is due after मामक by the rule “टिड्दानम्—” for it is अश्नन् ।

So the form of माम्क in the fem. (in लोके and in असंज्ञा) is मामिका with टाप्—and इत् for अकार is by the rule “प्रत्ययस्यात् क्तात्—” ।

मित— । सुगमा ।

४८८ । अन्तर्वत्पतिवतोनुक् । ४।१।२२ ॥

दी— । पृतयोः स्त्रियां नुक् स्यात् । “अन्नेभ्यो ङीप्” (? इति ङीप्) । “गमिण्यां जीवज्ज्ञां कार्यां च प्रकृतिभागौ निपात्येते” (वां) । तत्र अन्त-
रस्त्यसांगर्भ इति विग्रहे अन्तःशब्दस्य अधिकरणशक्तिप्रधानतया अस्ति-
सामानाधिकरण्याभावात् अप्राप्तो मतुप् निपात्यते । ‘पतिवती’ इत्यत्र तु
वत्त्व निपात्यते । अन्तर्वती । पतिवती ॥ प्रत्युदाहरणं तु अन्तरस्त्यस्यां
शालार्या घटः । पतिमती पृथिवी ॥

नुक् in the augment of these words (e.g., of अन्तर्वत् and पतिवत्)
when fem. affix follows. Then by the rule “अन्नेभ्यो ङीप्”, ङीप् is
added after these in the fem. These two words are irregularly
formed in the senses of an enciente and of one whose husband
is living. And the irregularity is now being shown in the form-
ation of these words :—In the exposition अन्तरस्यास्याम्, the word
अन्तर् is अधिकरणप्रधान and is thus not the कर्ता of अस्ति here, so मतुप्
which cannot come here after अन्तर् is here irregularly ordered.
And in पतिवती, the वत्त्व in मतुप् is irregularly formed here. Thus
we get अन्तर्वत् + नुक् (न्) + ङीप् = अन्तर्वती, so पतिवती । These are
formed in these above senses only, so in the counter instances
अन्तरस्त्यस्यां शालायाम् &c. मतुप् cannot come, so also in पतिमती पृथिवी,
वत्त्व is not ordered for here it refers to पृथिवी and not to ‘one having
husband living.’

मित— । अन्तर्वत्—पतिवत्शब्दयोः स्त्रियाम् तुगागमः स्यात् । किञ्चात् अन्त्या-

देशः “आद्यन्तौ ट्कितौ” इति । ततः “गृध्रेभ्यो ङीप्” इति नान्तलक्षणो ङीप् प्रवर्तते । तत् विशेषमाह वार्त्तिककारः ‘गर्भिण्यां जीवत्भर्तृकायां च यथाक्रमम् अन्तर्वत् पतिवत् इति प्रकृतिभानौ निपात्यते’ । निपातप्रकारमाह—प्रथमे, अन्तरस्ति अस्याः इति विग्रहे अन्तःशब्दः अधिकरणप्रधान एव ततः ‘अस्ति’ इत्यस्य अकर्तृकारकत्वात् तेन सामानाधिकरण्याभावात् अन्तःशब्दे सतुप् न प्रातः, यतः अस्ति सामानाधिकरण्यात् कर्तृकारकादेव सतुप् विधीयते । अनेन सूत्रेण च सतुवेव अन्तःशब्दे निपात्यते । द्वितीये पतिवत्शब्दे सतुपिसति वच्चं निपात्यते । ततः अन्तर्वन्तौ इति ॥ प्रथमे गर्भिण्या-
नेव सतुप् अन्यत्र न प्राप्नोति । एवं पतिमतीपृथिवी इत्यत्र वच्चं न स्यात् यतः पतिमती इतिशब्दः जीवत्भर्तृकच्चं न द्योतयति ॥

४६० । पत्युर्ते यज्ञसंयोगे । ४।१।३३ ॥

दी— । पतिशब्दस्य नकारादेशः स्यात् यज्ञेन सम्बन्धे सति । वसि-
ष्ठस्य पत्नी । तत्कर्तृकस्य यज्ञस्य फलभोक्त्री इत्यर्थः ; दम्पत्याः
सहाधिकाशतः ।

n is ordered in the word पति in the fem. when the e is con-
nection (relation) with sacrifices. Then there is नान्तलक्षण ङीप् ।
Thus वसिष्ठस्य पत्नी means his wife having enjoyment along with
him in sacrifices performed by Vasistha. And conjoined parti-
cipation of the pair is enjoined in Mimansa Sastras.

मित— । सुगमा ।

४६१ । विभाषा सपूर्णस्य । ४।१।३४ ॥

दी— । पतिशब्दान्तस्य सपूर्वस्य प्रातिपदिकस्य नो वा स्यात् । गृहस्य
पतिः गृहपतिः—गृहपत्नी । ‘अनुपसर्जनस्य’ इति इहोत्तरार्थम् अनुवृत्तमपि
न पत्युर्विशेषणं किन्तु तदन्तस्य । तेन बहुव्रीहौ अपि—हृदपत्नी—हृदपतिः ।
वृषलपत्नी—वृषलपतिः । अथ ‘वृषलस्य पत्नी’ इति अस्ते कथमिति चेत् ?

न । पत्नीव पत्नी इत्युपचारात् । यद्वा—आचारकृत्वन्तात् कर्त्तरि क्विप् ;
आस्मिंश्च पत्नी—पत्नियौ, पत्नियः इतीयङ् विषये विशेषः ॥ सपूर्वस्य किम् ?—
गवां पतिः स्त्री ।

न is optionally ordered after a crude word ending in the word
पति—the base पति being preceded by some other word.
Thus गृहपतिः without नकारादेश, and गृहपत्नी with नादेशः । Though
'अनुपसर्जनात्' comes down here also for its अनुवृत्ति at least in the
following sutra, still it does not qualify the base पति, but qualifies
the whole word ending in the word पति ; then the whole पत्यन्त
word must not be अनुपसर्जन to get नादेश by this rule. So in the
बहुव्रीहि—हृदः पतिः यस्याः we get both हृदपतिः and हृदपत्नी ; for here the
whole 'हृदपति' is not उपसर्जन ; so also वृषलपति and वृषलपत्नी are got.
In the phrase वृषलस्य पत्नी, how can पत्नी be formed with नादेश, for a
वृषल has no यज्ञसंयोग and how again can this rule apply for here
पति is not सपूर्व i.e. preceded by some other word ? On this the
answer is here पत्नी means पत्नीव by transference (उपचारः)—a वृषल's
पत्नी also being as alike द्विजस्य पत्नी owing to similarity of पाण्डियङ्गण—
धर्मः । Or—in such instances पत्नी is derived as पत्नीव आचरति इति
पत्नी+आचारकृत्वन्तात् क्विप्=पत्नी ; but in this case the declension will
be पत्नियौ—पत्नियः &c. with इयङ् । Why do we say सपूर्वस्य in the
Sutra ? Witness the example गवां पतिः स्त्री here पति not being पूर्वा-
वयवयुक्त does not take नादेश at all.

मित— । 'पत्युः नः' इति पूर्वसूत्रात् अस्तीत्यव । प्रातिपदिकयङ्गणमप्राप्तिः । तदाह
—'पतिशब्दान्तस्य सपूर्वस्य प्रातिपदिकस्य' ॥ 'अनुपसर्जनात्' इति यदत्र सूत्रे उत्तरा-
द्यम् अनुवृत्तम्, तत् 'पत्युः' इत्यस्य न विशेषणं किन्तु 'तदन्तस्य' विशेषणम् तेन समन्तस्य
पतिशब्दान्तस्य शब्दस्य अत्र अनुपसर्जनत्वेहि अवोक्तः विधिः प्रवर्तते, तेन हृदः पतिः

यस्याः इति बहुव्रीहौ नादेशविकल्पेन हृदपतिः—हृदपत्री इति भवति; अत्र पति-
शब्दान्तस्य सम्प्रसारणं नोपसर्जनत्वं तेन सूत्रं प्रवर्तते एव ॥ ननु हृदपलस्य पत्री इति व्यस्त-
प्रयोगे हृदपलस्य यज्ञसंयोगाभावात् 'पत्री'—शब्दस्य साधुत्वं पूर्वसूत्रेण न सम्भवति, सपूर्वत्वा-
भावात् सूत्रमिदमपि न प्रवर्तते । समाधानमाह—अत्र पत्रीशब्दः उपचारात् शीघ्रा
ह्रस्वा इत्यर्थः 'पत्रीव' पाणिग्रहणधर्मपुरस्कारेण द्विजभार्यावत् इत्यर्थे पर्यवस्यन् साधुः
स्यात् ॥ यथा—आचारक्रियन्तात् कर्त्तरि क्तिप् इत्यादि ॥ सूत्रे सपूर्वस्य कथमुक्तम्,
प्रातिपदिकविशिष्टतया पतिशब्दान्तत्वलाभात् ? यथा पतिः स्त्री अत्र पतिशब्दस्य पूर्वा-
वयवत्वाभावे यथा न स्यात् ॥

४६२ । नित्यं सपत्न्यादिषु । ४।१३५ ॥

दी— । पूर्वविकल्पाभावात् । समानस्य सभावोपि निपात्यते । समानः
पतिर्यस्याः सा सपत्नी । एकपत्नी । वीरपत्नी ।

Eng.—Easy.

नित— । सपत्न्यादिषु नित्यं पत्युर्नकारादेशो भवति, ङीप् तुलभ्यते एव । पूर्वेषु
विकल्पे प्राप्ते वचनम् इति इदं सूत्रं पूर्वस्य अपवादभूतम् एव ॥ आरम्भसामर्थ्यादेव
सिद्धे 'नित्यं' ग्रहणमपि विस्पष्टार्थम् । समानादिषु इति वक्तव्ये समानस्य सभावार्थे
वचनम् । इहगणे समानः एकः, वीरः, पिण्डश्च भाटः, पुत्रः भद्र इति पठिताः ॥

४६३ । पूतक्रतोरे च । ४।१३६ ॥

दी— । अस्वस्त्रियाम् ऐ (ऐकारः) आदेशो ङीप् च । "इयं त्रिसूत्री
पुंयोगे एवेष्यते" (वां) पूतक्रतोः स्त्री पूतक्रतायी । यया तु क्रतवः पूताः
स्यात् पूतक्रतुरेव सा' (अत्र पुंयोगाभावात् 'ऐ' ङीप् च न) ॥

The word पूतक्रतु takes ऐकार and ङीप् in the fem. The three
sutras beginning with this takes ङीप् &c. in connection with the
male only i.e., in the sense of the wife of a male. Thus पूतक्रतायी
in पुंयोगे; but without पुंयोगे we get पूतक्रतुः । [As already said this
पुंयोगे is to be taken in the following two sutras also.]

मित—। इतः आरभ्य वयः योगाः पुंयोगप्रकरणे द्रष्टव्याः तेन पुंयोगे एवात्र ङीवादयः भवन्ति । अन्यथा यथा क्रतवः पूताः सा पुंयोगाभावात् ङीवादभावे पूतक्रतुरेव ॥

४६५ । वृषाकप्यग्निकुसित कुसिदानामुदात्तः । ४।१।३७ ॥

दी—। एषामुदात्त 'ऐ' आदेशः स्यात् ङीप् च । वृषाकपेः स्त्री वृषाकपायी । “हरिविष्णू वृषाकपी” इत्यमरः । “वृषाकपायी श्रीगौटयोः” इति च । अग्नायी । कुसितायी । कुसिदायी । कुसिदशब्दो ह्रस्व-मध्यो न तु दीर्घमध्यः ।

The bases वृषाकपि, अग्नि, कसित and कुसिद takes ऐकारादेश when fem. ङीप् follows—and this 'ऐ' आदेश is उदात्त here. Thus we get वृषाकपायी &c, in पुंयोगे । The word कुसिद here is to be spelt as with ऋस्वरकार in the middle and not with दीर्घस्वरकार ॥

मित—। सुगना ।

४६५ । मनोरौ वा । ४।१।३८ ॥

दी—। मनुशब्दस्य औकारादेशः स्यात् उदात्त—ऐकारश्च वा । ताभ्यां सन्नियोगशिष्टो ङीप् च । मनोः स्त्री मनावी—मनायी—मनुः ।

The word मनु takes औकारादेश and उदात्त ऐकारादेश also when ङीप् follows (and in पुंयोगे) । The word 'वा' here indicates विकल्प of these. So in the absence of these आदेश, ङीप् also does not come in by the परिभाषा “सन्नियोगशिष्टानां सङ्ग वा ग्रहतिः सङ्गवा निहतिः”—i.e., all the enjoinings made at a time either come together or disperse together. So if औकाराद्यादेश &c., disappear then ङीप् too. Hence in the third form without आदेश, ङीप् does not come giving the form मनुः only.

मित— । ऐ उदात्तः इति वचंते । तदाह—‘मनुष्यस्य औकारादेशः इत्यादि ॥ वा यङ्येन द्वावपि विकल्प्येते । ततश्च तदुभयाभावपक्षे ङीवपि न भवति “सन्निधोग-
शिष्टानां सङ्घवा प्रवृत्तिः सङ्घवा निवृत्तिः” इति परिभाषावलात् ॥ ततः मनावी—मनावी
—मनुः—इति पदत्रयं सिध्यति ॥

४६६ । वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो न । ४।१।३६ ॥

दो— । वर्णावाची योऽनुदात्तान्तः तोपधः सदान्तात् अनुपसर्जनात् प्राप्ति-
पदिकात् वा ङीप् स्यात्, तकारस्य नकारादेशश्च । एनी—एता । रोहिणी—
रोहिता । वर्णानां त-य-ति-यि-तान्तांनाम्’ इति फिट् सूत्रेण आदुद्यदात्तः ।
‘त्रयेण्या शलल्या’ इति गृह्यसूत्रम्, त्रीयेतानि यस्याः इति बहुव्रीहिः ॥
अनुदात्तात् किम्—येता ; “घृतादीनां च” इति अन्तोदात्तोपधम् । अत
इत्येव—शितिः स्त्री । ‘पिशङ्गादुपसंख्यानम्’ (वां)—पिशङ्गी, पिशङ्गा ।
“असितपलितयोर्न” (वां)—असिता पलिता । ‘छन्दसि क्रमेके’ (वां)—
असिकी, पलिकी । अवदातशब्दस्तु न वर्णावाची, किन्तु विशुद्धवाची, तेन
अवदाता इत्येव ॥

After an अनुपसर्जन crude word having तकार as its penultimate letter and ending in अनुदात्त pronunciation and denoting some colour, ङीप् optionally comes and in case of ङीप् its त is changed to नकार । Thus ‘एत’ meaning ‘white’ gives एनी and एता in the fem. Similarly रोहिणी and रोहिता in the fem. (when ङीप् does not come then तकार does not change into नकार) । And by the फिट् सूत्र “वर्णानां त-य-ति-यि-तान्तांनाम्” here the first vowel is उदात्त and so the last one अनुदात्त । Here the अनुदात्त word अनुपसर्जनात् qualifies the whole word वर्णान्त and not वर्ण merely, so the use “त्रयेण्या शलल्या” in the Grihya Sutra is justified where एत is उपसर्जन but the whole एतान्त is not उपसर्जन, so the rule applies. योषि एतानि

ये तानि यस्याः इति बहुव्रीहौ त्रैतशब्दः । अस्य स्त्रियाम् ङीप्-नादेशी, तेन त्रैयी । Here शल्व is आर्यप्रायोगः । And शल्वी means अङ्गरुहा सूची of a variety of deer known as शल्वक । Why do we say अनुदात्तात् in the sūtra ? —Witness श्रैता without ङीप् and नल्, for here श्रैत is अन्तोदात्त । Here अतः also comes down, so in श्रितिः we do not get ङीप् and नल् for it is not अदन्त ॥ The base पिशङ्ग is neither तोपध nor अनुदात्तान् still ङीप् after it is enjoined by the Varttika here. Thus in this case ङीप् by the following rule is barred. In the case of असित and पक्षित, the usual ङीप् and नल् are prohibited. In Veda these take ङीप् with क्तादेश as well yielding असिक्री and पक्षिक्री । The word अवदात is not वर्णवाची so to say but implies purity only cp. “अवदातः सिते शुद्धे” । So it is अनुदात्तान् and तोपध still not being वर्णवाटी, ङीप् and नल् do not come here.

मित— । ‘वा’ इति ‘ङीप्’ इति च वर्त्तते । ‘अनुदात्तात्’ इति ‘वर्णात्’ इत्यस्य विशेषणम् ; तदन्तविधिः । अनुदात्तान्तात् वर्णान्तात् प्रातिपदिकान् इत्यर्थः ॥ अनुपसर्जनात् इत्यस्मैव, तच्च ‘वर्णान्तात्’ इति समुदायस्य विशेषणम् न तु केवलस्य ‘वर्णवाचिनः’ तेन बहुव्रीहौ अपि सूत्रस्य ग्रहतिरस्ति यथा “विभाषा सपूर्वस्य” इति सूत्रे । सर्वमेतत् अनुपदमेव ‘त्रैय्या शल्व्या’ इत्यत्र बहुव्रीहौ स्फुटी कृतम् ॥ तः उपधा यस्य, तस्मात् : ‘वर्णात्’ इत्यस्य विशेषणम् । तदाह—‘वर्णवाची योऽनुदात्तान् तोपधः इत्यादि ॥ ङीपि सति तकारस्य नादेशः, ङीवभावे तु नकारादेशो न स्यात् इति सन्नियोगशिष्टपरिभ्रमपथा ज्ञेयम् ॥ ततश्च श्रैतवचनात् एतशब्दात् स्त्रियाम् एनी-एता इति । ‘अनुपसर्जनात्’ इत्यस्य वर्णान्तविशेषणत्वमेव युक्तम् इत्यभिप्रेत्योदाहरति—“त्रैय्या शल्व्या” इति स्फुटम् । अत्र बहुव्रीहौ एतशब्दस्य उपसर्जनत्वेऽपि समुदायस्य त्रैतशब्दस्य न उपसर्जनत्वम् । अतः सूत्रमेतत् प्रवर्त्तते । शल्वकाख्यसङ्गविशेष्य अङ्गरुहा सूची—शल्वी इति । ‘त्रैय्या’ इत्यत्र शल्वमार्थम् ॥ ‘अनुदात्तात्’ इति सूत्रे उक्तत्वात् श्रैत इति अन्तोदात्तत्वे न स्यात् । ‘अतः’ अदन्तात् इत्यर्थः अवाप्राप्तिः ततः श्रितिः इत्यत्र

अदन्तत्वाभावात् ङीव्नादेशौ न भवतः ॥ पिशङ्ग शब्दस्य अनुदात्तान्तत्वेपि तोपध-
त्वाभावाच्च अप्राप्ते सूत्रे, परसूत्रेण ङीषि च प्राप्ते, ङीवर्थे वार्त्तिकम् ॥ अस्मिन्प्रसिद्ध-
शब्दे ङीप् नादेशे प्राप्ते, स वार्य्यते । एतयोः छन्दसि ङीप् क्तादेशश्च भवतः ॥
अवदातशब्दस्य गौरवाचित्वेपि वस्तुतः अयं विग्रहवाची एव, द्वैपशोघने इत्यस्मात्प्रातोः
तत्प्रत्ययेन साधनात् ॥ ततश्च अन्तोदात्तान्तात् तोपधत्वाच्च नात्र ङीप्—नादेशी इति
भाष्ये “पुंयोगादाख्यायाम्” इति सूत्रे द्रष्टव्यम् ॥

४८७ । अन्यतो ङोप् । ४।१।४०

दी— । तोपधभिन्नात् वर्गावाचिनोऽनुदात्तान्तात् प्रातिपदिकात्
स्त्रियां ङीप् स्यात् । कस्मावी । सारङ्गी । ‘लघावन्ते द्वयोश्च बहुषो
गुरुः’ इति फिट् सूत्रेण मध्योदात्तौ (शिष्टस्वरेण अनुदात्तान्तौ) एतौ ॥
अनुदात्तात् किम् ?—कृष्णा, कपिला ; (फिट्स्वरेण अन्तोदात्तौ
एतौ) ॥

Eng.—Easy.

मित— । सुगमा ।

४८८ । विद्गौरादिभ्यश्च । १।४५३ ॥

दी— । विद्गो गौरादिभ्यश्च ङीप् स्यात् । नर्त्तकी (नृत + घ्युन् =
नर्त्तकः । वित्वात् ङीप् ततः नर्त्तकी) ; गौरी । “अनङ्गुहः स्त्रियाम्
ग्राम् वा” (वां)—अनङ्गुही, अनङ्गवाही । “पिप्पल्यादयश्च” (गणसूत्र) ।
‘आकृतिगणोयं (गौरादिः) ॥

Eng.—Easy.

मित— । नर्त्तकी इति पित्वे उदाहरणम् । अत्र शिल्पिनि घ्युन् । एवं रजकी ।
गौरादिर्ध्याः—गौर ; मतस्य (अस्य उत्तरसूत्रे ङीषि विशेषः वक्तव्यः), मनुष्यः, शङ्खः, इयः,
गवयः, मुकयः, ऋष्यः, पटः, द्रुणः, द्रोणः, हरिणः, काकनः, पटरः, उष्णकः, आमलकः, कुबलः
वदरः, विम्बः, तर्कारः, शर्कारः, पुष्करः, शिखण्डः, सुषमः, अलिनन्दः, गुडुलः, आनन्दः, सुपाठः,
सुगीठः, आढकः, शङ्कुलः, भूर्मः, सुरः, सूर्यः (ङीषि विशेषः उत्तरसूत्रे द्रष्टव्यः), पूषः, मूषः,

घातक, सर्कसक, संज्ञक, मालक, भालक, सालक, वेतस, अतस, पृस, मह, मठ, खेद, अन् (अत नान्तलचये ङीपि प्राते ङीषर्थम् वचनम्). तच्चन्, अनङ्गुली, अनङ्गुली (गौरादिगणे ङीपि आम्बिकल्प निपातनात्, “अनङ्गुः स्त्रियाम्” इत्यादि वार्त्तिकम् न युक्तम्), एषण, देह, काकादन, गवादन, तेल, रजन, लवण, पान, मेघ, गीतम्, आप, स्थूण, भौरि, भौलिकि, भौलिङ्गि, औदगाहमानि, आलिङ्गि, आपिच्छिक, आरट, टोट, नट, नाट, मूलाट, शतन, पातन, पावन, आस्तरण, अधिकरण, एत, अधिकार, आयुहायनी, प्रत्यवरोहिणी, सेवन, सुमङ्गलात् संज्ञायाम्, सुन्दर, मङ्गल, पट, पिसु, विटक, कूर्द, गूर्द, पाण्ड, लोपाण्ड, कन्दर, कन्दल, तरुण, तलुन, ठङ्गत्, महत्, सौधर्म, रोहिणी (नचत्), रिवती (नचत्), विकल, निष्कल, पुष्कल “कटात् ओषिवचने”, “पिप्पल्यादयश्च” (पिप्पलशब्दस्य जातिवाचित्वे नियतस्त्रीत्वात् ङीषोप्राप्तिरिवचनम्), पिप्पली, हरितकी, कोशातकी, शमी, वरीशरी, पृथिवी, क्रोष्टी, मातामही, पितामही, (मातृमाता पितृमाता इति विग्रहे डामहचः धित्वं “मातरि पिच्च” इत्यनेन विहितम्। पित्वादेव ङीपि सिद्धे ज्ञापनार्थं वचनम्। अनित्यः पितृचयो ङीष् इति, तेन दंष्ट्रा इति अङ्गीपि उपपन्नं भवति। सर्वमेतत् उत्तरपूर्वे उक्तम्)।

४८८। सूर्य्यतिष्यागस्त्य मत्स्यानां य उपधायाः। ६।४।१४६॥

दी—। अङ्गस्योपधायाः यस्य लोपः स्यात् स चेत् यः सूर्य्यद्यवयवः। “मत्स्यस्य इयाम्” (वां)। “सूर्य्यागस्त्ययोश्छे च हयां च” (वां)। “तिष्यपुष्ययोर्नञ्त्राणि यलोप इति वाच्यम्” (वां)। मत्सी। (एवं सौरीयः सौरी, आगस्तीयः, आगस्ती, तैषी, पौषी वा रात्रिः)॥ “मातरि पिच्च” (वां) इति पित्वादेव सिद्धे गौरादिषु मातामहीशब्द—पाठात् अनित्यः पितो ङीष्। (तेन दंष्ट्रा।

The penultimate यकार of a base (अङ्ग) elides if that यकार be a part of the words सूर्य्य तिष्य अगस्त्य and मत्स्य। The word मत्स्य elides its य when ङी follows, words सूर्य्य and अगस्त्य elide their य when छप्रत्यय and ङी follow. And य of तिष्य and पुष्य elides when there is अच

after these by the rule 'सन्धिःविलङ्घातुनचत्वेभ्यो' । Thus मत्सौ, सूरौ, अगस्तौ &c. are formed. The डामहाच् प्रत्यय after the word मातृ in the sense मातुः माता is rendered पित् by the Varttika "मातरि पिच्च" and then पित् should give डौष् after it, but still it is included in the गौरादि list. This shows that पित्निमित्त डौष् is not obligatory ; so दंष्ट्रा though ending in the पित् प्रत्यय— takes टाप् and not डौष् ।

मित— । सूर्यादीनामङ्गानामुपधया यस्य लोपः इति अत्र न व्याख्यातव्यम् । तथा सति सौरौ वलाका इति न सिध्यति । अत्र सूर्येणैकदिक् इत्यर्थे "तेनेकदिक्" इति अणि ततश्च डौपि अचन्तमङ्गम्, न तु सूर्यशब्दः अङ्गम् । ततः अस्य उपधायस्य लोपो न स्यात्, ततश्च दीक्षितस्वरुचिः— "अङ्गस्य उपधायाः यस्य लोपः इत्यादि ॥ तिथ्यपुण्ययोः इत्यादिः—"सन्धिविलाङ्घातुनचत्वेभ्यो ऽण्" इति विहिते नचत्तसम्बन्धिणि अणि परतः तिथ्यपुण्ययोर्लोपः स्यात् इत्यर्थः ॥ 'मातरिपिच्च' इत्यस्य व्याख्या पूर्वसूत्रस्य मितभाषिण्यां द्रष्टव्या ॥

५०० । जानपद-कुण्ड गोण-स्थल-भाज-नाग-काल-नील-कुश-
कामुक-कवरात् वृत्ति-अमत्र-आवपण-अकृत्रिमा-श्राणा-
स्थौल्य वर्ण-अनाच्छादन-अयोविकार-मैथुनेच्छा-केश-
वेशेषु । ४।१।५२ ॥

दी— । एभ्यः एकादशभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः क्रमात् वृत्त्यादिषु अर्थेषु डौष् स्यात् । जानपदी वृत्तिश्चेत् । अन्या तु जानपदी ; उत्सादित्वात् अजन्तत्वे "दिङ्ढा—" इति डौपि आद्युदात्तः (डौपि डौपि सति स्वर एव विशेषः) । कुण्डो अमत्रं (पात्रं) चेत् ; कुण्डा अन्या ; कुडि दाहे, "गुरो-रवहलः" इति अप्रत्ययः ; यस्तु 'अमृते जारजः कुण्डः' इति मनुष्यजाति-वचनः (कुण्डशब्दः) । ततो जातिलक्षणो डौष् भवत्येष ; अमत्रे हि स्त्री-विषयत्वात् (नित्यस्त्रीत्वात्) अप्राप्तो डौष् विधीयते, न तु नियम्यते ।

गोष्ठी आवर्ण्यं चेत् ; गोष्ठा अन्या । स्थली अकृतिमा चेत्, स्थला अन्या ।
भाजो आशा चेत् (“धावागुणिका आणा”) ; भाजान्या । नागी स्थूला
चेत्, नागा अन्या ; (नागशब्दस्य स्त्रील्यं अप्रसिद्धिः वदति—) गजवाची तु
नागशब्दः स्थूल्यगुणयोगात् अन्यत्र प्रयुक्त उदाहरणम् ; सर्पवाची तु
नागशब्दः देव्यगुणयोगात् अन्यत्र प्रयुक्तेः प्रत्युदाहरणम् (ततश्च नागी
इत्यत्र गजवाचिनः, नागा इत्यत्र सर्पवाचिनः एव रहणम्) । काली वर्णाश्चेत्,
काला अन्या । नीली अनाच्छादनं चेत् ; नीला अन्या—नीत्या रक्ता
शाटीत्यर्थः, “नीत्याः अन् वक्तव्यः” (वां) इत्यन् । अनाच्छादनेपि न
सर्वत्र, किन्तु “नीलादौषधौ” (वां) नीली ; “प्राणिनि च” नीली गौः ।
“संज्ञायां वा”—नीली—नीला । कुशी अयोविकारश्चेत् । कुशा अस्या ।
कामुकी मैथुनाच्छाचेत्, कामुकान्या । कवरी केशानां सन्निवेशश्चेत् । कवरा
अन्या—चित्रा इत्यर्थः ।

Eng—Easy.

नित—सुगमा ॥

५०१ । शोणात् प्राचाम् । ४।१।४३ ॥

दी—। शोष्णी—शोणा (शोणशब्दः वर्णवाची अनुदात्तान्तः ; “अन्वतो
ङीष्” इति नित्यं ङीष् प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम्) ।

Eng—Easy.

५०२ । वोतो गुणवचनात् । ४।१।४६ ॥

दी—। उदन्तात् गुणवाचिनो वा ङीष् स्यात् । मृद्वी—मृदुः ।
उतः किम् ?—शुचिः । ‘गुणः—’ इति किम् ?—आलुः ; (मूषिकवाची
अयं अतः न ङीष्) । ‘खलस्योगोपधान्’ (वां) ‘खलः पतिवरा कन्या’ ;
पाण्डुः (संयोगोपधत्वात् न ङीष्) ।

After गुणवाचिन् words ending in उकार, ङीष् optionally comes.
Thus मृदु being a गुणवाची word ङीष् is optional here yielding

सही + सदुः । Why do we say उत्तः in the sutra ?—Witness श्रुचिः without ङीप् for it does not end in उ । Why do we say 'गुणवचनात्' in the sutra ?—Witness आसुः (a mouse) without ङीप्, for it is not a गुणवचन word. The word खरु and संयोगोपध words though ending in उ does not take ङीप् in the fem. Witness खरु and पासुः &c. without ङीप् ।

मित— । वा उत्तः गुणवचनात् इति छेदः । उदन्तात् गुणवाचिनः प्रातिप्रदिकात् ङीप् वा स्यात् इत्यर्थः ॥ अन्यत् सुगमम् ॥

५०३ । बहुवादिभ्यश्च । ४।१।४५ ॥

दी— । एभ्यो वा ङीप् स्यात् । (बहुशब्दस्य संख्यावाचित्वात् गुणवचनात्वाभावात् ङीषि अप्राप्ते वचनम्) । वह्नी—बहुः ॥ "कृदिकारोत् अक्तिनः—(राधातु+त्रिप्=रात्रि) रात्रिः, रात्री (गुणवचनत्वाभावात् उदन्तत्वाभावाच्च अप्राप्ते वार्तिकम्) ॥ सर्वतोऽक्तिन्नर्थात् इत्येके—शकटिः—शकटी । अक्तिन्नर्थात् किम् ?—अजनेनिः (तथा बालमनोरमा "स्त्रियां क्तिन्" इत्यधिकारि 'आक्रोशे नञानि' इति नञि उपपदे जनेरनिप्रत्ययः अक्तिन् इत्युक्तौ अत्र निषेधो न स्यात् । अतः अक्तिन्नर्थात् इत्युक्तिः) ॥ (हन + क्तिन् = हति । पादाभ्यम् हतिः = पद्धतिः इति) क्तिन्—अन्तत्वात् अप्राप्ते विध्यर्थं पद्धतिशब्दो गणोपठ्यते । "हिमकाविहतिषु च" (सूत्र ११२ इति पद्मावः) पद्धतिः—पद्धती ।

Eng.—Easy.

मित— । सुगमा ॥ बहुवादिगणोपध—बहु, पद्धति, अहति, अक्षति, अहति, शकटि, शक्तिः शस्त्रे, शरि, वारि, राति, राधि, शाधि, अहि, कपि, यष्टि, मुनि, इतः प्राक्प्रात्, "कृदिकारादक्तिनः" सर्वतोक्तिन्नर्थात् इत्येके । अरु, अराल, कृपण, कमल विकट, विशाल, विशदट, भरुज, अरुज, चन्द्रभागा नद्याम्, कलापण, उद्धार, नृपराण, अरु ॥

५०४ । पुंयोगादाख्याम् । ४।१।४८ ॥

दी— । या पुमाख्या पुंयोगात् स्त्रियां वर्तते ततो ङीष् स्यात् । गोपस्य स्त्री गोपी । “पालकान्तात् न” (पुंयोगे ङीष् न) ।

गोपालिका, अश्वपालिका । “सूच्यां देवतायां टाप् बाध्यः (वां)—सूर्यस्य स्त्री देवता सूच्या । देवतायां किम् ?—सूरी कुन्ती, मानुषीयम् । (अत्र ‘सूरी’ इत्यस्य मानुषवाचित्वात्, ङीष् “सूर्यतिथि—” इति यत्नोपि ‘सूरी’ इति) ।

The word that signifies a male i.e., the designation of a male takes ङीष् in the fem. (in connection with the male). Thus गोपस्य स्त्री = गोपी ।

Rest Easy.

मित— । सुगमा ।

५०५ । इन्द्र-वरुण-भव-शर्व-रुद्र-मृड-हिमारण्य यव-यवन-मातुला-चार्याणामानुक् । ४।१।४९ ॥

दी— । एषामानुगागमः स्यात् ङीष् च । इन्द्रादीनां षण्णां मातुल-चार्ययोश्च पुंयोगे एव इष्यते । तत्र (“पुंयोगादाख्याम्” इत्यनेन) ङीष् सिद्धे आनुगागममात्रं विधीयते । इतरेषां चतुर्णां (हिमारण्य यवयवनानाम् आनुक् ङीष् च इति) उभयम् (विधीयते ; अत्र पुंयोगस्य असम्भवात्) । इन्द्राणी ॥ “हिमारण्ययोर्महत्त्वे” (वां)—महद्भिर्मा हिमानी । अरण्यानी । “यवाद्दोषे” (वां)—दुष्टो यवः यवानी । “यवनात् लिप्याम्” (वां)—यवनानां लिपिः (अक्षर-विनाशः) यवनानी (एषां हिमादिशब्दानां स्त्रीत्वाभावात् अर्थविशेषे आनुक् ङीष् विधानार्थं वार्तिकम्) ॥ “मातुलोपाध्याययोरानुक् वा” (वां) मातुलानौ, मातुली । उपाध्यायानो-उपाध्यायी (पुंयोगे मातुलस्य विकल्पाद्यम्, उपाध्यायस्य अप्राप्तस्य पुंयोगे एव विधानार्थं वार्तिकम्) ॥ “या तु स्वयमेव अध्यापिका तत्र वा ङीष् बाध्य” (वां)—उपाध्यायी, उपाध्याया । “आचार्यादयत्वं च” (वां)—आ-

चार्यस्य स्त्री आचार्यानी पुंयोगे ; इत्येव । [वार्तिकेनात्र णत्वं वार्यते] ॥
 आचार्या स्वयं व्याख्यात्री ॥ “अर्थ्यस्तत्रियाभ्यां वा स्वार्थे” (वां) तेनात्र
 पुंयोगे न वर्तते) —अर्थ्याणी, अर्थ्या । स्वामिनी वैरया वा इत्यर्थः ।
 क्षत्रियाणी क्षत्रिया ; (अपुंयोगार्थमिदं वार्तिकम् ततः आह) —पुंयोगे तु—
 अर्थ्या, क्षत्रिया ॥ (अत्र सूत्रे ब्रह्मण्यस्य अपाठात्—) कथं ब्रह्माणीति ?
 ब्रह्माण्यमानयति जीवयतीति कर्मण्यण् (ततः स्त्रियाम् “टिड्ढाणञ्—” इति
 ङीप्) ॥

Eng.—Easy.

मित— । सुगमा ।

५०६ । क्रीतात् करणपूर्वात् । ४।१।५० ॥

दी— । क्रीतान्तात् अदन्तात् करणादेः स्त्रियां ङीप् स्यात् । वस्त्र-
 क्रीती । क्वचित् न—धनक्रीता ।

After an अदन्त प्रातिपदिक ending in the word क्रीत and preceded
 by some करणयुक्त word (i.e., word in the instrumental case) ङीप्
 comes in the fem. Thus वस्त्रेण क्रीता = वस्त्रक्रीत + ङीप् = वस्त्रक्रीती ॥
 This rule does not apply in some instances e.g., धनक्रीता,
 सुक्रीता &c.

मित— । ‘अतः’ ‘प्रातिपदिकात्’ इतिद्वयमत्र वर्तते । तदाह—‘क्रीतान्तात्
 अदन्तात्’ इत्यादि ॥ ननु वस्त्रेणक्रीता इत्यत्र क्रीता इत्यादन्तं प्रातिपदिकं न तु
 अदन्तम् तत्कथमस्य सूत्रस्य प्राप्तिरिति चेत् । तदा अत्र अलोक्तिकवियुहवाक्यमेव
 प्रकथिरस्तु । ततः वस्त्रेण क्रीत इति जाति गतिकारकोपपदानां कृद्धिः सह समास-
 वचनं प्राक् सुवृत्पत्तेः इति सुवृत्पत्तेः प्रागेव क्रोतशब्देन समासे अत्र अदन्तत्वम्
 सुस्थितमेव इत्यास्तां तावत् ॥

५०७ । कादन्तपाख्यायाम् । ४।१।५१ ॥

दी— । कारणादेः कान्तात् अदन्तात् स्त्रियां ङीप् स्यात् अलपत्वे
 षोत्ये । अत्रलिप्ती षौः । अलपाख्यायाम् किम् ?—चन्दनलिप्ता अङ्गना ।

After a क्तान्ताप्रतिपदिक ending in अकार and having a word in the instrumental case preceding ङीप् comes in the fem. if अन्त्य (with reference to the करण or क्रिया is implied). Thus अम्बेण लिता = अम्बलिनी दी; the sky lightly covered by clouds. Why do we say अम्बेण लिता in the sutra ? Witness चन्दनलिता अङ्गना where all-over anointment (besmearing) is implied.

नित— । पूर्वसुववत् श्रिया ॥

५०८ । बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् । ४।१।५२ ॥

दी— । बहुव्रीहेः कन्तात् अन्तोदात्तात् अदन्तात् स्त्रियां ङीप् स्यात् । “जातिपूर्वात् इति वक्तव्यम्” (वां)—तेन बहु-नञ्-सुकालसुखादपूर्वात् न (अत्र अन्तोदात्तेऽपि जातिपूर्वत्वाभावात् निषेधः) । उरुभिन्नी । नेह— बहुक्रीता । “जातान्तात् न” (वां) दन्तजाता । “पाणिगृहीती भर्त्यायाम्” (वां) ; पाणिगृहीता अन्या ।

A बहुव्रीहि which is अन्तोदात्त and ending in an अकारान्त but क्तान्ताप्रतिपदिक takes ङीप् in the fem. The Varuika here says that in this the prior word should be जातिवाचक । So a बहुव्रीहि preceded by बहु, नञ्, सुकाल, सुख &c. though अन्तोदात्त and may be क्तान्त, still will not take ङीप् being not preceded by a जातिवाचक word. Thus उरुभिन्नी with ङीप् and बहुक्रीता without ङीप् । A बहुव्रीहि ending in the word जात however does not take ङीप् । And पाणिगृहीती is formed in the sense of भर्त्या (wife) ; otherwise the form is पाणिग्रहीता (caught in the hands).

नित— । पूर्ववत् अवानुवृत्ति श्रिया । उरु भिन्नी असंयुक्ती यस्याः इति बहुव्रीहिः । ‘निष्ठा’ इत्यनेन भिन्नशब्दस्य पूर्वनिपातत्वं न “जातिकालसुखादिभ्यः परानिष्ठा वाच्या” इति तन्निषेधात् । जातिलक्षणं तु दौचितः स्वयमेव “जातेरस्त्रीविषयात्—”

इति सूत्रे कथयिष्यति ॥ बहुक्रीता इत्यत्र प्रक्रिया तु ऊरुभिर्नीवत् । एवं अकृता भासजाता, सुखजाता, दुःखजाता इत्यादीनि प्रत्युदाहरणानि ॥ अन्यत्सुगमम् ॥

५०६ । अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा । ४।१।५३ ॥

दी— । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयम् । घ्रापीती—घ्रापीता । अन्तोदात्तात् किम् ?—वस्त्रच्छन्ना (प्रक्रियातु ऊरुभिर्नीवत् ॥ अत्र अन्तोदात्तत्वं नास्ति, तदाह—) 'अनाच्छादनात्' इत्यन्तोदात्तनिषेधः । अत एव पूर्वेषां न ङीष् ।

Eng.—Easy.

मित— । "अस्वाङ्गं यत्पूर्वपदं तस्मात्परं यत् तान्" तदन्तात् बहुक्रीतेः ङीष् वा स्यात्" इति सूत्रार्थः । स्वाङ्गलक्षणं तु उभरसूत्रे द्रष्टव्यम् ॥ अन्यत्सुगमम् ॥

५१० । स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् । ४।१।५४ ॥

दी—असंयोगोपधम् उपसर्जनं यत् स्वाङ्गं तदन्तात् अदन्तात् प्रातिपदिकात् वा ङीष् । केशानतिक्रान्ता अतिकेशी अतिकेशा । चन्द्रमुखी—चन्द्रमुखा । संयोगोपधात् तु—सगुल्फा । उपसर्जनात् किम् ?—शिला ॥ स्वाङ्गं त्रिधा—(प्रथमं यथा)—अद्रवंमुर्त्तिमतु स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् । सुस्नेदो, द्रवत्वात् ; सज्जाना, अमूर्त्तत्वात् । समुखा शाखा, अप्राणिस्थत्वात् । सुशोका विकारजत्वात् ॥ (द्वितीयं यथा) अतत्स्थं तत्र दृष्टं च—सुकेशी सुकेशा वा रथ्या । प्राणिस्थस्यापि प्राणिनि दृष्टत्वात् ॥ (तृतीयं यथा) तेन चेत् तत् तथायुतम् । सुस्तनी सुस्तना वा प्रतिमा ; प्राणिवत् प्राणिसदृशे स्थितत्वात् ॥

An अकारान्त प्रातिपदिक ending in a स्वाङ्गवाचक word (i.e., word denoting some bodied limbs) which has not a conjunct penultimate and which is उपसर्जन i.e., subordinate in a समास, takes ङीष् optionally in the fem. Thus केशानतिक्रान्ता gives अतिकेशी (with ङीष्) and अतिकेशा (without ङीष्) । Similarly चन्द्रमुखी and चन्द्र-

सुखा । In the case of संयोगोपध स्त्राङ्ग word, ङीष् does not come in, e.g., सुगुल्फा (here the penultimate is a conjunct consonant, so no ङीष् here). Why do we say उपसर्जनात् in the sūtra ? Witness the independent word शिखा without ङीष् (for it is not उपसर्जन here). The word स्त्राङ्ग is explained in three ways—(i) first: A स्त्राङ्ग is non-liquid, having shape, existing in an animate one, and not due to deformity or disease. So we get सुसुखा without ङीष्, for it is liquid and cannot be a स्त्राङ्ग । सुसाना without ङीष्, for it has no shape ; सुसुखा शाला also without ङीष्, for here 'सुख' is not of an animate one ; सुशोफा also without ङीष्, for शोफ (swelling) is due to deformity and disease. (ii) Secondly a स्त्राङ्ग is one which though not in an animate being for the time, should still be seen in the animate one. Thus we get सुकेशी and सुकेशा वा रथ्या, for here though केश is not of an animate one, is still seen there, so optional ङीष् here. (iii) Thirdly, a स्त्राङ्ग is one by which an inanimate one is endowed like an animate by some limb seen in animate ones. Thus सुसानी—सुसाना वा प्रतिमा । Here ङीष् optionally comes, for प्रतिमा is like an animate one and the limb is like that seen in animate ones.

मित— । 'उपसर्जनात्' 'असंयोगोपधात्' इति द्वयं 'स्त्राङ्गानात्' इत्यस्य विशेषणम् । अविद्यमानः संयोगः यस्या बहुव्रीहिः । तादृशी उपधा यस्य, तस्मात् । 'अतः प्रातिपदिकात्' च वर्तते । पूर्वसूत्रात् 'वा' अप्यस्ति । तदाह—'असंयोगोपधमुपसर्जनं यत्स्त्राङ्गम्' इत्यादि । ततः केशानतिक्रान्ता इति वियङ्गे ङीष्-विकल्पसति अतिकेशी—अतिकेशा इति ॥ सूत्रे असंयोगोपधात् इति उक्तत्वात् संयोगोपधे सति सुगुल्फा इति ङीष्भावः एव ॥ सूत्रे उपसर्जनात् इति कथमुक्तम् ?—स्त्राङ्गानात् केवलं शिखाशब्दात् ङीष्निवृत्तिः यथा स्यात् तदर्थम् । अतिव्याप्तिरभ्यासि वारणाय स्त्राङ्गं विधा

व्याख्यायते । एतच्च भाष्यात् गृहीतम् । तत्र आद्यं यथा—अद्रवमित्यादि सुगमम् ॥ सुसुखां शाला इति ङीष्भावः अप्राणिस्थित्वात् । ततश्च “फलमुखी कारणमुखी चानवस्था इत्यादि प्रयोगाः प्रामादिकः” इति मनोरमायां स्पष्टम् ; विषमुखी, सर्वतोमुखी इत्यादयः अभियुक्तप्रयोगात् साधवः ॥ द्वितीयं व्याख्यानं यथा :—अतस्थमित्यादि । अत्र तत्शब्देन प्राणिन् एव परागच्छते । ततः अप्रानिस्थः नपि प्राणिनि दृष्टं स्वाङ्गमिति भावः । ततः सुकेशा—सुकेशा वा यथा सिध्यति ॥ तृतीयं स्वाङ्गलक्षणं यथा—तेन चेत् इत्यादि । ‘तेन’ प्राणिस्थेन अङ्गावयवविशेषणं ‘तत्’ अप्राणिद्रव्यं प्रतिमादि ‘तथा’ प्राणिद्रव्यवत् ‘युतं’ सम्बन्धं ‘क्षित्’ यदि भवति । तेन सुस्तनी—सुस्तनी वा प्रतिमा इति ङीष्विकल्पेन सिध्यति ॥

७११ । नासिकोदरौष्ठ जङ्घादन्तकर्णशृङ्गाश्च । ४।१।५५ ॥

दी—। ९भ्यो वा ङीष् स्यात् । आद्ययोः बहुचलक्षणादिनिषेधो बाध्यते, पुरस्तादपवाद न्यायात् । ओष्ठादीनां पञ्चानां तु ‘असंयोगोपवात्’ इति पय्युदासे प्राप्तो वचनं, मध्ये अपवादन्यायात् । सहजजलज्जगामस्तु प्रतिषेधः परत्वादस्य बाधकः । तुङ्गनासिकी—तुङ्गनासिका इत्यादि । नेह—सहनासिका, अनासिका । अत्र वृत्तिः “अगगात्रकयठेभ्यो वक्तव्यम्” (वा ङीष् इति शेषः)—स्वङ्गी, स्वङ्गा इत्यादि । एतच्च अनुक्तसमुच्चयार्थेन चकारेण संग्राह्यमिति केचित् । ‘भाष्याद्यनुक्तत्वात् अप्रामाणम्’ इति प्रमाणाकाः ॥

ङीष् is optional after these seven स्वाङ्ग words e.g., नासिका, उदर, ओष्ठ &c. As regards the first two words here, the prohibition of ङीष् brought forward by the next rule “न क्रोडादिवङ्गचः” is nullified. This is owing to the maxim “पुरस्तादपवादाः अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्” । Thus this present अपवाद सूत्र of the previous सामान्यसूत्र स्वाङ्गात्, bars its immediate next rule and not either further rules e.g., “सहजजलज्जगामस्तु” here. So we get तुङ्गनासिकी—तुङ्गनासिका

with optional ङीष् but सङ्गनासिका, अनासिका without ङीष् । As regards the other five words ओष्ठ &c. the prohibition of ङीष् implied in the wording of the prior sutra 'असंयोगोपधात्' being due, the present rule nullifies that prohibition ; this is owing to the maxim "मध्ये अपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नीतोरात्" । Thus the prohibitory rule "सङ्गजविद्यमानपूर्वाच्च" being पर bars this present rule totally. The Kasika Vritti here adds optional ङीष् after the words अङ्ग, गात्र and कण्ठ । This being collected owing to चकार in the sutra, which चकार gathers all that are not mentioned. But authorities declare this as unauthoritative being not mentioned in the महाभाष्य ।

मित— । 'वा' इति 'ङीष्' इति इयं वर्तते । पूर्वसूत्रात् 'स्वाङ्गात्' 'उपसर्गे-
नात्' इत्यप्यस्ति । एवं चेत् तदा पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे किसर्थे प्रत्यग्वचनम् ? इत्यत्राह
—आद्ययोरिति । नासिकोदर शब्दयोः "न क्रीडादिवङ्गचः" इति उत्तरसूत्रेण वङ्गच-
लक्षणनिषेधे सति ङीष्पदं तन्निषेधो वाच्यते ; यतः अयं 'स्वाङ्गात्—' इत्यस्य अपवाद-
सूत्रम्सत् अनन्तरं निषेधसूत्रं "न क्रीडादिवङ्गचः" इत्येतत् बाधते, न तु 'ततः उत्तर-
सूत्रं "सङ्गज—" इत्येतत् अपि । कथमेतत् ज्ञायते, तदाह—'पुरस्तादपवादव्यायात्'
इति । ततश्च तुङ्गनासिकी—तुङ्गनासिका इति विकल्पङीषा सिध्यति, किन्तु सङ्ग-
नासिका अनासिका इत्यादी तु ङीष्भावो भवत्येव । एवं ओष्ठादिपञ्चशब्दानां संयोगो-
पधत्वात् पूर्वसूत्रे 'असंयोगोपधात्' इति ङीष् निषेधे सति अनेन सूत्रेण ङीष् विकल्पी
विधीयते । कथमेतत्—मध्येपवादव्यायात् ("मध्ये अपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते
नीतोरात्" इति) । ततश्च "सङ्गजविद्यमानपूर्वाच्च" इति सूत्रं परत्वात् स्वमेतत् बाधते
एव ॥ अत्र काशिकाग्रन्थे "अङ्गगात्रकण्ठेभ्यश्च" इति दृश्यते । सूत्रे चकारस्य अनुक्तं
समुच्चयार्थत्वात् तत् गृह्यते । किन्तु सर्वमेतत् भाष्ये अनुक्तत्वात् हेयम् ॥

दी— । अत्र वार्तिकानि—'पुच्छाच्च' (वा ङीष् इति) । सपुच्छ
सपुच्छा । 'कवरमणिविषगरेभ्यो नित्यम्' (कवरादिपूर्वात् पूच्छशब्दात् नित्यं

डौष् इत्यर्थः) — कवरं चित्रं पुच्छं यस्याः सा कवरपुच्छी मयूरी इत्यादि ।
 “उपामानात्पञ्चाच्च पुच्छाच्च” । नित्यमित्येव । उलूकपक्षी शाला ।
 उलूकपुच्छीसेना ।

Eng.—Easy.

मित— । सुगमा ॥

५१२ । न क्रोडादिवह्वचः । ४।१५६ ॥

दी— । क्रोडादेः वह्वचश्च स्वाङ्गात् न डौष् । कल्याणक्रोडा । अश्वानामुरः क्रोडा । आकृतिगणोयम् । सुजघना ॥

After a उपसर्जनं स्वाङ्गाच्चक word which is under the क्रोडादि list or which has more than two vowels in it does not take डौष् in the fem. Thus कल्याणी क्रोडा यस्याः = कल्याणक्रोडा without डौष् (here “स्त्रियां पुंवत्—” gives पुंवद्भाव in कल्याणी) । क्रोडा means the breast of horses. The क्रोडादि list is an open one. So also सुजघना where जघन has more than two vowels does not take डौष् in the feminine.

मित— । क्रोडा आदिर्गण्य स क्रोडादिर्गण्यः । स च गणो यथा :—क्रोड, नख, खुर, गोखा, उखा, मिखा, बाल, शफ, शक्र ; आकृतिगणोयम् ; तिन—भग, गण, घोण, नाल, मुज, गुद, कर इत्यादि ॥ कल्याणी क्रोडा अस्याः इति बहुव्रीहि पुंवद्भावे कल्याणक्रोडा इत्यत्र क्रोडाशब्दस्य क्रोडादिगणत्वात् डौष्निषेधः ॥ बहु अच् यस्य ॥ क्रोडादिय बहुच् च इति समाहारद्वन्द्वः ॥ वह्वचलक्षणनिषेधो यथा—सुजघना ॥ हरदत्तादिमते क्रोडा इति नित्यस्त्रीलिङ्गः शब्दः एव गणे पठ्यते । ततः आह—“अश्वानाम् उरः क्रोडा” । अस्मिन् उपसर्जनरूपे सति क्रोड इति जाते ‘स्वाङ्गाच्चोप—’ इति डौष् प्राप्ते तन्निषिध्यते ॥ कल्याणक्रोडी इति तु क्रोडाशब्दादेव विहितः इति रक्षितः ॥

५१३ । सहनञ्विद्यामानपूर्वाच्च । ४।१५७ ॥

दी— । ‘सह’ इत्यादि त्रिकपूर्वात् न डौष् । सफेसा । अफेसा । विद्यमाननासिका ।

A स्त्राङ्ग उपसर्जन word preceded by the three words सङ्घ, नञ् and 'विद्यमान' does not take ङीष् in the fem. So सकृशा &c.

मित— । "सङ्घनञ्विद्यमानानि" इति वचः । तानि पूर्वाणि यस्य स्त्राङ्गस्य । तस्मात् इत्यर्थः । अतः "सङ्घनञ्विद्यमानपूर्वात्" इति एतत् 'स्त्राङ्गात्' इत्यस्य विशेषणम् ॥

५१३ । नखमुखात् संज्ञायाम् ४।१।५८ ॥

दो— । ङीष् न स्यात् । शूर्पणखा ("पूर्वपदात् संज्ञायामगः" इति अत्र यावत्त्वम्) । गौरमुखा । संज्ञायाम् किम् ?—ताम्रमुखी कन्या (संज्ञा-
त्वाभावे सति ङीष् तु स्यात् एव) ।

ङीष् after these two words नख and मुख does not come if a उपसर्जन word ending in these denote a designation. Thus शूर्पणखा without ङीष् for it implies the name of Ravana's sister. Here णत्व is by the rule "पूर्वपदात् संज्ञायाम् अगः" । Why do we say संज्ञायाम् in the rule ? Witness ताम्रमुखी with ङीष् for the word does not denote a designation here.

मित— । सुगमा ॥

५१५ । दिक्पूर्वपदात् ङीप् । ४।१।६० ॥

दो— । दिक्पूर्वपदात् स्वाङ्गान्तात् प्रातिपदिकात् ङीष् ङीवादेशो स्यात् । प्राङ्मुखी । (ङीष्ङपोः तु स्वरे विशेषः, ततः आह—) आद्युदात्तं णदम् ।

A प्रातिपदिक ending in some स्त्राङ्गवाचक word and preceded by a दिक्वाचक word takes ङीप् in place of ङीष् in the fem. The result is the difference of pronunciation. Thus we get प्राङ्मुखी with ङीप् which yields आद्युदात्त ।

मित— । अनुवृत्तिस्तु पूर्ववत् ॥ सुगमा ॥

५१६ । बाहः । ४।१।६२ ॥

दी— । बाहन्तात् प्रातिपदिकात् ङीष् स्यात् । ङेष्वानुवर्तते न ङीष् । दित्यवाट् च मे दित्यौही च मे ॥

A प्रातिपदिक ending in the word बाह् takes ङीष् in the fem. Here ङीष् is ordered and not ङीप् as we find in the just preceding rule. For the ङीप् of the prior rule is not a स्वरित and अधिकार goes with स्वरित pronunciation of a word, thus the rule is “स्वरिते-नाधिकारः” । दित्यं वदतीति दित्य + वद् + खि = दित्यबाह् । ङीषि सम्प्रसारणे “बाहः ऊढ” ततः “एत्येधल्युठस्” इति वृद्धिः “दित्यौही” इति ॥ (गवां यन्मात्मात्मके वयसि सति तृतीयं वयः दित्यशब्देन बोध्यते इति) ॥

मित— । सुगमा ॥

५१७ । सख्यशिश्वीति भाषायाम् । ४।१।६२ ॥

दी— । इति शब्दः प्रकारे ; ‘भाषायाम्’ इत्यस्यानन्तरं व्रष्टव्यः । तेन छन्दश्चपि । सखी (सखि + ङीष्) । अशिश्वी (अविद्यमानः शिशुः यस्याः इति ङीषि सति अशिश्वी ; ‘अशिश्वी शिशुना विना’ इत्यमरः । (छन्दसि लडाहरणं यथा—) आधेनव्रो धनयान्तामशिश्वीः ।

The word इति in this sutra denotes ‘प्रकार’ and is to be construed after the word ‘भाषायाम्’ here. Thus सखी, अशिश्वी भाषायाम् इति । And then the result is that these are sometimes used in Vedas also.

मित— । सुगमा ॥

५१८ । जातेररुत्रीविषयात् अयोपधात् । ४।१।६३ ॥

दी— । जातिवाचि यन्न च स्त्रियौ नित्यम् अयोपधं ततः नित्यं ङीष् स्यात् ।

A जातिवाचक word (i.e., a word denoting a class) and which is not always feminine and has not य as its penultimate takes always ङीष् in the fem. So we get वृषभ + ङीष् = वृषभी &c. Now the question arises what is जाति ? And we look forward.

मित—। 'जातेः' इत्यनेन जातिवाचि गृह्यते यतः शब्दे एव न तु अर्थे कार्ये दृश्यते । 'स्त्री विषयः यस्य न स्यात्' इत्यर्थे 'अस्त्रीविषयात्' इति उक्तम् । 'अनित्य-स्त्रीलिङ्गात्' इत्यर्थः । यः उपधा यस्य तस्मात् । तादृशात् जातिवाचकशब्दात् इत्यर्थः ङीष् नित्यं स्यात् । अधुना अव्याप्ति—अतिव्याप्ति—वारणाय वैयाकरणसम्मतं जातिशब्दं लक्षणेन प्रतिष्ठापयति—

दी—। आकृतिग्रहणा जातिः—(इति प्रथमजातिलक्षणम् —अनुगत-संस्थानव्यङ्गा इत्यर्थः । तटी ॥ (एकरूपाकारव्यङ्गा इत्यर्थः) ॥

लिङ्गानाम्च न सर्वभावं ।

सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या—

असर्वालंगत्वे सति एकस्यां व्यक्तौ कथनात् वक्तव्यन्तरे कथनं विनापि सप्रहा जातिरिति लक्षणांतरम् । वृषली । सत्यन्तं किम् ?—(असर्व लिङ्गत्वे, सति इति किमर्थमुक्तम्)—शुक्ला । सकृत् इत्यादि किम् ?—देवदत्ता (संज्ञात्वात् न सकृत् आख्यानस्रगमा) ॥—गोत्रं च चरणैः सह ॥

अपत्यप्रत्ययान्तः शाखाध्येतृवाची शब्दो जातिकार्यं लभते इत्यर्थः । आपगवी । कटी । वह्वृची ॥ बाह्यग्री इत्यत्र तु शाङ्गारवादि पाठात् ङीना ङीष् वाध्यते ॥ जातेः किम् ?—मु॥डा ॥ अस्त्रोविषयात् किम् ?—वलाका । अयोपधात् किम् ?—कात्रिया ॥ 'योपधप्रतिषेधे द्वयगवयमूक्य मनुष्यमत्स्यानाम अप्रतिषेधः' (वां —द्वयी, गवयी, मूकयी । हलस्तद्धितस्य इति यलोपः, (ततः) मानुषी ॥ मत्स्यस्य ङ्याम् (वां)—मत्स्यी ॥

A जाति word is one which goes to all other similar (एकरूप) objects, e.g., तटी with ङीष् after जाति word तटः ; (तट going to all other of similar appearance). This is the first

teristic of a जाति word. And second characteristics is that it should not admit of all the genders and at the same time being stated of one object go to other (similar) objects without further explanation. Thus वृषली with डीष् after जातिवाचक वृषल । Here वृषल is a जाति in as much as it is not getting all genders after it and it applies to all वृषल if stated with reference to one. Why do we say असर्वलिङ्गत्वमिति in the Vritti here ? Witness युक्ती which is fem. of युक्त which युक्त being विशेष्यनिघ्न takes all genders and is hence not a जाति word, so does not take डीष् in the fem. Why do we say सकृदाख्यातनिर्वाह्या for जाति ? In our explanation ? Witness देवदत्ता which being a name cannot be known without उपदेश and neither does it go to other similar objects ; so not being a जाति word it does not take डीष् but टाप् in the fem. A further characteristic of जाति in grammar is that words ending in अपत्यप्रत्यय and words denoting reciters of some Vedic branch of study are to be treated as जाति word. So we get श्रीपगवी, कठी &c. with जातिलक्षण डीष् in the fem. The word ब्राह्मणी however being included in the शास्त्रवादि list takes डीन् and not डीष् after it yielding ब्राह्मणी ॥ Why do we say जातेः in the sutra ? witness सुखा with टाप् and not डीष् for it is not a जाति word. Why do we say अस्रोविषयात् in the sutra ?—Witness बलाका without डीष् for it is निव्यस्त्रीलिङ्ग । Why do we say अयोपधात् in the sutra ?—Witness चविया without डीष् though a जाति word, for it is योपध ॥ With regard to prohibition of जातिलक्षण डीष् in योपध words, do not count the words—हय, गवय, मृकय, मनुष्य and सदस्य ; in other words, these will take जातिलक्षण डीष् though योपध । So we get हयी, &c. मनुष्य +

डौष् = मानुषी with यलोप by the rule “इल्लक्षितस्य” । मत्स्य + डौष् = मत्सी with यलोप by the Varttika “मत्स्यस्य ङग्राम्” (see ante.)

मित— । सुगमा ॥

५१६ । पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च । ४।१।६४ ॥

दी— । पाकाद्युत्तरपदात् जातिवाचिनः स्त्रीविषयात् अपि डौष् स्यात् । ओदनपाकी । शङ्खकर्णी, शालपर्णी, शङ्खपुष्पी, दासीफली, दर्भमूली, गोवाली,— ओषधिविशेषे रुद्धा एते ।

After जातिवाचक प्रातिपदिक having the word पाक &c., as उत्तरपद and even if these are always fem. take डौष् in the feminine. The necessity of this sutra apart from the previous one is that it directs डौष् even after नियतस्त्रीलिङ्ग words denoting जाति and having पाक &c. as final. Thus we get ओदनपाकी &c. The six words शङ्खकर्णी &c. are names of herbs and are non-derivatives so to say.

मित— । इदं सूत्रं ‘स्त्रीविषयात्’ नियतस्त्रीलिङ्गशब्दात् अपि डौष् विदधाति इति पूर्वसूत्रे सत्यपि अस्य सूत्रस्य आवश्यकमस्तीति ॥

५२० । इतो मनुष्यजातेः । ४।१।६५ ॥

दी— । डौष् स्यात् ; दाक्षी । योषधोदपि—उदमेयस्यापत्यं स्त्री औदमेयी । ‘मनुष्य’ इति किम्—तित्तिरिः ।

इकारान्त words denoting मनुष्यजाति takes डौष् in the fem. दक्षस्य अपत्यं स्त्री = दक्ष + इञ् + डौष् = दाक्षी । In spite of अनुवृत्ति of जाति from the sutra “जातिरस्त्रीविषयात्—” जाति is again taken here, so it suggests that here there is cessation of अनुवृत्ति of योषध from that very sutra. So डौष् comes after योषध as well. Thus उदमेयस्यापत्यं

स्त्री = श्रीदमेयी (as in दात्री) । Why do we say मनुष्यजातेः in the sūtra ? Witness तिप्तिरि; without डीष् for it signifies पचिजाति ।

मित— । अत्र जातेः इत्यनुवृत्तौ सत्यामपि 'मनुष्यजातेः' इति ग्रहणं अयोपध-
निवृत्त्यर्थम् ततश्चात्र योपधादपि इतः डीष्, आदेव ॥ 'गोत्रं च चरणैः सह' इति दाक्षि
इत्यस्य जातिलम् ॥

२१ । ऊङुतः । ४।१।६६ ॥

दी— । उकारान्तात् अयोपधात् मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियाम् ऊङ्
स्यात् । कुरुः । "कुरुनादिभ्यो ययः" (इति ययप्रत्ययः) । तस्य स्त्रि-
याम् "अवन्ति कुन्ति कुरुभ्यश्च—" (सूत्र ११६५) इत्यादिना लुक् । अयो-
पधात् किम् ?—अध्वय्युः ॥ "अप्राणिजातेश्चरज्ज्वोदीनोऽप्यसंख्यानम्"
(वां) । रज्ज्वादिपथ्युदासात् उवर्णान्तेभ्य एव । अलाब्धा, कर्वाब्धा ।
अनयोदीर्घान्तत्वेऽपि नोद्धात्वोरिति विभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेधः ऊङ् फलम् ।
प्राणिजातेस्तु कृकवाकुः । रज्ज्वादेस्तु—रज्जुः । हनुः ॥

After उकारान्त प्रातिपदिक having no यकार as its penultimate and
denoting मनुष्यजाति, ऊङ् comes in the feminine. Thus कुरुषा राजा
कुरुः, तस्यापथ्यं स्त्री इति कुरु+य्य=कुरु with elision of the य्य due by the
rule "कुरुनादिभ्यो ययः" by a further rule "स्त्रियाम् अवन्ति कुन्ति कुरुभ्यश्च" =
कुरु + ऊङ् = कुरुः । Why do we say अयोपधात् in the Vṛtti here ?—
Witness अध्वय्यु without ऊङ् for it in योपध । Words that are not प्राणि-
जातिवाचक and that are not classed under the रज्ज्वादि list take ऊङ्
in the fem. Owing to prohibition of रज्ज्वादि list here this applies
to उवर्णान्त words and not to उत्तः only. Thus we get अलाब्धा, कर्वाब्धा
with ऊङ् after अलाब्धा etc. The necessity of ऊङ् here after कर्दन्त
word अलाब्धा &c. is for स्वरविशेष only. Thus by the rule "नोद्धात्वोः"
here उदात्तत्व of विभक्ति is barred; so the instance are in third case

singular. As regards प्राणिजाति words कङ् does not come and we get कृकवाकः &c. Words of the रज्ज्वादि list do not take कङ् at all and we get रज्जुः, हनुः &c.

मित—। 'अयोपधात्' इति 'मनुष्यजातिः' इति च वर्तते । तदाह—'उकारान्तात् अयोपधात् मनुष्यजातिवाचिनः' इत्यादि । कुरुणां राजा = कुरुः, तस्य अपत्यं स्त्री इति कुरु + कङ् = कुरुः । अत्र प्रक्रियां दर्शयति—“करुणादिभ्यो ण्यः” इति ण्यप्रत्ययः ततः अस्य प्रत्ययस्य “स्त्रियाम् अवन्ति—” इति सूत्रेण लोपः ॥ 'अयोपधात्' इति उक्तत्वात् 'अध्यु' इत्यादि योपधत्वे सति कङ् न स्यात् ॥ रज्ज्वादिव्यतीतानाम् अप्राणिजातिवाचकानाम् अपि कङ् स्यात् । अत्र 'उतः' इति न वर्तते, यतः भाष्ये-अलावू इति दीर्घान्तादेव कङ् विहितः, किन्तु रज्ज्वादियदृशान्तात् 'उकारान्तात्' इति एव वर्तते । तदाह—'रज्ज्वादिपर्युदासात् उवर्णान्तेभ्यः एवं । ततः अलावू + कङ्, कर्कशू + कङ् = अलावू, कर्कशू । कङ्कान्तात् कङ् पुनः किमर्थम् विहितम् ? इति दर्शयितुं खरविशेषं वक्ष्यति “नीङ्धात्वोः” इत्यादि सूत्रोदाहरणम् । एवं च विभक्तौ खरविशेषं दर्शयितुं तदर्थं च कङ्कान्तादपि कङ् आवश्यकत्वं दर्शयितुं 'अलाव्या' इत्यादि तृतीयैकवचने उदाहरणम् ॥ रज्ज्वादीनाम् कङ् न, अतः रज्जुः इत्यादि ॥ प्राणिजातेरपि उतः कङ् न, अतः कृकवाकः इति ॥ हे सुभू इत्यादिकस्य 'अरज्ज्वादीनाम्' इति प्रतिषेधात् ककारान्तात् शब्दान् कङ्कसति ततः बहुव्रीहौ सम्बुद्धौनदी-लवणोद्गस्य ॥

५२ । वाहन्तात् संज्ञायाम् । ४।१।६७ ॥

दी—। स्त्रियामूङ् स्यात् । भद्रवाहुः । संज्ञायाम् किम्—वृत्त-वाहुः । (असंज्ञात्वात् न कङ्) ।

Eng.—Easy.

५३ । पङ्गोश्च । ४।१।६८ ॥

दी—। पङ्गूः ॥ “श्वशुरस्य शकाराकार लोपश्च” (वां) । चादूङ् । पुंयोगलक्षणस्य ङीवोऽप्रवादः ; लिङ्गविशिष्ट परिभाषया स्वादयः ॥ श्वश्रूः ।

The word पङ्क takes ऊङ् in the fem. The word शयुर also takes ऊङ् in the fem. and then its उकार and अकार elide. This ऊङ् bars पुंयोगलक्षण डीप् here due by the rule “पुंयोगादाख्यायाम्” । The अधिकारतुल्य—ङ्यप् प्रातिपदिकात् apparently does not cognise ऊङन्त word, so how can स्नादि &c. come after ऊङन्त words. The answer on this point is that the maxim “प्रातिपदिकयङ्वे लिङ्गविशिष्टस्यापि यङ्गम्” suggests that like शयुर, शयू its fem. is also to take स्नादि (विभक्तिप्रत्यय) after it.

मित— । लिङ्गविशिष्ट इति—“ङ्यप्प्रातिपदिकात्” इत्यधिकारतुल्ये ऊङन्तयङ्गभावात् ऊङन्तस्य शयू शब्दस्य कथं प्रातिपदिकत्वं कथं वा अस्मात् शब्दात् स्नादयः भवन्ति । अतोत्तरमाह—“प्रातिपदिकयङ्वे लिङ्गविशिष्टस्य अपि यङ्गम्” इति परिभाषावलात् शयुर शब्दात् स्नादी सति शयूशब्दादपि तत् भवति ।

५२४ । ऊरुत्तरपदात् औपम्ये । ४।१।६८ ॥

दी— । उपमानवाचि पूर्वपदम् ऊरुत्तरपदं यत् प्रातिपदिकम् तस्मादूङ् स्यात् । करभोरुः ।

A प्रातिपदिक having its first word signifying comparison (उपमान) and having its final word ऊरु takes ऊङ् in fem. Thus करभावि ऊरुयस्याः = करभोरु + ऊङ् = करभोरु ॥ “मनिवन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो वङ्गिः” इत्यमरः ॥

मित— । ऊरुः ऊरुशब्दः उत्तरपदं यस्य तस्मात् । तादृशात् प्रातिपदिकात् इत्यादि सुगमा ॥ कथं वङ्गिं “पीवरोरु पिवतीव वङ्गिणः” इति कुमारः ? यतः अत्र औपम्याभावात् ऊङ् प्रवृत्तिर्न युक्ता । उच्यते—संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः इति ‘पीवरोरु’ शब्दं सुधाभावात् साधुः । अथवा—“अप्राणिजातेः चारज्वादीनाम्—” इति ऊरुशब्दात् ऊङ्गि सति वङ्गोङ्गिः च ततः संज्ञादी नदीलक्षणा ऊङ्गः ॥

५२५ । संहितशफलक्षणवामादेश्च । ४।१।७० ॥

दी— । अनौपम्यार्थं सूत्रम् । संहितोरुः । सेव शफोरुः । शफौ-
लुरौ, ताविव संश्लिष्टत्वात् (युक्तत्वात् इत्यर्थः) उपचारात् (न तु अत्र उपमानत्वं
बोध्यम्) । लक्षणशब्दात् 'अर्ग्याद्यच्च' ; लक्षणोरुः । वामोरुः (वामी
सुन्दरी उरु यस्याः इति) । "सहितसहाभ्यां यौत वक्तव्यम्" (वां) (ऊङ्
इति शेषः) । (सहितग्रहणेन संहितग्रहणं भास्य अतः अर्थभिन्नत्वं दर्शयन् आह—)
हितेन सह सहितौ ऊरुः यस्याः सा सहितोरुः । सहते इति सहौ ऊरु
यस्याः सा सहोरुः । यद्वा—विद्यमानवचनस्य इति सहशब्दस्य उर्वतिशय-
प्रातिपादनाय प्रयोगः ।

The word ऊरु preceded by the words संहित, शफ, लक्षण and
वाम but not implying अनौपम्य, takes ऊङ् in the fem. Thus the
sutra is for अनौपम्यार्थं । Thus संहितोरुः, शफोरुः &c, with ऊङ् । शफ
here means by transference शफौ इव युक्त and not उपमान at all-
The word लक्षण is a noun so to make it an adjective Bhattoji says
लक्षण + अर्थ आदि अच=लक्षण having good signs तादृशी ऊरु=लक्षणोरु
with ऊङ् । Similarly वामोरु—(वाम meaning beautiful). The
Varttika here says that ऊरु also preceded by सहित and सह । Here
don't think that सहित includes संहित also. To remove this doubt
the author shows by pointing out the difference of meaning here
between संहित and सहित, so the reading is "हितेन सहसहितौ ऊरु
यस्याः" &c. In सहोरु सह implies विद्यमानता and then सहोरु means
विद्यमानातिशय in ऊरु this the author says by 'यद्वा—विद्यमानवचन' ।

मित—सुगमा— ।

५२६ । सञ्ज्ञायाम् । ४।१।७२ ॥

दी— । कद्रु कमण्डलवोः सञ्ज्ञायाम् स्त्रियामुक् स्यात् । कद्रुः ।

कमण्डलुः ॥ संज्ञायाम् किम्?—कद्रुः । कमण्डलुः (असंज्ञात्वात् न ऊङ्)
अच्छन्दोर्थं वचनम् ॥

Eng—do denote संज्ञा the words कद्रु and कमण्डलु take ऊङ् in the fem. The rule is for non-vedic purpose.

मित— । “कद्रु कमण्डलूच्छन्दसि” (४।१।७१) इति पूर्वसूत्रम् अत्र वर्त्तते ।
तदाह—“कद्रुकमण्डल्वोः संज्ञायाम् स्त्रियाम् ऊङ् स्यात्” । कद्रु इति नागमातुः
संज्ञा, कमण्डलुः इति कस्यचिन्मूलस्य संज्ञा ॥ असंज्ञात्वात् ऊङ् तु न स्यादेव इत्ये-
तदाह—‘संज्ञायां किम्, इत्यादिना प्रत्युदाहरणेन ॥ पूर्वसूत्रे ‘छन्दसि’ इति उक्तत्वात्
स्त्रीके संज्ञायाम् च अप्राप्तीपृथक् सूतारम्भः तदाह “अच्छन्दोर्थं वचनम्” ।

५२७ । शाङ्गैरवाद्यञो ङीन् । ४।१।७३ ॥

वी— । शाङ्गैरवादेः अथो योऽकारस्तदस्ताच्च जातिवाचिनो ङीन्
स्यात् । शाङ्गैरवा । वैदी । ‘जातेः’ इत्यनुवृत्तोः पुंयोगे ङीप्तेव । “नृ-
नरयोवृद्धिरश्च” इति गणसूत्रम् । नारी ।

ङीन् in the fem. is attached to जातिवाचक अकारान्त words which
अकार is of अङ् of the शाङ्गैरवादि list. Thus अङ्गोरपत्यं स्त्री = शाङ्गैरवा ।
वेदास्यापत्यं स्त्री = वैदी । As the word ‘जातेः’ comes down here so in
पुंयोगे the words of the शाङ्गैरवादि list will take ङीप् । The गणसूत्र
in this list is that the words नृ and नर takes इङ्गि when ङीन् follows
yielding नारी ।

मित— । ‘शाङ्गैरवादि’ इति सूत्रपञ्चमीकं पदम् । ‘अतः’ इति ‘जातेः’ इति
च वर्त्तते, तदाह—‘शाङ्गैरवादिरेवो योऽकारः तदन्ताच्च जातिवाचिनः’ इत्यादि ।
अङ्गोरपत्यं स्त्री इति अङ्ग + अण् = शाङ्गैरवा. ‘गोव’ च चरणैः सह, इत्यस्य जाति-
त्वम् । जातित्वात् ङीप्ति प्राप्ते अनेन ङीनेव विधीयते ॥ “अलोऽकारात्” ङीन्
विहितः न तु यस्य कस्यापि अकारस्य, ततश्च ‘शरसिनी’ इत्यत्र ङीप्तेव न तु ङीन् ।
यतः अत्र ‘जनवदशब्दात्—’ इति विहितस्य अथो ‘अतश्च’ इति तु । ततश्च

अनीलुप्तत्वेन अत्र अकारस्य अजवयवत्वाभावात् ङीनमि न ॥ शाङ्गवरादिभूते 'जातेः' इत्यनुवर्त्तनात् जातेरन्वयः पुंयोगे तु ङीषिव । इत्याह—'जातेः इत्यनुवर्त्तते.' इत्यादि ॥ शाङ्गवरादि गणोयथा—शाङ्गव, कापटव, गौगुलव, ब्राह्मण, गौतम, कामण्डल्य, ब्राह्मणकृत्य, आतिथ्य, आनिधय, आशोक्य, वात्स्यायन, मौख्य, कैकसेय, काव्य, शैल्य, ऐहि, पर्येहि, आश्वमेध, भीदपान, अराल, चण्डाल, वतण्ड, भोगवदगौरमतोः संज्ञायां घादिषु नित्यं ङस्त्वर्थम् । "दृ नरयोर्दृडिष्य" इति शाङ्गवरादि । पुन-शब्दोऽप्यत्र पठ्यते, तेन पुनौ शैलपुत्री इत्यादि सिद्धम् ॥

५२७ । यङ्श्चाप् । ४।१।७४ ॥

दी— । यङन्तात् स्त्रियां चाप् स्यात् । यङ् इति ष्यङ्प्रहोः सामान्य-ग्रहणम् । आम्बष्ठ्या (अम्बष्ठस्यापत्यं स्त्री इति "वृद्धेत्कोसलाजादात्" इति आङ् गोत्रत्वेन जातित्वात् ङीषि सति वचनम् ; ततश्चाप्) ; कारीषगन्ध्या (करी-षगन्धेः अपत्यं स्त्री इति "अक्षिञ्जोरजाययोः—इति ष्यङ्) । "वाद्यजश्चाप् वाच्यः" (वां) [वकारात् परः यो यङ् तदन्तादपि चाप्] ; पौतिमाण्या (पूति-माषस्यापत्यं स्त्री इति गार्गादियङ्) ।

चाप् comes in the fem. after यङन्त जातिवाचक words. By यङ् both आङ् and ष्यङ् are taken into account. Thus आम्बष्ठ्या and कारीषगन्ध्या are formed with चाप् and not with ङीष् । Similarly the यङ् after वकार takes चाप् also and we get पौतिमाण्या ।

मित—सुगमा ।

५२८ । आवट्याच्च । ४।१।७५ ॥

दी— । अस्मात् चाप् स्यात् । यङरचेति ङीपोपवादः । आवटशब्दो गार्गादिः । आवट्या ।

चाप् also comes after the गार्गादि word आवट् । Thus we get आवट्या in the fem. and not आवटी with ङीर् by the rule "यङ्य" (ante).

मित— । सुगमा ।

५३० । तद्धिताः । ४।१।७६ ॥

दी— । आपञ्चमसमाप्तेः अधिकारोऽयम् ।

This is an अधिकार सूत्र and goes up to the end of the fifth chapter of Panini's Astadhyayi.

मित— । सुगमा ।

५३१ । युनस्तिः । ४।१।७७ ॥

दी— । युवन्शब्दात् तिप्रत्ययः स्यात् स च तद्धितः । लिंगविशिष्ट परिभाषया सिद्धे तद्धिताधिकार उत्तरार्थः । युवतिः । अनुपसर्जनादित्येव—वहवो युवानो यस्यां सा, बहुयुवा । युवतीति तु यौतेः शत्रयादात् ङीप् बोध्यम् ॥

॥ इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥

The word युवन् takes the affix ति in the fem. and this is a तद्धित । The rule “आप्रातिपदिकात्” no doubt directs प्रातिपदिकत्वं of ङी and आवन्त words in fem. but, then तिप्रत्ययान्त युवतिशब्द cannot be a प्रातिपदिक, so it is read here under the अधिकार “तद्धिताः” । But Bhattoji says that प्रातिपदिकत्वं of युवति is established by लिङ्गविशिष्टपरिभाषा, i. e., युवन् being प्रातिपदिक its fem. is also so. So तद्धिताधिकार here is for further rules. Thus युवतिः । This ति bars the usual नान्त लक्षण ङीप् here. Remembre that “अनुपसर्जनात्” comes here. So in बहुयुवन्, ति does not come in. But the rules “अनीबहुव्रीहिः” and “ङाबुभाभ्यामस्य तरस्याम्” will apply here. Now the question arises how are we to defend the दीर्घ ईकारान्त word युवती ? This is formed with यु + षट् + ङगित्वात् ङीप् = युवती ॥

Here end fem. affixes.

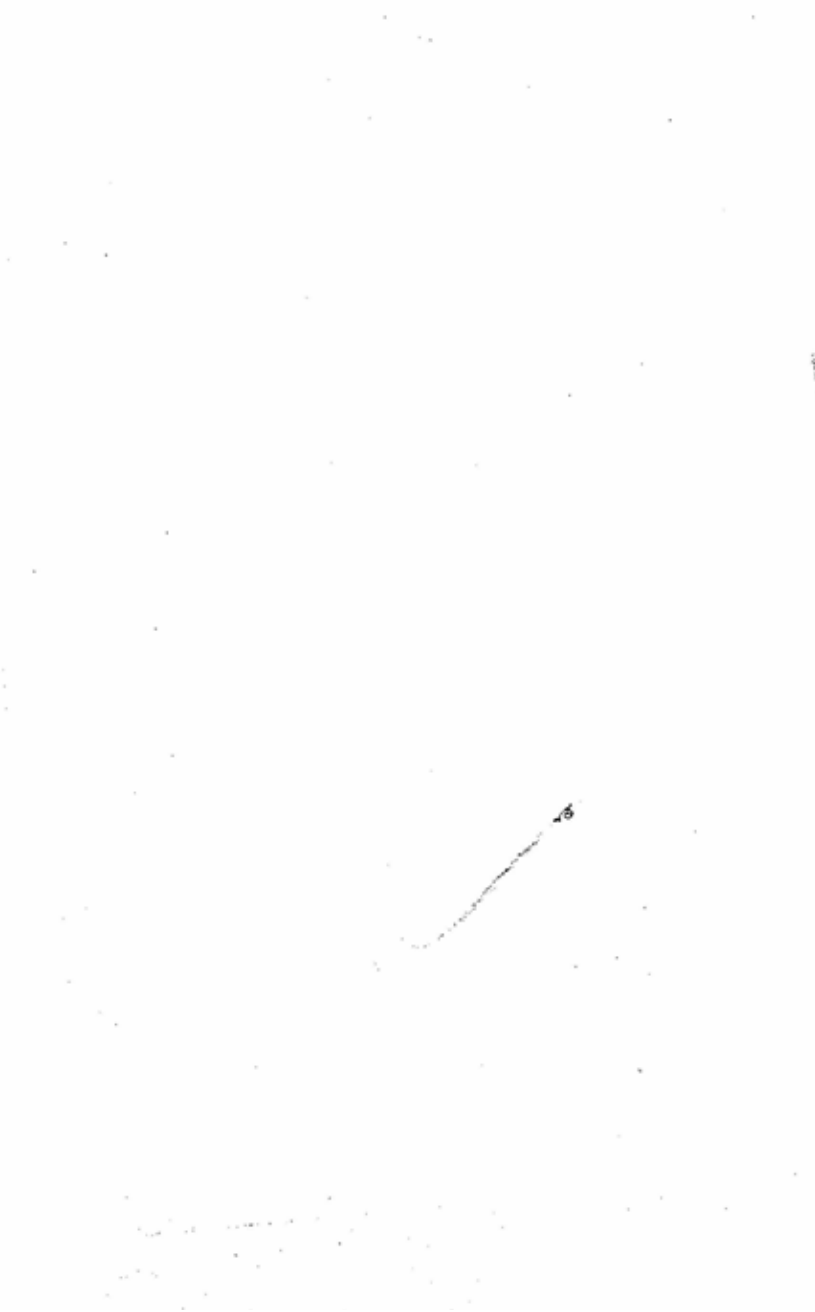
मित—। युवनशब्दात् स्त्रियां तिप्रत्ययः स च तद्धितः। अत्र तद्धितानुवृत्ति-
रुत्तरार्था बोध्या। यतः अत्र सूत्रे तिप्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकत्वार्थे लिङ्गविशिष्ट-
परिभाषा एव आश्रयणीयम्। न च तिप्रत्ययस्य तद्धितत्वेन अस्य प्रातिपदिकार्थम्
तद्धितग्रहणमत्र आवश्यकमेव, यतः प्रातिपदिकालाभावेऽपि उक्तपरिभाषया एव तिप्र-
त्ययान्तात् सुबाहुपत्तिः स्यादेव। अतः आह—‘तद्धिताधिकारः उत्तरार्थः’ इत्यादि।
केचित् लिङ्गविशिष्टपरिभाषायाः अनित्यत्वमाश्रित्य तिप्रत्ययान्तयुवतिशब्दस्य प्रातिप-
दिकत्वविधानाय तिप्रत्ययस्य तद्धितत्वं विधातुम् अत्र तद्धितग्रहणमावश्यकं न तु उत्तरार्थम्
इत्याहः इति शब्दरत्ने द्रष्टव्यम् ॥ ततः युवतिः। अत्र ‘अनुपसर्जनात्’ इत्यप्येव।
ततः बहुयुवा इत्यत्र तिप्रत्ययो न भवति, किन्तु “अनीवहुव्रीहः” “डावुभाभ्याम्—”
इति सूत्रयोः अवकाशः स्यादेव। ननु युवती इति दीर्घान्नपाठे तु युधातोः शवन्नात्
उगित्वात् ङीपि त्रैयम्। “अन्वे युधातोः औषादिके बाहुलकात् तिप्रत्यये कित्वात्
गुणाभावे उर्यङि च सति, उगित्वात् ङीपि युवती इति सिध्यति इत्याहुः” इति बाल-
मनोरमायां स्पष्टम् ॥

इत्यविरतविद्यावितरणनिष्ठास्य नानाशास्त्रतुदीणस्य समूयावास्तव्यस्य कायस्थस्य
प्रथितयशसः सुगृहीतनाम्बः स्वर्गतस्य श्रीसारदारञ्जनविद्याविनोदस्य सूनुना श्रीकुसुद-
रञ्जनेन कृतयाः वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः प्रथमभागस्य द्वितीयः खण्डः ॥

॥ इति सम्पूर्णोऽयं खण्डः ॥

यदनुक्तं दुरुक्तं वा मतिमोहसमुद्भवम्।

सन्तः सन्ततकारुण्यास्तत्सर्वं मर्षयन्तु मे ॥

Publication Sanskrit 1928 &c.,

এস. রায়ের
প্রবেশিকা ব্যাখ্যা
মিতভাষিনী

শ্রীকুমদরঞ্জন রায়, এম, এ,
কর্তৃক পরিবদ্ধিত।

পঞ্চাংশ নতুন সংস্করণ

PUBLISHED BY
MANORANJAN RAY
FOR
S. RAY & CO.,

11/1, Esplanade, and 90/4A Harrison Road,
CALCUTTA.

দুই টাকা মাত্র।

হুচীপত্র

পঞ্চতন্ত্র

- ১। কথামুখ
- ২। বণিকপুত্রলোহ &c.
- ৩। ব্রাহ্মণকর্কট &c.
- ৪। শ্রেষ্ঠিকপঞ্চক &c.
- ৫। মণ্ডুককৃষ্ণসর্প &c.
- ৬। নীলবর্ণশৃগাল &c.

হিতোপদেশ

- ১। মৃগব্যাধ
- ২। হস্তিশৃগাল
- ৩। বানরকীলক
- ৪। চোররজক
- ৫। সিংহমুখিক
- ৬। ঘণ্টাবানর
- ৭। কাককৃষ্ণসর্প
- ৮। সমুদ্রটিষ্টিভ
- ৯। পক্ষিবানর

হিতোপদেশ

- ১০। ব্যাজচন্দ্রাবৃত্ত etc.
- ১১। হংসকাক etc.
- ১২। কাকবর্জক
- ১৩। বীরবর
- ১৪। হংসকচ্ছপ
- ১৫। মুনিমুখিক
- ১৬। ব্রাহ্মণনকুল
- ১৭। মৃগকাক etc.
- ১৮। বকমৎস্ত etc.
- ১৯। ব্রাহ্মণশঙ্কুকলস
- ২০। ধূর্তছাগ etc.
- ২১। পিঙ্গলকমঞ্জীবক

বিষ্ণুপুরাণ

- ১। মাক্ষাতৃকথা
- ২। সামন্তকোপাখ্যান
- ৩। চন্দ্রবংশাখ্যান
- ৪। নহষবংশাখ্যান

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
NEW DELHI

Borrower's Bar

4V/2